

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

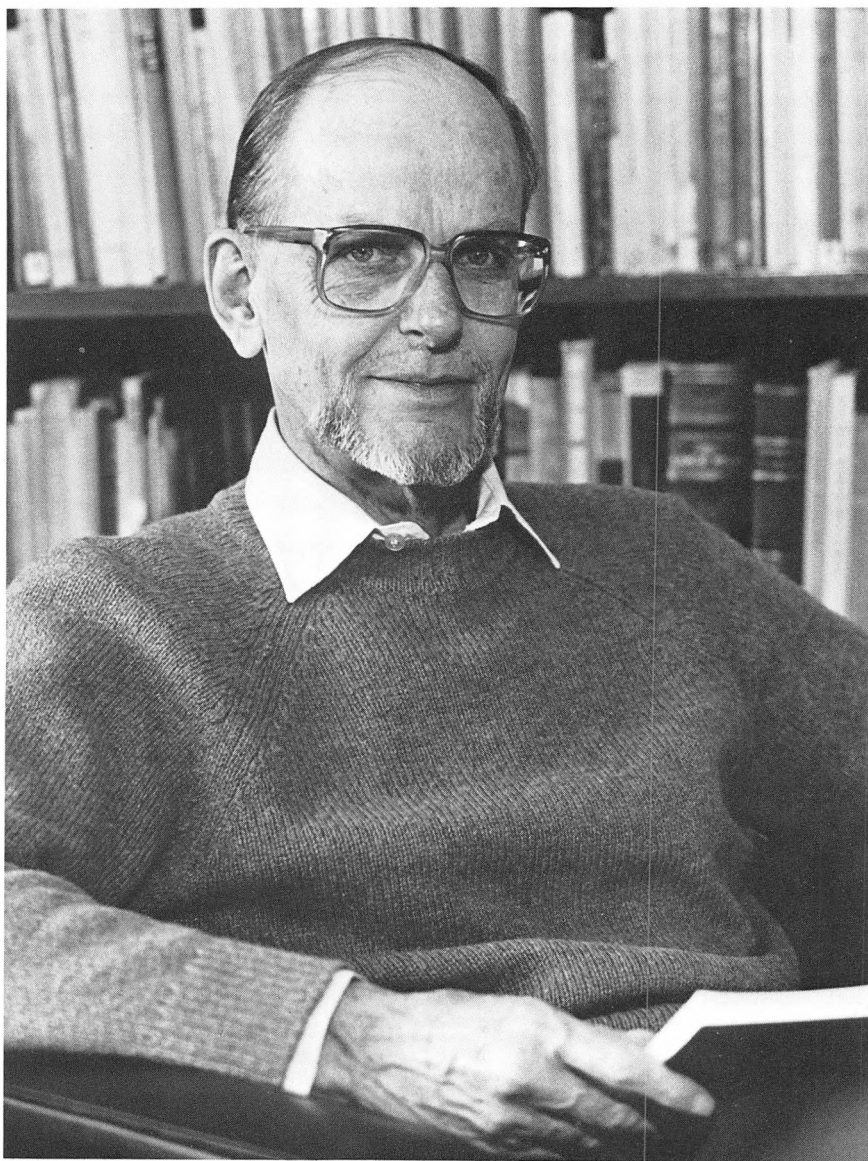
Slægter Skjolde Steder

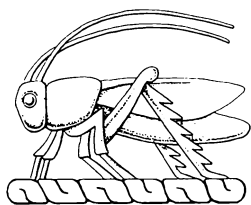
FESTSKRIFT TIL KNUD PRANGE

Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 126

Slægter – Skjolde – Steder
Festskrift til Knud Prange

Slægter Skjolde Steder

Festskrift til Knud Prange
6. juni 1990

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

Festskrift til Knud Prange er udgivet med støtte af
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og
Landsdommer V. Gieses Legat

© Forfatterne & Odense Universitetsforlag 1990
Redaktion: Tommy P. Christensen, Jens Villiam
Jensen, Vagn Skovgaard-Petersen og Allan Tønnesen
Billedredaktion: John Thrane
Typografisk tilrettelægning og layout:
Esbjørn Hiort og John Thrane
Omslag: Esbjørn Hiort
Billedet af Knud Prange er taget af Henrik Prange
Bogen er sat med Garamond
og trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISBN: 87 7492 756 6
ISSN: 0078 3307

Vignetten på omslaget er Knudsgildets segl fra Slesvig.
Græshoppen på titelbladet er Knud Pranges hjelmtegn.

Indhold

Hilsen til Knud	VII
Tabula Gratulatoria	IX
Slægter – personalhistoriske studier	1
<i>Erik Ulsig</i> : En ukendt gren af det danske kongehus i det 14. århundrede	3
<i>Tommy P. Christensen</i> : Knudsdyrkelsen i dansk senmiddelalder	11
<i>Poul Enemark</i> : En nordjysk prangerfamilie gennem 4 generationer	29
<i>Rolf Fladby</i> : Dansk høvadelsmann og norske bønder. Fra Hannibal Sehesteds stattholdertid i Norge	49
<i>Agnete Goth Paaschburg</i> : Et skifte fortæller. Ole Thuesen og hans efterslægt. Et forsøg på at vise, hvad skifter kan bruges til	61
<i>Vagn Skovgaard-Petersen</i> : Folkehøjskolen set udefra – med 100 års mellemrum	69
<i>Hans H. Worsøe</i> : Nye veje i dansk slægtsforskning	81
Skjolde – heraldiske studier	99
<i>Per Ingeman</i> : Middlealderens danske bispesegl og deres heraldik	101
<i>Ulla Haastrup</i> : Hellig heraldik i danske kalkmalerier	127
<i>Troels Dahlerup</i> : En heraldisk vits?	137
<i>Allan Tønnesen</i> : Lavadelens brug af bomærker	143
<i>Nils G. Bartholdy</i> : En heraldisk trussel mod oldenborgernes kon- gelige linie. Kirstine Munks og hendes børns titel og våbenføring	155
Steder – lokalhistoriske studier	169
<i>Thelma Jexlev</i> : Herredstingene i middelalderen. En vigtig lokal faktor og en endnu vigtigere lokalhistorisk kilde	171
<i>Jens Villiam Jensen</i> : Adelsgodset og kronens mageskifter 1536-1660. Et eksempel på lokalhistoriens veje og vildveje	183
<i>Jørgen Mikkelsen</i> : »Her er et uroeligt og ulydigt Folck«. Forholdet mellem stiftamtmand, byfoged og befolkning i Skælskør i årene 1749-1752	197
<i>Grethe Ilsøe</i> : De Kjøge-skomagere omkring 1800 – en social-demo- grafisk undersøgelse	213

<i>Erik Nørr</i> : Tvangsarbejde og kommunal produktionsvirksomhed. Lokalsamfundets holdning til forholdet mellem fattighjælp og arbejdspligt 1800-1840	233
<i>Verner Bruhn</i> : Den sydjyske tværbane – et stykke lokalt rigshistorie . .	247
<i>Harald Jørgensen</i> : Kystpolitiet i Sjælland. En hidtil oversat kilde til Øresundsregionens historie	261
<i>Tage Kaarsted</i> : Ordenskapitlets samlinger som kilde til dansk personal- og lokalhistorie	275
<i>Kirsten Enemark</i> : Knud Pranges forfatterskab	281

Hilsen til Knud

»Slægter – Skjolde – Steder« antyder spændvidden. Fødselaren er fællesnævner. *Knud Prange* fylder 60 år den 6. juni 1990.

I den forbindelse er der steder, som har en særlig stor betydning: hjemmet på Degnemose Allé, Københavns Universitet, landsarkiverne, Dansk historisk Fællesforening og de talrige talerstole i lokal- og slægtshistoriske foreninger. De er ramme om nogle situationer, der er godt på vej til at blive klassiske i forbindelse med Knud Prange: studiekredsaftener, hvor studenter og yngre kandidater fremlægger ny viden, ofte hentet i arkiverne; det er universitets-kollokvierne, som fortsætter derhjemme, med Knud som opmuntrende vejleder og her suppleret af *Kirsten* med de kloge indskud. Gastronomien hører ikke til blandt de forsømte områder. – Eller historikere af alle slags på udflugt ved Dansk historisk Fællesforenings årsmøder, – i en kirke, denne gang på Djursland, hvor man finder Knud med paraplyen under armen i ivrig fortolkning af adelige våbenskjolde. – Eller Knud på vej ned fra talerstolen, nu på et nordisk, lokalhistorisk seminar, med målrettet kurs mod arrangøren, der med en forbavset mine modtager et fuldt trykfærdigt manuskript. – Omhu i enkeltheder har gjort ham værdsat som redaktør og korrekturlæser. Han er en habil tegner. En Mårumvand er fast inventar i hans mødeledelse.

Det blev ikke betydningsløst, at Knud Prange som ung mag.art. i historie fra Aarhus Universitet for en kortere periode blev højskolelærer, ved Gymnastikhøjskolen i Viborg. Tilknytningen til Dansk historisk Fællesforening begyndte i 1957; Knud Prange sad i styrelsen fra 1958 til 1988, redigerede Fortid og Nutid 1966-1974, var i en årrække næstformand. Venskabet med DHFs mangeårige formand, rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt*, var med til at udstikke retningen i Knud Pranges studier og forskning. 1957-1968 var han arkivar ved Landsarkivet i Viborg, derefter ved Landsarkivet for Sjælland m.v. I 1970 blev han leder af den nyoprettede Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet og samtidig universitetslektor. Ved siden af blev det til bestyrelsesposter blandt andet i Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie – i redaktionen af Personalhistorisk Tidsskrift fra 1974 – og til en formandsstol i Societas Heraldica Scandinavica fra 1976.

Knud Pranges skriftlige produktion er omfattende; bibliografien bag i denne bog turde være en dokumentation. Emnerne er mange, men de lokalhistoriske, slægts- og personalhistoriske, de demografiske og de heraldiske vejer

tungt i forfatterskabet. Arkivalske eksempler, helst nyfundne, hører til de faste bestanddele. Det er ikke tilfældigt, at Knud Pranges indføring i arkivkundskab, herunder i den gotiske skrifts ejendommeligheder, er værdsat af hans studenter. Hans nyeste bog, *Lokal historie* (1989), er et skoleeksempel på, at arkivalisk viden kan gøres tilgængelig og perspektivrig.

Så er vi tilbage ved formidlingen, ved højskole, speciale-kollokvier og de lokale foreninger. Vi kan tilføje: ved Folkeuniversitetet, og de fjernstuderende. Fællesnævneren er den kyndige og venlige vejleder i en oplysende dialog. Ikke mindst herigennem har en række historiske hjælpediscipliner opnået status som selvstændige forskningsfelter. En buket studier med ny viden inden for disse områder skal udtrykke elevens, fagfællers og venners lykønsning.

Tabula Gratulatoria

Henrik Adeler-Bjarnø, Hellerup
C. Ahlefeldt Laurvig, Regstrup
Jørgen Ahlefeldt-Laurvig,
Vipperød

Esben Albrechtsen, Nivå
Andreas Andersen, Randbøl
Dorrit Andersen, Odense
Finn Andersen, København
Stefan A. Kroon Andersen,
Frederiksberg
Stefan Birkebjerg Andersen,
Odense

Villads M. Andersen, Havndal
Aage Andersen, Roskilde
Jacob Appel, Valby
Per Askbo, København
Robert Astrup, Roskilde
Knud Aundorf, Århus

Søren Balle, Århus
Lars Hoffmann Barfod, Tune
Nils G. Bartholdy, Frederiksberg
Alice Bastberg, København
Ole Bay, Århus
Henrik Berner, Hadsten
A. F. Beyer, Frederikssund
J. C. Bille Brahe, Ullerslev
Ole Bjerring, Hadsund
Anders Bjønnes, Oslo
Hans Bjørn, Århus
Anton Blaaberg, Viborg
Per Boje, Odense
Axel Bolvig, Humlebæk
Karen Else og Aage Bonde, Viborg
Peter Bondesen, Randers

Kirsten Borg, Korsør
Inge Henriksen Brander, Helsingør
Mogens Severin Brandt, København
Terje Bratberg, Trondheim
Michael Bregnsbo, København
Verner Bruhn, Esbjerg
Evald Brønd, Bagsværd
Peter Buntzen, Hellerup
Per Burchardi, Tikøb
Steen Busck, Risskov
Anders Bøgh, Århus
I. Børgesen, Gilleleje

Kirsten Caning, Søborg
Jette Carlsen, Viborg
Carl Heinesen Carstensen, Vejle
Birgit Christensen, Vanløse
Birthe og Frederik Christensen,
Kerteminde

Harry Christensen, Århus
John Christensen, Bruxelles
John Stampe Christensen,
Kalundborg
Lisa Elsbøll og Tommy P.
Christensen, Amager
Steen Ove Christensen, København
Niels A. Christiansen, Roskilde
J. R. Christianson, USA
H. P. Clausen, Højbjerg

Anders Daae, Eelde
Göran Dahlbäck, Täby
Merete og Troels Dahlerup,
Højbjerg
Nanna Damsholt, København

IX

Poul Dam, København
Sigvard Mahler Dam, Ruds Vedby
Henrik Degerman, Vichtis
Inge og Ole Degn, Viborg
Maeve Drewsen, Frederiksberg
Carsten Due-Nielsen,
Klampenborg
Vagn Dybdahl, København
Inger Dübeck, Hvidovre

Klaus Egeberg, Frederiksberg
Mette Ehlers, Brønshøj
Jöns Ehrenborg, Hägersten
Kolbjørn Ekkje, Sveid
Finn-Einar Eliassen, Grimstad
Asbjørn Enemark, Åbenrå
Kirsten og Poul Enemark, Højbjerg
Birgitta Ericsson, Stockholm
Jørn Eriksen, Viby J.
Sven Aage Eriksen, Randers
E. O. Errebo-Knudsen,
Frederiksberg
P. F. Ettrup, København

Henrik Fangel, Åbenrå
Ole Feldbæk, Charlottenlund
Jørgen Fink, Odder
Troels Fink, Åbenrå
Odd Fjordholm, Oslo
Claes Flach, Odense
Rolf Fladby, Haslum
Tor Flensmarck, Kristianstad
Inga Floto, Jyllinge
Ane Marie og Poul Forchhammer,
Vanløse
N. H. Frandsen, København
Erik Ellegaard Frederiksen,
København
Benny Freilow, Brøndby
Guttorm Friis, Kongsberg

Sven Fritz, Åbyhøj
Henry Frydkjær, Brøndby
Carsten J. G. Frölich, Gentofte
Karl-Christian Frølund, Risskov
Jørgen Frørup, Herlev
Kim Furdal, Kolding

Lise Gad, Viborg
Frederik Georg Gade, Rykkinn
Michael H. Gelting, København
Knud Gether, Troense
Hans Gillingstam, Solna
Dag Giverholt, Norge
Finn og Karna Gjerulff, Hvidovre
Poul Grinder-Hansen, Brønshøj
Gunnar H. B. Gundrosen,
Stavanger
Harald Gustafsson, Johanneshov

Britt Haarløv, Branderup
Ulla og Niels Haastруп, Hvidovre
Ingrid Hammerström, Sigtuna
Alf Hammervold, Oslo
Bent Hansen, Middelfart
Bodil K. Hansen, Frederiksberg
Finn Arndt Hansen, Skanderborg
Georg Hansen, Høng
Gregers Hansen, København
Jesper Godvin Hansen, Birkerød
Niels-Jørgen Hansen, Ringsted
Svend Aage Hansen, Gudbjerg
Jytte Harritsø, Hjørring
Bent Havn, Terndrup
Eva og Otto Haxthausen, Aix-en-
Provence
Øjvind Hede, Kolding
H. J. Heegaard, Næstved
Steffen Heiberg, Hillerød
Henning Heilesen, Charlottenlund
Eva og Steffen Hein, Albertslund

Nynne Helge, Lyngby
Geir Helgen, Drammen
Vello Helk, Birkerød
Lars N. Henningsen, Flensborg
Klaus Hersaa, København
Michael Hertz, Tølløse
Alfred Hestkjær, Middelfart
Inger Hetmar, Vanløse
Esbjørn Hiort, Rungsted Kyst
Poul Holm, Esbjerg
Rita Holm, Smørum
Poul Holstein, København
Mikael Horn, Fårevjle
Peter Houbak, Egtved
Per Hougaard, Roskilde
Erik Housted, Amager
Niels Hove, Århus
Kirsten-Elisabeth Høgsbro,
Frederiksberg

Grethe Ilsøe, København
Steinar Imsen, Trondheim
Per Ingesman, Århus
Gunnar Iversen, Hurup

Grethe Jacobsen, Frederiksberg
Svend Jacobsen, Hellerup
Henrik M. Jansen, Svendborg
Torkel Jansson, Uppsala
K. L. Jarnhus, Ljungby
Elinor og Jens Villiam Jensen,
Horsens
Gerda Powl Jensen, Søborg
Inger Tolstrup og Jacob B. Jensen,
Odder
Jørgen Steen Jensen, København
Kirsten Jensen, Fredensborg
Kiss Jensen, København
Lis Bøgh Jensen, Bælum
Rita og Henning Jensen, Lyngby

Robert H. Jensen, København
Tove Jensen, København
Knud J. V. Jespersen, Tommerup
Kirsten Jexlev, Farum
Thelma Jexlev, København
H. P. Johansen, Løsning
Hans Chr. Johansen, Odense
Henning Bech Johansen, Nakskov
Marianne Johansen, Køge
Niels Garmann Johnsen,
Kristiansand
Per Engelsted Jonassen, Glostrup
Åse Jordal-Jørgensen, København
Jussi Kuusanmäki, Helsingfors
Bent Jørgensen, København
Erik Stig Jørgensen, København
Harald Jørgensen, Frederiksberg
Kak og Carl Jørgensen, Fredericia
Kirstine Jørgensen, Roskilde
Kaare Rübner Jørgensen,
Frederiksberg
Marie-Louise Jørgensen,
København

Søs og Tage Kaarsted, Odense
Erik Kann, København
Jan Kanstrup, København
Preben Kirkegaard, København
Steinar Kjærheim, Oslo
Gitte Kjær, Hellerup
Ulla Kjær, Brønshøj
Georg Klubbe, Kungälv
Martin Knak, Varde
Lizzie Knoop, Haderslev
Arne Jensen Knudby, Albertslund
Anders Leegaard Knudsen,
Nykøbing F.
Bodil Møller Knudsen, Horsens
Claus Christian Koch, Odense
Eva Kongstad, Gadstrup

Erik Kristensen, Spentrup
Hans Krongaard Kristensen, Viborg
Ole Villumsen Krog, København
A. M. Krogh-Thomsen, Ølstykke
Edith og Jens Krogslund, Odder
Peter Kurrild-Klitgaard,
København
Aksel Kusnitzoff, Hundested
Bengt O. Kälde, Uppsala

Jens Kongsted Lampe, Brabrand
Carl Langholz, Skive
Birgit Larsen, Ålborg
Flemming Damgaard Larsen, Kirke
Hyllinge
Henrik Larsen, København
Jørgen Stage Larsen, Ølstykke
Viggo Larsen, Hinnerup
Vanda Laursen, Herning
Aage Laursen, Århus
Cecil Wilken Lebahn, Lemvig
Johny Leisner, København
Geirr I. Leistad, Sandvika
Sven Lilja, Johanneshov
Louise Lillie, København
Inga og Klaus Lind, Frederiksberg
Else Marie Lindblom, Fårvang
Helle Linde, København
Arthur E. Linge, Oslo
Christian Lisse, København
Lise Lund, Odense
Niels Lund, Havdrup
Johs. Lyshjelm, Skælskør
Lars Løberg, Oslo
Birgit Løgstrup, Løgstrup

Per Malmberg, København
Jørgen Mansfeld-Giese, Brande
Ingrid Markussen, Birkerød
Hanne Mathiesen, Hanstholm

Claus Matzen, København
Brian Patrick McGuire, Mørkøv
Peter Uffe Meier, København
Mogens Melchiorson, Brabrand
Steen Meyhoff, Gentofte
Vibeke og Peter Michelsen, Gentofte
Jørgen Mikkelsen, København
Margit Mogensen, Hellerup
Gunnar Kjær Mortensen, Tranekær
Per Hauge Mortensen, Ringkøbing
Ole Munksgaard, Nakskov
Ingvar Musaeus, Viborg
Cai Mygind, Brønshøj
Hans-Jørgen Møllegaard, Hørve
J. G. Kragh Møller, Hurup
Anders Monrad Møller, København
Bo Møller, Brønshøj
Per Grau Møller, Marslev
Anni Møller-Christensen, Vejen
Berna og Jørgen Møller-Holst,
Hillerød
Dion C. E. Maaneskjold, Hellerup

George Nellemann, Lyngby
Clara Nevéus, Stockholm
Gunhild og Herluf Nielsen,
Charlottenlund
Erland Kolding Nielsen, Virum
Finn Grandt Nielsen, Odense
Gunver og Torben Nielsen, Virum
Henning Nielsen, Vissenbjerg
Henning Spure Nielsen, Århus
Jens Erik Nielsen, Helsingør
Jørgen Nielsen, Ålborg
Jørgen B. Nielsen, Næstved
Lars Nilsson, Sollentuna
Harald Nissen, Trondheim
Tore Nyberg, Odense
Ebbe Nyborg, København
Irene og Erik Nørr, Viby Sj.

Robert Oest-Larsen,
Charlottenlund
Björg S. Olden, Gamle Frederikstad
Jens E. Olesen, Odense
Bjarne Mandrup Olsen, Vanløse
Henning Olsen, Farsø
Rikke og Olaf Olsen, Odder
Jan-Eric Olsson, Eksjö
Eljas Orrman, Helsingfors
Steen Ousager, Virum

Agnete Paaschburg, København
Ingrid og Hans Paaschburg,
Rungsted Kyst
Claus Marott Pedersen,
Frederiksberg
Ellen Pedersen, Odense
Hans Peder Pedersen, Skovlunde
Rolf Petersen, Byrum
Iørn Piø, Lyngby
Bjørn Poulsen, Flensborg
Niels Poulsen, Askeby
Edith Prange, Århus
Henrik Prange, København
Kirsten Prange, København
I. M. Priskorn, Århus

Marta og Sigurd Rambusch,
Rødovre
Paul Rantzau, Frederiksberg
Carlo Rasmussen, Odense
Carsten Porskrog Rasmussen,
Åbenrå
Edit Rasmussen, Frederiksberg
Gunner Rasmussen, Brabrand
Jørgen Dieckmann Rasmussen,
Esbjerg
Poul Rasmussen, Viborg
Thorkild Heilskov Rasmussen,
Støvring

Jesper Ratjen, Kolding
Anja og Lorenz Rerup, Roskilde
Thomas Riis, Frederiksberg
Anne Riising, Odense
Svend Rosekamp, Varde
Torben Steen Rosenberg, Allerød
Ella og Stig Rosenstand, Lemvig
Ole Rostock, Bagsværd
Hanne og Bent Rud, København
Kirsten Røder, Fredensborg

Sunil Saigal, Bangkok
Vivian Sandau, Hellerup
Hanne Sanders, Johanneshov
Hans Vilhelm Saxild, Frederiksberg
Bendt B. Scavenius, Grenå
B. og J. Schachner, Glud
Carsten D. Schlichtkrull, Allerød
Henning Schrøder, Brabrand
Fritz Schönwandt, Gentofte
Mogens Seidelin, Odense
Jette Selbach, Søborg
Arvid Selle, Vormedal
Henrik Sjövall, Sparsör
Jytte Skaaning, Odense
Ellen og Sigvard Skov, Kolding
Poul Skovgaard, Skørping
Inge og Vagn Skovgaard-Petersen,
København
Jens Erik Skydsgaard,
Frederiksberg
J. Slettebo, Sønderborg
Egill Snorrason, København
Otto Vilh. Sommer, Frederiksberg
Poul Steen, Holte
Niels Steensgaard, København
Hans Stjernegaard, Odense
Bjarne Stoklund, Virum
Bo Stråth, Skillingaryd
Anne Dorthe Suderbo, Hellerup

Jørgen Svane-Mikkelsen, København
Birte Sveller, Århus
Torben Svendrup, Amager
René Svensson, Holbæk
Anna Kragh Sørensen, Næstved
Chresten Egsgaard Sørensen,
Næstved
Flemming Glattar Sørensen,
Roskilde
Frede Preben Sørensen, Ålborg
John Kousgaard Sørensen, Nivå
Preben St. Sørensen, Års

Michael Teisen, Oslo
Bo Tennberg, Vasa
Søren Terkelsen, Næstved
Per Thaulow, Virum
Hans Kargaard Thomsen,
København
Jørgen Thomsen, Odense
Mogens Thomsen, Vedbæk
Birgir Thorlacius, Reykjavik
Birthe og Frants Thornæs,
Hørsholm
John Thrane, Odense
Gunner Thuesen, København
Helge Torm, Sorø
Evald Trudslev, Nørresundby
Ole Tuxen, Rungsted Kyst
Stein Tveite, Oslo
Ulf Tvenstrup, Valby
Jørgen Tvevad, Klampenborg
Astrid og Allan Tønnesen,
Frederiksberg

Else Udsen, Randbøl
Florence og Erik Ulsig, Århus

Jane og Anders Vedel Wedeldorff
Wellejus, København

Jens Vellev, Højbjerg
Mikael Venge, København
Ernst Verwohlt, Roskilde
Edel og Morten Laursen Vig,
Roskilde
Villads Villadsen, Reykjavik
Susanne Vogt, Frederiksberg
Helge C. Vosgerau, Åbenrå

Ib Walbum, Nakskov
Bjarne Weesch, København
Jørgen Weibull, Göteborg
Tor R. Weidling, Oslo
Birgit Weston, Helsingør
Jørgen Juul Wielandt, Vissenbjerg
Aksel Willadsen, Frederiksborg
Jens Winther, Frederiksberg
Inger Margrethe og Hans H.
Worsøe, Åbenrå
Lone Wredstrøm, København
Aage Wulff, København

Palle P. Ørsted, Hvidovre
Bent Østergaard, Brøndby
Jens Chr. Østergaard, Vejle
Gunnar Østergreen-Johansen,
København

Ivar Aars, Leira i Valdres
Erik Aas Jr., Ås
Jørgen P. Aasberg, Ballerup

Antikvariatet, Haderslev
Afdeling for middelalderarkæologi,
Århus Universitet
Bangsbomuseet, Frederikshavn
Bernh. E. Klein's Boghandel,
Frederiksberg

- Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune
Danmarks Biblioteksskole, København
Danmarks Kirker, Nationalmuseet, København
Dansk historisk Fællesforening, København
Dansk Historisk Håndbogsforlag, København
Dansk Komité for Byhistorie, Frederiksberg
Det Kongelige Bibliotek, København
Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød
Det Nordjyske Landsbibliotek, Ålborg
Erhvervshistorisk Bureau, Frederiksberg
Folkeuniversitetets landssekretariat, Odense
Gladsaxe Tekniske Skole, Søborg
Græsted Lokalhistoriske Arkiv
Haslev Lokalhistorisk Arkiv
Historieafdelingen, Københavns Kommunes Biblioteker
Historikergruppen Fempas, København
Historisk Institut, Københavns Universitet
Historisk Institut, Århus Universitet
Historisk Institutt, Landslaget for Lokalhistorie, Trondheim
Historisk Institutt, Universitetet i Trondheim
Historiska Institutionen, Göteborgs Universitet
Institut for dansk skolehistorie, Danmarks Lærerhøjskole, København
Institut for historie og samfundskundskab, Danmarks Lærerhøjskole, København
Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet
Institut for Navneforskning, Københavns Universitet
Institut for Sønderjydsk Lokalhistorie, Åbenrå
Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet
Kolding Stadsarkiv
Københavns Bymuseum
Københavns Stadsarkiv
Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus
Landbohøjskolen, Odense
Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
Lokalhistorisk Samling, Hammel
Museet Falsters Minder, Nykøbing F.
Museet for Thy og Vester Hanherred, Thisted
Museet Willemoesgaardens Mindestuer, Assens
Nationalmuseet, 2. afd., København
Nordisk Slægtsforskning ApS, Skals
Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, Oslo
Norsk Lokalhistorisk Institutt, Oslo
Odder Museum
Odense Universitetsbibliotek
Odense Universitetsforlag
Paikallishistoriallinen Toimisto, Helsinki

Tabula Gratulatoria

Reproset I/S, København
Rigsarkivet, København
Riksarkivet, Stockholm
Ringe lokalhistoriske Arkiv
Rudbjerg Lokalhistoriske Arkiv
Sedlabanki Islands, Biblioteket,
Reykjavik
Slægtshistorisk Forening for
Storkøbenhavn

Statsarkivet i Trondheim
Svendborg & Omegns Museum
Søllerød Museum
Universitetsbiblioteket, Amager
Universitetsbiblioteket i Bergen
Ølgod Museum
Ålands Landskapsarkiv
Ålborg Universitetsbibliotek

Slægter

– personalhistoriske studier

En ukendt gren af det danske kongehus i det 14. århundrede

Af Erik Ulsig

I årene 1925-29 rasede der i Personalhistorisk Tidsskrift en debat om hr. Erik Sjællandsfars herkomst. Hauch-Fausbøll argumenterede i forlængelse af traditionen fra det 17. århundrede for, at Erik Sjællandsfar (som nævnes 1326? og 1358-65)¹ var en søn af Valdemar IV Atterdag – om end ikke af Tovellille, som traditionen ville det, mens den anden hovedkombattant fandt Valdemars faderskab en kronologisk umulighed, selv om han ikke ville benægte, at hr. Erik kunne være af fyrstelig oprindelse. I 1933 fremlagde Johan Hvidtfeldt nyt materiale i form af en historisk optegnelse fra ca. 1580.² Den byggede, som den selv oplyser, på breve i Erik Madsen Bøllers brevkiste, men dertil givetvis på Bøllernes slægtstradition; Erik Madsen, som døde i 1562, var tip-tipoldebarn af Erik Sjællandsfar. Optegnelsen beretter, at Erik Sjællandsfar var søn af kong Erik, blev kongens fodermarsk og blev begavet med Oreby på Lolland, først på livstid og siden som arvegods. På en herredag på Vordingborg bekræftede kongen med brev og mange vidner hans besiddelse af Orebygård.

Det 16. århundredes slægtstradition gav unægtelig et fornuftigere billede af Erik Sjællandsfars herkomst end den senere tradition. Tovellille forsvandt ud af fortællingen, og med Erik Menved som faderen løstes det kronologiske problem, som var blevet diskuteret så hidsigt i Personalhistorisk Tidsskrift. Med god grund påpegede Hvidtfeldt imidlertid, at forfatteren i 1580 må have fejllæst de gamle latinske breve, således at Orebys historie i det 14. århundrede blev misforstået. Ganske vist var Oreby oprindelig kongeligt gods, det ses af Kong Valdemars Jordebog (ca. 1240), men i første halvdel af det 14. århundrede skrev Grubendalerne sig af Oreby, Sivert Lauridsen 1315-17, og hr. Sivert Sivertsen 1333-36, 1333-34 som »prins« Ottos hofmarsk.³ Johan Hvidtfeldt konkluderede, at forfatteren i 1580 aldeles havde sammenblandet personer og navne og læst Orebydokumenterne i lys af slægtstraditionen; realiteten var snarest den, at det var Grubendalerne, der havde modtaget en kongelig godsgave.

Herved fik Hvidtfeldt imidlertid hverken forklaret Erik Sjællandsfars herkomst eller besiddelse af Oreby, som alle har accepteret. I 1943 forsøgte Mogens Lebech at løse problemet ved at foreslå, at Grubendalerne var kon-

gelige lensmænd, og fastholde, at Erik Menved havde skænket gården til Erik Sjællandsfar, lidet betænkende, at begge dele ikke kunne foregå på samme tid.⁴

De samtidige oplysninger om Erik Sjællandsfar er ikke mange. En person af dette navn overdrog i 1326 (ifølge et brevreferat på to linier i den yngre Kalundborgske Registratur 1551) Hammershus til ærkebispem, oprådte altså på kongemagtens vegne i forbindelse med tronskiftet. Det forekommer mig ikke sandsynligt, at han er identisk med den senere kendte Erik Sjællandsfar. Denne nævnes formentlig første gang 27/10 1358 i et brev udstedt i Stralsund. To parter henskød en sag til afgørelse af kong Valdemar og hertug Erik af Sachsen. Ifølge Sjællandske Krønike var kongen netop da i Stralsund og blev hyldet som lensherre af flere hertuger og grever.⁵ Som brevvidner anføres en række af de mænd, som jævnt hen træffes, når Valdemar forhandlede i Nordtyskland. Flere af dem var eller havde været nært knyttet til kongen, Friedrich von Lochen, Johan Plessen, Bent von Ahlefeldt. Det synes derfor sandsynligt, at »schenk Erik« (nr. 4 af de 7 riddere) var den danske konges mundskænk. I øvrigt kendes Erik Sjællandsfar blot fra tre breve. 1363 tilpantede han sig en gård på Stevns, brevregesten benævner ham blot hr. Erik. I 1364 21/6 beseglede han, »Erik Seelandesvar, houvetman tho Seborch«, våbenstilstanden med hansestæderne, 7/7 1365 kaldtes han i fredsftalen med de holstenske grever »Erik van Seborgh«. Mens det i brevet fra 1364 om alle hovedsmændene oplyses, hvilket slot de sad på, gælder dette i 1365 blot for Erik Sjællandsfar.

Vi ved ikke, hvornår Erik Sjællandsfar døde, men hans enke Margrethe Jacobsdatter, »boende i Høed på Lolland«, figurerer i hele 8 breve 1370-79.⁶ Hun ejede gods på Fyn, Langeland, Lolland og Falster, skænkede af det til franciskanere og dominikanere i Odense og Nakskov og til sin sognekirke Horslunde (ved Nakskov). Sin hovedgård med adskilligt tilliggende gods pantsatte hun til marsken Evert Moltke.

Flere af fru Margrethes breve er dårligt overleveret, det gælder specielt de to ældste fra 1370. Nr. 508 i Diplomatariet er et fragment i to stykker, som dog kan suppleres med en senere registratur af brevet.⁷ Det ses, at brevet er udstedt af enken Margrethe og vedrører noget gods, hun havde arvet efter sin søn hr. Christoffer Eriksen. Nr. 509 er bevaret i fire uafhængige udtog. I de to af dem betegnes vor brevudsteder som Margrethe Jacobsdatter, nr. 3 tilføjer: Erik Sjællandsfars efterleverske. Det sidste udtog skal citeres in toto: »Anno 1380 har Margrethe Jacobsdatter, Erik Sjællandsfars enke af Oreby, af Lolland givet gods til prædikebrødre. Originalen findes i Odense hospitals gemme. Hendes våben viser, at hun var en Glob. – Denne Erik Sjællandsfar var Valdemar Quarti naturlige søn ved Tove af Lanterygen«.

J. O. Arhning påviste i 1937, at det ødelagte 1370-brev drejede sig om ridderen Christoffer Eriksens alterstiftelse i Roskilde domkirke, og at vi i øvrigt kender hr. Christoffer for årene 1361-69.⁸ Herefter konkluderede jeg i 1968, at når Christoffers forældre hed Erik og Margrethe, måtte deres fulde navne være Erik Sjællandsfar og Margrethe Jacobsdatter.⁹ Arhning havde imidlertid i 1937 sandsynliggjort, at et våbenskjold afmalet i koret i Roskilde domkirke var Christoffer Eriksens, idet det af ham stiftede alter netop havde plads samme sted.¹⁰ Hvis man sammenligner kalkmaleriets stående løve med dobbelthoved med Erik Sjællandsfars segl fra 1364,¹¹ ses det, at der er tale om samme heraldiske figur, således som også udgiverne af *Diplomatarium Danicum* påpeger i deres kommentar til nr. 508. Erik Sjællandsfars søn hed altså Christoffer Eriksen, han døde 14/10 1369.¹² Hans enke, men ikke hans arving, var Helene Olufsdatter (Saltensee), som ejede gods på Tuse næs ved Holbæk.¹³ Der var ikke børn i ægteskabet. Med sikkerhed havde Erik Sjællandsfar også en datter Bodil, som var gift med Laurids Jensen (Blaa) af Oreby. Ifølge slægtebøgerne havde han yderligere et par døtre.

Længere er slægtens historie ikke, kun to generationer.

Der er et par indicier for, at slægtstraditionen har ret i at opfatte Erik Sjællandsfar som illegitim kongesøn. De vil blive fremført nedenfor. Johan Hvidtfeldt har imidlertid også ret i, at Orebys historie ikke er noget indicium, om end han slipper problemet på halvvejen. Det er derfor nødvendigt først at få en løsning på Orebyproblemet. Den almindeligt fremførte opfattelse, at Erik Sjællandsfar ejede Oreby, bygger dels på det ovenfor citerede udtog nr. 4 af brev fra 1370, dels på svigersønnen Laurids Jensens besiddelse af gården. Men opfattelsen er næppe holdbar. Først og fremmest tyder alt på, at Laurids Jensen havde arvet gården fra Grubendalerne. Tredje generation af denne slægt udgøres af hr. Niels Sivertsen (1377-1408) af Årsmarke, det nuværende Knuthenborg (som ikke ligger langt fra Oreby). Niels Sivertsen og Laurids Jensen bevidner hinandens breve og har så tydelig godsforbindelse med hinanden på Stevns, at de nødvendigvis må have været i familie, vel således at Laurids var gift med Niels Sivertsens søster.¹⁴ Bodil Eriksdatter Sjællandsfar, Laurids Jensens hustru i 1394, må derfor være hans 2. hustru. Et blik på Blaaslægtens senere stamtavle vil bekræfte det her antagne:

Laurids Jensen af Oreby 1394-1408

Sivert af Oreby 1422	Erik ærkedegn i Århus kannik i Roskilde 1423-50	Oluf af Oreby 1423-56
-------------------------	---	--------------------------

Sivert Lauridsen sad altså i 1422 på sin morfader Sivert Sivertsens Orebygård.¹⁵

At aflive Erik Sjællandsfars besiddelse af Oreby er herefter ikke vanskeligt. Det citerede udtog af 1370-brevet skal barberes for alle den lærde brevregistrator Jacob Bircherods kommentarer for at nå ind til brevet, ikke blot for oplysningerne om Erik Sjællandsfars og fru Margrethes herkomst, men også for oplysningen om, at enken skrev sig af Oreby. Hun har blot – som i flere andre breve – fortalt, at hun boede på Lolland.

Orebys historie er således ikke at tælle blandt indicierne for Erik Sjællandsfars kongelige herkomst. Men der er to andre, det første og vigtigste er navnene på slægtens to mænd, kongenavnene Erik og Christoffer. Tilsammen udgør det et indicium, men afgørende er brugen af navnet Christoffer. Frem til 1400 anvendes det næsten kun i kongeslægten: Valdemar den Stores søn med Tove, kongerne Christoffer I og II og Valdemar Atterdags søn †1363. Undtagelserne udgøres af hr. Christoffer Eriksen, en præst på Falster i 1353 og en herremand eller præst på Fyn i 1365. Et vidnesbyrd om navnets sjældenhed, eventuelt også om navnebærerens bevidsthed om navnets klang, er det, at Christoffer Eriksen kan optræde uden patronymikon, eller – for at være helt præcis – tre gange nævnes en ridder hr. Christoffer, som imidlertid nødvendigvis må være Christoffer Eriksen. I Rostockberetningen juli 1355 fortælles det, at rådmændene fra de nordtyske byer var kommet til København på kongens begæring, fremsat af hans ridder hr. Christoffer.¹⁶ Et skødebrev af 23/3 1365 er besejlet af herrerne Oluf Bjørnsen, Christoffer og Niels Stigsen, riddere. Atten år efter Christoffers død hedder det i det store skiftebrev efter Jacob Olufsen Lunge: »... på Tuse næs i landsbyen Udby en gård på ét bol jord, hvor forud hr. Christoffer, ridder, salig ihukommelse, boede«. ¹⁷

Dernæst er Sjællandsfar-våbenet et indicium.¹⁸ Man kan ganske vist ikke tale om en variation (brisure) af det kongelige våben, som når de sønderjyske hertuger fører to af de tre kongelige løver (leoparder), eller hertugerne af Halland og disses direkte efterkommere i det 14. århundrede, adelsslægten Skarsholm, fører et tværdelt skjold med en løve over et antal søblade (hjerter). Sjællandsfar-våbenet er en oprejst kronet løve. Det er et våbenmærke, som ellers bruges af de til Danmark indvandrede greveslægter Eberstein og Gleichen, af de sidste dog med hovedet en face (leopard), og af holstenske slægter som Breide og Sandberg og nogle andre repræsentanter for nordtysk adel i Danmark. Af middelalderlig dansk adel føres den oprejste løve – foruden af Sjællandsfarerne – kun af skåningen Christiern Most i 1387 og hans broder kanniken Jens Most. Sjællandsfar-våbenet fremtræder som en brisering af Ebersteinvåbenet, løven er hvid som Ebersteinernes, men hovedet er

Christoffer Eriksens våbenskjold i Roskilde Domkirke. Foto Helge Larsen, Statsbiblioteket.

dobbelthoved. Alle forhold taget i betragtning forekommer det mig dog rimeligt at antage, at når den danske slægt Sjællandsfar fører et våben med en kronet løve, så er dette en angivelse af dens kongelige herkomst.

Som en uundgåelig parallel til Sjællandsfarerne tilbyder sig de jyske Løvenbalker. Ifølge traditionen nedstammede de fra Christoffer II, 1. generation er ukendt, 2. generation består af Jens Eriksen 9/8 1343, som besegler med Løvenbalkvåbenet, og hans formentlige broder Niels Eriksen af Aunsbjerg 1377, 3. generation af den jyske landsdommer hr. Jens Nielsen af Aunsbjerg 1391-1426. Løvenbalkvåbenet er en gående løve (uden krone) over to bjælker, og det har, siden Thiset lavede sin stamtavle til Danmarks Adels Aarbog 1903, været accepteret, at slægten nedstammede fra Christoffer II.¹⁹ Det heraldiske indicium er da også klart bedre end for Sjællandsfar. Men ser man på personnavnene, forekommer antagelsen tvivlsom.

Til sammenligning for både Løvenbalker og Sjællandsfarer tjener den sikre hertugelige bastardlinie Sappi efter Erik II af Sønderjylland. Personnavnene er Erik, Valdemar og Abel og våbenmærket et skjold strøet med søblade. Både navne og våben markerer her slægtsforholdet.²⁰

Lad os slutte af med en skildring af Sjællandsfar-slægtens korte historie. Der er ikke mange data, men nok til at der kan gives et signalement af dens miljø,

om end – det skal indrømmes – ikke upåvirket af, at jeg opfatter Erik Sjællandsfar som værende af kongelig herkomst.

Fra vi først møder Erik og Christoffer, var de knyttet til kong Valdemar, til hans hof, Erik var kongens mundskænk i 1358, og hans søn tjente som ung ridder i den kongelige gård i 1355. I 1364, da Valdemar var i Avignon, var Erik Sjællandsfar avanceret til lensmand på Søborg. Det var naturligvis en vigtig stilling, og som slotshovedsmand var han med til at besegle våbenstilstanden med hanseaterne; de beseglende betegnes som rigsråder. Militært set var det næppe noget vigtigt slot, hr. Erik sad på, men det var måske et slot, kong Valdemar følte sig personligt knyttet til. Han havde i 1361 indstiftet kapeller på seks sjællandske borge og fik i 1364 en særlig pavelig bevilling for de fire af dem, herunder St. Jacobs kapel på Gurre og St. Christoffers kapel på Søborg.²¹ Hans søn Christoffer var netop død året før. Gurre nævnes ikke i lensmandslisten 1364, men hørte vel ligesom i 1369-70 under Søborg.²²

Christoffer Eriksen blev før 1363 gift med Helene Olufsdatter af den fornemme gamle sjællandske slægt Saltensee af Tystofte og forlod dermed tjenesten som ridder i kongens gård. Det unge par slog sig ned på konens gård i Udby på Tuse næs ved Holbæk.²³ Som andre gode riddere frygtede Christoffer for sin sjæls frelse. En pavelig bevilling til at vælge en skriftefader, som med apostolisk myndighed kunne give syndsforladelse i dødsstunden, var her en hjælp. Kong Valdemar hjembragte fra sit besøg i 1364 i Avignon sådanne bevillinger til sin køgemester og til nogle af sine vigtigste politiske medarbejdere blandt adelen og deres hustruer.²⁴ I 1367 22/8 fik Christoffer og Helene og nogle andre adelspar en tilsvarende bevilling.²⁵ Han skulle snart få brug for den, men inden sin tidlige død 14/10 1369 nåede han at indstifte et alter i Roskilde domkirke og udpege en præst til det. Arhning påpeger imidlertid det påfaldende i, at det blev biskop og kapitel, som tre år efter hans død fastsatte de messer, der skulle læses: »Blev der ikke levnet ham selv tid til det?«.²⁶

Erik Sjællandsfar og hans søn var socialt højt placeret. Men politisk var de uden betydning. I betragtning af, hvor mange breve der er overleveret fra tiden, er det endvidere påfaldende, at Erik Sjællandsfar kun kendes som brevvidne den ene gang i Stralsund, og Christoffer blot den ene gang, hvor han – det var efter at han havde slået sig ned i Udby – optræder i en typisk adelig funktion, idet han besegler en lokal ejendomsoverdragelse til kongen (23/3 1365). Sjællandsfarerne stod nærmest uden for slægtssamfundet, deres (biologiske) slægtning var kong Valdemar.

Deres sociale position var heller ikke skabt af godsrigdom. Det bedste vidnesbyrd herom afgiver Christoffer og Helenes bosættelse på hendes beskedne gård og gods i Udby på Tuse næs. Gården var givetvis hendes, hun

pantsatte kort efter hans død, 31/3 1370, en gård hun ejede i nabobyen Markeslev til Niels Basse. Udby var en ret stor by, havde i 1688 20 store gårde,²⁷ men fru Helene ejede bestemt ikke hele byen, højst en tredjedel.²⁸ Bedre blev det jo heller ikke af, at hendes fader levede endnu. Et andet, men usikkert vidnesbyrd kan uddrages af, at Bodil, som må have arvet sin fader og sin broder, fik efterkommere med en beskeden godsrigdom, og Oreby havde de, som tidligere behandlet, ikke efter hende. Lidt pantegods på Ringstedegnen, som hun havde arvet fra faderen, måtte hun og hendes mand opgive i 1394.²⁹ Konkret kender vi kun nogle få panteerhvervelser for Erik og Christoffer, en gård på Stevns, en gård i Udby og tre panter på Ringstedegnen, nemlig en gård som sidenhen tilhørte St. Clara kloster i Roskilde,³⁰ Bodils ovennævnte arv samt det tidligere nævnte gods, som Christoffers moder i 1370 havde arvet efter ham og da overlod til hans alter. Hvilket gods Christoffer i øvrigt gav til alteret, vides ikke, men han havde ingen børn at tage hensyn til.

Valdemar Sejrs udenomsægteskabelige sønner og deres slægt havde position, godsrigdom og politisk betydning. Men i det 14. århundrede var man nået til de moderne kirkeligt-monarkiske principper. Karakteristisk er det, at hertugerne af Hallands efterkommere var reduceret til den sjællandske adelslægt, som sad på Skarsholm, blot at den, som et levn fra gammel tid, ejede meget jordegods.³¹ Sjællandsfarerne fik hverken godsrigdom eller politisk indflydelse.

Men i Roskilde domkirke, sikkert tæt ved sit alter, blev kongens ridder hr. Christoffer begravet. Arhning identificerede alteret som St. Kathrine senioris alter og lokaliserede det til koromgangen op imod sydvæggen af kannikekoret. Endnu i 1857 fandtes her et kalkmaleri af St. Kathrine.³² Christoffers våbenskjold viser stedet. Det var ikke så langt fra det Trinitatis alter i højkoret ved den sydøstlige pille, som kong Valdemar oprettede for sin i 1363 afdøde søn hertug Christoffer.³³ Resterne af hertugens sarkofag står der stadig.

Blandt adelen i det 16. århundrede levede traditionen om Erik Sjællandsfars kongelige herkomst, og hans våbenmærke var kendt og blev afmalet i en våbenbog. Thiset og Wittrup kunne derfor i 1904 beskrive det som en hvid løve i blå. At løven var hvid, bekræftes af maleriet i domkirken.

Noter

1. Se de fire nedennævnte breve i *Diplomatarium Danicum* (Dipl. Dan.) = Danmarks Riges Breve.
2. Johan Hvidtfeldt: *To Bidrag til Orebygaards Historie*, Lolland-Falsters historiske Samskiftelse Aarbog 1933, s. 66-75.

3. Jf. brevene i Dipl. Dan.
4. Danske Slotte og Herregaarde, 2. udg. bd. 2, 1943, s. 313 = 3. udg. bd. 6, 1965, s. 156.
5. Annales Danici, udg. Ellen Jørgensen, 1920, s. 185.
6. Dipl. Dan. 3. r. VIII nr. 508, 509, IX nr. 148, 345, 4. r. I nr. 140, 459, 501, 561.
7. Denne registratur fra 1732 er fremfundet af Diplomatiariets udgivere (1980) og var således ukendt for Arhning, jf. nedenfor.
8. J. O. Arhning: Roskilde Domkapitels Historie 1, 1937, s. 201-10, specielt s. 203ff.
9. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen, 1968, s. 156f.
10. J. O. Arhning: anf. arb. s. 207-10.
11. Henry Petersen: Danske adelige Sigiller fra XIII og XIV Aarhundrede (DAS XIII og XIV Aarh.), 1897, nr. 578.
12. Alfred Otto S.J.: Liber Daticus Roskildensis, 1933, s. 86 og 163.
13. Se nærmere nedenfor.
14. Se E. Ulsig: anf. arb. s. 65. Endvidere Codex Esromensis, udg. O. Nielsen, 1880, nr. 183; datoen skal være 1400 7/2.
15. Stamtavlen er taget fra Danmarks Adels Aarbog 1888. Thiset mener dog ikke, at ærkedegnen og kanniken er samme person, men se hertil Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis (Repertorium) 1. række nr. 6027 og Fru Eline Gøyes Jordebog, udg. A. Thiset, 1892, s. 151.
16. Dipl. Dan. 3. r. IV nr. 271.
17. Repertorium 1. r. nr. 3590.
18. For det følgende se A. Thiset og P. L. Wittrup: Nyt dansk Adelslexikon, 1904; DAS XIII og XIV Aarh.; A. Thiset: Danske adelige Sigiller fra XIV, XV og XVI Aarhundrede, 1905.
19. F.eks. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder 1, 1956, sp. 645; Knud Prange: Heraldik og Historie, 1977, s. 36.
20. Danmarks Adels Aarbog 1914. Men se hertil C. A. Christensen: Arnsholm og Valdemar Sappi, Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 39-52.
21. Dipl. Dan. 3. r. VI nr. 118, VII nr. 36.
22. Smst. VIII nr. 369 m.fl. At Valdemar yndede Gurre i sine sidste leveår, fremgår klart af Dipl. Dan.
23. Jf. erhvervelsen af en gård i Udby 8/6 1363.
24. Dipl. Dan. 3. r. VII nr. 25, 40 og 73.
25. Smst. VIII nr. 60.
26. Smst. IX nr. 233; J. O. Arhning: anf. arb. s. 202.
27. Henrik Pedersen: De danske landbrug 1688, 1928, s. 46.
28. E. Ulsig: anf. arb. s. 173.
29. Repertorium 1. r. nr. 3965, jf. 5473. Det må være det samme gods, som omhandles i et brev af 1392, smst. nr. 3872; brevet oplyser, at godset oprindelig var pantsat til ridderen hr. Erik Kost = hr. Erik Sjællandsfar? Hvis identifikationen er rigtig, er den endnu et vidnesbyrd om, at Erik Sjællandsfar manglede et patronymikon.
30. Dipl. Dan. 3. r. VI nr. 13, jf. V nr. 392, hvor lokaliteten dog er fejllæst eller fejlskrevet.
31. E. Ulsig: anf. arb. s. 102-04.
32. J. O. Arhning: anf. arb. s. 207-10.
33. Smst. s. 190-92.

Knudsdyrkelsen i dansk senmiddelalder

Af Tommy P. Christensen

Af de talrige fromhedsytringer som gennemsyrrer det senmiddelalderlige samfund udgør Knudsdyrkelsen i dens forskellige former kun ét aspekt. Inden for dette kan det måske specielt være af interesse at se nærmere på Knudsgilderne, da de jævnlige omtales igennem hele middelalderen.

I hvilket omfang Knudsdyrkelsen tiltrak en særlig type mennesker eller kun var forbeholdt aristokratiske sammenslutninger, skal det foreliggende ikke besvare. Men det underbygger den antagelse, at sådanne højættede kredse ihvertfald deltog i Knudsgilderne. Et forhold, der på den anden side ikke udelukker, at Knudsdyrkelsen også kan have appelleret til andre sociale lag i befolkningen. Det følgende kan tjene til at understrege, at kildesituationen fordrer assistance fra middelaldergenealogen, hvis vi skal trænge dybere ned i spørgsmålet: Hvem var medlemmer af senmiddelalderens Knudsgilder? Lad hermed materialet være trukket frem, for i den rigtige hænder kan det utvivlsomt aflokkes flere oplysninger og dermed øge antallet af middelaldergenealogens sorger og glæder!

Canutus – rex et dux

En vigtig forskel mellem Knudsdyrkelsen i det 13. og det 15. århundrede er den vægt, man lægger på at sondre mellem Knud Lavard og Knud den Hellige. I begyndelsen var sondringen klar, og for gildernes vedkommende ses det tydeligt, at Knud Lavard er deres skytshelgen og Skt. Bendts kirke i Ringsted gildernes åndelige centrum. Senere vinder Knud den Hellige og Skt. Albani kirke i Odense frem. Det er dog mere en sammensmeltning end en konsekvent udskiftning. Begge Knudsbyerne, Odense og Ringsted, er gode eksempler på kultbyen, den hellige, højættede martyrhelgens gravkirkeby med et klosterfællesskab til at opretholde kulten og sørge for pilgrimmene.¹

Den glidende overgang illustreres af Knudsgildet i Malmø, der i 1256 indleder deres gildeskrå med ordene: »Hæc est skra convivii sancti Canuti Ringstadiensis,« hvorimod det omkring år 1300 er blevet til: »Incipit prologus convivii sancti Canuti regis, in ecclesia beati Albani Othensøe a propriis suis subditis martyrizati.« Det er vist første gang, Knud den Hellige eksplicit

nævnes i en gildeskrå, og gildemedlemmerne sætter da også fortsat hinanden stævne på dage viet Knud Hertug.²

Et lignende eksempel fås, da det efter reformationen om Knudsgildet i Kalundborg noteres, at dette gildes medlemmer satte hinanden i stævne hvert år d. 7. januar, hvilket strengt taget er Knud Lavards helgendag.³ Desværre har hovedparten af knudsgildeforskningen især beskæftiget sig med det 12.-13. århundrede, hvorimod Knudsgilderne i senmiddelalderen stort set kun er blevet behandlet af Curt Wallin.⁴ Antagelsen om en tendens, karakteriseret som en Knudsdyrkelse i gilderne gående fra »dux« mod »rex«, men uden indre logisk stringens, er dog på ingen måde i modstrid med den hidtidige forskning. En sådan delvis sammenblanding af de to helgenskikkelser i senmiddelalderen kunne indikere, at Knudsdyrkelsen *uden for* de to kultbyer nok ikke har været særlig specifik (eller intens?).

Der er åbenbart heller ingen byer, som har oplevet Knudsdyrkelsen tage et sådant omfang, at man har valgt at lade kirker indvie til Sct. Knud. Bortset fra de to tidligere nævnte valfartsbyer kendes kun et enkelt tvivlsomt eksempel fra det sønderjyske område, tilmed i en sen tradition. Det drejer sig om Åbenrå, hvor Pontoppidans Danske Atlas omtaler, at byens ældste kirke var indviet til Sct. Knud.⁵ Forklaringen skal nok søges i form af et kloster, idet der i de gottorpske hertugers arkiv i forbindelse med en retssag i 1655 nævnes en skriver og foged på Sct. Knuds kloster samt en mølleforpagter under samme.⁶

Et lignende billede tegner sig, hvis man ser på billedkalendere. Hvadenten Knudsdagene markeres med en spydspids, et kronet hoved eller en knud(e!), ses en vis sammenblanding af helgendage for konge og hertug.⁷

Gilder for Knud

At Knudsgildernes fremkomst oprindeligt er snævert knyttet til kongemagten og dennes interesser i købstædernes styrelse og handlens styrkelse, lader sig udlede af flere kilder. Mest bemærkelsesværdig i den henseende er vel Valdemar d. 1.s brev til Gotlandsfarerne fra sidste fjerdedel af det 12. århundrede, hvori det anføres, at kongen omfatter det med stor yndest og nåde, at Gotlandsfarerne har forbundet deres broderskab med et handelskompagni, som de efter et klogt råd og med blik for, hvad der virkelig er til gavn, lader ære den hellige Knud martyren.⁸ Det må dog ikke overskygge, at gildevæsenet for sine medlemmer først og fremmest havde en social dimension og et religiøst indhold.

Som det også fremgik af ovennævnte, var det allerede i det 12. århundrede blevet skik, at et gilde valgte sig en helgen til skytspatron. Navnlig Knud Lavard var tidligt yndet (translationen i Ringsted 1170), hvorimod Knud den

Hellige med tiden opfattedes som Knudsgildernes rette patron.⁹ Medvirken-
de hertil kan også have været, at Knud den Hellige indgik i den symbolfyldte
sammenhæng, der specielt i senmiddelalderen omgærdede de tre nordiske
helgenkonger, St. Knud, St. Erik og St. Oluf. Unionspolitisk var det et ideelt
helgentriumvirat, en nordisk trekonger-ideologi, som Tore Nyberg har kaldt
det.¹⁰

For den katolske kirke, der i senmiddelalderen tolererede og til tider pro-
moverede udvidelsen af såvel den hellige familie som helgenskaren med
nødhjælpere og lokalhelgener, faldt dyrkelsen af de tre nordiske martyrkon-
ger godt i tråd med dyrkelsen af den hellige Treenighed, De hellige tre
Konger og Anna Selvtredje.¹¹

For Knudsgilderne, som for andre gilder, var den sociale dimension særde-
les væsentlig. I levende live, fordi et gilde, et fællesmåltid mellem sammen-
slutningens medlemmer og deres familie, bandt dem sammen. Ikke et mæg-
tigt gilde som årsag til sammenslutningens dannelse, men måltidet og drikke-
laget som udtryk for et socialt/religiøst fællesskab.¹² Belysende for denne
funktion er det julelav, som hr. Bent Bille til Søholm (Stevns h.) og hans
hustru Ermegard Eggertsdatter (Frille) afholdt for 26 slægtninge og klienter
Hellig Tre Kongers dag (6. jan.) 1490, der i øvrigt er dagen før Knudsdag.
Som overskrift på navnelisten fra dette gildes afholdelse anføres: »... tha war
thenne Julle lav giorth Gudh till laff oc hans benedide mother jomfrv Maria
met alth hemmeriges herskab oc alle christne siælle till at lysse szo.«¹³

Ved sygdom og død, fordi pleje og omsorg ved sygdom såvel som ligpræ-
diken, sjælemesser og klokkeringning ved jordefærden var opgaver for et
Knudsgilde og derved gav et gildemedlem, der havde hjælp behov, social
tryghed.

Knudsgildernes religiøse dimension kendes dels gennem de talrige alterstif-
telser, dels gennem den interessante oplysning, at der i gilderne holdes messe
med prædiken. Vel at mærke prædikener uden nogen særskilt forbindelse til
gildemedlemmernes stand eller erhverv. Således kendes en ren passionsprædi-
ken holdt Langfredag.¹⁴ Blandt de mange Knudsgildealtre i danske bykirker
kan nævnes, at der i København fandtes såvel et St. Knud Hertugs alter som
et St. Knuds konges alter i Vor Frue. Førstnævnte var placeret ved koret, det
andet ved kirkens søndre side, og kun dette var påviseligt knyttet til Knuds-
gildet. I Roskilde Domkirke betegnes Knudsgildets alter i 1482 som: »altare
sancti Kanuti regis et martyris« – og i 1386 kendes alterets præst, presbyteren
Erik.¹⁵

Selvom det er en kendsgerning, at mange former for broderskaber og
sammenslutninger blomstrede i senmiddelalderen, ofte med stor indflydelse i
åndelige og verdslige anliggender til følge, så er udbredelsen af Knudsgilder

rundt om Østersøen helt enestående inden for gildevæsenet. Et er, at gilder viet til en af de nordiske helgenkonger indtager en privilegeret særstilling. Men også blandt disse er Knudsgilderne langt de talrigeste. Ud fra Curt Wallins undersøgelser kan tallet opgøres til ca. 55 Knudsgilder mod totalt en snes Olofsgilder og en halv snes Eriksgilder. Selvom det inddragne materiale spænder kronologisk vidt, og det måske nok er tvivlsomt, om alle Knudsgilder har været i funktion på én gang, så er der på den anden side heller ikke tvivl om, at kildematerialet kun er delvist dækkende.¹⁶ Således kendtes Knudsgildet i Kalundborg kun fra det på Nationalmuseet opbevarede gildebæger i træ, indtil Terkel Klevenfeldt fandt og afskrev en medlemsfortegnelse fra dette gilde i 1747. Denne fortegnelse blev dog først almindelig kendt i begyndelsen af dette århundrede, hvor Camillus Nyrop offentliggjorde den.¹⁷

I 1968 fandt man en seglstanpe tilhørende Knudsgildet i Stege, der havde været gemt under gårdsplassen ved gildehuset. Den kunne stilistisk dateres til årene mellem 1280'ernes slutning og 1300'ernes begyndelse, og den var gemt sammen med stampen til landeseglet for Møn, efter de begge d. 22. juni 1326 var blevet (mis-?) brugt til beseglingen af hyldningsbrevet, der overgav Møn til de mecklenburgske herrer, hertug Henrik og Johannes af Werle.¹⁸

Et gilde for Knud

Knudsgilder er således almindeligt forekommende i en lang række danske og svenske købstæder. Alligevel er vor viden om disse Knudsgilders størrelse og deres medlemmer yderst begrænset. Camillus Nyrop kunne således i sin store kildeudgave: *Danmarks Gilde og Lavsskraaer fra Middelalderen* (1-2) kun offentliggøre én medlemsfortegnelse fra et St. Knudsgilde, nemlig Kalundborgs. En offentliggørelse, der endda er baseret på en udateret og sen afskrift, som han havde fundet i Klevenfeldts Samlinger på Rigsarkivet. Under afskriften havde Terkel Klevenfeldt på latin forklarende tilføjet: »Fra en gammel, sønderlidt fortegnelse over borgere i Kallundborg, afskrevet 1747«. ¹⁹ Selve afskriften indledes med ordene »Register paa thieris naffne, som haff:r werret wdi s cti Knudtz gilde i Kallundborg« og opregner herefter følgende personer (forf.s nummerering):

- 1] Konning Waldemar.
- 2] Konning Oluff.
- 3] Dronning Margareta.
- 4] Konning Christian.
- 5] Biscop Niels.
- 6] Biscop Peder.
- 7] Her Hemen Flemmingh. Fru Ingier hanns hustru.

- 8] Her Peder Flemming. Frue Giese hans hustru.
- 9] H: Clauis Grubendall. Frue Karine h:s hustru.
- 10] H: Barnom ...
- 11] H: Claus Scheppel.
- 12] H: Niszs Basze.
- 13] H: Sabel Kerkendrup.
- 14] H: Joachim Fl ...
- 15] Frue Citzele Biørnsz.
- 16] H: Johan Biørnsz.
- 17] H: Werner ...
- 18] ... Mølleke. Fru Sophia hans hustru.
- 19] Jes Naffnesz. Fru Ingeborre hans hustru.
- 20] Berthell van See.
- 21] Atzer Galth.
- 22] Hans van See.
- 23] Thønne Popendrop.
- 24] Jeppe Gydesz. Fru Giertrud hans hustru.
- 25] Fru Bold aff Kierby.
- 26] Gyde Brantz oc hend: 2 døttre.
- 27] Per Iuersz af Erszløff.
- 28] ... Wacholtt.
- 29] Øries Ørik. Fru Johanne hans hustru.
- 30] Nichil Scharsow.
- 31] ... Zobel.
- 32] Marqvor Vestenii.
- 33] Fr Karen Scharschous.
- 34] Fru Sophia.
- 35] Fru Marinne.
- 36] Fru Ingier h: Jachims hustru.
- 37] Krumpen aff Raffinstrup. Fru Kirstinne h: hustru.
- 38] Lauritz Henrichsz af Skafteløff. Hustru Anne Thomaszs.
- 39] Hans Naffuel.
- 40] Jep Langh.

En foreløbig datering af fortegnelsen ud fra de nævnte regenter og anvendelsen af datid i overskriften (»har været«) må være en afslutning efter 1481, såfremt der tænkes på Christian 1., og en anlæggelse af registeret i slutningen af det 14. århundrede, idet det forekommer nærliggende at opfatte kong Valdemar som Valdemar Atterdag, der efterfulgtes af Oluf 3. og Margrethe.²⁰

Hvorfor Erik af Pommern og Christoffer af Bayern ikke er medtaget, kan der vel vanskeligt siges noget om. Men rent dynastisk kan det anføres, at Valdemar Atterdags død som bekendt gav anledning til strid mellem den nordiske og den mecklenburgske linie.

Hans ældste datter Ingeborg var gift med Heinrich 3. af Mecklenburg, og deres søn Albrecht var tidligere blevet anerkendt som ret arving til den dan-

ske krone. Hovedparten af de danske rigsråder valgte dog den nordiske linie repræsenteret ved Oluf, søn af Margrethe, Valdemar Atterdags yngre datter, og hendes mand Håkon 6., konge af Norge.

Det er således først efter Olufs og Margrethes død, at den mecklenburgske linie kan bemægtige sig den danske trone, om end Margrethe i 1397 havde ladet den 15-årige Erik hylde som de tre nordiske rigers konge. Han tilhørte dog den vendiske fyrstelinie Pommern-Stolpe, eftersom de pommerske fyrster i 1372 efter i en årrække at have regeret i fællesskab delte deres landområde imellem sig. Derved udskilles linien Pommern-Stolpe, hvortil Erik som nævnt hørte, fra linien Pommern-Wolgast.²¹ Det var den unge Erik af Pommerns søster Katharina, gift med Johan af Bayern, der var moder til Christoffer af Bayern. Derimod overgik den danske krone med Christian 1. til det oldenborgske dynasti.

Under den forudsætning, at de nævnte bisper er Roskildebisper anført i ret rækkefølge, står valget strengt taget mellem to muligheder. Enten kunne det være biskop Niels af Roskilde 1230-49 efterfulgt af biskop Peder af Roskilde 1254-77. Eller, hvad der forekommer langt mere rimeligt, bisp Niels Jakobsen 1369/70 til sin død 1395 og dennes efterfølger, bisp Peder Jensen (Lodehat), der dør 19/10 1416. Derimod er bisp Peder Jensens efterfølger på bispestolen, »hr. Jens, af Guds nåde biskop i Roskilde«²² – Jens Andersen (Lodehat), der dør 1431 – ikke nævnt i listen.

Forklaringen kan selvfølgelig være den enkle, at Jens Andersen (Lodehat) aldrig har været medlem af Knudsgildet i Kalundborg. At Knudsdyrkelsen ikke interesserede ham, kan derimod klart afvises, idet vi har et usædvanlig prægtigt eksempel på det modsatte: kannikestolene i Roskilde Domkirkes kor, som han bekostede.²³

Måske skal hans fravær snarere ses i sammenhæng med, at bispeembedet under Jens Andersen (Lodehat) havde fået en *officialis episcopi* i Kalundborg. Han nævnes i perioden 1415-23, og det er usædvanligt i Roskilde stift, hvorunder Ars herred med købstaden Kalundborg hørte, på dette tidspunkt at møde underordnede funktionærer inden for lokaljurisdiktionen. I øvrigt lå Ars, Tuse, Skippinge og Ods herreder gejstligt-jurisdiktionelt under domkantoratet. Kantorens jurisdiktion specielt for Ars herred er dokumenteret 1315, 1460, 1467, 1519 og vist også 1520, ligesom der heller ikke er noget, som antyder, at der her var sket ændringer eller omlægninger af jurisdiktionsområdet.²⁴

Interessant nok kunne det se ud til, at netop i den periode, hvor bispesædets indehaver også var medlem af Knudsgildet i Kalundborg, møder man tidligere end i de andre prælaturdistrikter en biskoppelig indblanding. Også på områder, hvor prælaturernes kompetence næppe principielt har været bestridt.

På det foreliggende spredte kildegrundlag kan der dog næppe sluttes noget endeligt.²⁵

En kronologisk nedre afgrænsning af navnerregisteret formuleret som: anlagt i slutningen af det 14. århundrede forekommer plausibel, når man forsøger at identificere de efterfølgende personer, tituleret »Hr.« og tilhørende slægterne Flemming, Grubendal og Kardorff.²⁶

Tilmed bliver det muligt, når man ser nærmere på navnerregisterets sidste personer, at få et indtryk af, hvornår listen gik af brug. Såvel Hans Navl, som Jep Lang kendes nemlig som lensmænd på Kalundborg.²⁷

Slægt og gilde

Slægten Flemming kendes i Danmark siden begyndelsen af det 14. århundrede (Jakob Flemming, 1315), men regnes for tysk uradel. Slægtens våben kan beskrives som fem gange tværdelt af gult og rødt med tre gule kugler eller naglehoveder på de røde bjælker.²⁸

[7] Herman Flemming, der nævnes 1387 til 1407, og som var gift med Inger Henningsdatter (Skarpenberg), kendes som foged på Kalundborg Slot i 1397. Han overlod i 1396 dronning Margrethe Abrahamstrup med Horns herred, og året efter møder vi ham som lensmand på Kalundborg. I øvrigt blev han også ejer af hovedgården Knudstrup i Løve herred, der forblev i slægtens eje op igennem 1400-årene. Hans sønner Joachim og Peder Flemming ses også i navnerregisteret.²⁹

[8] Peder Flemming til Atterup (Ods h.) nævnes 1446, men var død 1480. Han var gift med Margrethe Arildsdatter (Qvitzow), en datter af Arild Madсен (Qvitzow) (1402-49) og fru Ingeborg Nielsdatter (Brok af Hækkeberga). Deres datter, som ifølge Adelsårbogen havde 8 søskende, fru Birgitte Pedersdatter Flemming skrev sig som enke af gården fra 1474.³⁰

[14] Ridder Joachim Flemming til Knudstrup (Løve h.), der nævnes fra 1435 til 1456, var 1. gang gift med en steddatter til Otte Nielsen (Rosenkrantz) Inger Andersdatter (Hvide) af Møllerup på Djursland. Da hun døde ægtede han Karen Eilersdatter (Rantzau), der overlevede ham (skifte 1458).³¹ Han var høvedsmand på Kalundborg fra 1442 til 1445, men er i 1446 erstattet af Mikkell Rud. Denne personudskiftning mener Harry Christensen – ud fra en gennemgang af de danske slotslens besiddelsesforhold – skal ses i sammenhæng med Erik af Pommerns afsættelse. I øvrigt en historie, der illustrerer, hvor megen magt lensmændene på de vigtigste rigsfæstninger kunne besidde, selv når den danske trone ikke stod ledig. Både på København, Krogen og Kalundborg fjernedes de lensmænd, der havde deltaget i afsættelsen, og i stedet indsatte Kristoffer af Bayern andre, der skyldte ham deres indflydelse og position.³²

Joachim Flemmings afsættelse bør næppe opfattes som særligt deklasserende, idet han året efter avancerer fra væbner til ridder og til sin død (1456) forsætter som medlem af rigsrådet. Tilsvarende kan han også efter en mindre pause atter tage et len i besiddelse. Kort efter Christian 1.s tronbestigelse ses han som relator på kongens kvittering til Hr. Mikkel Rud for regnskabet over oppebørslen af Kalundborg slot og len, ligesom han selv sidder på Helsingborg 1450 og ved sin død på Stegehus på Møn.³³

Slægten Grubendal kendes fra begyndelsen af det 14. århundrede (Sivert af Oreby, 1315) og regnes for uradel, stammende fra Lolland. Slægtens våben kan beskrives som et i sort og sølv skaktavlet Andreaskors på gult/gyldent skjold.³⁴

[9] Claus Grubendal gift med Karine Madsdatter (Falster?) kunne skrive sig til Torbenfeld i Tuse h., indtil deres datter Gertrud Clausdatter Grubendal i 1405 ægtede Albrecht Engelbrechtsen (Bydelsbak af Torbernfeld). Forældrene og mormoderen (fru Margrethe Pedersdatter Eberstein) måtte da give det i pant for hendes brudeskat. Hr. Claus kendes 1399-1417, i 1410 som høvedsmand på Kalundborg.³⁵

Slægten von Kardorff regnes for mecklenburgsk uradel og ses i danske dokumenter ofte omtalt som *Kerckdorff*, *Kerkendorff* eller som her *Kerkenstrup*. Slægtsvåbnet var tre røde vandmøllehjul på hvid bund. På dansk grund træffes slægten første gang i 1376 repræsenteret ved Radeke van Sternenbergher Kerkendorp. Fra 1411 kendes i øvrigt et brev til Roskildebispens Peder Jensen (Lodehat) fra Wartislaw, hertug til Stettin, fyrste til Rügen, hvor en Radeke Kerkdorff ses blandt medbeseglerne. Bedre kendt er dog (hans søn?) Hr. Sabel.³⁶

[13] Hr. Sabel Kerkendorff af Hørby, ridder, gift med Cecilie Nielsdatter Urne. I 1392 fik han Hørby, Hørby Fang, Boreby, Boreby Fang og tilskødet af sin svigerfar Lage Nielsen (Urne). I 1408 modtog ridder Sabel halvparten af Kragerup (Løve h.) i pant fra hr. Hartvig Bryske. Noget kunne dog tyde på, at han planlagde på sine gamle dage at indgive sig under Roskildebispens, idet han begyndte at pantsætte og skøde denne forskelligt gods. I 1411, da han ikke levede længere, afkøbte bispen hans brødre og deres svoger den resterende del af salig ridder Sabels jordegods.³⁷

[10] Hr. Barnom er utvivlsomt Skarsholmslægtens Barnum Eriksen til Skarsholm og Ellinge, idet Barnum (ell. Barnam, Barnim), der er et vendisk tilnavn anvendt af fyrster i Pommern, er ukendt i Danmark bortset fra netop denne sidegren af den danske kongeslægt. Slægtens våben er tværdelt, første felt guld med en blå – til tider kronet – løve. Andet felt hvidt strøet med røde søblade (hjerter). Selvom junker Barnum således var kongeætling, levede han tilsyneladende som sjællandsk herremand og uden at spille nogen politisk

rolle.³⁸ Han nævnes fra 1369 til 1399, hvor han sammen med sin hustru Edele Jepsdatter (Basse) indgav sig i Antvorskov kloster, men døde senest 1401. I 1408 omtales Edele stadig som enke, da Jakob Basse og flere andre af slægten Basse (de gamle Basser) besejler hendes salg af Skarsholmgodset til dronning Margrethe. Denne Jakob Basse af Lindskov og Nielstrup, der var gift med Sille Jensdatter (Brok af Estrup), var i øvrigt søn af Niels Basse (nævnt 1370-1407) af Udby, senere til Vedby, og Helene Aagesdatter (Laxmand).³⁹

Slægten Basse, de gamle Basser, regnes for sjællandsk uradel og kendes fra begyndelsen af 1300-årene, da slægtsvåbnet var et sort vildsvinehoved med rød tunge og gule tænder i hvidt.⁴⁰

[12] Hr. Niels Basse, nævnt 1370-1407, skrev sig 1388, 1395 og 1398 af Udby. Efter stavemåden at dømme, må der være tale om Udby på Tuse Næs (Tuse h.). År 1400 skrev han sig til Vedby, antagelig i Ars h. I 1398 nævnes han som ridder og gjorde da skifte med sin svoger Hr. Peder Laxmand. Han sad i rigsrådet i 1401, men var død 1408. Han var en søn af Sten Basse (1356-77) af Svenstrup (Hammer h.).⁴¹

[11] Claus Scheppel hører antagelig til slægten Scheplitz, der regnes for mecklenburgsk uradel og i Danmark måtte opleve, at deres slægtsnavn blev stavet på de besynderligste måder (*Skeples, Skæplitz, Schepelz, Skeplesse, Skepletz, Skæpelz, Skæples* osv). Slægtens våben var to bredbil'er, en øksetype (Breitbeil), der blandt andet anvendtes ved skibsbygning. På gammeldansk kaldet bredøxe eller biløxe. Foruden hr. Claus, ridder, ses slægten i 1375 repræsenteret ved Niels og Erik, begge væbnere, og i 1436 af Joakim Scheplitz, ligeledes væbner. Det ser således ud til, at den danske gren af slægten tilhører den betydelige del af den senmiddelalderlige lavadel, der fungerede som »undervasaller« og administrerede kirkens, kronens og højadelens godser.⁴²

Slægten Bjørn kendes fra begyndelsen af det 14. århundrede (Oluf Bjørn- sen, 1310) og regnes for uradel, stammende fra Fyn. Dens medlemmer optræder hyppigst på Sjælland og Fyn, om end tilknytningen til Stensgård (Sallinge h.) er senere end tidligere antaget. Slægtens våben beskrives som en hvid bjørnelab i blå.⁴³

Adelsårbogen (1887) kender kun een Sidsel (Cecilie, Cidsel, Gidsel) Bjørn, og hun må på forhånd betragtes som forkert. Det drejer sig nemlig om Sidsel Bjørn til Gunderupgaard og Strandbygaard. Hun er født 1568 på Stenalt, døde 1619 og ligger begravet i Vadum kirke. Derimod nævnes Gese Bjørn, enke efter Engelbret Wedenhusen, der virker langt mere sandsynlig i den geografiske og kronologiske sammenhæng.

[15] Fru Giesele Olufsdatter (Bjørn) nævnes første gang i 1391, da hun tilskødede sin broder Henning sin arvepart efter sin fader i Havegaard og

Egemark. Hun var da enke efter Engelbret Wedenhusen til Torbernfeld. Sorø Kloster mageskiftede hun med året efter, og i 1396 solgte hun Kjeldstrup (Ods h.) til dronning Margrethe. År 1400 havde hun livsbrev på Ramsø, ligesom hendes broder Hr. Johan Olufsen (Bjørn) i 1402 tilskødede hende noget gods.⁴⁴

Dermed er det vel også mest nærliggende, at den Johan Bjørnsen, der nævnes i navnerregisteret, enten er rigsråden Johan Bjørnsen (Bjørn) (1433-75) til Nielstrup (Sunds h.) og Valby (Stevns h.) eller rigsråden Johan Bjørnsen (Bjørn) til Nielstrup m.v. (død ca. 1534). Selvom det ikke helt kan udelukkes, at det er Bjørn Olufsen (Bjørn), der i 1409 var lensmand på Vordingborg eller Johan Olufsen (Bjørn), død ca. 1414. En fornyet gennemgang af slægten Bjørn til Nielstrup kunne formodentlig afklare dette forhold.

[19] Jes Naffnez, hvad der utvivlsomt skal læses som Jens Navnes(øn), var søn af Hr. Navne Jensen (Qvitzow) til Olstrup, der nævnes som ridder 1472 og var gift med Fru Anne Emikesdatter (Venstermand). Ridder Navnes broder Didrik, der var væbner, sad i 1465 som høvedsmand på Kalundborg, 1481 på Dronningholm og året efter atter i Kalundborg. I Fru Jytte Gyldenstiernes Slægtsbog berettes: »Jens Navnesen vor kongens hoffsinder och døde i Kiøpnehaffn och ligger begraffuit i graabrødre closter i closter kircken ... Der reed hans dreng ind for ham mett hans schioldt.« Desværre er beretningen udateret, så det vides ikke, om det er samme Jens Navnesen.⁴⁵ Slægten Quitzow regnes for brandenburgsk uradel og kendes i Danmark fra det 14. århundredes første halvdel. Slægtens våben tværdelt af hvidt og rødt med en rød seksoddet stjerne i øverste og en hvid seksoddet stjerne i nederste felt.⁴⁶

[20] Bertel von See og [22] Hans von See. Slægten von See kendes fra begyndelsen af det 14. århundrede (1324), hvor den betegnes Juxta Stagnum. Den regnes for mecklenburgsk uradel, og endnu i det 17. århundrede havde slægten efterkommere på sværdsiden. Således levede 1636 en Martin von See zu Güstrow, der ligger i det nuværende DDR. Slægtens våben beskrives som tværdelt med første felt skrådelt af grønt og rødt; i andet felt tre, to og et grønne søblade på sølv. Mest kendt i Danmark er nok Henrik von See (Zee) (-1390-1429-), der var biskop i Slesvig, og som kom af en holstensk gren af slægten.⁴⁷ Bertold von See, der i 1373 nævnes på Sjælland som væbner, er sandsynligvis identisk med navnefortegnelse, hvorimod Hans von See må anses for en i øvrigt ukendt slægtning.

[21] Asser Galt. Slægten Galt kendes fra midten af det 13. århundrede (Ebbe Galt, 1253) og regnes for jysk uradel. Slægtens våben skrådelt af blå og sølv tre eller flere gange. Fra 1423 kendes dog en væbner, Niels Galt, der i sit våben førte et springende vildsvin (en galt). Da navnet Asser er sjældent forekommende i senmiddelalderen og ikke kendes blandt de jyske Galt'er,

må det formodes, at Asser Galt snarere hører til den sjællandske væbner-slægt. Dermed ville det også passe, at han er den »Atzer«, vi møder som Hr. Jørgen Parsbergs svend; i så fald i kong Hans' følge af gejstlige og verdslige herrer med deres svende ved mødet i Kalmar 24. juni 1505.⁴⁸

[28] Slægten Wacholt (*Wachholz, Wacholtz, Wacholt*) kendes fra begyndelsen af det 13. århundrede og er en af de ældste og mest ansete adelsfamilier i Pommern. Fra det 15. århundrede havde slægten også gods i Mecklenburg (Lande Penzlin).⁴⁹ Slægten eksisterer endnu, og blandt dens talrige medlemmer kan nævnes Georg Christian von Wachholz, der i 1696 havde den lykke at opnå titel af kurbrandenburgsk Over-kammerjunker(!). Slægtens våben et fremadrettet hvidt vædderhoved i blå.

Desværre forbliver navneregisterets von Wacholt anonym, da slægtens optræden her i landet ikke hidtil har været emne for nærmere undersøgelse.⁵⁰

[32] Marqvor Vestenii. Slægten Vestenie regnes for rygisk uradel, og navnet forekommer tidligst i Danmark 1377 med Markvard Vestenie til Sielenz og hans tre døtre: Elin, Catharine og Anna. Slægtsvåben i sølv en blå skråbjælke belagt med tre røde eger. I 1391 nævnes Markvard Vestenie til Klovby (Ubby s., Ars h.), der da fik to gårde i Tystrup (Ars h.) i pant af Hr. Barnum Eriksen. I 1396 var han vitterlighedsvidne for Fru Gidsel Olufsdatter (Bjørn).⁵¹

[37] Krumpen af Ravnstrup. Slægten Krumpen regnes for jysk uradel og kan ihvertfald føres tilbage til begyndelsen af det 14. århundrede. Slægtsvåben et rødt møllehjul i hvidt.⁵²

Esbern Pedersen af Ravnstrup (Tybjerg h.) solgte 1396 sammen med sin hustru Margrethe Jepsdatter gods i Storbede og andetsteds i Bårse herred til dronning Margrethe. I 1407 beseglede han et vidne på Sjællands Landsting. Hans søn(ner?) Jens og Niels Esbernsen (Krumpen af Ravnstrup) kendes i 1390 som køber af gods i Svallerup, 1406 som sælger af samme gods til Antvorskov Kloster. Johannes – vel Jens – beseglede 1417 et vidne af Sjællands Landsting, hvilket atter skete i 1420, men da under navnet »Krumpen af Raunstorp«. I 1423 nævnes Jesse – vel Jens – som foged på Ørkel (Ørkild slot ved Svendborg sund) og 1425 ses, at Niels Krumpen i Rafnstorp benytter en seglstampe lydende på »Johannis Esberni«.⁵³

[38] Laurids Henriksen af Skafteløv kendes 1456 som medbesegler på mageskifte mellem ridder Frederik Vordenberg i Egede og ridder Mikkell Rud i Vedby. I 1463 optræder han sammen med blandt andre Hr. Torbern Bille af Abrahamstorp og Hr. Johan Bjørnsen, ridder, på Christian 1.s stadfæstelse på det vikariedømme, som velbyrdig mand Jep Clausen havde stiftet ved Trefoldighedens alter i Vor Frue kirke i København. Også han tilhørte slægten Krumpen.⁵⁴

[39] Hans Navl i Marup (Mersløse h.) var i 1454 husfoged på Kalundborg slot. Tre år senere var han blevet adlet og optrådte som væbner og lensmand for Roskilde bispestol, blandt andet som vitterlighedsvidne sammen med Hr. Bo Flemming. Senest i 1470 vendte han tilbage til Kalundborg, denne gang som lensmand på slottet, der hørte til dronning Dorotheas livgeding. I 1487 beseglede han hyldningen i Lund, og 1489 solgte hans enke og børn en gård syd for Torgaden op mod Slotsgraven til dronning Dorothea. Han var gift to gange, og i sit første ægteskab havde han sønnerne Jørgen Navl til Vesterby (– 1486, død 1506) og Lasse Navl i Vesterby (– 1489, 1504 høvedsmand på Kalundborg).⁵⁵ Slægtens våben kan beskrives som i rødt to eller tre gule bjælker, i hvert af de røde felter to gule naglehoveder (»kugler«).⁵⁶

Slægten Lang (Lang »I«) regnes for skånsk uradel og kendes fra det 14. århundrede. Slægtens våben i hvidt tre grønne egeblade med stilke mod skjoldets midte. Et tilsvarende våben førtes i øvrigt af slægten Falk i Skåne, dog med de grønne søblade i blå, en noget uheraldisk farvekombination.⁵⁷

[40] Jep Lang (–1471–1504–), (enke?) dronningens hofsinde (1486), og hans ældre broder Peder Lang (– 1469–1510) til Valløse (Fers H.) var sønner af Jep Clausen (Lang) (–1429–1448–) og Karine Pedersdatter (Giedde), en datter af Peder Laurensen af Røgle. I 1490 og 1494 var Jep Jepsen (Lang) enkedronningens embedsmand på Kalundborg. Efter Dorotheas død 10. november 1495 ser det ud til, at han bliver siddende, idet han 1496 nævnes som kongens embedsmand på Kalundborg. Ved årsskiftet 1500/01 blev Peder og Jep sammen med andre velbyrdige mænd optaget i Den Helligånds Broderskab i Rom. I 1504 stiftede han sjælemesser i Vor Frue kirke i København for sig selv og sine forældre. Blandt medbeseglerne er »Lass Nagell, høffuitzzman po Kaalundeborg« og »Per Olszen byfoghet vdj Calundeburg.«⁵⁸

Aristokratisk fromhedsytring eller købmandsgilde?

Flere af medlemsfortegnelsens personer kan utvivlsomt identificeres, ligesom yderligere oplysninger kan knyttes til de ovennævnte, men det ville sprænge rammerne for denne præsentation. Af ovenstående turde være fremgået, at denne gruppe af gildemedlemmer faktisk er riddere og væbnere, der sammen med deres hustruer og døtre knyttes sammen i et socialt netværk af såvel slægtsmæssige som tjenstlige bånd. I den forbindelse er Kalundborg-Knudsgildet kun at regne for en ydre juridisk/organisatorisk ramme.

Et resultat, der måske kan virke overraskende, når man betænker den i forskningen fastslåede forbindelse mellem købstædernes Knudsgilder og disse byers merkantile overklasse.⁵⁹ Curt Wallin har endog overbevisende argumenteret for, at de svenske Knudsgilder i deres egenskab af købmandsgilder er tæt forbundne med de danske.⁶⁰ Kan det da tænkes, at kongens embeds-

mænd, herunder de skiftende lensmænd på Kalundborg Slot, samtidig med hvervets bestridelse i et vist omfang også har drevet varehandel til andet og mere end husbehov?

Det bør bestemte ikke udelukkes, da der kan opregnes adskillige danske adelige, der både var lensmænd og drev handel med udenlandske købmænd. Emnet er kun ufuldstændigt belyst, men især Grethe Ilsøes undersøgelse bør fremhæves.⁶¹ Heri fremlægges for perioden ca. 1450-1530'erne materiale, der godtgør, at i hvert fald slægterne Banner, Basse, Bille, Frille, Galt, Gyldenstjerne, Krummedige, Laxmand, Markmand, Rud, Rønnow, Thott, Trolle og Ulfstand samt tre bisper har stået i handelssamkvem med hanseaterne.⁶²

I anden sammenhæng er det blevet påvist, blandt andet på baggrund af en gennemgang af danske kongers håndfæstninger fra perioden 1448-1596, at fiskerlejer på kirkens eller adelens forstrande har været et betydeligt økonomisk/handelsmæssigt aktiv for disse. Dette forhold ses tydeligst i 1500-årene og kulminerer med adelens videregående rettighed til at søge næring ved handel, der i 1559 formuleres som: »Vijll oc nogen aff adellen besöge sijlde fiskende oc ther bruge sin nering, tha skall thett oc vere adelen vforholdett, eftertij thett tillades fremmede oc vdlenske att mue bruge theris fordeell ther att salte ... Skall thett oc were Danmarckis rijges raad oc adell frijtt fore att kiöbe och selgie mett vdlenske kiöbmenndth, somm her tiill werett haffuer.«⁶³

Det forekommer derfor sandsynligt, at også medlemmer af Knudsgildet i det 15. århundredes Kalundborg kan have været involveret i handel og skibsfart, ligesom de tilsyneladende havde interesser i sildefiskeriet på Falsterbo.⁶⁴

Noter

1. Henrik M. Jansen, Tore Nyberg og Thomas Riis' artikel Danske byers fremvekst og udvikling i middelalderen, s. 78-9. (Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 1: Middelaldersteder. Det XVII. nordiske historikermøde, Trondheim 1977. Oslo, 1977).
2. Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. Udgivne ved C. Nyrop, Kbh. 1899-1900. (GLS) I.s. 33ff og 68ff.
3. Sigvard Skov, St. Knudsgildets bøger i Kallundborg. (I: Fra Holbæk Amt. Bd.XI.3), s. 120f.
4. Her tænkes bl.a. på Lauritz Weibull, St: Knut i Österled (Scandia XVII, 1946). Erich Hoffmann, Knutsgilde und Königshaus. Stadtherrschaft und Bürgertum in frühen städtgeschichtlichen Beispielen des westlichen Ostseebereichs, Kiel, 1976 og Hans Torbern Gilkær: In honore sancti Kanuti martyris. Konge og Knudsgilder i det 12. århundrede (Scandia 46, 1980). Af Curt Wallins mange udgivelser kan anføres: Knutsgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna. (Kungl. Vitterh. Hist. o. Antikv. Akad.

- Historiskt arkiv 16), Lund, 1975 (Wallin 1975) og De nordiska Knutsgillena och reformationen. Tomelilla, 1984 (Wallin 1984).
5. Anders Andrén, Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark (Acta Arch. Lund. Nr. 13). Lund, 1985, s. 235.
 6. Her efter Danmarks Kirker. Sønderjylland, pag. 2645.
 7. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KL) 1. sp. 532ff. Niels-Knud Liebgott, Hellige mænd og Kvinder. Wormianum, 1982 (Liebgott 1982), s. 133ff. Thelma Jexlev, Om Knud den Hellige som dateringshelgen i Danmark. I: Knudsbogen 1986. Studier over Knud den Hellige. Odense, 1986, (Jexlev 1986) s. 87ff.
 8. C. Nyrop, Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. Bd. 1, s. 3ff., hvor Langebeks datering (c. 1177) anføres. Lauritz Weibull, Sankt Knuts Gille. Historisk framställning. Malmø, 1956, s. 7. KL 5, sp. 299ff. Wallin 1975, bl.a. s. 59ff. H. U. Ramsing, De københavnske gilder i middelalderen og reformationstiden – og deres grundejendomme. I: Hist. Medd. om Kbh. II.r. bd. 2 (Ramsing 1926), s. 429ff.
 9. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Rethistorie. 3. udg. Kbh. 1965, s. 448f.
 10. Herom; Tore Nyberg, St. Olav als der erste einer Dreiergruppe von Heiligen (Acta Visbyensia VI). Uddevalla, 1979. Samme, Sankt Olov som en av Nordens tre helgonkungar. (Referat fra Visby-symposiet i: ICO 1979:4). Samme, Birgittinerkulturen och Unionen. (I: Saxo – Kulturhistorisk Årsbok för Skåneland 1988).
 11. Liebgott, 1982. Tue Gad, Legenden i dansk middelalder. Kbh. 1961.
Anne Riising, Danmarks middelalderlige Prædiken. Kbh. 1969, spec. om mirakler, s. 262. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, Kbh. 1989, bd. 5, s. 96 om Hellig tre Konger. Interessant nok havde man i Lund Domkirke et alter indstiftet til »Trium Regum«, hvilket i den nyeste forskning har givet anledning til overvejelser om, hvorvidt der måtte være ment St. Knud, St. Olof og St. Erik eller Kaspar, Melchior og Balthasar. (Göran Axel-Nilsson, Thesaurus Cathedralis Lundensis. Lunds domkyrkas medeltida skattsamling (Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora 30). Göteborg, 1989, A 65. Anm. af Ingalill Pegelow i ICO 1989: 4, s. 41f., hvor hun betvivler, at der med »Trium Regum« sigtes til de tre nordiske helgenkonger.
 12. E.g. Kai Hørby i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 5, s. 75.
Riising, s. 453-54.
 13. Per Ingesman, »Sankt Jørgens alter i Lund, som kaldes Svendealteret«. I: Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig. Århus, 1988, s. 277.
Jexlev, 1986, s. 87ff., spec. s. 91-2.
 14. Wallin, 1984, s. 10. Riising, s. 55 og 66.
 15. Ramsing 1926, s. 440. J. O. Arhning, Roskilde Domkapitels Historie, Bd. I. Kbh. 1937, s. 197-98.
 16. Riising, s. 453. Wallin 1975, s. 117ff. og Wallin 1984, s. 7.
 17. GLS I. 220. Sigvard Skov, St. Knudsgildets bøger i Kalundborg. I: Fra Holbæk Amt 1944 (bd. XI.3), s. 116ff.
 18. Fritze Lindahl, To middelalderlige seglstamper fra Stege. (I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1969), s. 107ff. Seglaftryk af en senere anvendt seglstampe gengives i GS (s. 29 samt T6:d og 6:e).
 19. GLS 1. bind. nr. 32, (s. 220-21).
 20. C. Nyrop anfører dateringen ca. 1480 og tilføjer: »Den synes kun at omfatte Gildets fornemmere Medlemmer og er ikke ordnet helt kronologisk. Det skal særlig bemærkes, at Nikil Scharsov og Hustru ikke nævnes umiddelbart efter hinanden saa lidt som Joakim Flemming og hans Hustru.«

21. H. N. Garner, *Konge, Knees og bisp. Venden og Danmark*. Herning, 1984, s. 79. Norbert Buske, *Kirchen in Wolgast*. Berlin, 1984, s. 7-8.
22. Som han kaldes i en latinsk indskrift på kannikestolene i Roskilde Domkirke. Teksten i sin helhed er gengivet i oversættelse på s. 217 i Erik Lassens »Dansk Kunsthistorie« (se det følgende).
23. J. O. Arhning, *Roskilde Domkapitels Historie*, Bd. I. Kbh. 1937, I. s. 289, 330-1. Vedr. kannikestolene se: Kofod-Hansen, s. 72 og 76 samt Erik Lassen, *Dansk Kunsthistorie*, Bd. 1. Fra runesten til altertavle, ca. 900-1500. Kbh. 1972 (DKH 1), s. 209ff., spec. s. 217-18.
24. Troels Dahlerup, *Det danske sysselprovsti i middelalderen*. Kbh. 1968 (Dahlerup 1968), s. 141ff.
25. *Ibid.*
26. Det forudsættes, at titlen »Hr.« medfører at indehaveren var adelig eller gejstlig, og titlen »Frue« tilsvarende indikerer høj social status. Se iøvrigt Lars Bisgaard, *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke-måde i dansk senmiddelalder*. Århus, 1988, s. 24ff., hvor titulaturl-problemet behandles.
27. Erslevs »Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede« nævner (s. 22) for hovedlenet Kalundborg (Ars, Løve, Ods og Skippinge herred samt Samsø), foged Peder Lavridsen 1502-1514 og Kristjern Rantzov 1514-1517, som de tidligste da fortegnelsen kun omfatter perioden 1513-1596. Se iøvrigt nærmere under personerne nr. [39] og [40] i det følgende.
28. Sven Tito Achen, *Danske adelsvåbener. En heraldisk nøgle*. Kbh. 1973, s. 423. Se dog udformningen s. 103 i: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (red. Olaf Olsen). Bd. 6, *De fire stænder 1400-1500 af Troels Dahlerup*. Kbh. 1989. Slægten omtales ikke i *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg.), herefter benævnt DBL.
29. Rep. 1. rk. nr. 4157. Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*. Kbh. 1968, (Ulsig 1968), s. 189, 277.
30. *Danmarks Adels Aarbog (DAA) 1892*, s. 147. Ulsig 1968, s. 260, 262.
31. *DAA 1930*, s. 174. *DAA 1985-87*, s. 678-79.
32. Ulsig 1968, s. 262. Rep. I. rk. nr. 4847, 4851. *Missiver fra kongerne Christiern I.s og Hans' tid.* (Udg. v. William Christensen). Bd. I-II. Kbh. 1912-14. II. U28. Harry Christensen, *Len og magt i Danmark 1439-1481*. Aarhus, 1983, (Christensen 1983), s. 50. *Omvæltningerne i 1439* står i en sær kontrast til Erik af Pommerns magtposition en snes år tidligere, hvor han kræver staden København med dens opland af Roskildebispen, og i 1417 har held til sit forehavende.
33. Christensen 1983, s. 285, 290, 319, 344-46. *Diplomatarium Christierni Primi* (udg. C. F. Wegener). Kbh. 1856, nr. 2 og 26.
34. Achen 1973, s. 595. Slægten omtales ikke i DBL.
35. Ulsig 1968, s. 65, 195, 256-7. *Danske Slotte og herregårde 2. udg.* (red. Aage Roussell), bd. 1-20. Kbh. 1963-68. Bd. 3. s. 87. *DAA 1895*, Rep. I. 5075, 6204, 4486 og Jan Rancke, *Svenska medeltidsvapen I-III*, spec. retelse til s. 238 bragt i bd. III.
36. Achen 1973, s. 247. Rep. I. nr. 3087, 5163, 3847, 3848, 6600, 3843, 3844. Ulsig 1968, s. 181ff. Der bemærkes en heraldisk forbindelse med slægten Krumpen af Ravnstrup.
37. Ulsig 1968, s. 183.
38. DBL 4.223, *Danmarks Gamle Personnavne I.sp.97*. Achen 1973, s. 358. Noget tilsvarende synes at gøre sig gældende for Erik Sjællandsfar og dennes søn Christoffer Eriksen. Se således den foregående artikel af Erik Ulsig: *En ukendt gren af det danske kongehus i det 14. århundrede*.
39. Ulsig 1968, s. 103, 173. *DAA 1886*, s. 39-40. *DAA 1897*, s. 484. Rep. I. nr. 4199.

40. DBL 1. 484. Achen 1973, s. 82.
41. DBL 1.484. Ulsig 1968, s. 172-3. DAA 1886, s. 39-40.
42. Achen 1973, s. 226. Rep. I. nr. 3075, 3346, 3664, 7842. Vedr. økser se, KL 20 sp. 649ff., spec. sp. 667ff. Otto Kalkar, Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700). Kbh. 1881-85/1976 (Kalkar). Bd. I s. 268. E.g. Troels Dahlerup, Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. Historisk Tidsskrift 12. rk. bd. 4, s. 1ff. (1969).
43. Achen 1973, s. 91. Slægten omtales i DBL 2. s. 193.
44. Alt ifølge DAA 1887, s. 94.
45. Rep. II. nr. 3044 og 3089. Christensen 1983, s. 244, note 19 og s. 290. Pers. H.T. V.rk.bd.4, s. 38 for citatet og s. 42 for Thisets kommentar.
46. Achen 1973, s. 357, DAA 1910.
47. Achen 1973, s. 372. Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon (Hrsg. E. H. Kneschke), (N.a.D. Adelslex.). Bd. 8, s. 426. Henrik v. See omtales i DBL 13. s. 302f.
48. Achen 1973, s. 51, 461. DBL 5, s. 97 medtager kun rigsråden Per Ebbesen Galt, søn af Ebbe Mogensen Galt til Rudbjerggård og Tyrrestrup (død 1500). Danske Middeldalderlige Regnskaber. Udg. v. Georg Galster. Kbh. 1953, I. rk. bd. 1, s. 107 (»Register paa the skytther, som kome till Kalmarn«).
49. Nuværende Kreis Waren. Der ligger også en landsby Penzlin i Kreis Lübz.
50. Slægten nævnes ikke i Achen 1973, (s. 85-86), men findes i N.a.D. Adelslex. Bd. 9, s. 424-5.
51. Achen 1973, s. 455. Rep. I. nr. 3792. DAA 1932 II. 183.
52. Achen 1973, s. 243 DAA 1900, s. 238ff. Måske foreligger der her et vasallitetsforhold til den mecklenburgske adelsslægt v. Kardorff?
53. DAA 1900, s. 239. Det foreliggende materiale om slægten »Kruppen af Ravnstrup« indbyder i høj grad til fornyede adelsgenealogiske undersøgelser.
54. Kbh.s. Dipl. II.103 og IV.77.
55. DAA 1906, s. 298ff. samt Tore Nyberg og Thomas Riis (red.), KALUNDBORGS HISTORIE Bd. 1: Tiden indtil 1830. Kalundborg, 1985 (Nyberg & Riis). s. 24 og 59. Jørgen Navis gravsten findes foran alteret i Jorløse kirke i Skippinge herred i Vestsjælland og viser hans fædrende og mødrende våben. (Chr. Axel Jensen, Danske Adelige Gravsten. Kbh. 1951-53, nr. 70).
56. Achen 1973, s. 422. Troels Dahlerup i Her. T. Bd. 2, nr. 17, 1968 og Hist. T. 12. r. bd. IV, 1969 samt Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 6, 1989, (s. 103).
57. Achen 1973, s. 171-72. DAA 1901, s. 233. Omtales ikke i DBL.
58. Kbh. Dipl. II. 132. DAA 1901, s. 234f. Ulsig 1968, s. 249. H. Christensen, s. 291. Nyberg & Riis, 1. s. 59. DAA 1906, s. 501. Kbh. Dipl. IV. 270. Vedr. dronning Dorothea erindres om Johannes Lindbæks interessante artikel i Hist. T. 7. rk. bd. 3, s. 455.
59. Som det fremgår af min præsentation af medlemsregisteret deler jeg *ikke* den opfattelse, at fordi en nærmere gennemgang af listen afslører at medlemssammensætningen er udpræget aristokratisk, og for eksempel ikke omfatter byens magistrat, så skulle der istedet være tale om en liste over velgørere eller lign. (Nyberg & Riis, I. s. 52).
60. E.g. s. 98 og 223 i Wallin -75.
61. Grethe Ilsøe: Dansk herremandshandel med Hansekøbmændene i senmiddelalderen. Artikel i: Middeldalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen. Kbh. 1966, s. 305ff.
62. Ibid. s. 322.
63. Samling af danske kongers Haandfæstninger og andre lignende acter. (genudgivet 1974), s. 97. De referede resultater foreligger i form af mit utrykte speciale fra historie ved Køben-

havns Universitet: »Kystnære bebyggelser i Østdanmark, ca. 1450-1600. Med særligt henblik på fiske(r)-lejeproblematikken.« Specialet, der er fra 1985, er skrevet under Knud Pranges vejledning.

64. Kalundborgs leje på Falsterbo nævnes bl.a. 1526. Se iøvrigt: Bjarne Stoklund, *Bonde og fisker. Lidt om det middelalderlige sildefiskeri og dets udøvere*. Artikel i *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1959*, s. 101ff. Nyberg & Riis, I. s. 42.

En nordjysk prangerfamilie gennem 4 generationer

Af Poul Enemark

Hvem var »Didrik af Hjørring«?

Ved det store Ribermarked i dagene omkring Vor Frue fødselsdag 8. september strømmede mange mennesker til Ribe i de første år af 1500-tallet. Det var rigets største oksemarked, og prangerne omsatte også mange heste.¹ Kong Hans' dronning, Christine, hvem toldindtægterne tilkom, sendte sin egen regnskabsfører til Ribe for at få de store toldbeløb ind til hofholdningen i Odense.²

Den løbende toldindtægt uden for markedstiderne oppebar Ribeborgmester Laurids Pedersen for dronningen og aflagde regnskab herfor ved passende lejligheder. En regnskabsstump af et af borgmesterens regnskaber er endnu bevaret. Den er ganske vist udateret, men tør med stor sikkerhed tidsfæstes til perioden 23/2 1504 – 12/7 1505.³

Borgmesteren kendte åbenbart sine besøgende godt, siden fornavnet i mange poster var tilstrækkeligt: Vinter af Holstebro, Markvard i Varde, Keld i Holstebro, Didrik af Hjørring. Ved sidste post står blot toldbeløbet 5 mk 4 sk, ingen vareangivelse; men det relativt store beløb kan næsten kun dække over en okse- eller hesteflok, i så fald på 44 dyr.

Nu er Didrik jo ikke så almindeligt et navn. I Ribermarked 8/9 1504 træffes en Didrik Lambertsen med 7 heste, og det må være samme person, der i Ribermarked 1503 fortoldede 3 heste, skønt han nu kaldes Didrik Lammers.⁴ Det hed han også, da han ligeledes i september 1501 fortoldede ikke mindre end 20 heste i Gottorp, hvilket var et meget stort hestekobbel.⁵

Variationer i navneformerne fra regnskab til regnskab var ganske normalt, og den danske patronymikonform -sen eller -ss (som den gerne var angivet) optræder hyppigt i de tyske regnskaber i germaniseret form: -s eller -es, så Lambert-sen bliver til Lammer-s eller Lammerd-es, eventuelt helt uden endelse: Lambert eller Lambrecht.⁶

Med disse staveerfaringer kan Didrik Lambertsen identificeres i Gottorp-regnskabet 1497 18/7 som D. Lammerdes med 12 heste, i 1498 26/5 som D.

Lambrecht med 14 heste og allerede 1491 7/3 som D. Lambert med 7 heste. Men da posten i 1491 er lokaliseret til Vendsyssel, samler mistanken sig på ny omkring Ribeborgmesterens »Didrik af Hjørring«.

Den 3. juni 1497 pantsatte en borger i Ålborg, Hans Kok, en bod til en sognepræst i Hjørring, og vidner var møntmesteren i Ålborg og – Diderik Lambertsen, borger i Hjørring.⁷ To år senere, 4. april 1499, pantsatte samme Ålborgborger atter en bod – denne gang til en lybsk hestehandler Lutke Vormeier. Vidner var borgmester i Ålborg Lazarus Thomsen, rådmand Per Mogensen, byskriveren og – atter Didrik Lambertsen.⁸

Didrik Lambertsen fra Hjørring har selvfølgelig – som vidne – kendt Hans Kok, men siden hans garanti åbenbart har haft vægt, må han også have nydt anseelse hos långiver, i 1497 hos Hjørringpræsten og i 1499 hos Lybækprangeren.

Dette bliver mere forståeligt ved studiet af toldregnskaberne i Plön, der registrerer de varer, der følger ruten fra Slesvig via Kiel og Plön til Lybæk.⁹ Her er Didrik Lammerdes, som han her kaldes, en såre hyppig gæst, hvilket ses af tabel 1:

Tabel 1

1494	D.L.		15 heste
1495	D.L. fra Ålborg:	12+10+4	= 26 heste
1496	D.L. fra Ålborg:	9+11	= 20 heste & 18 okser
1500	D.L. fra Ålborg:		17 heste
1503	D.L. fra Ålborg:		13 heste
1505	D.L. fra Ålborg:		2 heste

Didrik Lambertsen afsatte åbenbart de fleste af sine heste i Lybæk, en af posterne i 1496 oven i købet i handelsfællesskab med en lybsk borger.¹⁰ At han i Plön er lokaliseret til Ålborg, men i pantebrevet 1497 kaldes borger i Hjørring, skal man næppe lægge for meget i. Hans handel har været nært knyttet til Ålborg, siden han i 1499 blev optaget i byens fornemme købmandsgilde, Papegøjegildet eller Guds legems lav.¹¹

Didrik Lambertsen var utvivlsomt Vendsyssels største hestepreanger i 1490'erne, og efter 1500 var han åbenbart tillige begyndt at handle med okser, ligesom så mange af tidens jyske hestepreangere gjorde det netop i disse år. Vi må give borgmester Laurids Pedersen i Ribe ret i, at »Didrik af Hjørring« kunne ikke være andre end Didrik Lambertsen. Efter 1505 hører vi ikke mere til ham. Han må vel på det tidspunkt have været hen ved 50 år; enten er han død, eller også har han trukket sig ud af den hårde prangertilværelse.¹²

Rådmand Lambert Didriksen i Hjørring

Lambert Didriksen, borger i Hjørring, tiltaltes i 1545 af en præst i Vrå for et hospital og andet gods, han skulle have taget fra Sankt Anne kapel og de fattige i Hjørring, at møde for kongens retterting.¹³ Udfaldet af sagen kendes ikke. Allerede 1543 omtales Lambert Didriksen i Hjørring, og i 1550 var han rådmand i byen, da han med sin hustrus samtykke gav en ejendom til Latin-skolen.¹⁴ Året efter døde han og blev begravet i Sankt Katrine kirke i Hjørring foran alteret. Dette gravsted blev i 1668 solgt af hans efterkommere til borgmester Jørgen Nielsen Muus.¹⁵

Det kan dog ikke være rigtigt – når C. Klitgaard antager – at Lambert Didriksen i Hjørring »utvivlsomt« var søn af storkøbmanden Didrik Lambertsen i Ålborg, der i 1537 blev gildebrotter i Guds legems lav og døde i 1562, og hvis enke Berete fortsatte mandens handel helt frem i 1580'erne.¹⁶

Dette illustreres helt klart af en toldpost i Ribermarked 8/9 1519: Lambert Didriksen i Hjørring 100 okser, og en anden toldpost i et Koldingregnskab 1524: Lambert Didriksen i Hjørring 118 okser.¹⁷ Allerede i et Ålborgregnskab fra 1517 optræder Lambert i Hjørring med en flok på 100 og en flok på 98 okser.¹⁸ Det var ganske store flokke efter danske forhold på dette tidspunkt. Denne oksepranger i stort format kan dårligt være andre end sønnen af Vendsyssels største hestepranger Didrik Lambertsen, som på sine seneste år begyndte at handle med okser. Hvis sønnen har været født en gang i 1480'erne, har han været mellem 60 og 70 år, da han som højt anset rådmand er død og har fået den fornemme gravplads foran alteret i Sankt Katrine kirke.

Hvis vi ikke havde haft en lakune i Gottorpregnskaberne 1519-1545, og Ribe- og Koldingregnskaberne slap op med regnskabsstumpen fra Kolding 1524, ville vi utvivlsomt have hørt mere til Lambert Didriksens store oksehandel, der må have været grundlaget for hans rigdom og anseelse.

Som faderen havde han nær tilknytning til Ålborg, har måske endog haft borgerskab i byen, siden han i 1547 tillige med to ansete Ålborgborgere, Jørgen Kønning og Christen Michelsen, fik udlagt jord til erstatning for deres gårde, der blev nedbrudte af hensyn til udbygningen af slotsbefæstningen.¹⁹ Måske drejede det sig om græsningsarealer eller staldrum til overvintring af hans okser,²⁰ hvilket var forudsætningen for, at han kunne engagere sig i den store forårsdrivning af okser, som jyske oksehandlere netop i andet årti af 1500-tallet slog ind på med kurs mod udenlandske forårsmarkeder i Vesttyskland og Nederlandene til afløsning af de tidligere danske efterårsmarkeder i Ribe og Kolding, hvor sommerens græsøksne blev afsat til lybske og hamborgske opkøbere.²¹ Lambert Didriksen var med i denne udvikling af erhvervet, der sikrede de jyske oksehandlere store indkomster og indpas i

importhandelen, og han var et eksempel blandt flere på, at de danske købstæders købmandsstand i disse år modtog et værdifuldt tilskud fra de omvandrende prangerslægter, som i næste generation blev rigtige købmænd og sluttelig nåede ind i magistrats- og rådmandseliten.²²

Tredie generation

Den foran omtalte Didrik Lambertsen, der i 1537 blev borger og medlem af Guds legems lav i Ålborg, stod da ved begyndelsen af sin karriere og må antages at have været – ikke fader til, men – søn af den ansete Hjørringrådmænd og tidligere storeksportør af okser. Han tør måske antages at have været født ca. 1510-15 og er opkaldt efter sin – muligvis netop afdøde – farfader, hestepangeren fra Vendsyssel.

Den unge købmand må hurtigt have tjent sig op, siden han kunne have folk i sin tjeneste. I 1552 blev »Thames Perssøn« borger og året efter gildebroder. Om ham står, at han tjente »Dyrick«, og i 1562 blev Niels Persen Stinger gildebroder og året efter borger i Ålborg. Han tjente »Dirich Lambritzsøn«.²³

Klitgaard omtaler Didrik Lambertsen blandt byens få virkelige storkøbmænd, og den kendsgerning, at hans dødsdag 18. juli 1562 har fundet optagelse i nogle årbogsoptegnelser, der tillige med den store verdens begivenheder ganske vist også har stof med en vis tilknytning til Ålborg-Viborg-kanten, vidner dog om, at han ikke har været anset for en ganske almindelig ålborgenser.²⁴

Hans enke Berete førte handelen videre i storstilet målestok. I 1581 blev hendes tjener Henrik Medendorp gildebroder, i 1587 blev han borger tillige med to andre af hendes tjenere, Gunde Jensen og Poul Thybo. Sidstnævnte blev gildebroder 1585. Hun ejede også eget skib, der rimeligvis sejlede på Holland, eftersom hendes skipper, Willom Clausen, der blev gildebroder i Ålborg i 1585, var borger i Amsterdam.²⁵

Didriks yngre broder, Hans Lambertsen, blev gildebroder i Guds legems lav i 1543 og borger i Ålborg 1550, et års tid efter faderens død. Han er antagelig født mellem 1515 og 1520. I 1573 blev han rådmand i Ålborg og nævnes som borgmester 1579 og 1588.²⁶

Søsteren Helvig Lambertsdatter blev gift med Hamborgkøbmanden Jørgen Folmersen von Bergen, der var broder til borgmester i Hamborg Bastian von Bergen. Svigersønnen var velsagtens en af Lambert Didriksens handelsforbindelser.²⁷ Det var ret almindeligt, at okserne på Wedelmarkedet betaltes med vekslere trukket på store Hamborgfirmaer, hvor den danske eksportør kunne forsyne sig.²⁸

Jørgen Folmersen von Bergen tog borgerskab i Ålborg i 1551 og må have

overtaget svigerfaderens gravsted i Sankt Katrine kirke. Deraf tør dog næppe sluttes, at han skulle have bosat sig i Hjørring, således som Klitgaard antager.²⁹ Først i 1569 blev han gildebroder i Ålborg, og han må åbenbart have beholdt sit borgerskab i Hamborg, siden hans skib blev arresteret i 1575 i kongens navn tillige med flere andre Hamborgskibe. Jørgen von Bergen havde dog sine forbindelser. Ingen ringere end den københavnske storkøbmand Markus Hess gik i borgen med 2000 dlr for hans skib.³⁰ Hjørringrådmanden Lambert Didriksen havde i sandhed fået sin datter gift ind i det ypperste nordeuropæiske handelsaristokrati.

Oksehandelen blomstrer i 1540'erne og 1550'erne

Lambert Didriksens familie kan dog ikke være gjort op med de forannævnte. Riberhus lensregnskaber 1540 indeholder en stump af et toldregnskab, som Vor Frue dag i fasten (dvs. 25. marts) har en interessant toldpost: »Niels Lambertsen i Hjørring 338 okser og 1 hest«.³¹

Navnet og den meget store okseflok må nødvendigvis godtgøre, at det drejer sig om en søn af Hjørringrådmanden, sandsynligvis en ældre broder til Didrik og Hans Lambertsen, der åbenbart førte faderens prangerfirma i Hjørring videre, hvilket *kan* være årsag til, at Didrik i stedet etablerede sig i Ålborg, da han startede i 1537.

I 1541 har amtmanden i Gottorp, Jasper Rantzau, købt 26 okser af Niels Lambertsen til 10 mk 4 sk lyb. parret.³² Hvis man bruger det som gennemsnitspris, repræsenterer Niels Lambertsens flok året før en samlet værdi af næsten 1750 mk lyb. eller omregnet ca. 925 dlr.

Niels Lambertsen træffes ikke senere. Han er muligvis død få år efter, da det ellers ville være usandsynligt ikke at træffe ham i de yderst komplet bevarede Gottorpregnskaber fra 1545 og fremefter. Her møder vi imidlertid hans to brødre, Didrik og Hans Lambertsen, således som det fremgår af tabel 2, der opfører deres årlige okseposter frem til Didriks død 1562.³³

Tabel 2

	1545	1546	1547	1548	1549	1550	1551	1552	1553	1554
D.L.	478	308	327	458	407	329	448	491	490	650
H.L.	359	405	497	470	632		400	394	477	361
	1555	1556	1557	1558	1559	1560	1561	1562	1563	
D.L.	596	790	1114	1347	1109	1093	660	1050		
H.L.	329	401	326	466	426	467	309	355	514	
B.D.									637	

I de tidligste år indtil faderens død er den yngste broders oksetal de største, hvorfor det er fristende at betragte ham som forvalter af Hjørringfirmaet efter Niels Lambertsens død. I slutningen af 1550'erne kommer der for alvor gang i Didrik Lambertsens oksehandel, der nu – med tal på 1100-1300 dyr – når op på linie med de allerstørste jyske oksehandlere, Jens Sørensen Klyne og Søren Jacobsen Stage fra Ribe samt Christoffer Skaaning fra Horsens.³⁴ Det første år efter Didriks død fører enken Berete Didriks også oksehandelen videre, men fra 1564 overtages den af sønnen, mens enken varetager købmandshandelen.

Også svigersønnen Jørgen von Bergen træffes i 1553 og 1554 med henholdsvis 260 og 160 okser i Gottorp; men det ret beskedne antal og kun i disse to år kan næppe berettige til at tro, at det har været en hovedsag i denne storkøbmands erhverv, og det tyder heller ikke på, at han skulle have haft fast domicil hverken i Ålborg eller Hjørring.³⁵ Det konfiskerede Hamborgskib til 2000 dlr og handelskontakten til Markus Hess taler sit tydelige sprog om Østersøsejlad og antagelig kornhandel.

Under Christian III's modsætningsforhold til kejseren 1536-44 har okseeksporten til Nederlandene og Vesttyskland næppe haft de gunstigste vilkår, men vi savner kildemateriale til at belyse situationen sikkert. Dog kunne Niels Lambertsen i 1540 tegne sig for langt den største okseflok, der fortolde- des i den bevarede del af Riberhus lens toldregnskab.

Efter Speyerfreden med kejseren 1544 kunne oksehandelen atter frit udvikle sig. Fra knap 30.000 dyr i 1519 voksede eksporten under store udsving til ca. 45.000 dyr i 1556. I slutningen af 1540'erne og 1550'erne slog de danske købmænds forårsdrivning af staldøksne for alvor igennem som en fast etableret handelsform. I 1519 udgjorde forårseksporten ca. 70 %, men under krigen med kejseren må den være dalet kendeligt, i 1545 lå den stadig under 60 %, men i 1556 var den helt oppe på 90 % af transporten forbi Gottorp. Brødrene Didrik og Hans Lambertsen var med fra starten i denne opgangsbølge for dansk forårsdrivning.³⁶

De samme år prægedes af markante prisstigninger. I 1545 angives prisen for staldfedede okser i Hald lensregnskab til 4 dlr, i 1557 takseredes de i den store oksehandelssag mod Sofie Lykke til 6 dlr, og i 1559 købte kongen øksne af Frans Bille for 7 dlr stykket.³⁷ Omregnet til lyb. mønt og sammenholdt med Niels Lambertsens pris i 1541 kan vi altså illustrere følgende prisudvikling pr. okse:

	1541	1545	1557	1559
Pris mk lyb	5 mk 2 sk	7½ mk	11¼ mk	13 mk 2 sk

Allerede i 1545 repræsenterede brødrene Didrik og Hans Lambertsens okseflokk ca. 3.350 dlr i værdi. Til sammenligning havde Ribetolderen Oluf Pedersen fra Vor Frue fødselsdag 8/9 1545 til samme dato i 1546 oppebåret godt 4.600 dlr til kronen.³⁸

I 1557 repræsenterede alene Didrik Lambertsens okser en værdi af omtrent 6.700 dlr, hvilket var endnu mere end de 6.260 dlr, som fru Sofie Lykkes svigersønner samme år måtte udbetale kongen i erstatning, fordi hun havde udført øksne, der ikke var staldet på hendes eget foder. Til gengæld overdrog kongen svigersønnerne kronens ret i fruens godser.³⁹ Det var ikke småpenge, det drejede sig om. Men brødrenes okser stod samme år i mere end 8.600 dlr, og de følgende tre år nåede de op over 10.500 dlr hvert år.

Hvor stor fortjenesten var, har vi ikke rigtig mulighed for at anslå, da vi kender for lidt til priserne på de fremmede markeder; men alene den voldsomme prisstigning fra år til år må have stillet de danske okseeksportører overordentlig gunstigt. Brødrene Lambertsen, og især Didrik, fik i slutningen af 1550'erne deres store andel i den jyske oksehandels højkonjunktur.

Fjerde generation melder sig

I slutningen af 1540'erne og begyndelsen af 1550'erne tog brødrene Didrik og Hans Lambertsen sig i regelen af mindst 50 % af Ålborgkøbmændenes okse-drivning, i slutningen af 1550'erne nåede deres andel snarere 60 % eller enkelte år endnu mere.

Når dette forhold ændrede sig efter Didrik Lambertsens død, skyldtes det ikke alene, at enkens og sønnens antal ikke nåede på højde med Didriks flokke. Nye folk var kommet til. I 1547 blev en tysker, Johan Ducker, gildebroder i Guds legems lav og tog i 1552 borgerskab i byen.⁴⁰ Han træffes fra dette år med beskedne okseflokk i Gottorp. Han må dog have tjent sig op, siden han 28. december 1566 fik kongeligt brev på, at han kun måtte beskattes som den næsthøjeste i byen og i to år skulle være fri for borgmesterbefaling og andre offentlige hverv.⁴¹

I 1553 blev lybækkeren Henrik Piphering gildebroder, og i 1563 tog han borgerskab.⁴² I 1567 9/12 fik han og Johan Ducker brev på, at de måtte blive boende i Ålborg og bruge handel og næring der mod at svare skat, da de havde frasagt sig ethvert kompagniskab med fremmede købmænd.⁴³ I 1561 blev Henriks broder Tønnes Piphering fra Lybæk gildebroder og i 1568 borger i Ålborg.⁴⁴ For byens oksehandel betød disse tyske tilvandrere et væsentligt element. I 1564 fortoldede således Johan Ducker 657 okser, Henrik Piphering 724 og Tønnes Piphering 558, i alt næsten 2000 okser i Gottorp.

Men byens indfødte borgere var også kommet med. Johan Kock var startet

beskedent i 1555, men i 1564 fortoldede han 841 okser og rådmand Hans Mouridsen 243.⁴⁵ Hans Lambertsen kunne dette år tegne sig for 723 okser og brodersønnen Lambert Didriksen for 463, altså en samlet ålborgensisk andel på ca. 4.200, hvoraf familien Lambertsen dog kun var repræsenteret med ca. 1200 eller 28-29 %.

Tabel 3

	1564	1565	1566	1567	1568	1569	1570	1571	1572
Hans Lambertsen	723	807	810	780	837	1035	921	762	808
Lambert Didriksen	463	302	350	445	291	290	341	692	840
Jørgen Didriksen				379			332		457
Tønnes Balkenborg								347	388
	1186	1109	1160	1604	1128	1325	1594	1801	2493

Tabel 3 viser familien Lambertsens okseeksport 1564-1572. I årene 1565-1568 svingede Hans' og Lamberts antal mellem 1100 og 1200 okser tilsammen, Hans ca. 800 og Lambert resten. Men i 1567 møder vi foruden Lamberts post på 445 okser tillige en post med 656 okser fortoldet af Lambert Didriksen og Henrik Piphering i fællesskab. Det var utvivlsomt et nyttigt kompagniskab, Lambert her havde indgået, selvom de følgende år ikke tillader os at vurdere, i hvilket omfang det eventuelt er fortsat.

Men i 1567 fortoldes tillige 379 okser af en Jørgen Didriksen, der må formodes at være Lamberts broder, selvom han ikke omtales som sådan i nogen kilde. Jørgen træffes – som det fremgår af tabel 3 – ikke så jævnt i regnskaberne hvert år, om det så er, fordi han i virkeligheden ikke var selvstændig, men blot i tjeneste hos en anden, kan være lidt vanskeligt at afgøre.⁴⁶ Både Lambert og Jørgen Didriksen må have været meget unge folk i 1560'erne. Først 1569 blev Lambert gildebrotter, og først 1574 blev han borger, ti år efter, at han havde overtaget faderens store oksehandel.⁴⁷

I 1569 blev også Tønnes Balkenborg, der antagelig kom fra Holland, gildebrotter i Guds legems lav. I 1571 blev han borger og skal i 1581 have været rådmand i Ålborg. Han ægtede Ane Hansdatter, datter af rådmand, senere borgmester Hans Lambertsen.⁴⁸ I 1571 træffer vi også Balkenborg i Gottorp med 3-400 okser, ligeså året efter.

Hvis Tønnes Balkenborg allerede i 1572 var knyttet til familien Lambertsen, så androg dennes samlede eksport ca. 2500 okser. Brødrene Henrik og Tønnes Piphering fortoldede ca. 1450, muligvis endda i et vist handelsfællesskab med medlemmerne af Lambertsenfamilien, som – efter at Johan Kock

og Johan Ducker var holdt op – atter dominerede okseeksporten fra Ålborg med over 60 %. Specielt Lambert Didriksen var med sine 840 okser i en meget ung alder tilsyneladende i færd med at erobre faderens imponerende position.

Oksehandelens kriseperioder i 1570'erne

Kongen fandt også, at oksehandelen gik strålende i 1560'erne, så i 1567 fik tolderne pålæg om – uden forudgående varsel – at opkræve 1 gammel dlr ud over den sædvanlige toldtakst på 20 sk pr. okse (1 gl. dlr = 4 mk á 16 sk, altså en forhøjelse fra 20 til 84 sk da.). Det har været en ubehagelig overraskelse, der ventede oksehandlerne, da de nåede frem til toldstedet, og klager udeblev da heller ikke.⁴⁹

Denne øgede omkostning kunne handelen dog nok have båret. Værre var de uroligheder, der fulgte i kølvandet på de spanske religionsfølgelser i Nederlandene, hertugen af Albas blodregime 1567-1573. I 1565 toppede oksedrivningen forbi Gottorp med over 46.000 dyr, men det første forvarsel om vanskeligheder kom i 1569 med et dyk til 31-32.000.⁵⁰ De følgende år nåede man dog atter op på 40.000 og endnu flere, men i 1573 gik det galt. Efter Hollands og Frieslands opstand i 1572 rettede Alba en offensiv mod nord og besatte de østlige geestområder, hvorigennem oksevejene passerede ind i Nederlandene.⁵¹

Rygterne ilede forud, købmændene blev forsigtige; det er svært at skjule 6-800 okser i et krigshærget område, hvor soldaterne er vant til at være på egen fouragering. Eksporten faldt ned under 30.000 okser i Gottorp. Hans Lambertsen halverede sine flokke fra 808 til 418, og Lambert Didriksen gik ned fra 840 til 501, Jørgen Didriksen fra 457 til 237. Andre gjorde ligeså, men alligevel var det ingenlunde alle jyske okser, der nåede deres bestemmelsessted.

I 1573 havde Bernt Folenkamp fra Kolding lidt svær skade i oksehandel, og da han endnu var i udlandet, fik magistraten i Kolding kongelig ordre til at forhindre, at nogen gør indførsel i hans gods. Det var jo meget pænt af kongelig majestæt, men det var måske ikke lutter barmhjertighed. Bernt Folenkamp skyldte for øksnetold af 954 okser og måtte sætte sin gård i pant til kongen; i 1575 tilbød han omsider at sælge gården til kronen.⁵² Bernt Folenkamp var færdig, ikke alle gik det slet så galt, men mange led store tab. Ribematadoren Søren Jacobsen Stage, Jyllands største oksehandler i 1560'erne, har i disse vanskelige år åbenbart mistet størstedelen af sin formue.⁵³

Under sådanne forhold måtte kongen omsider bevæge sig til at slække på tolden, der i 1573 sættes ned, dog ikke til 20 sk, men til en gammel dlr (fra 84 sk til 64 sk da.).⁵⁴ Men det var naturligvis en betænkelig sag for kronen at

give kredit for tolden til tilbagejelsen efter endt marked, som praksis havde været. I 1575 fik tolderne tilhold om ikke at give kredit, da mange af oksehandlerne »siden de er udkomne er tilslaget skade på øksnene, en del er også tilforn så forborget, at de aldeles intet nu formå at betale«. ⁵⁵

Eksporten kom dog i gang igen, i 1576 nærmede antallet i Gottorp sig atter 45.000 okser. Hans Lambertsens flokke nåede dog aldrig tidligere højde, om det skyldtes forsigtighed, tab eller nedtrapning p.g.a. alder eller rådmandsarbejde, er ikke til at sige. Han må have været ca. 60 år, da han indstillede oksehandelen helt i 1578 efter en karriere på 34 år som aktiv oksehandler.

Tabel 4

	1572	1573	1574	1575	1576	1577	1578	1579
Hans Lambertsen	808	418	381	362	404	404	420	
Lambert Didriksen	840	501	349	285	303	500	369	229
Jørgen Didriksen	457	237	615				228	172*
Tønnes Balkenborg	388	373	474	503	564	740	793	403
Henrik Didriksen					846	224	570	645
Lambert Hansen								172*
	2493	1529	1819	1150	2117	1868	2380	1449

* Fortoldet af Jørgen Didriksen og Lambert Hansen i fællesskab.

Men svigersønnen Tønnes Balkenborg øgede støt sine flokke op gennem 1570'erne og nåede hen ved 800 okser i 1578, som det fremgår af tabel 4. Lambert Didriksens handel holdt sig på et mere beskedent niveau i de kriseramte år i 70'erne, om han nu har lidt tab eller blot har været forsigtig. Broderen Jørgen Didriksen fortæller i 1574 over 600 okser, men ingen de næste tre år; vi kan ikke vide, om han har lidt skade, eller det blot er hans handelsmønster, som vi iagttog i 1560'erne. I 1578 begynder han beskedent igen, og året efter gik han sammen med sin fætter, Hans Lambertsens søn Lambert Hansen, der nu havde afløst faderen. Han var i 1571 blevet gildebroder i Guds legems lav. ⁵⁶

Mere interessant er Lamberts og Jørgens broder, Henrik Didriksen, der blev gildebroder Kristi Himmelfartsdag 1575 og året efter lagde ud med en meget stor okseflok på næsten 850 dyr. ⁵⁷ Selvom de følgende års flokke er lidt svingende i antal, har han dog tilsyneladende meget hurtigt fået et sikkert greb om handelen, tilmed i nogle særdeles vanskelige år.

Foran er omtalt kompagniskab mellem Lambert Didriksen og Henrik Pi-phering om 656 okser i 1567. Om det er fortsat i de følgende år, kan ikke

dokumenteres, men i 1568 og 1569 er de i alt fald fulgtes ad og har fortoldt samme dag i Gottorp umiddelbart efter hinanden. I 1570 fulgtes Lambert med broderen, Tønnes Piphering, og fortoldede dagen efter Henrik, og i 1571 fortolde han en af sine flokke umiddelbart efter Henrik Piphering 14. marts og den anden flok dagen efter i posten lige efter Tønnes Piphering.

I 1572 fulgtes Henrik Piphering med Jørgen Didriksen og fortoldede 15. marts, mens Lambert fulgtes med Tønnes Piphering og fortoldede 16. marts. I 1573 fulgtes de på samme måde to og to og fortoldede i poster umiddelbart efter hinanden den 5. og 6. marts. Handelsmønstret er så fast, så det ikke kan kaldes en tilfældighed; men om fællesskabet kun er af praktisk art eller tillige af økonomisk art, tillader kilderne desværre ikke at afgøre. Dette er højt beklageligt, hvilket det følgende vil afsløre.

I 1576 fortolde nemlig Henrik Didriksen sine 846 okser den 15. marts, og de to næste poster er Tønnes Pipherings 652 og Henrik Pipherings 1381 okser. Var den unge Henrik Didriksen med den store begynderflok blot handelstjener i brødrene Pipherings store oksefirma, eller havde han tidligere været det og derfor fået så imponerende en start?⁵⁸

Endnu mere forbløffet bliver man de følgende år. Brødrene Piphering er begge forsvundet fra Gottorptolderens lister med deres store okseflokk. I 1577, 1578 og 1579 optræder i stedet Birgitte Pipherings med 979, 814 og 473 okser, altid i følgeskab med Henrik Didriksen. Var hun enke? Var han hendes handelsfuldmægtig? Enke var hun næppe. Henrik Piphering ligger begravet i Budolphi kirke med dødsår 1594.⁵⁹ Men handelen har muligvis krævet ham andre steder. I 1571 fik byfogeden i København ordre til at genåbne borger i Ålborg Henrik Pipherings krambod med alt hans gods i København, der havde været arresteret. Henrik Piphering drev altså ved kongelig gunst krambodhandel i København, hvilket byøvrigheden åbenbart har forsøgt at hindre, da han jo var borger i Ålborg.⁶⁰

Men hvor fik han kramvarerne fra? Antagelig var de returfragt for okserne. Poster med pakker (dvs. klædevarer) og vogne er jævnligt forekommende som oksehandlers returfragt 3-4 uger efter de store okseposter.⁶¹ En eller anden form for samarbejde mellem Henrik Didriksen og brødrene Piphering i slutningen af 1570'erne kan således ikke udelukkes, og det er sandsynligvis forklaringen på den unge mands meget hurtige oksehandlerkarriere. Han fik tidligt folk i sin tjeneste. En af hans tjenere blev allerede 1579 medlem af Guds legems lav.⁶²

I januar 1577 solgte kongen staldøksne til den fynske oksehandler Hans Mule for 10 dlr stykket.⁶³ Anvender man den pris på familien Lambertsens okseflokk 1576-78, når man altså op på en samlet værdi af ca. 20.000 dlr. Den unge Henrik Didriksen havde alene investeret ca. 8.500 dlr i sit første

driverår, hvilket svarede til 7 købstadejendomme som den, Bernt Folenkamp fik vurderet i 1575 med henblik på overdragelse til kongen.⁶⁴

Den store katastrofe i begyndelsen af 1580'erne

»Efter at vi komme udi forfaring, at øxendrivvere nu udi aar skulle hafve lidit stor skade paa dieris øxen oc derofver at findis stor mangel for pendinge her udi rigit efterat det er fast dend største handel, som brugis, hvormedt der kand blifve pendinge udi rigit ---«, hedder det i en kongelig forordning fra 23. august 1578, som tillod alle at udføre saltet oksekød, hvilket ellers havde været forbudt i flere årtier for at skaffe adel og krone det fornødne antal græsøksne til staldning.⁶⁵

Det er tydeligt, at staldøksneleverandørerne, konge og adel, var ved at blive bekymrede for deres afsætning, og i 1579 blev oksetallet i Gottorp da også det laveste i hen ved 30 år. Og så skulle det endda blive endnu værre i de følgende år. I 1583 var eksporten i Gottorp helt nede under 20.000 okser, lavere end halvdelen af de store eksporttal i slutningen af 1550'erne.

I januar 1579 sluttede de syv nordlige nederlandske provinser en union i Utrecht til beskyttelse for deres reformerte tro; men den spanske statholder Alexander Farnese, hertug af Parma, samlede katolikkerne i de sydlige provinser, og i 1580 sikrede han sig Groeningen.⁶⁶ De følgende år stod kampene om de østlige zeudersøiske områder, som oksevejene gik igennem, og i 1583 grundede Farnese admiralitetet i Dynkerken, hvorfra hans kapere gik til kamp mod den hollandsk-zeelandske skibsfart og neutrale skibe, der drev handel på de nordlige provinser.⁶⁷

Følgerne mærkedes omgående for oksehandlerne. Allerede i 1579 fik Mikkel Klyne eftergivet halvdelen af sin gæld på 873 dlr øksnetold, da han har lidt stor skade på øksnene.⁶⁸ I 1583 er en Vardeborger »så forgældet for øksne, at han ikke kan opholde sig her i landet«, beretter moderen. En Viborgborger fritages for 236 dlr øksnetold »i betragtning af hans armod«. ⁶⁹ I 1584 fik tolderne besked om, at kongen »da de af hans undersætter, der have købt og uddrevet øksne, alle have klaget over, at de i år have lidt stor skade på øksnene, har eftergivet dem trediedelen af tolden for de i 1584 uddrevne øksne«. ⁷⁰

Under disse forhold kunne tolderne ikke få deres restancer ind. I 1582 døde Koldingtolderen Søren Kjær fra restancer på ca. 9.000 dlr, som arvingerne måtte prøve at udrede⁷¹, og i 1583 opgøres Ribetolder Peder Hegelunds restancer for heste- og øksnetold i Ribe i afvigte år til 1500 dlr.⁷²

Lambertsenfamiliens oksehandel forblev ikke uberørt af den almindelige krise, der ramte hele erhvervet. Tabel 5 taler sit sørgelige, men tydelige sprog.⁷³ Jørgen Didriksens flok i fællesskab med fætterten Lambert Hansen

Tabel 5

	1579	1580	1581	1582	1583	1584	1586	1587
Lambert Didriksen	229	424	469	345	332	397		
Jørgen Didriksen	172*							
Henrik Didriksen	645	944	887	1060				
Tønnes Balkenborg	403	622						
Lambert Hansen	172*	357	166	133	130			
	1449	2347	1522	1538	462	397	0	0

Gottorpregnskab er ikke overleveret for 1585. *Se Tabel 4.

1579 blev hans sidste, i 1580 træffes han ganske vist 16. marts, men kun med en vogn. Tønnes Balkenborgs 622 okser i 1580 blev sidste melding om hans oksehandel. Henrik Didriksens oksehandel blomstrede i disse vanskelige år, men næsten for meget. Hvis han har mistet alle dyrene i sin store flok på 1060 i 1582, forstår man godt, at han må være blevet totalt ruineret.

Vi ved imidlertid intet konkret om Henrik Didriksens oksehandels skæbne. Derimod ved vi positivt, at det gik galt for broderen Lambert Didriksen. Den 3. oktober fik Koldingtolderen ordre til at eftergive ham halvdelen og 13. november hele gælden på godt 200 dlr i toldrestance, da han har lidt store tab på sin øksnehandel og derfor sidder i armod.⁷⁴ Også for Lambert Hansen var ballet forbi med de 130 okser, han havde fortoldet i 1583.

Didrik Lambertsens store og betydningsfulde prangerfamilie fra Hjørring og Ålborg, der havde præget oksehandelen fra det nordligste Jylland i næsten hundrede år, var ophørt med at være prangere. Fire generationer havde gennemlevet oksehandelens omskiftelige udvikling på godt og ondt, ladet sig løfte op til handelstilværelsens højeste tinder – i alt fald efter jysk målestok – for til slut at rammes af ruineringsens sørgelige skæbne.

I sommeren 1586 ramtes familien af en ny ulykke. Birgitte (= Berette) Dideriks havde med tre andre Ålborgborgere udrustet et skib til Emden med malt, men på rejsen var det blevet opbragt af kapere fra Dynkerken, og skønt de havde fået kongelig anbefalingskrivelse til hertugen af Parma, havde de intet fået ud af henvendelsen. De fik i april 1587 tilladelse til at gøre udlæg i et Dynkerkerskib, der lå i Ålborg, som erstatning for deres tab.⁷⁵

Tønnes Balkenborg blev senere kongelig sildesalter ved Nibe og modtog i denne egenskab bestillinger på saltning i marts 1593 og 1594. Men da sildefiskeriet ophørte omkring århundredskiftet, er Tønnes Balkenborg i 1601 fra-trådt med en restance på knap 100 dlr på sit regnskab, hvilket beløb endnu ikke var betalt i 1604.⁷⁶

Efterspil

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at Lambert, Jørgen og Henrik Didriksen havde to yngre brødre, Christoffer og Hans, der må have været mindreårige, da faderen døde, siden de først 1579 og 1580 blev gildebrødre, Christoffer endda først borger 1586. Hans kaldes »mester« og valgte muligvis en gejstlig løbebane.⁷⁷ Man kender i øvrigt intet til dem.

Borgmester Hans Lambertsen havde foruden Lambert og Ane endnu to døtre, der blev standsmæssigt gift i Ålborg. Ingeborg ægtede Thure Frederiksen, søn af borgmester Frederik Christensen, sønnesøn af borgmester Christen Michelsen og sønnesøns søn af borgmester Michel Hansen i Ålborg.⁷⁸ I ægteskabet kendes fire sønner: Lambert Thuresen, opkaldt efter moderens farfader, blev vanvittig. Frederik Thuresen, opkaldt efter sin farfader, var født 1613 i Ålborg. Han blev stadsøverst i København og ejer af Bremersvold på Lolland. Han døde i 1675 som en af Danmarkshistoriens mere kendte skikkelser.⁷⁹ Christen Thuresen blev opkaldt efter sin faders farfader. Han blev gift med en datter af rådmand Hans Felthus, der var i familie med den bekendte Jens Bang med stenhuset i Ålborg.⁸⁰ Herman Thuresen kendes kun af navn.

Hans Lambertsens tredie datter, Sille Hansdatter, blev gift med rådmand Christen Buch, der blev gildebroder og borger 1582 og rådmand 1598. Han må have ejet skib, siden hans skipper blev gildebroder i 1591.⁸¹

Tønnes Balkenborg og Ane Hansdatter fik to sønner: Lambert Tønnesen Balkenborg var ca. 1618 rektor ved Latinskolen i Oslo, mens Gisbert Tønnesen Balkenborg blev kapellan ved Frue kirke i Ålborg og 1602-46 provst og sognepræst i Skørping og Fræer. Han fik 1604 stadfæstelse for livstid på kirkens part af korntiende i Fræer sogn.⁸² I ægteskabet var tillige en datter: Sille Tønnesdatter Balkenborg, der blev født i Ålborg 1581 og blev gift i 1611 med dr. Jesper Rasmussen Brochmand, biskop over Sjælland.⁸³ Hun døde 1661 i København. Hun gav ved Fundats af 6/7 1653 500 rdlr til Hospitalet i Ålborg.⁸⁴

Jørgen Følmersen von Bergen og Helvig Lambertsdatter havde en søn, Jens Jørgensen Berg, der blev købmand i Hjørring og gift med Lisbeth, en datter af præsten Daniel Olufsen Chrysostomus, hvis anden datter blev gift med borgmester i Hjørring Søren Jensen.⁸⁵ Jens Jørgensen Berg døde ca. 1630. I ægteskabet kendes en søn og en datter. Sønnen Daniel Jensen Berg blev kapellan i Vrå og gift med Ane Olufsdatter, datter af Oluf Laursen i Serridslev sogn. Ægteskabet blev velsignet med mange børn, hvoraf mindst fem sønner.⁸⁶ De solgte alle i 1668 deres andel i rådmand Lambert Didriksens gravsten med årstallet 1551 i Sankt Katrine kirke til borgmester Jørgen Nielsen Muus.⁸⁷ Jens Jørgensen Bergs og Lisbeth Danielsdatters datter hed

Kirsten Jensdatter Berg og blev gift med en Niels Ebbesen i København, muligvis Tøjhus skriver Niels Ebbesen, der i 1645 nævnes i hovedskattelisten under Snaregade.⁸⁸

Jørgen Folmersen von Bergen og Helvig Lambertsdatter havde tillige en datter, der ægtede rådmand og skrædder i Hjørring Alexander Nielsen Hop, hvis datter Gesken Alexandersdatter Hop havde to sønner, Claus og Jens Andersen, borgere i Hjørring, der i 1668 stod som sælgere af deres tipoldefaders, rådmand Lambert Didriksens, gravsten i Sankt Katrine kirke til borgmester Jørgen Nielsen Muus.⁸⁹

Noter

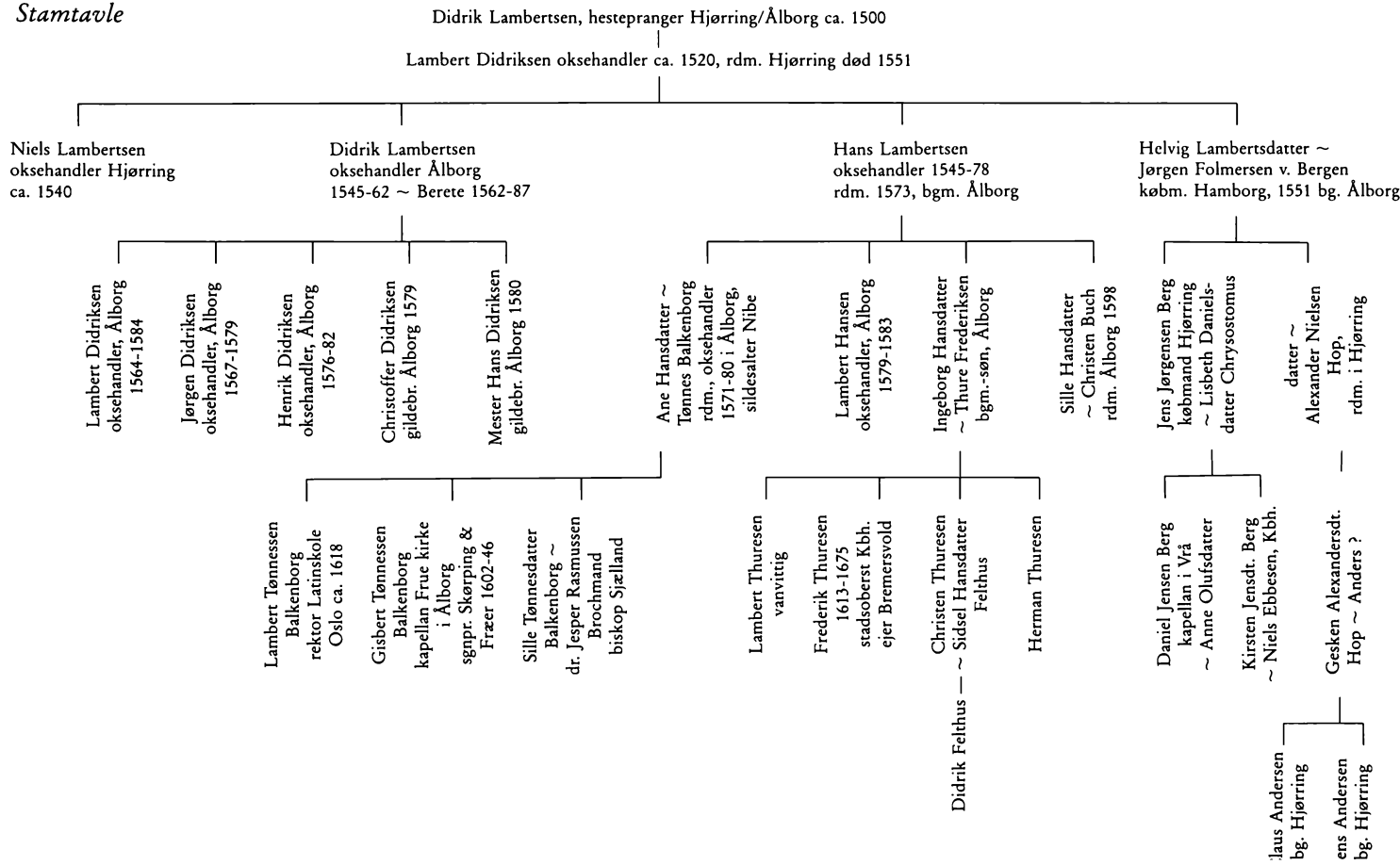
1. Om Ribermarked se Danmarks gamle købstadlovgivning, udg. E. Kroman, II, Kbh. 1952, s. 97 (nr. 43), J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse I, Ribe 1869, s. 642 f., 645ff. Om hestehandel se Kulturhist. Leksikon f. nord. middelalder, red. A. Karker, VI: art. hestehandel sp. 524-532.
2. Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, udg. W. Christensen, Kbh. 1904, rummer derfor en del af de bevarede markedsregnskaber, se f.eks. s. 163-65, 169-73, 179-82.
3. Om L.P. og hans regnskab 1504-05 se Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i beg. af 16. årh. Med særligt henblik på dansk okseeksport, Århus 1971, I, s. 40-45. Regnskabsstumpen findes i Register 108A pk 5 (gl. nr. 10): Ribe og Kolding Toldregnskaber 1501-10 (Rigsark. Kbh.). Specifikation af pakkens indhold se Enemark: Studier II s. 57.
4. Dronn. Christines Hofh. s. 164, Reg. 108A pk 5: Told i Ribe 1503 (jfr. Enemark: Studier II s. 57).
5. Gottorp toldregnskab 1501 findes i Hertug Frederiks Arkiv: Toldregnskaber 1490-1519 (Rigsark. Kbh.), specifikation i Enemark: Studier II s. 60. Der henvises kun generelt til toldregnskaberne, da det vil føre for vidt at henvise til hver enkelt toldpost.
6. Om navneformerne se Enemark: Studier I s. 225-49, især s. 237f., 243f., jfr. i øvrigt registret II s. 290: Lambertsen.
7. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis 2. rk., udg. W. Christensen, II, Kbh. 1933, nr. 8406.
8. Samme nr. 8784. Om L.V., der fortoldede heste i Gottorp 1490-91, 1498 se tillige Hanseresse III rk. 4, Bearb. D. Schäfer, Leipzig 1890, nr. 429 § 10 om huder på skib fra Ålborg. L.V. var sikkert lybsk ligger i Ålborg, hvor han var medlem af Guds legems lav og i 1486 skaffer i lavet (C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen I, Kbh. 1895, s. 671, 673). Om hans bod i Ålborg se Repertorium 2. rk. nr. 9033, 9093 (1500).
9. Plöner Zollrechnungen 1490-1500 i Abt. I: Gemeinschaftliches Archiv: Zollrechnungen pk 7, 1503-1518 i pk 8 i Landesarchiv Schleswig-Holstein på Schloss Gottorf i Slesvig.
10. Fremgår af toldposten. Også Lutke Vormeier fortoldede heste i Plön.
11. C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskråer I s. 679.
12. Siden han ikke træffes i Gottorpregnskabet 1485 (Danske Magazin 6. rk. VI, Kbh. 1933, s. 329-76), skal hans fødsel næppe placeres før ca. 1455-60.
13. Danske Magazin 4. rk. I, 1864, s. 57.
14. C. Klitgaard: Hjørring Bys Historie, Hjørring 1925, s. 255.
15. Samme s. 236.

16. Samme s. 31, 255, jfr. C. Klitgaard: Gildebrødre i Guds Legems Lav, Fra Himmerland og Kjær Herred (cit. HKH) III, 1914, s. 423.
17. Reg. 108A pk 12 (gl. pk 24): Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518-20, 1524 (Rigsark. Kbh.). Specifikation og omtale se Enemark: Studier II s. 58. Om Koldingregnskabet 1524 se Enemark: Studier I s. 57-58.
18. Reg. 108A pk 12 (gl. pk 25): Ålborg-Rødby Toldregnskaber 1518-22 (Rigsark. Kbh.). Specifikation og omtale se Enemark: Studier I s. 49-53, II s. 59.
19. Danske Kancelliregistranter 1535-1550, udg. Kr. Erslev & W. Møllerup, Kbh. 1881-82, s. 367. Både J.K. og C.M. blev siden borgmestre i Ålborg (A.H. Nielsen: Personalhist. Notiser om Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg, Aalborg 1879-80, s. 94-95).
20. I Hjørring besad L.D. tilsvarende mark- og agerarealer (Klitgaard: Hjørring Bys Historie s. 286).
21. Om overgangen fra efterårsdrivning af græsøksne til forårsdrivning af staldøksne se Poul Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (særtryk af: Sortbroget Kvæg – baggrund og udvikling i Danmark, udg. Avlsforeningen for Sortbroget Malkekvæg i Danmark, red. Aksel Pedersen m.fl.), 1983, s. 28-40.
22. En lignende udvikling er iagttaget i Flensborg (se Poul Enemark: Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500, Sønderjyske Årbøger 1989 s. 67-98, især s. 80-82, 89-91).
23. Klitgaard i HKH V, 1916, s. 339, 347.
24. C. Klitgaard: Aalborg Købmænd gennem 500 Aar 1431-1931, Aalborg 1931, s. 23, Kirkehist. Samlinger 5. rk. I, 1901-03, s. 550.
25. Klitgaard i HKH 9, 1920, s. 310-11, 314.
26. A.H. Nielsen: a.a. s. 96, Klitgaard i HKH III, 1914, s. 429.
27. Klitgaard: Hjørring Bys Historie s. 32, 236.
28. Om Wedelmarkedet se A. Jürgens: Zur Schleswig-Holstein. Handelsgeschichte d. 16. u. 17. Jahrh.s (Abhandlungen z. Verkehrs- u. Seegeschichte VIII), Berlin 1914, s. 155-163, Enemark: Oksehandelens historie s. 43-45.
29. Klitgaard: Hjørring Bys Hist. s. 32, HKH V, 1916, s. 351.
30. Kancelliets Brevbøger 1551-, udg. C.F. Bricka m.fl., Kbh. 1885-, 1575 10/7 (s. 645), 1579 15/5 (s. 643). Om M.H. se Dansk Biografisk Leksikon³, red. S. Cedergreen Bech, bd. 6, 1980, s. 344 med der anf. henvisn.
31. Riberhus Lensregnskaber 1537-38, 1540 (Reg. 108A pk 28 (gl. pk nr. 53) i Rigsark. Kbh.) hf. 10h 2a.
32. Gottorp Amtsregnskaber 1541 (Kongens Arkiv. Rev. Regnskaber II, e, 5: S 1144 i Rigsark. Kbh.), Jasper Rantzow: Udgift til køb af okser.
33. Gottorp toldregnskaber 1545-1579 findes i: Slesvigske og holstenske regnskaber til 1580: S 1150-52 i Rigsark. Kbh.
34. Om nogle af de største oksehandlere i disse år se Enemark: Oksehandelens historie s. 51-54.
35. Klitgaard: Hjørring Bys Historie s. 32, især note 1.
36. Enemark: Oksehandelens historie s. 41-43.
37. Priser: Reg. 108A: Hald Lens Regnskab 1545-46 (pk 29, gl. pk 54-55), Kancelliets Brevbøger 1557 29/5, 1559 14/4.
38. Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546, udg. Søren Balle (Memo 1984-12), s. 25.
39. Poul Enemark: Adelig studehandel i 16. århundrede. Kommentarer til en rettertingsdom af 1557 (Erhvervshist. Årbog 1955 s. 7-34, om Sofie Lykkesagen s. 12-17, erstatningsbeløb s. 16).
40. Klitgaard i HKH III, 1914, s. 432.
41. Kancelliets Brevbøger 1566 28/12.

42. Klitgaard i HKH III, 1914, s. 435.
43. Kanc. Brb. 1562 28/11, jfr. 1563 5/4, 1567 9/12, 1568 24/11, 1569 11/12. H.P. drev tilsyneladende omfattende handel med kongen.
44. Klitgaard i HKH V, 1916, s. 346.
45. J.K. er lokaliseret til Ålborg i Ribe Toldregnskaber 1568 1/5-1569 1/5 med 448 okser under 13/3 og tillige med Mats Grydestøber under 15/3 med 174 okser. Samstedts står H.M. fra Ålborg under 14/3 med 224 okser. Hans Lambertsen er her noteret for 420 og året efter for 133+570 og H.M. for 310 (Register 108B: Toldregnskaber fra jyske byer 1568-1661 (pk 167-68) i Rigsark. Kbh.). H.M. rådm. se A. H. Nielsen: a.a. s. 123.
46. Om dette forhold mere indgående senere.
47. Klitgaard i HKH V, 1916, s. 351.
48. Samme, jfr. A. H. Nielsen: a.a. s. 124, Klitgaard i Personalhistorisk Tidsskrift 10. rk. II s. 49.
49. Kanc. Brb. 1567 22/2, jfr. Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser o.a. kgl. Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660, udg. V. A. Secher, I-VI, Kbh. 1887-1918 (cit. Secher: Forordn). Ribeprangerne gjorde forestillinger til kongen, dog forgæves, se J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II, Odder 1884, s. 107.
50. En årsoversigt over de samlede oksetal fra Gottorp findes i H. Wiese & J. Bölts: Rinderhandel under Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. b.z. 19. Jahrh., Stuttgart 1966, s. 61-62.
51. Om begivenhederne i Nederlandene 1572-73 kan f.eks. ses i The Cambridge Modern History, red. Sir A. W. Ward m.fl., s. 229-237 eller Bernhard Hagedorn: Ostfrieslands Handel u. Schifffahrt im 16. Jahrh. (Abhandlungen z. Verkehrs- und Seegeschichte III), Berlin 1910, s. 318-19.
52. Kanc. Brb. 1573 9/11, 22/12, 1575 okt (s. 685), 12/11.
53. Nina Bang: Dansk Studehandel i 2. Halvdel af 16. Aarhundrede, Historisk Tidsskrift 7. rk. I, Kbh. 1897-99, s. 340-41.
54. Kanc. Brb. 1573 19/5, jfr. Secher: Forordn.
55. Kanc. Brb. 1575 16/1, jfr. Secher: Forordn.
56. Klitgaard i HKH V, 1916, s. 354.
57. Klitgaard i HKH 8, 1919, s. 303.
58. Allerede 1564 14/8 fortoldede H.D. smør og en vogn, men må da have været meget ung, siden han først 15 år senere blev trolovet i 1579 med en fosterdatter (HKH 8, 1919, s. 303) af den indvandrede Poul Popp, hvis gård fra 1571 er genopført i Den Gamle By i Århus (H. H. Engqvist: Povl Pops Trefoldighedshus i: Gamle Bys Årbog 1975 s. 33-66).
59. Erik Pontoppidan: Danske Atlas V: 1, Kbh. 1769/1970, s. 137.
60. Kanc. Brb. 1571 23/6.
61. I 1557 4/4 fortoldede Hans og Didrik Lambertsen pakker og vogne, 1561 4/4 og 1562 30/3 ligeledes, 1563 fortoldede Hans og enken Birgitte pakker og vogne, 1568 5/4 fortoldede Hans Lambertsen og Henrik Piphering pakker og vogne. Flere eksempler kunne let fremdrages.
62. Klitgaard i HKH 8, 1919, s. 306.
63. Kanc. Brb. 1577 6/1.
64. Kanc. Brb. 1575 12/11: B.F.s gård blev takseret til 1400 gl. dlr.
65. Kanc. Brb. 1578 23/8, jfr. Secher: Forordn.
66. Cambr. Modern Hist. III s. 251-54, jfr. B. Hagedorn: Ostfrieslands Handel u. Schifffahrt vom Ausgang d. 16. Jahrh.s b.z. Westfälischen Frieden (II) (Abhandlungen z. Verkehrs- u. Seegeschichte VI), Berlin 1912, s. 67-68, 73-90.

67. B. Hagedorn: Ostfriesl. Handel II s. 176-77.
68. Kanc. Brb. 1579 15/7.
69. Kanc. Brb. 1583 17/2 og 24/7.
70. Kanc. Brb. 1584 2/7.
71. Kanc. Brb. 1582 13/6, 16/8, 1583 12/1, 10/5, 28/6.
72. Kanc. Brb. 1583 13/9. Assentolderen skyldte hele tolden fra nærværende år og tillige restance fra foregående år.
73. Tabel 5 bygger på Gottorpregnskaber fra 1580-87, der findes i Registratur Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713: Gottorfer Zollrechnungen nr. 2605-2611 (regnskab for 1585 mangler) i Landesarchiv Schleswig-Holstein på Schloss Gottorf. Regnskaberne er i øvrigt fulgt frem til 1595, men der findes ingen okseposter fra familien Lambertsen efter 1584.
74. Kanc. Brb. 1584 3/10, 13/11.
75. Kanc. Brb. 1587 14/4. Blandt medrederne var Didrik Brinck, der 1581 blev gildebrotter og 1584 borger. Han var tidligere i tjeneste hos Tønnes Balkenborg (HKH 9, 1920, s. 310).
76. Kanc. Brb. 1594 4/3, 1601 24/8, 1604 8/11 (s. 225). Om Nibefiskeriets tilbagegang omkr. 1600 se A. C. Johansen: Om Ålborgsilden og dens Betydning for det danske Sildefiskeri fra 16. Aarhundrede til vore Dage, Beretning fra den danske biologiske Station 35, 1929, s. 43, C. Klitgaard: Nibe Bys Historie indtil 1728, 1917, s. 21, Harry Christensen: Ni tværsnit af Nibes historie, Nibe 1977, s. 60-61.
77. Klitgaard i HKH 8, 1919, s. 306, HKH 9, 1920, s. 309.
78. A. H. Nielsen: a.a. s. 93, 95-96. T.F. gildebr. 1591, bg. 1594 (HKH 9, 1920, s. 322).
79. Dansk Biogr. Leks.³ bd. 14, 1983, s. 582f m. der anf. henvisn.
80. Om H.F. se C. Klitgaard: To Storkøbmænd i Aalborg (Personalhist. Tidsskr. 8. rk. V s. 13-18), HKH 9 1920 s. 333, A. H. Nielsen: a.a. s. 127, jfr. dog Gert Poulsens korrektion til Klitgaards slægtsteori (Aalborgs Historie II: Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680, Ålborg 1988, s. 361-62).
81. HKH 9, 1920, s. 311, 322, A. H. Nielsen: a.a. s. 96, 125.
82. A. H. Nielsen: a.a. s. 124, Kanc. Brb. 1604 22/12.
83. Dansk Biogr. Leks.³ bd. 2, 1979, s. 534-538 m. der anf. henvisn.
84. Hans de Hofman: Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve – (kaldet: Hofmans Fundatser) Tome I-X, Kbh. 1755-65: findes i IV s. 166.
85. Klitgaard: Hjørring Bys Historie s. 32, 247.
86. C. Klitgaard: Fremmedelementet i de nordjyske Købstæder i det 16. og 17. Aarh. (Personalhist. Tidsskr. 10. rk II, 1935, s. 52). Daniel Bergs og Anne Olufsdatters yngste søn, Oluf Danielsen Berg, blev kapellan i Vrå efter faderen (C. Klitgaard: En Familie Krag, Personalhist. Tidsskr. 8. rk V 1926, s. 157).
87. Klitgaard: Hjørring Bys Historie s. 236.
88. Samme s. 32 note 1. Om Tøjhus skriver N.E. se Københavns Diplomatarium, udg. O. Nielsen, VI, Kbh. 1884, s. 247. N.E.s hustru kaldes ganske vist her Kirsten Nielsdatter, men da Jens og Niels jævnligt forveksledes i datiden, kan muligheden ikke udelukkes.
89. Klitgaard: Hjørring Bys Historie s. 236.

Stamtavle

Jøns Andersen bg. Hjørring
 Jøns Andersen bg. Hjørring

Dansk høyadelsmann og norske bønder

Fra Hannibal Sehesteds stattholdertid i Norge

Av Rolf Fladby

I april 1642 fikk Norge ny stattholder. Hannibal Sehested overtok da Akershus len etter Christoffer Urne, og med det fulgte også stattholdervervet i Norge. Den 33 år gamle Sehested var meget vel kvalifisert for det høye verv i kongens tjeneste. Familien tilhørte riksrådsadelen. Sehested selv hadde fått en utdanning som sømmet seg for hans stand. Fra tjuårsalderen hadde han stadig vært på reiser i utlandet og var blitt fortrolig med det handelsliv, det politiske liv og det kulturliv som utfoldet seg i Vest-Europa. Fra slutten av 1630-årene benyttet kongen ham i diplomatiske oppdrag i utlandet. Det mest betydningsfulle var det oppdraget han fikk i 1640 som ambassadør og leder for en sendeferd til Spania. Her skulle han forhandle om erstatning for skade som spanske undersåtter hadde påført danske og norske skip. Dessuten skulle det forhandles om en handelsavtale. Resultatet ble meget vellykket, både for oppdragsgiveren Kristian 4. og for Sehested selv; han fikk et stort gratiale som kunne danne opptakten til hans energiske formuessamling under oppholdet i Norge. Kongen hadde neppe noen gang sendt en representant med så fremragende kvalifikasjoner til Norge. Som toppen på Sehesteds kvalifikasjoner for de største oppgaver i kongens tjeneste kom det at han var trolovet med kongens datter med Kirsten Munk, Christiane. Ekteskapet med den 16 år gamle kongedatteren ble inngått høsten 1642.

Forvaltningsoppgaver på høyere plan i Norge var viktige oppgaver og betydde vesentlige inntektskilder for den danske adel. Sett fra adelshistorisk synspunkt må en høyadelsmanns erfaringer på denne post være av interesse. Det må ikke minst gjelde møtet med det brede lag av undersåttene, med bøndene. En kan jo spørre om møtet med bondestanden artet seg slik som en dansk adelsmann ventet seg ut fra sine forutsetninger, men det spørsmålet kan vi ikke gi noe klart svar på. Sett fra norsk side var det av avgjørende betydning hvordan den danske lensadelen i Norge løste sine oppgaver og ellers opptådte overfor undersåttene. Vi står med andre ord overfor et tema av felles dansk-norsk interesse.

Hvilke oppgaver var det som ventet på Hannibal Sehested, denne danske høyadelsmann og europeer, i Norge, og hvordan ble forholdet til bondestan-

den i hans nye len? Bøndene utgjorde den aller største gruppen i befolkningen i Akershus len som i landet forøvrig, sikkert over 90 prosent. Selv om bøndene stod lavt på rangstigen, utgjorde standen et bærende element i det norske samfunnet, ikke bare på grunn av den relative andel av befolkningen som standen utgjorde, men også økonomisk, fiskalt og etter hvert også militært. Det var bøndene som betalte størstedelen av skatten til staten, og det var bøndene som snart skulle rekruttere soldatene til hæren. Det kan være gode grunner til å se hvordan møtet mellom en representant for den fremste standen i Danmark og den norske bondestanden artet seg.

Selvsagt kan forleningsbrevet på Akershus len¹ fortelle om lensinnehaverens plikter og rettigheter i prinsippet, men vi vil la dette ligge for å konsentrere oss om forholdet til bøndene, til grasrota. Med dette formål tar vi for oss to av de 14 fogderiene i landets største og folkerikeste hovedlen Akershus len, nemlig fogderiene Nedre og Øvre Romerike. De to fogderiene lå i det flatbygdområdet nord for Oslo som fremdeles bærer det eldgamle navnet Romerike, og som når opp til Mjøsa. Nedre Romerike omfattet på Sehesteds tid seks prestegjeld og Øvre Romerike tellet fire, seinere fem prestegjeld. (Nedre Romerike: Skedsmo, Aurskog, Sørums, Høland, Fet, Enebakk. Øvre Romerike: Ullensaker, Gjerdrum, Nannestad, Eidsvoll, seinere også Nes).

I juli 1642 er Hannibal Sehested på plass på Akershus festning. I stattholderens protokoll hvor ekstrakter av undersåttenes supplikasjoner eller klagebrev med tilhørende resolusjon er ført inn,² heter det da: »Aff mig selff suarit in julio«. De sakene stattholderen måtte ta stilling til, kunne gjelde slikt som at fogden hadde pålagt bønder i Fet kjøring for sagbruket hans,³ eller at en enke i Nes var blitt fratatt bygselretten til en gård med urette.⁴ En noe mer dramatisk sak måtte stattholderen ta stilling til når en kvinne fra Høland kunne berette at hennes svigersønn hadde slått ihjel hennes datter, og at sorenskriveren hadde hindret henne i å føre bevis i saken.⁵ Det var slike saker som stattholderen ofte måtte ta stilling til den første tiden. Det hele måtte vel fortone seg som nokså trivielt, og man kunne spørre om det var slikt som skulle være hovedoppgaven for en mann med Sehesteds kvalifikasjoner. Men Sehested slo seg da heller ikke til ro med dette.

Det er ikke noe som tyder på at Sehested fikk noen spesiell instruks da han overtok vervet som stattholder. Det fantes riktignok en gammel instruks for stattholderen fra 1588, men bestemmelsene i den hadde sovet et halvt århundre, og ingen av Sehesteds forgjengere hadde egentlig vært mer enn en primus inter pares blant de norske hovedlensmennene. Men det var i en turbulent tid Sehested kom til Norge. Spørsmålet var om norske menneskelige og økonomiske ressurser nå skulle kunne utnyttes i sterkere grad enn før for kongens formål.

Kristian 4. hadde i 1628 tatt initiativ til å få reist en norsk hær, slik at man skulle kunne få militære styrker i stedet for det eldgamle bondeoppbudet som hadde vist seg ganske ubrukelig. Men det var ikke blitt noe resultat av tiltaket i 1628, bortsett fra planene. Kort tid før Sehested kom til Norge, var det igjen gjort forsøk på å reise en norsk hær, men Sehested kunne konstatere at også dette forsøket var mislykket. Han sendte rapport om tilstanden og om forutsetningene for å bygge opp et militærstell i Norge til kongen, og etter hvert fikk han de nødvendige fullmakter for å kunne gjennomføre de militære planer.

Noe av det første Sehested tok fatt på, var å bygge ut og sikre festningsverkene i landet. Spesielt gjaldt det stattholderens egen residens, Akershus festning. For det formålet trengtes det store mengder tømmer, og det krevde han at bøndene i distriktene omkring skulle levere. Her møtte han de første vanskelighetene. Selv om bøndene ikke var uvant med krav om levering av tømmer til kongens behov, varte det ikke lenge før Sehested mottok de første reaksjonene. Etter at bøndene på Øvre Romerike vinteren 1643 hadde slitt

Hannibal Sehested (1609-66), stattholder i Norge og hovedsmann på Akershus fra 1642 til 1651. Etter et maleri af Karel van Mander. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

med å få fram langtømmer til byggarbeidene på Akershus slott, ble de utpå vårparten enige om å sende et klagebrev til stattholderen. Der ba de om at de måtte bli forskånet helt eller i noen år for å levere langtømmer til slottets behov, slik som det var skjedd i Christoffer Urnes tid, »formedelst den store udgift af schatter och andre rettigheder til Kongelig Majestet«. ⁶

Klagen fra allmuen på Øvre Romerike i 1643, forteller om misnøye både med pliktleveranser og skatter. Skattespørsmålene skulle snart bli mer aktuelle enn klagerne hadde tenkt seg. På kontinentet raste fortsatt den langvarige krigen som hadde begynt i 1618. Selv om Kristian 4. hadde prøvd krigslykken med lite hell i 1620-årene, hadde han stadig planer om innblanding på ny. Da skulle også kongens norske undersåtter bidra til den seiren kongen ventet seg. Det måtte med andre ord reises en norsk hær. Til det trengtes det soldater, det vil si bondesoldater, og det trengtes våpen. Men ingen våpen uten penger, og ingen penger uten større skatter; det vil si større skatter på bøndene.

Da romerikingene leverte sitt klagebrev i april 1643, hadde Sehested vært stattholder et år, og han var i full gang med framtidsrettede tiltak. Han ville sørge for bedre kommunikasjoner, og han ville utvikle bergverksdriften, en næring som han ventet skulle gi jern og kobber til våpensmiene, og edelt metall i statskassa. Ikke minst ville han sørge for at statsinntekter i form av skatt og toll skulle gå sikrere inn. Romerikingene fikk foreløpig slå seg til ro med at fogden deres fikk befaling om å utrede saken. Men det vi ser av den statistikken vi kan lage over skatt som ble skrevet ut, var at skatten økte med omtrent 50 prosent fra 1642/43 til 1643/44. ⁷

Dette var likevel bare en beskjeden begynnelse. Da Danmark-Norge kom med i krigen høsten 1643, kom det for alvor fart i oppbyggingen av militærstellet i Norge, og i skatteutskrivningen. Om vi sammenligner den viktigste årlige pengeskatten i Akershus len i perioden 1615-1620 med pengeskatten i 1644/45, finner vi at den var 11-doblet det siste året. ⁸ Om bøndene på Romerike ville sammenligne hva de måtte betale i skatt i 1644 med det de betalte årlig i den forrige stattholders tid, for eksempel i 1638, ville de finne at skatten var mellom tre- og firedoblet. (Se tabellen).

Det var Hannibal Sehested og ingen andre som gjennomførte denne voldsomme skatteøkningen. Det gjorde han ved å legge om hele skattesystemet. En rekke småskatter ble fjernet, og i stedet ble det innført en stor hovedskatt, den såkalte store kontribusjonen, seinere kalt landskatten. Skatten ble lagt på gårdene, som i østlandsområdet var delt inn i gårdklasser etter størrelsen, nemlig fullgårder, halvgårder og ødegårder; de siste kunne kalles firedelsgårder, men hadde fått sitt navn av at de fleste av dem hadde ligget øde tidligere. I 1644 ble skatten utlignet med 12 daler på hver fullgård, 6 daler på halvgårder

og 3 daler på ødegårder.⁹ For å antyde hva dette betydde for bøndene, kan det nevnes at vanlig kutakst var 3 daler, slik at bonden på en ødegård måtte levere ei ku for å svare skatten i 1644, bonden på halvgården måtte levere to kuer, og fra fullgården krevdes det fire kuer. Samtidig skulle bøndene stille soldater, sørge for proviant, tømmer og så videre, og holde hester til å skyse de mange som var ute i kongens ærend. Hvordan reagerte bøndene på denne voldsomme økningen i de byrdene staten la på dem?

Skatter fra Romerike 1638-1647

	Øvre Romerike	Nedre Romerike	Sum
1638 Unionsskatt I	431 dlr.	256 dlr.	687 dlr.
1638 Unionsskat II	638 dlr.	516 dlr.	1154 dlr.
1638/39 Bygningsskatt	352 dlr.	314.5 dlr.	666.5 dlr.
1638/39 Garnisonsskatt	315 dlr.	239.5 dlr.	554.5 dlr.
1638/39 Båtsmannsskatt	299 dlr.	279 dlr.	578 dlr.
Samlet årlig skatt 1638/39	2035 dlr.	1605 dlr.	3640 dlr.
1644 Kontribusjon	6282 dlr.	5701 dlr.	11983 dlr.
1647 Kontribusjon	3803 dlr.	3181 dlr.	6986 dlr.

Kilder: Akershus lensregnskap 1638/39, 1644. Skattematrikkelen 1647, bd. II. Utg. 1969.

Brevet om tolvdalerskatten kom i slutten av mai 1644, og allerede i juli samme året forelå det klagebrev fra Nedre Romerike. Bøndene ba om reduksjon i skatten på grunn av utlegg som de hadde hatt til soldatene ved grensen mot Sverige. Svaret gikk ut på at hvis de hadde hatt utlegg som de med rette burde få dekket, skulle fogden foreta avregning. Men ellers skulle skatten betales uten utsettelse, »formedelst knekternes underhold, og denne farlig krigs store fornødenheds udkrevende«.¹⁰ Samtidig kom det klager over skatten fra en rekke andre fogderier.

Skatten var likevel bare en av flere grunner til misnøye. Bøndene i bygda Nittedal klaget i juni 1644 over at de måtte levere proviant til leiren ved svenskegrensen til tross for den belastning de hadde med skyss »fem store mil« opp til Hadeland. Dette fikk de bare finne seg i, mente stattholderen.¹¹ Bøndene på Nedre Romerike klaget våren 1645 over pålegget om å levere 500 tylfter langt bygningstømmer til Akershus på samme måte som i tidligere år. De skulle nok gjerne ha oppfylt dette kravet, hevdet de, om det ikke hadde vært for kravene også om skyssferd og om frakt av proviant og ammunisjon til leiren ved grensen, samtidig som hestene deres var tatt til forsvaret og

samtidig med at de måtte holde landvakt og vedlikeholde vardene og så videre. Svaret kom til fogden på Nedre Romerike. Han fikk kopi av brev fra Sehested som på denne tid oppholdt seg i København. Sehested kunne melde at kongen selv tenkte seg opp til Akershus slott. Der var det bare ugreie, og ikke noe kunne gjøres fordi man manglet tømmer. Det ville bli surt og tungt å svare for dette for dem som det ville gå ut over, hette det i Sehesteds brev. Om allmuen enda hadde gjort det de kunne, slik som i tidligere år, så kunne man i hvert fall ha fornemmet deres gode vilje. Men nå hadde de slett ikke villet levere noe, noe som var uhørt og som ikke ville gå uten straff. Det kunne ikke nytte å vise til fogderiene ved sjøen, slik romerikingene hadde gjort, for de hadde også fått pålagt pliktleveranser, kunne stattholderen opplyse. Det trengtes 2000 tylfter tømmer i alt, så nå, føyde han truende til, var det på tide at de tenkte på sin egen velferd.¹²

I februar året etter var det bøndene på Øvre Romerike som klaget. Også her var det levering av tømmer til Akershus som de prøvde å slippe unna. Kravet var åtte stokker fra hver fullgård og tilsvarende mindre fra halvgårder og ødegårder. Tømmer av det slaget som ble krevd, var ikke å finne på de kanter, hevdet bøndene, og selv om det fantes, var det så langt til skogs og så avsides at de ikke kunne få kjørt det fram »formedelst uføre og hestenes udmattelse«. Nå manglet de dessuten høy til hestene, fordi det var levert til rytterne. Dessuten ble de stadig plaget med skyssferd. Men klagen hjalp ikke. De ble truet med straff om de ikke etterkom påleggene.¹³

På den annen side klarte heller ikke stattholderens vrede svar å stanse klagen. Bøndene i Skedsmo på Nedre Romerike klaget i april 1646 over de forhatte tømmerleveringene som de umulig kunne etterkomme »formedelst den idelig schydsferd med offiserer sambt annen føring til Oplandene och bergverckerne«. Svaret gikk ut på at tømmeret måtte leveres, noe fogden skulle sørge for å drive gjennom. Men i svaret er det også noen nye toner. Fogden skulle se til at klagerne ikke ble forurettet med urimelig skyssferd i strid med en forordning som han mottok året før. Han skulle be om at bøndene ga opp navn på personer som hadde krevd urimelig skyss, slik at dette ikke skulle komme til å skade kongens interesser.¹⁴

Bare to-tre måneder seinere kom bøndene på Nedre Romerike med et nytt klagebrev, denne gang med hele ti punkter.¹⁵ Klagen gjaldt krav om at de måtte utrede tiende og landskyld i penger i stedet for i varer. Leilendingene klaget over de høye bygselavgiftene. Som vanlig var det klage over den store skyssferden og over tømmerlevering, denne gang tømmer til kongens sager. Til fogden måtte de levere slaktefe til underpris. Bøndene ba dessuten om nedsettelse av skatten på grunn av tømmerkjøringpenger og engarbeidspenger (dvs. penger i stedet for pliktarbeid). De hevdet ellers at kongens forord-

ninger ikke ble overholdt, og de ba om å bli holdt ved Norges lov og rett. Et klagebrev fra Øvre Romerike på samme tid inneholdt flere av de samme punktene, blant annet bønn om nedsettelse av skatten.¹⁶ Fra hver af fogderiene kom det enda et klagebrev på samme tid. Det gjaldt blant annet hester og våpen som var tatt fra bøndene.¹⁷

Romerikingene utgjorde ikke noe unntak fra den vanlige holdningen. Tvert imot. Det strømmet inn klager fra alle kanter i det store lenet. Det var derfor ikke uten grunn at kongen, sikkert på Sehesteds initiativ, utstedte en forordning om ulovlige supplikksskrivere. Det skjedde under kongens opphold på Akershus 9. juli 1646. Ettersom de fleste supplikkene både før og særlig etter krigen var forårsaket og skrevet av en del »løse companer« mot kongens forordninger, hette det, så hadde kongen latt utgå en forordning til Sehested om ulovlige supplikksskrivere. Når slike personer kunne »antrædis«, skulle de dømmes og straffes. Ettersom sorenskriverne ofte vegret seg for å skrive bøndenes supplikker, særlig når klagen angikk sorenskriverne selv eller fogdene, skulle Sehested utpeke en mann som kunne påta seg oppgaven.¹⁸ Dette var et forsøk på å få kontroll med klagen, men det var tydeligvis ikke aktuelt å forsøke å få slutt på klagebrevene.

Selveierbonden Bjørn Frøysåker i Gol med familie, malt i 1699. Bildet har hengt i Gol stavkirke og er nå på Norsk Folkemuseum. Foto Norsk Folkemuseum.

Bøndene oppnådde selvsagt ikke å få medhold på alle punkter i sine klagebrev, men i resolusjonene som ble avgitt i 1646, drøftet stattholderen de forskjellige punktene og var ikke absolutt avvisende. Det heter for eksempel i forbindelse med leilendingenes klager over at jordeierne krevde for høye bygselavgifter: »At forholdis efter loven, och den derimod handler, at straffes och staa tilrette som lougens forachtere ...«. Når det gjaldt klagen over skyssferd, viste Sehested til siste ordinans angående hvem som skulle ha fri skyss, og ingen, »hvercken offiserer eller andre herefter uden mit egit passe at schydses indtil Kongelig Majestets resolution om den post udi herredagen om forlindring eller gandsche affschaffis«. ¹⁹

Et av klagepunktene gjaldt som nevnt skatten. I svaret får vi høre at skatten som i 1644 var satt til 12 daler for fullgårdklassen med tilsvarende satser for de andre gårdklassene, nå skulle være 6 daler. I skattebrevet av 24. april 1646 var det da også fastsatt satser på henholdsvis 6, 3 og 1½ daler for fullgård, halvgård og ødegård. Skattelister med navn på gårder, brukere og eiere av gårdene med skyld og skatt etter slike satser finner vi følgelig i fogdens regnskaper i de nærmeste årene etterpå. ²⁰

Det hadde altså nyttet å klage. Men hvorfor hadde kongen og stattholderen gitt etter når det gjaldt kontribusjonen? De satt jo med makten, og skatter kunne man vel ikke få nok av.

Et viktig moment var det at det var slutt på krigen med Sverige, den krigen som i Norge gikk under navn av Hannibalsfeiden. Pengebehovet var derfor redusert noe. Men uten den sterke misnøyen og klagene som fulgte med, var det nok ikke blitt noen lettelse i skatten. Det var velkjent både i riksstyret og i lokalforvaltningen at hvis presset på de norske undersåttene ble for stort, ble det opptøyer og bråk. Slikt kunne nok slås ned med hård hånd, men tross alt gikk det bedre om man kunne unngå åpne konflikter. Det var nå blitt viktigere enn før å unngå for sterk misnøye blant bøndene. Hvis en hær hvor soldatene var norske bønder, skulle kunne brukes i krig, måtte forutsetningene være at den stand som rekrutterte dem, aksepterte det herskende system, og ikke var på randen av opprør.

På dette tidspunkt hadde Sehested forlenget erfaringer med sin nyreiste norske hær. Erfaringene var ikke gode. For det første var utskrivningene knapt kommet i gang før forsøkene på å slippe unna militærtjenesten meldte seg. Våren 1644 ba en sundmann og skysskaffer på Øvre Romerike om å slippe knektehold og utskrivning av hensyn til sine viktige oppgaver ellers. ²¹ En klager på Nedre Romerike hadde fått en av sine sønner utskrevet til Holmen (i København), en annen som soldat, mens den tredje som skulle drive gården, var skrevet ut til landvakt ved riksgrensen til tross for at han hadde leid en annen i stedet for seg. ²² Slike klager kom det mange av. Verre

var det at soldatene nektet å slåss med svenskene. Soldatene hadde ikke noe utestående med svenskene, de nektet å gå over grensen, og de stakk helst av før de kom fram til grensen. Hannibals og kongens krig var ikke deres krig.²³ Det måtte bli en langsiktig oppgave å binde de norske bøndene i lojalitet til det danske riksstyrets sak.

Også på kort sikt skulle Sehested få det travelt med å demme opp for misnøyen. Rigtignok gjorde Sehested en enorm innsats i Norge i løpet av 1640-åra, først og fremst med oppbygging av en norsk hær og med etablering av et sentralstyringsverk på norsk grunn for første gang etter at Norge kom under Danmark. Men den maktstilling han dermed fikk, betydde mindre makt for mange av hans standsfeller og store byrder for undersåttene. Misnøyen vokste på mange hold.

Ved kongeskiftet etter Kristian 4.'s død i februar 1648 ville det bli spørsmål om Sehesteds status som stattholder i Norge skulle opprettholdes. Ettersom mange innenfor den danske riksrådsadelen ventet på å styrte ham, kunne det bety noe for den nye kongens avgjørelse når det gjaldt Sehesteds videre skjebne hvordan holdningen var overfor ham blant norske undersåtter. Noe måtte gjøres før den nye kongen eventuelt avla besøk i Norge. Så får vi da se at den mektige stattholderen beslutter seg til å dra rundt fra fogderi til fogderi innafor det svære Akershus len for å høre hva allmuen måtte ha å klage over. Utpå sommeren 1648 befant han seg så trolig på Romerike. I hvert fall avga han på dette tidspunkt sin resolusjon til to klagebrev på 11-12 punkter fra Øvre Romerike.²⁴ Klagepostene kunne nok si atskillig om bøndenes kår, om forholdet mellom bonde og stat, mellom romerikingene og øvrigheten, men vi kan ikke gå nærmere inn på de mange sakene i denne forbindelse. Vi kan bare slå fast at klagen gjaldt bøndenes byrder og forpliktelser, de gjaldt skatter og avgifter, pliktytelser i naturalier, pliktarbeid av flere slag, og endelig »den anordnede munstring og exercitie med deris sønner och drenge«. Stattholderen avga omhyggelig svar på hvert klagepunkt.

Det vi kan konstatere av alt dette er for det første at den norske bonden ikke var noe umælende vesen og heller ikke en rettsløs person. Stattholderens henvisning i sine resolusjoner til lov og forordninger som både myndigheter, jordeiere og undersåtter var forpliktet til å følge, minner om at det er en rettsstat vi har å gjøre med, med lov og rett som i prinsippet gjaldt både høy og lav i samfunnet. Bøndene kunne bli pålagt byrder som de fant urimelige, og overgrep forekom nok ofte. Så meldte klagerne seg. De mange klagen kunne irritere den høye øvrighet, men klageretten bestod. Myndighetene kunne forklare og bortforklare, men de kunne ikke unnlate å ta hensyn til reaksjonene blant undersåttene. Det er åpenbart at romerikingene, som andre bønder, var misfornøyd med Sehested. Misnøyen var så utbredt at da hans

stilling var truet, fant han at det var tryggest å prøve å komme til forståelse med bøndene. Dermed var faren fra det hold foreløpig avverget.

Bøndene ville selvsagt tross sin misnøye ikke ha vært i stand til å felle stattholderen. Men stattholderen hadde mektigere fiender, nemlig blant sine standsfeller i Danmark. Etter at de var gått til angrep, ble det igjen spørsmål om bøndenes holdning. Den 28. februar 1651 gikk det ut et åpent kongebrev om at kongen hadde sendt en undersøkelseskommissjon til Norge med det formål å granske »et og andet Voris och rigens tjeneste saa vel som eders velstand angående«. ²⁵ Medlemmene av kommisjonen var Sten Bille og Nils Krabbe, seinere også Jørgen Bjelke. Kommisjonen innkalte i brev av 30. marts 1651 tolv lagrettemenn fra hvert prestegjeld på Øvre Romerike til å møte i Kristiania en måned seinere for å svare på spørsmål fra kommisjonen, »iblandt andet om bunden for nogen sag haffuer udgiffuet større bøeder end loven tilholder, item hvor mange heste enhver bunde har maat giffue udi neste forleden feigdetiid til rytternis fornødenhed, hvor goed hver hest, och hvad enhver igjen er giffuet«. På brevet til Ullensaker på Øvre Romerike har den kjente presten Kjeld Stub påtegnet når han mottok befalingen, og at han har kunngjort den både fra prekestolen og i hestegården (utenfor kirken).

Formålet med den granskingen som ble satt i gang, var nok ikke bare det som ble nevnt i brevene ovenfor, men først og fremst å bringe fram ytterligere ammunisjon til den kampen mot Sehested som nå var i gang. Bøndene var ikke vanskelige å be. Klagene strømmet inn på ny. Fra Ullensaker kom det et klagebrev på tjue sider. Fem av sidene inneholdt klager som gjaldt krigstida. Alt det øvrige, som for øvrig var delt inn i 45 punkter, var klager angående etterkrigstida.

Det er uvisst hvor stor virkning dette og de mange andre klagebrevene fra bøndene fikk når det gjaldt Sehesteds skjebne, men det kan ikke være tvil om at de bidro til å svekke hans posisjon. Riktignok var klagene sjelden rettet direkte mot Sehested; de gjaldt overgrep fra øvrigheten, men dermed var det jo likevel Sehesteds ansvar.

For bøndene måtte Sehested-epoken fortone seg som en vond og vanskelig tid. Vi kan nok tenke oss at det knapt vakte sorg, men heller lettelse da ryktet om den mektige stattholders fall bredte seg utover bygdene sommeren 1651. Bøndene måtte sitte igjen med inntrykket av at det nyttet å klage. På den annen side hadde det vist seg at selv med den store makt og myndighet en stattholder satt med, var det nødvendig å ta hensyn til bøndenes holdning. Det var kanskje en nyttig lærdom for det danske forvaltningsapparatet i Norge.

Noter

1. Norske Rigsregistranter bd. VIII s. 182-186.
2. Statholderskabets Extractprotokoller af Supplicationer og Resolutioner 1642-1650. I-II. (1903, 1906). Heretter: S.E. I-II.
3. S.E. I s. 15
4. S.E. I s. 25
5. S.E. I s. 82
6. S.E. I s. 96.
7. Fladby 1977 s. 421.
8. Fladby 1986 s. 222.
9. Fladby 1986 s. 226.
10. S.E. I s. 194.
11. S.E. I s. 193.
12. S.E. I s. 216f.
13. S.E. I s. 275.
14. S.E. I s. 283.
15. S.E. I s. 302f.
16. S.E. I s. 304f.
17. S.E. I s. 321f.
18. S.E. I s. 328f.
19. S.E. I s. 302f.
20. Skattematrikkelen 1647, bd. II, Jfr. tabellen.
21. S.E. I s. 180.
22. S.E. I s. 190.
23. Fladby 1977 s. 414-417.
24. S.E. II s. 98-104.
25. Dette og følgende brev fins i Riksarkivet, Oslo; Stattholderarkivet D X nr. 16. Dokument frå Sehested-kommisjonen 1651-1652.

Litteratur

- Bøggild-Andersen, C.O.: Hannibal Sehested. En dansk statsmand. (Kbh. 1946).
- Fladby, Rolf: Norges Historie. Bd. VI. Gjenreisning. (Oslo 1977).
- Fladby, Rolf: Handbok i Norges historie. Bd. V. Samfunn i vekst – under fremmed styre. (Oslo 1986).
- Johnsen, O.A.: Hannibal Sehesteds Statholderskab 1642-1651. (Kra. 1909).
- Koht, Halvdan: Sehested, Hannibal. Norsk Biografisk Leksikon. Bd. XIII s. 159-170. (Oslo 1958).

Et skifte fortæller. Ole Thuesen og hans efterslægt

Et forsøg på at vise, hvad skifter kan bruges til

Af Agnete Goth Paaschburg

I forbindelse med en bygningshistorisk undersøgelse af Nykøbing Falster fandt jeg for nogle år siden et skifte efter en købmand ved navn Ole Thuesen.¹ Skiftet var omfangsrigt, og da det var meget interessant i forhold til den øvrige undersøgelse, lavede jeg en udskrift af hele skiftet. Det tog tid, men købmandsgården blev levende, mens jeg sad og skrev. Hele gårdens atmosfære blev nærværende, og familiens små og store problemer trådte frem mellem linierne. Ved at gå tættere på dette skifte, og på to andre skifter fra samme familie, vil jeg forsøge at fortælle lidt om familien Thuesen og derigennem vise, hvilken nytte man med lidt tålmodighed og lidt gotisk skriftlæsning kan få af den guldgrube, skifterne er for både lokalhistorikere og slægtsforskere.

Ole Thuesens købmandsgård lå, og ligger stadig, på hjørnet af Langgade og Færgestræde i Nykøbing. Huset rummer nu Museet Falsters Minder.

Ole Thuesen døde den 15. november 1769 klokken fem om morgenen, 69 år gammel, og skifteforvalter Allerup og hans to vurderingsmænd ankom senere samme dag for at registrere, hvad der var i ejendommen.² De rum, de ikke nåede at gennemgå den dag, blev forseglede, så intet kunne fjernes uden at være registreret. Derfor begyndte de registreringen i dagligstuerne, køkkenet og sengekamrene. Og dernæst kom turen til kramboden.

I købmandsgårdens krambod var der blandt meget andet bånd og bændler i mange farver og kvaliteter, dertil var der sysilke, sytråd og knappenåle, hægter, messingknapper og ternede seler. Kniplinger, silkebånd, lærred og vadmel i lange baner, handsker til damer og herrer og naturligvis flere slags tobak.

Der var mange andre varer i kramboden, ikke mindst et væld af krydderier. Nelliker, bitre og søde mandler, muskatnødder, ingefær og gurkemeje, anis og peber fra Malakkastrædet, for ikke at tale om safran og laurbær, gjorde kramboden til en duftende butik. Derudover kunne man købe pommeranskal, rosiner, korender, risengryn, hjortetak og kaffe og meget andet. Sukker kunne fås hvidt eller groft, som raffinadesukker, kandis eller som brunt puddersukker.

I den bod, som lå bag kramboden, solgte Thuesen de grovere varer. Her

kunne man blandt meget andet købe tømmer fra Norge og Sverige, slibesten fra England og Gotland, humle, krudt, bly, tran og tjære. Og der manglede heller ikke jern og svovl, beg og terpentint, linolie, harpiks og kridt.

Skiftet efter Ole Thuesen fortæller mere. Selve beboelseslejligheden indeholdt mange fine sager, hvoraf nogle kom langvejs fra. Hollandske krus og tallerkener, engelske tallerkener og fade, fint sølvtøj, et Nürnberg-spejl og lakerede teborde og chatoller vidner om både velstand og ønsket om at omgive sig med fine ting og sager.

Men skiftet fortæller langt mere om købmand Thuesens forretning og om hans familieforhold. Thuesen var som så mange andre købmand også skibsreder. Han ejede en jagt på 18 læster, der på hans dødsdag var på rejse til København for at hente en ladning af kalk og korn til Gedser-gård. Desværre døde skipperen selv, før skiftet var sluttet, så det gav skifteforvalteren nogle ekstra problemer. Et skifte af denne størrelse var besværlig nok i forvejen, og det blev først sluttet den 23. februar 1771.

Ole Thuesen havde været en rig købmand. I 1767 havde han givet tilbud på Nykøbing Slot, der var i meget dårlig stand og derfor skulle sælges. Han bød 7.613 rdl., men budet blev ikke accepteret.³ Enken arvede 939 rdl. og de mange børn og børnebørn tilsammen en tilsvarende sum.

Ole Thuesen havde en stor familie. Han var gift to gange og havde fået otte børn. Den ældste ville have været 43 år, den yngste var kun 16 uger, da han døde. En søn fra første ægteskab var død som to-årig.⁴

I artiklen »Købmændene i Saksøbing og Maribo i 1700-årene«⁵ skriver Gregers Hansen blandt andet om købmændene: »Det falder i øjnene, at der er en stærk binding til Lolland-Falster og, at der er mange slægts- og svogerskaber med andre købmænd og med præster. Købmændene er stærkt dominerende blandt fædrene, mindre blandt svigerfædrene og endnu mindre blandt brødre og svogre.«⁶

Hvordan passer Gregers Hansens udtalelse med familien Thuesen i Nykøbing, ikke langt fra Saksøbing og Maribo? Det kan dette skifte og to andre skifter fra samme familie fortælle ikke så lidt om.

Ole Thuesen var søn af købmand og skipper i Nykøbing *Hans Ole Thuesen*, der døde i 1717.⁷ Han var gift med Marie Hendriksdatter Schmidt, der var enke efter købmand Søren Knudsen. Ole Thuesens første kone, Anna Margaretha Jakobsdatter, var enke efter købmand Oluf Olufsen Skajen. Ole Thuesens anden kone, Inger Reimer, var datter af købmand *Thomas Reimer* og datterdatter af stor-købmanden *Jakob Flint*. Så langt så godt. Der er ikke mangel på købmænd.

Hvordan gik det så i næste generation, med Ole Thuesens børn? (Se bilag 1.)

Den ældste datter *Marie Dorthea Thuesen* blev gift med købmand Caspar Wandel og fik mindst 11 børn, før hun døde i 1766. Caspar Wandel blev gift igen og fik yderligere 16 børn.⁸

Den ældste søn, *Oluf Thuesen*, fik udbetalt først sin mødrende arv i 1760 og kort efter sin fædrene arv på forskud, og så drog han til Bergen for at nedsætte sig som, ja hvad andet end købmand.⁹

Ole Thuesens næstældste søn, *Hans Jakob Thusen*, døde 2 år gammel i 1732.¹⁰ Den næste søn i rækken, *Knud Thuesen*, betegnedes som åndssvag og boede hos sin far til dennes død i 1769. Ole Thuesen havde udstedt en obligation på 1.200 rigsdaler til ham. Renterne af de 1.200 rdl. og af Knuds andel af den fædrende arv skulle udbetales til den værge, Knud kom til at bo hos. Efter Ole Thuesens død ville hans enke, Inger Reimer, ikke have ham boende, så Knud kom til at bo hos sin bror Hans.¹¹ Knud døde i 1783, 52 år gammel.¹²

Hans Thuesen var Ole Thuesens fjerde søn. Han blev som sin far og farfar købmand i Nykøbing og gift med Anna Birgitte Rud, datter af købmand *Jakob Sørensen Rud* og Ingeborg Pedersdatter Stadager.¹³ Hans Thuesen døde i 1775 og hans kone i 1798. De fik ingen børn, og arven deltes mellem deres arvinger.¹⁴

Ole Thuesen fik tre børn med Inger Reimer. Den ældste datter hed *Anna Margaretha Thuesen*, opkaldt efter hans første kone. Hun var født i 1765 og blev gift med købmand Rasmus Frantzen, senere med stadshauptmand og købmand Johan Reimer Schultz.¹⁵

En søn *Henrik Thuesen*, født 1766, drog til København og blev urtekræmmer.

Den yngste af Ole Thuesens børn, der kun var 16 uger, da faderen døde, var *Fredericha Christiane Thuesen*. Hun giftede sig med Niels Brock, der var både borgmester og brandinspektør i Nykøbing, og som tillige smykkede sig med titlen kancelliråd. Hun fik ingen børn og døde 77 år gammel i 1846 i Nykøbing. Arven deltes mellem Frederichas arvinger.¹⁶

I Ole Thuesens egen generation, i hans fars og blandt hans børn vimler det ligefrem med købmænd. 12 mænd, det være sig fædre, svigerfædre, bedstefædre, sønner og svigersønner i den Thuesenske familie var købmænd. Meget kunne tyde på, at Gregers Hansen havde ret, og i hans bilag – slægtsoversigter over købmandsfamilier i Maribo og Sakskøbing – dukker gamle kendinge da også op. Oversigten myldrer med Reimer'ere, og Wandel'ere, og selv vores hovedperson, Ole Thuesen, er nævnt som fader til Maria Dorthea.

Men hvordan gik det Ole Thuesens børnebørn?

Marie Dorthea Thuesen og Caspar Wandel fik mindst 11 børn.¹⁷ (Se bilag 2). Den ældste datter *Anne Lucie Wandel*, f. ca. 1746, giftede sig med præsten

i Øster Ulslev, Christian Pedersen Rud. Han var søn af sognets forrige præst, og de fik, hvad Wiberg i sin præstehistorie har overset, mindst 2 børn.¹⁸ En søn blev urtekræmmer i København, en datter tjente i 1798 også i København.

En datter *Kristence Marie Wandel* giftede sig først med by- og rådstueskriveren i Stege Kristian Fridscher Paasche (sandsynligvis søn af byskriver i Stege Ole Paasche og M. S. Fritscher, datter af slotsmuremester i Nykøbing Falster Christian Fritscher og Kirstine Marie Wichmand.¹⁹ Efter Paasches død blev hun gift med en pottemagermester i Vordingborg. Hun havde mindst en søn, der i 1800 boede i København.²⁰

Den ældste af Marie Dortheas og Caspar Wandels sønner var *Niels Wandel*, født 1748. Han blev student i Nykøbing og senere degn samme sted. Han blev gift med præstedatteren Margrete Hedvig Brasen fra Magleby. En af deres sønner var ved 'krigsvæsenet' i København, og en datter tjente 1798 på Charlottenborg Slot i København.²¹ Der var i alt 5 børn i ægteskabet.²²

Oluf Wandel, født 1749, giftede sig i 1771 med Apollonia, datter af købmand *Chreintoft Junior*²³ i Saksøbing, og fik selv borgerskab som købmand i Saksøbing. I 1783 rejste han væk fra byen og familien, og i 1798 vidste man ikke, hvor han var blevet af. Hans datter, Marie Elisabeth, giftede sig med købmand *Jørgen Engberg* i Maribo.²⁴

Peder Wandel, født ca. 1751, blev købmand i Saksøbing som sin bror. Han giftede sig, men fik ingen børn, og døde 63 år gammel i 1813.²⁵

Broderen *Hans Wandel* blev først kateket på St. Croix²⁶ og senere sognepræst i Græse ved Frederikssund. Han blev gift med Kathrine Hedvig Dahlstrøm, datter af en regimentskriver.²⁷

Jens Wandel var kun ca. 35 år, da han døde i 1791. I sit korte liv havde han ikke noget fast erhverv, men noget havde han da oplevet. I 1786 havde han besøgt sin bror Hans på St. Croix.²⁸

Kasper Wandel, født ca. 1758, løste i 1788 borgerskab som købmand i Nykøbing. Han trådte altså i sin fars, morfars og oldefars fodspor. Han giftede sig i 1789 med Anna Katrine Østrup og bosatte sig senere i Rødby.²⁹

Henrik Wandel blev krambodsbetjent hos købmand Hincheldey i Nykøbing, blev ikke gift og gik fallit i 1801.

Yngste søn af Marie Dorthea og Caspar Wandel, *Thomas Wandel*, blev født ca. 1762. Han blev ryttersoldat i Randers, men havde inden da været sømand og havde været i Kina.

Det yngste barn, datteren *Marie Dorthea*, blev gift med overauditør i Regensburg Wederkinch, muligvis en slægtning til sognepræst Wederkinch i Nykøbing.³⁰

Ole Thuesens og hans første kone Anna Margarethas ældste søn Oluf

havde som før nævnt fået udbetalt både sin mødrende og fædrende arv og var taget til Bergen for at blive købmand dér. Han fik tre børn, hvoraf en søn *Otto Thuesen* tog tilbage til Nykøbing igen. Otto blev medhjælper hos sin tante, Anne Birgitte, enken efter Hans Thuesen. I samme hus tjente også hans kommende hustru, Cecilie Katrine Danchel, datter af en skoleholder.³¹ Otto gik fallit i 1800 efter kun fire år som købmand, og hans kone forsørgede sig selv og børnene ved sygepleje og syning, men fra 1810 fik hun hjælp fra Nykøbing Hospital. Af deres fem børn døde to før 1811, og to måtte selv have hjælp fra hospitalet.³²

Otto havde to søstre, *Catharina* og *Anne Margrethe Thuesen*, som begge blev i Bergen.³³

Ole Thuesens yngste søn Henrik, der drog til København som urtekræmmer, fik fem børn.³⁴ Tre sønner, *Ole*, *Lauritz* og *Carl* blev alle sømænd, og de to døtre *Henriette* og *Christiane* blev begge gift.

Henrik og Frederichas storesøster, Anna Margrethe, fik i sine to ægteskaber i alt tre børn. Datteren fra første ægteskab, *Christiane*, blev gift med apoteker Mohr i Nykøbing og arvede ikke mindre end 8.000 rdl. fra sin moster, der tillige var hendes gudmor. Renterne gik til hende selv, kapitalen skulle gå videre til hendes børn. Da alle andre havde fået deres af Fredericha og Niels Brocks formue, arvede Christianes halvsøskende *Ole Thuesen Schultz* og *Johanne Henriette Sidenius* (gift med købmand Isak Sidenius i Nykøbing Falster) eller deres arvinger resten, »uden skelen til køn«! Resten var penge, obligationer, fast ejendom, indbo mv. til i alt 45.000 rdl., af hvilke de måtte betale 2.025 rdl. i arveafgift.³⁵

Hvordan klarede Ole Thuesens børn og børnebørn sig og hvem giftede de sig med? I løbet af kun to generationer og ca. 60 år havde familien spredt sig ganske godt, både geografisk og socialt. Geografisk havde familien slået sig ned i kortere eller længere tid i nære købstæder som Sakskøbing, Nakskov, Rødby, Stege, Vordingborg og Nysted samt landsbyerne Øster Ulslev, Skovby og Sørup. I det øvrige Danmark drejede det sig ikke mindst om København, men også om Randers og Græse ved Frederikssund, ikke at forglemme Bergen og St. Croix, der jo hørte til kongeriget. Og så havde sømanden Thomas Wandel jo været i Kina. Familien havde ikke været bange for at søge nye græsgange, nye erhverv skortede det mere på.

Ser vi på, hvilke erhverv Ole Thuesens ni sønner og svigersønner havde, finder vi fem købmænd og en urtekræmmer og en svigersøn, der var både borgmester, brandinspektør og kancelliråd. En søn døde som barn, og en var åndssvag og fik aldrig noget erhverv. I næste generation kender vi erhvervene på 16 børnebørn eller deres ægtefæller. De fordeler sig således: fem købmænd, hvoraf to gik fallit og forlod deres familier, to præster, en degn, en

by- og rådstueskriver, en apoteker, en overauditør, en pottemagermester, tre sømænd, og en sømand, der blev ryttersoldat.

Stort set har både børn og børnebørn holdt sig til det, de kendte. Ni købmænd ud af 24 børn og børnebørn er ikke et tilfælde. Gregers Hansen havde ret i, at købmandsfamilierne var hinanden nærmest, når børnene indgik ægteskaber. Med en økonomisk sund købmandshandel fulgte også en uddannelse, og i familien finder vi to præster og en degn. Døtrene giftede sig godt og umiddelbart økonomisk stabilt. En by- og rådstueskriver, en overauditør, en borgmester og apoteker skulle nok kunne forsørge en familie på betryggende vis. At købmandserhvervet ikke altid kunne, viser de to fallitter i Thuesenfamilien.

Et enkelt, omend omfangsrigt skifte gav de første vigtige oplysninger om familien Thuesen. Ved hjælp af to andre skifter, Holms Samlinger,³⁶ og de let tilgængelige folketællinger og kirkebøger kommer man hurtigt meget langt i historien om købmanden Ole Thuesen og hans efterkommere. Og hans skifte kunne bruges til meget andet. Det fortæller både, hvilke varer Nykøbing borgere kunne købe i 1769, hvilke handelsveje og handelspartnere en Falsterkøbmand havde, og hvordan en sejlur til København og tilbage til Falster foregik. Et »godt« skifte kan sætte fantasien i gang, og med lidt tålmodighed, lidt arkivkundskab og nogle dage tilovers er der ingen grænser for, hvad sådan et skifte kan føre til!

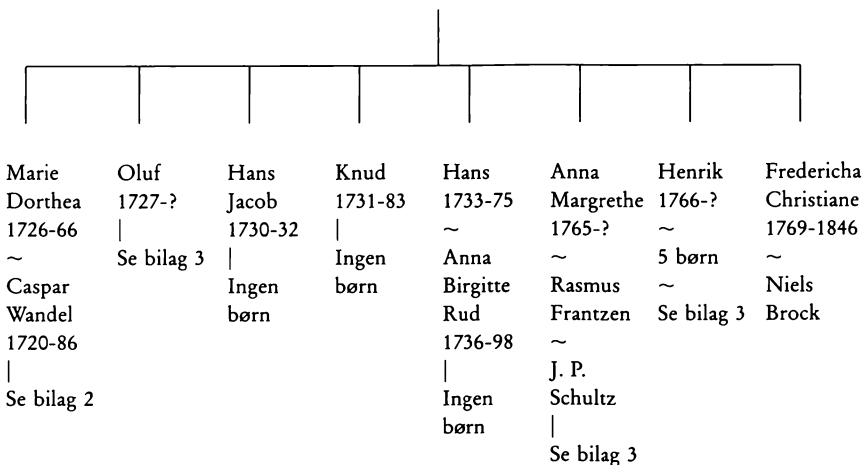
Noter

1. Skifteprotokol, Nykøbing F retsbetjente 1763-72. 15. november 1769.
2. Op. cit.
3. Georg Nørregaard: Nykøbing på Falster gennem tiderne. 1. del. Dronningernes by. Nykøbing F. 1977. s. 417.
4. Holms samlinger før 1800, »Thuesen, Oluf«. Mikrofildsamling på Landsarkivet på Sjælland mm.
5. Fortid og Nutid XXV 1972-74, s. 20-62.
6. Op. cit. s. 50.
7. Holms samlinger før 1800, »Thuesen«.
8. Op. cit. »Wandel«.
9. Skiftet efter Ole Thuesen se note 1).
10. Holms samlinger »Thuesen, Oluf«. Der mangler kirkebøger for Nykøbing F i denne periode.
11. Skiftet efter Ole Thuesen. Se note 1).
12. Holms samlinger før 1800 »Thuesen, Ole«.
13. Op. cit. »Thuesen, Hans«.
14. Skiftet efter Anna Birgitte Thuesen, født Rud, skifteprotokol, Nykøbing F retsbetjente, 1790-1819, 1. juni 1798.
15. Op. cit.

16. Skiftet efter Fredericha Christiane Brock født Thuesen. Nykøbing F retsbetjente, skifteprotokol 1835-48, 22. maj 1846 mm.
17. Skiftet efter Ole Thuesen, se note 1.
18. Skiftet efter Fredericha Christiane Brock, se note 16.
19. Gregers Hansen, s. 57. Se note 5.
20. Skiftet efter Anna Birgitte Thuesen. Se note 14.
21. Op. cit.
22. Holms samlinger før 1800, »Wandel, Caspar«.
23. Gregers Hansen s. 58. Se note 5.
24. Holms samlinger før 1800 »Wandel, Caspar«.
25. Sakskøbing kirkebog 1813.
26. Holms samlinger før 1800 »Wandel, Caspar«.
27. Wibergs præstehistorie, »Græse sogn«.
28. Holms samlinger før 1800 »Wandel, Caspar«.
29. Op. cit. »Wandel, Caspar«.
30. Op. cit. »Wandel, Caspar«.
31. Folketælling 1787, Nykøbing Falster.
32. Holms samlinger før 1800 »Thuesen, Otto«.
33. Skiftet efter Anna Birgitte Thuesen, se note 14.
34. Skiftet efter Fredericha Christiane Brock, se note 16.
35. Op. cit.
36. Holms samlinger før 1800.

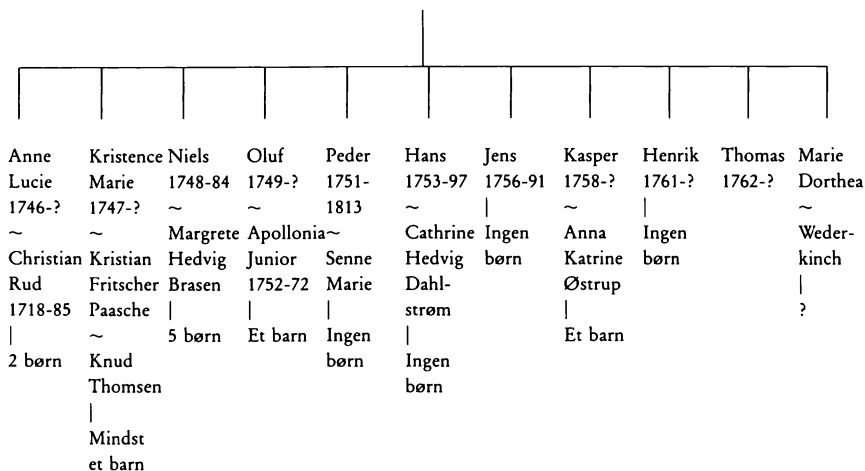
Bilag 1

Ole Thuesen 1700-1769
 ~ Anna Margaretha død 1760
 ~ Inger Reimer 1738-1801

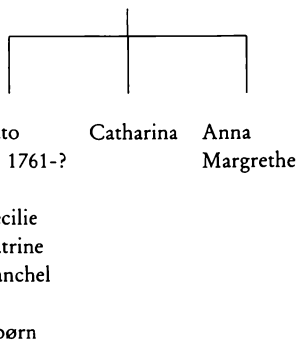
Bilag 2

Marie Dorthea Thuesen 1726-1766
 ~ Caspar Wandel 1720-86

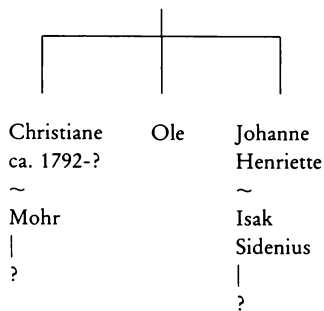

Bilag 3

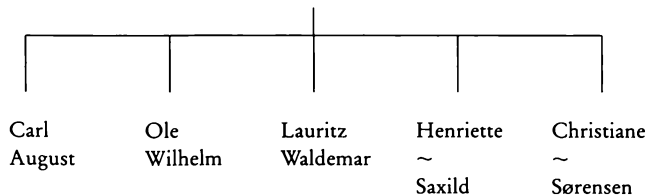
Oluf Thuesen 1727-?

Anna Margrethe Thuesen 1765-?
 ~ Rasmus Frantzen
 ~ J. P. Schultz

Henrik Thuesen 1766-?

Folkehøjskolen set udefra

– med 100 års mellemrum

Af Vagn Skovgaard-Petersen

F or hundrede år siden, i sommeren 1890, tog en knapt 30-årig lærerinde fra Helsingfors til Askov for at finde ud af, hvad folkehøjskolen egentlig var for noget. *Maikki Friberg* hed hun (1861-1927), var folkeskolelærer og desuden engageret i kvindebevægelse, fredsbevægelse og »nykterhetsrørelse«. Rygtet om folkehøjskolerne i de andre nordiske lande var i 1880'erne nået til Finland og havde sat sig spor i oprettelsen af enkelte skoler.¹ Nu ville Maikki Friberg vide mere om ideerne, om deres oprindelse og udførelse i praksis. Hun tog til Askov.

Det blev et lykkeligt møde. Hun skrev nogle år senere om »det overvældende indtryk af varme og hjertelighed, af ro og orden, som herskede i denne familie på hundreder af medlemmer« – på højskolen i Askov. Citatet er hentet fra en note i den doktordisputats, som hun udgav og forsvarede i Bern i 1897: *Entstehung und Entwicklung der Volkshochschulen in den nordischen Ländern. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde der hohen philosophischen Fakultät der Universität Bern. Vorgelegt von Maikki Friberg aus Helsingfors*. Antaget til forsvar 24. december 1896. Den fylder 166 sider, og som det ses, var den skrevet på tysk.

Det var noget af en bedrift. Det er vistnok den første større samlede præsentation af folkehøjskolens oprindelse og udvikling, herunder dens udbredelse og særpræg i Norge, Sverige og Finland og – især – Danmark, der er skrevet på et ikke-nordisk sprog. Der forelå engelsk- og tysksprogede leksikon- og tidsskriftartikler om folkehøjskolen, men i bogform var højskolen kun beskrevet på skandinaviske sprog. Maikki Friberg benyttede den foreliggende litteratur, herunder også Grundtvigs *Smaa skrifter om den historiske Højskole*, i samlet udgivelse trykt i 1872.

Det historisk mest interessante er imidlertid, at Askovs forstander *Ludvig Schrøder* (1836-1908) optrådte i kulissen. Kapitel for kapitel sendte Maikki Friberg i foråret og sommeren 1896 sit manuskript til hans gennemsyn, og troligt kommenterede han dem i fem-seks breve fra februar til juli samme år. Disse breve er bevaret i Finlands Rigsarkiv. Jeg er fil.dr.h.c. *Heikki Hosia* tak skyldig, fordi han har tilsendt mig dette materiale i kopi. Brevene er med til at tegne folkehøjskolens selvforståelse i 1890'erne. Herom mere senere i denne artikel.

I 1990 udkommer i USA en bog om Danmark og – især – om den danske folkehøjskole. *The Land of the Living* hedder den. Den er skrevet af en amerikansk antropolog, *Steven Borish* (f. 1943), der gennem to-tre år i begyndelsen af 1980'erne har gjort intense feltstudier i det danske samfund og dets rødder. Han blev i slutningen af 1970'erne Ph. D. på en afhandling om kibbutzer, og under sine studier i Israel hørte han om Danmark og de danske folkehøjskoler. Han tog hertil, lærte sig dansk og tilbragte et årstid på tre danske højskoler, Silkeborg, Kolding og Askov. Undervejs blev han dygtig i det danske sprog og kunne deltage aktivt i samtaler og undervisning. Han kom til Danmark i studieøjemed, feltstudier i antropologisk forstand. Han optog samtaler med bl.a. Askovs forstander *Hans Henningsen* (med stort udbytte), men iøvrigt også med *Niels Højlund*, *Roar Skovmand* og undertegnede og med adskillige højskoleelever. Han læste Grundtvig, men også meget andet om Danmark, historisk, sociologisk og statistisk litteratur.

Det er der kommet en stor og spændende bog ud af, i manuskript er den på 443 sider. Den er skrevet i en personlig stil og videregiver iagttagelser og overvejelser. Det hele er underbygget med henvisninger og dokumentation, undertiden til kronikker i dagblade, artikler i Højskolebladet og interviews i TV. I et semester eller to underviste han i begyndelsen af 1980'erne på det antropologiske studium ved Københavns Universitet. Det gav kontakt til et fagligt miljø. Det foreliggende arbejde er udtryk for et personligt engagement, der er knyttet til en faglig professionalisme.

En sammenligning mellem de to skrifter vil naturligvis afspejle forskelle mellem de to forfatter-personligheder, mellem videnskabelige muligheder og metoder og mellem to tidsaldres højskole.

Men der er også ligheder. Begge henvender sig til en læserkreds, der ikke kan forventes at have særlige forudsætninger for kendskab til de nordiske højskoler. Begge har måttet gøre en ekstraordinær indsats for at trænge ind i idé og praksis, Borish endog lære sig et helt nyt sprog. Begge har ønsket at bringe deres samtid et budskab om en utraditionel skole. Her er, synes tanken at være, for en gangs skyld noget originalt i den pædagogiske verden – måske en vej til et bedre samfund. Det er en interesse, de to forfattere ikke har stået ene med. Allerede i slutningen af forrige århundrede var højskolen genstand for europæisk nysgerrighed. Skolerne fik udenlandske besøg.

Interessen for højskolen

Folkeoplysning og voksenundervisning er i disse år et uomgængeligt emne for et flertal af regeringerne i verden, i både i- og u-lande. I 1990 afholdes i Jerusalem den 3. internationale konference om »adult education«, denne gang om dens rolle i krisesituationer. På den 2. konference, der holdtes i

Aachen i 1988, havde undertegnede den udelte glæde at forelæse om Adult Education in Denmark, Past and Present. Det var bemærkelsesværdigt i den efterfølgende diskussion, at deltagerne, der kom fra alle verdensdele, mødte velorienteret om Grundtvig, om Rødding og Askov højskoler, for nogles vedkommende også om det danske Folketings 10 punkts program fra 1985. Danmark var faktisk lidt berømt, – ikke mindst for den politiske velvilje, som et bredt spektrum fra nationalliberale til Socialdemokratiet har vist folkehøjskolen. På dette punkt havde danske politikere øjensynlig været fremsynede. Var de det stadigvæk, blev der spurgt.

Denne internationale opmærksomhed har en lang fortid. Men tyngdepunktet er forskubbet. Det afspejles i sammenligningen mellem Friberg og Borish.

En oversigt over en hel del af forbindelserne kan findes i Ludvig Schrøders grundlæggende – dansksprogede – bog fra 1904 *Den nordiske Folkehøjskole. Bidrag til dens Historie*, udg. af Udvalget for Folkeoplysningens Fremme, 489 sider. Schrøders bog, der byggede på erindringer og studier, fik betydning for mange højskolelærere i de følgende årtier, men også for udlandets opfattelse. En oversigt over højskolens udbredelse i Europa og Amerika er givet af *Fridlev Skrubbeltrang* i sidste kapitel af den storartede bog: *Den danske Folkehøjskole*, udg. af Det danske Selskab i 1946.

I 1909 udkom i Tyskland: *Die dänische Volkschhochschule und ihre Bedeutung für die Entwicklung einer völkischen Kultur in Dänemark*, skrevet af den tyske diplomat *A. H. Hollmann*, der havde været attacheret det tyske gesandtskab i København og havde lært sig dansk. Hans fremstilling drog nytte af Schrøders, hvad Hollmann ingenlunde lagde skjul på – han indledte med et Schrøder-citat, der i følge Hollmann indeholdt folkehøjskolens kerne: »Som barndommen har sin ejendommelighed, der ikke må krænkes, således har den voksne ungdomstid sit særpræg, og det er folkehøjskolens opgave at værne derom og at gøre denne alder så rig i sig selv og derved så frugtbar for fremtiden som mulig. Jo bedre den kan hjælpe de unge til at finde den livsanskuelse, de kan hvile i, og finde den gerning, de kan trives ved og tjene samfundet med som led i slægtens store kæde, desto mere vil det vel blive forstået, at den har en fremtid i stedse større kredse – her hjemme i Norden og efterhånden videre ud i verden«. Hollmanns bog er skrevet med indsigt også i den øvrige litteratur om højskolen – det er dog uklart, om han har kendt dr. Fribergs disputats. Hollmanns skildring har utvivlsomt bidraget til udlandets interesse for folkehøjskolen, for Grundtvigs skoletanker og for denne skoleforms betydning i det danske samfund. Bogen blev i 1910 udgivet på dansk, oversat af højskolemanden Anders Vedel.

– I Schweiz blev *Fritz Wartenweiler* i 1913 doktor på en afhandling om

Grundtvig som folkeopdrager – og han blev i mellemkrigstiden en igangsætter ved oprettelsen af flere højskoler i sit hjemland.

Efter 1. verdenskrig blev interessen udefra knyttet først og fremmest til Den internationale Højskole i Helsingør. Den var oprettet i 1919 af *Peter Manniche* (1889-1981), der gennem sin skole, hvor han var forstander til 1954, og sine rejser i store dele af verden blev internationalt kendt for sit arbejde for en »menneskelig internationalisme«, båret af pacifistiske og sociale idéer. I 1926 udgav han (s.m. Holger Begtrup og Hans Lund): *The folk high schools of Denmark and the development of a farming community*, og i 1939 udsendte han en bog, der først rigtigt fik betydning efter 2. verdenskrig *Denmark, a social laboratory*. Det var det moderne velfærdssamfund, han her tegnede – med understregning af højskolernes betydning i en ny sammenhæng. Det var helt selvfølgeligt, at Peter Manniche efter 2. verdenskrig blev inddraget i Unesco-arbejdet og var med til at organisere et folkeligt oplysningsarbejde i en højskoletradition, bl.a. i Burma.

Fra dansk side er der i efterkrigsårene udgivet skrifter på engelsk, tysk og fransk om højskolen, først og fremmest af Det danske Selskab. Det er kortfattede introduktioner, skrevet af højskolefolk (*Thomas Rørdam, Niels Højlund* m.fl.). Fra det sidste årti skal nævnes artikelsamlingen *The Danish Folk High School*, udgivet af Folkehøjskolernes Sekretariat i 1981 under redaktion af *Arne Andresén*. Udviklingscenter for folkeoplysning og voksenundervisning har siden 1985 udfoldet en betydelig oplysningsvirksomhed også uden for landets grænser. På Askov højskole afholdes jævnligt kurser for pædagoger og administratorer fra 3. verden, hvor deltagerne under ledelse bl.a. af højskolelærer og skolehistoriker *Vagn Hansen* indføres i det danske samfunds problemer og løsningsforsøg. Et vigtigt udbytte er – ikke overraskende – deltagernes udveksling af erfaringer fra deres respektive hjemlande.

Ingen har imidlertid bedre udtrykt, hvad der vakte udlandets interesse end *Erica Simon*, der i 1960 blev doktor i Paris på afhandlingen: *Reveil national et culture populaire en Scandinavie. La genese de la højskole nordique 1844-1878*, et værk på 766 sider. I forordet udtrykker hun det således: C'est en effet l'interet croissant pour l'éducation des adultes qui explique la curiosité que les pays europeens manifestent pour la højskole: on sait q'elle occupe une place centrale dans le vaste édifice d'éducation populaire que les pays scandinaves ont su élever et qui fait d'eux, selon un journaliste anglais, des »démocraties culturelles«. De nordiske lande var, hævder hun, nået længere i løsningen af problemer, der var vigtige i alle landene. I sin afhandling viste hun, at afstanden mellem elite- og folkekultur i alle de tre lande var blevet mindre takket være højskolen. Hun inddrog historien for at forstå denne udvikling. Det samme gjorde i stigende omfang også højskolefolkene selv,

bl.a. i tilknytning til jubilæerne. Det grundlæggende historiske værk om den danske folkehøjskole som Erica Simon drog nytte af, var *Roar Skovmands* disputats fra 1944: *Folkehøjskolen i Danmark 1841-92*.

Der er skrevet meget om folkehøjskoler både i ind- og udland i dette århundrede. Men underevs blev højskolens situation forandret, fordi samfundet ændrede sig. Derfor er det vigtigt at få spurgt, som Steven Borish gør: er højskolen udtryk for en forældet vision, har den overhovedet mening i et »postmodernistisk« samfund?

Maikki Friberg og Ludvig Schrøder

»Die Wissenschaft dem Volke« – det havde været et krav gennem det sidste århundrede, skrev Maikki Friberg som indledning til sin disputats og tilføjede, at kravet var blevet mødt med betænkeligheder: ville dets opfyldelse ikke medføre en nedvurdering af det nødvendige kropslige arbejde? I andre lande havde man stået usikkert og famlende, men i de nordiske var der skabt dannelsesanstalter, folkehøjskoler, »welche diese Frage sehr glücklich gelöst haben. Indem sie dem Wissensdrang der Massen auf eine grossartige Weise entgegengekommen sind, haben sie anderseits bewiesen, dass sie die selben ihrem Wirkungskreise dadurch nicht entfremden«. Bag disse skoler stod præsten, digteren og historikeren *N. F. S. Grundtvig* (1783-1872).

Maikki Friberg tegner derfor et billede af Grundtvig og gennemgår hans tanker om folkeoplysning og drengvidenskabelighed, om det levende ord på modersmålet og om ungdomstiden fra det 18. til det 30. år som »die Schöpferstunde des Geistes«, om højskoler med rod i folkets liv og særpræg, om Sorø-planen og folkets politiske dannelse. I en kommentar af 5. marts 1896 skrev Ludvig Schrøder bl.a.: »Jeg finder i øvrigt, at Deres Levnedsskildring af Grundtvig ikke godt kunde have været kortere, – og at Deres Uddrag af hans pædagogiske Skrifter er *fortræffeligt*. Jeg har bedt P. Bjerger sende Dem et lille skrift af *C. Flor*, hvori De vil kunne finde *Grundtvigs Psykologi* fremstillet«. ²

De følgende kapitler handler om Rødding (»Die erste Volkshochschule«) og om Kristen Kold og hans betydning for den danske folkehøjskole. Det understreges, at nok er undervisningen faglig, men den er først og fremmest opdragende. Gennem Kold fik højskoletanken et virkeligt fodfæste i den jævne landbefolkning. Det kammeratlige samvær og betydning af bofællesskabet betones, ligeledes den personlige og religiøse påvirkning. »Es ist ein durchaus fröhliches Christentum, dem nichts menschlichen fremd ist, das alle humanen Bestrebungen zur Geltung kommen lässt und sie unterstützt« (s. 88). Schrøder gjorde kun små tilføjelser.

Sidstnævnte citat er hentet fra kapitlet om organisation og grundsætninger,

der også inddrog spørgsmål om fag og økonomi. Ernst Triers arbejde på Vallekilde og Jens Nørgaards på Testrup omtales mere indgående, og det understreges – på Schrøders opfordring – at højskolerne var meget forskellige. Som et fællestræk anføres: »Die Volkshochschule gibt den jungen Leuten bäuerlichen Standes das, was bisher ausschliesslich der akademischen Jugend zu Teil geworden ist, eine Zeit, in welcher man von Berufsarbeit frei ist und sich einer geistigen Beschäftigung intensiv widmen kann, Musse hat, über sich selbst und die Welt klar zu werden, sich einen geistigen Vorrat für das Leben sammeln und kummerfreie, glückliche Jugendtage unter Gleichgesinnten verbringen kann« (s. 91). Højskole var også undervisning, og Nørgaard citeres bl.a. for flg.: »Denn obgleich Kenntnisse nicht dasselbe sind wie Aufklärung, kann Aufklärung nicht ohne bestimmte Kenntnisse mitgeteilt und festgehalten werden« (s. 93). Synspunktet eksemplificeres bl.a. med en timeplan fra Testrup højskole. Maikki Friberg konkluderer, »dass die Hochschule nicht eine lesende, studierende, kritisierende Jugend erziehen will, sondern ein gewecktes, aufgeklärtes, tatkräftiges Geschlecht, das sich aller nützlichen Kenntnisse zu bedienen versteht« (s. 106).

Et større kapitel er viet den udvidede folkehøjskole i Askov, der i højere grad skulle virkeliggøre Grundtvigs oprindelige tanke om en stor folkelig højskole. Den begyndte på forsøgsbasis 1878-79 og strakte sig over to vintersemestre, – med fagene nordisk historie, almen historie, matematik og fysik, lov og ret, geografi med antropologi, sundhedslære, sang, gymnastik, modersmålet. Altsammen dels i foredrag dels i »samtaletimer«. I de følgende år inddroges foredrag over græske tragediedigtere og Platon. Holger Begtrup holdt »originelle, anregende Vorträge über Litteratur ... allmählich die ganze Weltlitteratur«. Endvidere: Danmarks hjælpeskilder og næringsveje i historisk udvikling (Schrøder), det menneskelige legemes anatomi, den almene naturlære (den historiske udvikling i menneskehedens indsigt i naturlovene), plantelære, kemi med øvelser i laboratorium, oldnordisk, svensk, engelsk, tegning.

Emnernes antal og omfang var bestandig under forandring, oplyser Maikki Friberg og giver forklaringen: »Denn der Vorsteher ist auch in dieser Beziehung ein echter Schüler Grundtvigs, dass er die Wirksamkeit der volkstümlichen Hochschule nicht an ein fertiges abgeschlossenes Program binden lässt. »Wo die Bedürfnisse der Schüler und die Gaben der Lehrer sich zu einer gegebenen Zeit begegnen, da liegt die Aufgabe der Schule« ist von ihm geäußert worden, und die ganze Entwicklungsgeschichte Askovs ist eine Bestätigung dafür« (s. 115 f.).

Kapitlet understeger betydningen af Poul la Cours indsats både som viden- skabsmand og som lærer. Det sidste bl.a. gennem et længere citat om værdien

for personlighedens udvikling af et kendskab til naturvidenskaberne og deres historiske udvikling.

Disputatsen afsluttes med to kapitler om højskolebevægelsen i Danmark og om bevægelsens udbredelse i Skandinavien og Finland. Bevægelsens resultater må der spørges om, selv om en opgørelse kun kan blive foreløbig, »weil bei jedem Fortschritte und Erfolg mehrere Faktoren mitwirkend gewesen sind und ausserdem ein mehrere Generationen umfassender Zeitabschnitt nötig ist, um den Kultureinfluss irgend einer Bewegung recht ermessen und überblicken zu können« (s. 140). Men så følger landbrugets omlægning til animalsk produktion, tidligere højskoleelevers deltagelse i mejeri-, slagteri- og landbrugsfaglige foreninger, deltagelse i hedeopdyrkning og dygtighed i håndværksfag, – med henvisning til flere af Ludvig Schrøders skrifter. Ædle-re former for morskab og underholdning, bl.a. sang, instrumentalmusik og gymnastik, venligere omfangsformer og bedre familieliv. Konkluderende optages tråden fra indledningen: »Während aus den meisten Ländern die Klage laut wird, dass die Besitzer einer höheren Bildung und überhaupt einer Schulbildung die körperliche Arbeit scheuen, kann das Gegenteil von den Schülern der volkstümlichen Hochschule gesagt werden. Wo die Hochschule eine zeitlang gewirkt hat, da wächst die Arbeitslust und das Gefühl von der Ehre der körperlichen Arbeit (s. 144).

Askov Højskole ca. 1930.

Ludvig Schrøder var gennemgående glad for Maikki Fribergs fremstilling. Men i en række bemærkninger kredser han om spørgsmålet om fagligheden. I brevet 20. maj 1896 understreger han, at der er forskel på skolerne. »Der kan næppe siges noget almindeligt, om hvor vidt der på begynder-højskolerne holdes overhøring som i Testrup. Der kan selvfølgelig ikke være tale om en overhøring med hensyn til det, der er skolernes vigtigste opgave (den etiske påvirkning)«. ³

I et lidt senere, udateret brev: »Det bør fremhæves stærkt, at det er en ejendommelighed ved Vallekilde, at den har alle disse afdelinger med faglig undervisning. Intetsteds har haandværkerafdelingen haft større omfang end der, og paa ingen anden skole er der sømandsskole og fiskerskole. Enkelte skoler har forsøgt at forene en landbrugsskole med en folkehøjskole (Lyngby) eller en havebrugsskole med en saadan (Rødkilde); men en af skolerne har gærne faaet overvægt. Derimod er der en del landbrugsskoler (Tune, Dalum, Ladelundgaard og Malling), som have søgt at bevare den tone, der går igennem folkehøjskolelivet, ved deres faglige undervisning; de have holdt kostskole, de have søgt at samle gamle højskoleelever som elever, de have lagt vægt på den mundtlige undervisning, og de have taget sangen med til oplivelse; det synes, som landbrugsundervisningen først paa denne maade har evnet at vinde indgang hos den danske landbefolkning. – Ved nogle skoler (Ollerup, Vestbirk, Brøderup) er der en haandværkerskole som udbygning til folkehøjskolen; men tallet er gærne saa begrænset, at haandværkerne forsvinde imellem de egentlige folkehøjskoleelever i foredragstimerne. Det er muligt, at fremtiden vil se særegne haandværkerskoler vokse op paa landet, der søge at bevare folkehøjskolepræget, samtidig med at de ere fagskoler, – ligesom de nævnte landbrugsskoler.

I Askov har vi aldrig haft nogen faglig afdeling, i Testrup ligesaa lidt, i Ryslinge heller ikke.

Det har haft sin store betydning, at Trier og hans dygtige medlærer Bentsen (håndværkerskolens leder) brød vejen for håndværkere til at komme på højskole. Men det maa ikke betragtes som noget, der hører til folkehøjskolens væsen, at give sig af med forberedelsen til praktiske erhverv. ...

Mulig har De et eller andet sted truffet på den ytring af mig: »der, hvor lærernes evne mødes med lærlingenes trang, ligger højskolens gerning«. Jeg kunde ønske, De havde fundet plads for denne sætning i Deres udvikling ...«. ⁴ Og lidt senere: »Måske kan disse bemærkninger give anledning til en tilføjelse om, at man ikke må slutte for meget af de oplysninger, De har kunnet give om fagene, da som sagt den enkelte skoles arbejde ligger der, hvor lærernes evner mødes med elevernes trang«.

Når det gjaldt den udvidede højskole på Askov, mente Schrøder muligvis

også, at faglig oplæring med erhvervsigte ikke var sagen. Men det er påfaldende, hvor stærkt han her betoner lærernes videnskabelige kompetence. Han beder Maikki Friberg om ikke at undlade at nævne cand.math. *Jacob Appel* (1866-1931), medudgiver af *Historisk Fysik*, og cand.theol. *L. Moltensen*, (1865-1950), der just havde fået sin doktordisputats antaget ved Københavns Universitet; »... jeg anfører det her som et vidnesbyrd om, at det er en dygtig videnskabsmand, som har ment at burde give sig i folkehøjskolens tjeneste; for J. Appel har ogsaa en videnskabelig løbebane ligget åben«. Og han omtaler *H. F. Feilberg* (1831-1921), der har knyttet sig til kolonien i Askov som »en mand med europæisk berømmelse i en enkelt retning, pastor emeritus og æresdoktor ved Kjøbenhavns Universitet ... udgiver af en ordbog over det jyske folkesprog og medarbejder af mange folkloristiske tidskrifter«. Det akademisk-videnskabelige spillede her en større rolle, end man skulle have ventet.⁵ Det kan have noget med prestige at skaffe. Det kan også udtrykke det synspunkt, at det folkelige og det videnskabelige var to nødvendige størrelser i den fælles, nationale kultur.

Steven Borish

Så gik der hundrede år. Højskolerne har formeret sig, – der er over hundrede af dem. De er højst forskellige. Der er grundtvigske, indremissionske, økologiske, ateistiske og meget andet. En amerikansk antropolog satte sig den opgave at finde ud af, hvad denne højskolebevægelse har betydet og betyder i dag. Han læste og spurgte, iagttog og relaterede, og han kom vidt omkring i det danske samfund i fortid og nutid. Hans ønske blev at beskrive »the unique Danish path to modernization«.

Et meget langt stykke var det øjensynlig en positiv oplevelse. Han kunne notere, at det danske folk blev »one of the most democratic and prosperous nations the world has ever known«, – selvom både en udbredt Jantelov og en høj selvmordsprocent indgår i beskrivelsen, foruden naturligvis den uansvarlighed, der har fundet udtryk i udlandsgælden.

»It was a well-developed ethic of social cooperation, based on the successful design of multiple »people-oriented« solutions to a range of social problems, that made the Danish path to modernization successful in the long run«. I en historisk sammenhæng peger han på landboreformerne, opgivelsen af den offensive militærpolitik, indførelsen af det parlamentariske demokrati og opkomsten af folkelige bevægelser, de kooperative idealer og den sociale velfærdspolitik som vigtige led i denne udvikling henimod »people-oriented solutions«, modernisering. Han tillægger højskolerne en stor del af æren for den optimistiske tro på samarbejdets muligheder hen over sociale og økonomiske skillelinier frem til 2. verdenskrigs slutning.

Tiden siden da, den postmoderne kalder han den, bragte en større utryghed ind i billedet af fremtiden, desillusionering og kulturel narcissisme. Hvor blev de folkelige løsninger af? Hvad havde højskolerne at byde på i den situation? Borish hævder, at de forstod at tilpasse sig – og det var ikke så passivt, som det kan lyde. Hans konklusion på højskolernes rolle i efterkrigstiden fortjener citat, men præmisserne må udelades her:

»The Danish folk high school has become an institutionalized experiment in allowing the citizens of a postmodern crisis society to have, in Eriksons terms »a socially sanctioned moratorium«. What this means is that the Danish citizen is allowed and encouraged to undertake a direct personal experiment in free education. For a period in his or her life, any Danish citizen can come away from the normal routine of life in order to sustain a free encounter with new ideas, people and places. It is a special time, one with its own challenges, trials and learnings. It is a time for quiet reappraisal of what one has done in life up to that point. For many, even for most, it is a time of personal growth ... The life cycle of a Danish citizen, viewed as a whole, may be just a little different because of the existence of these schools. I am thinking here not only of the specific long and short-term personal growth which I believe is facilitated among many of those who attend them. I am thinking as well of what it means to live in a society in which the positive, optimistic and farsighted views of human nature expressed by Grundtvig have become part of the fabric of Danish educational institutions« (s. 436 f.).

Men alligevel er det usikkert, om Grundtvigs visioner vil overleve, hævder Borish i sin slutning. Tendenser, som han betegner snart som amerikanisering snart som »Thatcherization«, peger mod en langsom omdannelse af samfundet »to the politics of individualism« med opgivelse af velfærdsstatens etik og med en klarere opdeling mellem vindere og tabere. Højskolen kan nok overleve disse tendenser, men ikke upåvirket. »If the folk high school becomes a school that is a dumping ground for social losers, or comes to be widely perceived as such a school, serious consequences for the role it plays in Danish society will follow« (s. 442).

Til sidst træder antropologen ud af sin faglige rolle. Han forudser, at de opnåede resultater, et fredeligt, ikke-voldeligt samfundsmønster, har været så store, at de ikke vil blive opgivet. De vil derimod blive genstand for studier af borgere i andre lande, som vil undersøge mulighederne for overførsel til både små og store nationer.

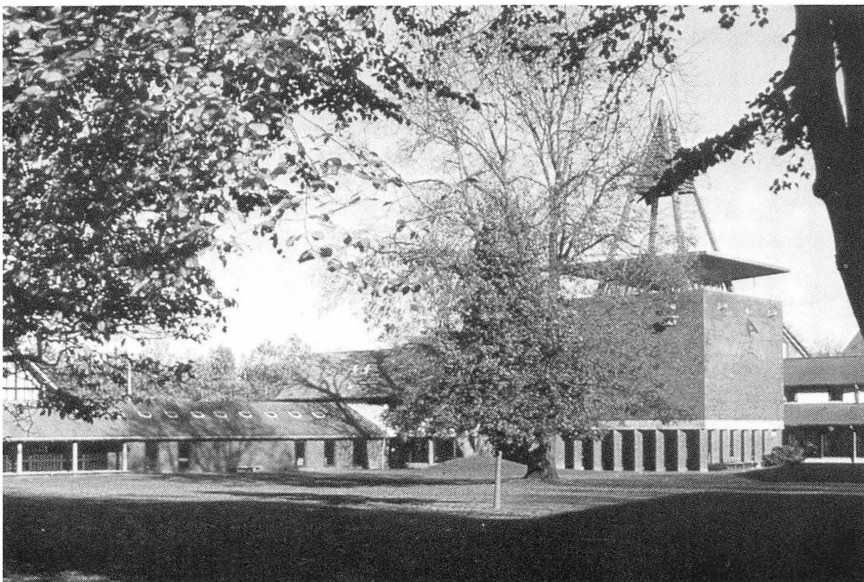
Komparativt

De to iagttagere har det til fælles, at de forsøger at holde en distance til det betragtede objekt, men de erkender deres fascination.

De har begge hæftet sig ved højskolen som en vækkelsesskole, oprindeligt alene på et kristent grundlag, nu også med andre anskuelser, ofte dog med Grundtvigs visioner som vartegn. Om betydningen for den enkelte er de ikke i tvivl: vækstperiode og moratorium, ikke forstået som underholdning og tidsfordriv. Højskolefolkene påstod, at der var ubrugte kræfter i folket; de kunne kaldes frem, frigøres til løsning af store opgaver i samfundsliv, i økonomi og erhverv, i kirke og skole, lokalt og nationalt. Nøglen var oplysning om tilværelsen, – den kunne åbne til virkelyst og nye ideer. Opgaven var livsvigtig, og den inddrog hele tilværelsen, inclusive religion og videnskab; det var måske ikke så tilfældigt, at Ludvig Schrøder understregede lærernes videnskabelighed på den udvidede højskole. Opgaven var jo med Maikki Fribergs ord: »... ein gewecktes, aufgeklärtes, tatkräftiges Geschlecht, das sich aller nützlichen Kenntnisse zu bedienen versteht«.

I sin status kunne Maikki Friberg pege på en række resultater, der sandsynligvis skyldtes højskolens virksomhed. Hun var optaget af agrarsektorens udbytte, af holdningen til manuelt arbejde, af faglighed, men også af forbedrede omgangsformer, samvær og livsstil, lederskab i foreninger, en større horisont. Omgivelserne lagde mærke til resultaterne. Det var en kvalifikation at have været på højskole, bl.a. i folkelige råd.

Askov Højskole efter ombygningen 1957-60.

Hvordan ser så den aktuelle status ud? Borish nævner, at højskolen ikke længere kun henvender sig til en enkelt samfundsgruppe, – og at den derved nærmer sig Grundtvigs oprindelige højskoletanke. Og han peger – med Erica Simon – på højskolens betydning som brobygger over kulturforskelle i samfundet og giver højskolen en del af æren for »people-oriented solutions«. Men han har vanskeligt ved – som Maikki Friberg – at pege på konkrete resultater, frigørelse af ny folkelig energi, utraditionelle løsninger og tro på tilværelsen. Det står som lidt af et postulat, at højskolen har kræfter til overvindelse af en postmoderne selvbeskuelse i samfundet, og påstanden passer ikke til bekymringen for, at højskolen er på vej til at blive en skole for tabere. Det er ikke længere nogen særlig kvalifikation at have været på højskole. Antropologen måtte træde ud af sin faglige rolle for at udtrykke sin tiltro til skoleformens fremtid.

Men et arbejde, der afdækker værdier og sammenhænge, kan som bekendt selv blive part i et historisk forløb. Det var Ludvig Schrøder opmærksom på. Steven Borish har skrevet en bog af den slags.

Noter

1. Roar Skovmand. Samspillet mellem Nordens Folkehøjskoler indtil anden verdenskrig, 1983, s. 83-100.
2. Schrøder må her tænke på C. Flor: Kort Fremstilling af N. F. S. Grundtvigs mytologiske og historiske Betragtningssmaade, Kbh. 1865. – Til hvert kapitel har Schrøder en række præcise korrektioner, undertiden også henvisninger til bøger, han vil bede Poul Bjerge (1853-1931) sende. P.B. var fra 1883 til sin død højskolelærer på Askov og fungerede som Schrøders sekretær. – En enkelt af S.s kommentarer til dette kapitel skal citeres: »Det er sikkert nødvendigt at tilføje en Bemærkning om den Sammenhæng, der er mellem *Norges Skilsmisse fra Danmark 1814* og Grundtvigs Oversætterarbejde. Hin Begivenhed bragte hans *Kærlighed til hans danske Fædreland* til at vaagne med en Styrke, *han aldrig før havde kjendt* og Frugten deraf blev hans Ønske om at give sine jævne danske Landsmænd de gamle Krøniker i Hænderne i en for dem tilgængelig Skikkelse, saa de derved kunde opflamme til at vandre i de gamle Fædres Spor. Erfaringen af, hvor lidet han udrettede med disse Bøger, som havde kostet ham mange Aars vedholdende Arbejde, har bidraget stærkt til at udvikle Tanken om den Skole for voksne, hvor Indholdet af dem kunde meddeles Ungdommen ved levende Tale paa Modersmaalet«. – Brevene fra Maikki Friberg findes i Ludvig Schrøder privatarkiv på det kgl. Bibliotek.
3. I brevene efter slutningen af marts 1896 skriver Schrøder med små begyndelsesbogstaver i substantiver samt af og til bolle-å.
4. Som nævnt nåede sætningen at komme med i Maikki Fribergs fremstilling.
5. Maikki Friberg tog kun delvis henstillingen til følge: hun medtog Appel og Moltesen i en fodnote med tilføjelsen: »welche auf eine wissenschaftliche Laufbahn verzichtet haben, um sich der anspruchsloseren Stellung eines Volkshochschullehrers auf dem Lande zu widmen«, s. 117.

Nye veje i dansk slægtsforskning

Af Hans H. Worsøe

I et foredrag på et af Sammenslutningen af slægtshistoriske Foreningers (SSF) efterårskurser på Båring Højskole fortalte Knud Prange om en gren af sin egen anetavle, idet der netop til belysning af denne gren fandtes en lang række spændende arkivalier, der kunne få personerne til at træde levende frem fra anetavlens ensartede små firkantede rum med tørre tal og bogstaver. Situationen rummer i en nøddeskal meget af det, som er karakteristisk for slægtsforskningen i Danmark i 1980'erne, og som måske også vil komme til at kendetegne 1990'erne: Man mødes og diskuterer fælles problemer og udveksler oplysninger om fælles aner eller kildemateriale om disse. Her må i parentes være bemærket, at jeg gerne så udtrykket »bytte aner« afskaffet. Det figurerer af og til i de slægtshistoriske foreningers programmer, men jeg ville nu gerne have lov til at beholde alle mine egne! På sådanne møder forsøger man at trænge ind til personerne og den historiske, lokalhistoriske, sammenhæng bag dem og prøver på denne måde at lære forfædrenes vilkår at kende, således at man bedre forstår, hvorfor det gik dem, som det gjorde. Den lokale og sociale historie og slægtshistorien er blevet uadskillelige størrelser. Og dette er en nyskabelse, måske ikke inden for de sidste ti år, men så inden for den sidste generation af slægtsforskere.

Der var imidlertid endnu en ting, som hørte med blandt nyskabelserne, og det i så høj grad, at foredragsholderen fandt anledning til at forklare eller forsvare sin handlemåde. Han indrømmede kort og godt, at han ville have lov til at gøre forskel på sine aner, således at forstå, at han ville have lov til at gøre en masse ud af nogle af dem og i så temmelig høj grad negligere andre. Jeg tror nok, at det gav et lille gip i forsamlingen, men tanken er jo indlysende rigtig. Hvorfor bruge sin fritid og sine kræfter på nogle personer, som keder én, og så aldrig nå til de spændende, som man ved ligger måske to eller tre generationer længere tilbage eller i en anden gren af anetavlen? Det er et spørgsmål, som berører selve motivationen til at drive slægtsforskning; og skal det blive til noget, skal det være lysten, der driver værket. Dog vil jeg meget gerne sætte en begrænsning ind: Man bør give alle sine forfædre, i det mindste i de nærmeste 5-6 generationer, en fair chance, d.v.s. man bør katalogisere dem og orientere sig i deres livsomstændigheder. Dels skylder man

dem det, og dels kan man ikke vide, hvor de spændende forskningsmuligheder ligger, hvis man ikke gør det. Og det er ikke sikkert, at socialt højere placerede er mere spændende end f.eks. en fisker eller en matros ved marinen. Men når overblikket først er skabt, må det stå den enkelte slægtsforsker helt frit at vælge, hvorledes han vil økonomisere med sine kræfter. For én vil det være den store oplevelse at føre en gren af slægten et led længere tilbage, for en anden vil afdækningen af detaljer i en families indbo og klædedragt måske være det, der fængsler. Begge bør følge deres interesser og ikke lade sig binde af en hæmmende systemtvang i deres valg af emne inden for deres slægtsforskning.

Formentlig har man ikke studset over, at hele den foregående skildring bygger på den forudsætning, at slægtsforskning er lig med udarbejdelse af sin egen anetavle. Og sådan var det vel i realiteten ved udgangen af 1980'erne for den overvejende del af de aktive slægtsforskere, men det udelukker ikke, at der findes mange andre spændende arbejdsfelter inden for slægtsforskningen, hvor trods alt udarbejdelsen af efterslægtstavler stadig indtager en ikke uvæsentlig plads. Den specielle kombination af anetavle og efterslægtstavle, som jeg gerne så benævnt »slægtsbog«, indtager en særlig plads, som jeg vil vende tilbage til. Forholdet mellem de forskellige genrer inden for slægtsforskningen har imidlertid forskudt sig væsentligt i dette århundrede. Der findes ikke en simpel forklaring herpå, men en række forskellige faktorer spiller ind. Også til dem vil der blive vendt tilbage.

Udgangspunktet for disse indledende betragtninger var Knud Pranges opfordring til slægtsforskerne om at sætte sig ud over systemerne. Men forudsætningen for, at man kan sætte sig ud over et system er, at man behersker det. Uden kendskab til systemerne bliver slægtsforskningen til en tilfældig ophobning af oplysninger, som højst kan have interesse for en selv og måske den allernærmeste familie. Men denne form for slægtshistorisk arbejde er heldigvis et stadium, som de danske slægtsforskere for længst er kommet over – og nybegynderne kommer det hurtigt.

Efter nogle spredte tilløb blev den første systematiske lærebog i slægtsforskning grundlagt af Paul Hennings og viderebearbejdet for over et halvt århundrede siden af Albert Fabritius, der var historiker og bibliotekar, samt Harald Hatt, der indtager en fremtrædende plads blandt de arkivfolk, der ser deres livsopgave i at vejlede i brugen af det materiale, der opbevares i arkiverne. Deres lærebog *Håndbog i Slægtsforskning* er stadig grundlæggende, når man vil lære systemerne at kende, både for de forskellige former for slægtshistorisk arbejde og for ordningen af bibliotekernes og arkivers kildemateriale. Gennem dette fremragende værk kan man lære at beherske systemerne, men ikke at sætte sig ud over dem. Dertil kommer, at bogen naturligvis er

præget af sin tid, d.v.s. at genealogien dels blev betragtet som en hjælpevidenskab til historien og dels som hovedsagelig handlende om det højere borgerskabs og embedsstandens afstammingsforhold. Det var endnu ikke »in« at dyrke bondestandens genealogi og dermed anetavlestudiet for den brede befolkningsdel. Man skal dog ikke glemme, at det er denne skole, der med sine høje kvalitetskrav har givet de danske slægtsforskere det solide fundament at stå på, som gør, at slægtsforskning i Danmark har en hel anden udbredelse end i resten af Europa, – Norge dog undtaget, hvor den nære tilknytning til på den ene side bygdebogsbevægelsen og på den anden side de danske embedsfamilier har givet særlig god grobund. I de seneste tiår er Sverige også kommet godt med, især på grund af en målbevidst foreningsindsats.

En del af baggrunden for, at der i Danmark kom skred i udviklingen har

Landsarkivar Harald Hatt har længe stået i skyggen af Albert Fabritius, men hans afsnit om arkivmateriale i den fælles Håndbog i Slægtsforskning er i virkeligheden både nyskabende og epokegørende. Foto Det kgl. Biblioteks Billedsamling.

jeg forsøgt at skildre i kapitlet *Den folkelige slægtsopfattelse* i bogen *Find dine rødder*, hvor jeg peger på, at der ved siden af den, skal vi sige, borgerlige slægtsforskning eksisterede en folkelig interesse for slægtens forhold. Denne form for slægtshistorie hørte hjemme i samtaleformen og fandt sjældent¹¹ næsten aldrig vej til den skriftlige fremstilling. Den var båret af en medleven i slægtens liv og benyttede særligt markante hændelser som knudepunkter for hukommelsen. Det var sjældent, at en sådan slægtshukommelse spændte over mere end 4-5 led med fortælleren, eller oftest fortællersken, som centrum. Bagud omfattede den forældre, bedsteforældre og til nød oldeforældrenes generation. Fremad blev den stadig fornyet og ført ajour ved medleven i de nye generationers fremvækst. Gik interessen altså ikke så mange led tilbage, gik den til gengæld i bredden og tog alle indgifte og alle svogerskaber med, altså hele slægtskredsen i videste forstand. Grundtanken i denne model, når bortses fra bredden i svogerskaberne, genfindes i den ovenfor omtalte genre »slægtsbog«, der tager udgangspunkt i et ægtepar og skildrer de to ægtefællers forslægt og deres fælles efterslægt. Når denne genre er temmelig dominerende inden for den trykte, eller måske snarere den mangfoldiggjorte slægtslitteratur, skyldes det, at den med sine fyldige oversigter over efterslægtens forskellige grene appellerer til de mange, der har glæde af at se sig selv nævnt i en slægtssammenhæng. Dette faktum er udnyttet af de kommercielle slægts-historiske firmaer, der naturligvis har måttet tage hensyn til kundekredsens omfang.

Omvendt må man sige, at nogen stor kundekreds er der ikke til en anetavle, der i princippet kun har 100 % interesse for probanden og hans helsøsken-de. Antallet af publicerede anetavler er derfor ikke noget rimeligt billede på genrens popularitet og udbredelse. Denne kan heller ikke forklares som et udslag af den folkelige slægtsopfattelse – men hvorledes da? Der ligger noget almenmenneskeligt i gerne at ville vide besked om sin herkomst, og der har da også flere gange været tilløb til, at interessen for anetavlestudiet ville brede sig, men uheldige omstændigheder har virket bremsende på udviklingen. Det er således evident, at det nazistiske krav om arierattester i 1930erne gennem årtier derefter diskriminerede anetavlestudiet. I hele perioden havde man kunnet iagttage en stadig voksende sammenhæng mellem lokalhistorie og slægtshistorie, hvilket passer godt ind i billedet af den folkelige form for slægtshistorie og dens forbindelse med lokale begivenheder. Fra interessen for at ville vide besked om den tabte fortid på landet, er der ikke langt til ønsket om at se sin egen, d.v.s. sin slægts, placering i denne. Og hermed er man fremme ved interessen for at følge sine forbindelseslinier, sin anetavle, tilbage til denne fortid, der er fælles for så godt som alle danske. Hertil kommer den voksende interesse for individet som sådan, ikke at forglemme

det udbredte ønske i 1960'erne og fremover om at realisere sig selv. Et ønske som kræver, at man forstår sig selv og sin baggrund.

Et af de første eksempler på en offentliggjort stor anetavle for en »almindelig« dansker var Johan Skakkens slægtsbog (= anetavle) for Jørgen, Kirsten og Poul Erik Skakke fra 1954, som vakte opsigt inden for de slægtshistoriske kredse, både ved sit omfang og derved, at den fremkom duplikeret i telefonbogsformat. Således kunne en slægtstavle altså også se ud, og det var noget mange kunne realisere økonomisk.

To år efter startede Aage Bonde og Finn H. Lauridsen i Århus deres slægtshistoriske aftenkurser, som blev rugekassen for de mænd, der startede den første slægtshistoriske forening i 1957. En udvikling, der på afgørende vis kom til at præge de øvrige slægtshistoriske foreninger og deres arbejdsform. Om den betydning for slægtsforskningens udvikling i Danmark i den sidste menneskealder, disse foreninger kan tillægges, vil jeg henvise til biografien af P. Porse i Dansk Biografisk Leksikon (3. udgave). Porse var den første formand for Slægtshistorisk Forening i Århus.

I disse foreninger indtog anetavlestudiet en central placering, ligesom det gjorde på sommerkurserne på Køng Folkehøjskole ved Glamsbjerg gennem otte år i 1960'erne. I 1974 startede Personalhistorisk Tidsskrift en serie af kendte danskeres anetavler, som foreløbig omfatter 26 anetavler. Formålet med serien var at fremme det sammenlignende anetavlestudium, og denne virksomhed er i 1989 blevet taget op af Dansk Historisk Håndbogsforlag med udgivelsen af Carl Langholz' 49 anetavler for danske forfattere. Dette bind vil formentlig senere blive fulgt op af andre bind med anetavler for andre kunstnere.

Antallet af publicerede anetavler i Danmark er for perioden 1890-1940 af Albert Fabritius opgjort til 113. Noget tal fra den efterfølgende tid er ikke udregnet, men alene for tidsrummet 1973-79 registrerer Dorthe Gissels bibliografi 157 anetavler, hvoraf dog kun ca. 25 er »rene« anetavler, idet hovedparten, nemlig 131, indgår i titler som »Slægtsbog om Lorentz Peter Hjelm, født 1808, og hustru, deres forfædre og efterkommere«. Hertil kommer et næsten tilsvarende antal af typen Slægtsbog for efterkommere efter Anders Jensen, gårdejer i Kyvling, Lønborg sogn, født 1840, der også kan indeholde anetavle for probanden uden at titlen angiver dette. Denne omfattende publicering af anetavler skyldes altså overvejende de professionelle slægtsbureauer, og de synes i nogen grad at være koncentreret omkring Jylland. Hvorvidt perioden 1973-79 har været særlig gunstig for disse, vides ikke, men det forekommer sandsynligt, at både det forudgående 5-år og det efterfølgende 10-år har frembragt en på det nærmeste tilsvarende produktion. Alene »Dansk Slægtsforskning« i Fredericia udarbejdede ifølge deres katalog (=

bibliografi) for tiden 1950-72 over 400 arbejder af denne karakter. Dette skulle betyde, at der her foreligger op mod 1000 anetavler for gårdmænd og husmandsfolk fra midten af 1800-tallet sammen med et tilsvarende antal efterslægtstavler. Dette store stof har så vidt vides aldrig fristet en demograf eller sociolog til behandling, selvom det forekommer stort nok til at kunne sige noget om for eksempel valg af ægtefælle, social mobilitet, efterslægtens spredning geografisk og socialt og herunder det spændende emne om flytning fra land til by, som jeg nedenfor skal vende tilbage til.

Kendetegnende for nyere dansk slægtshistorie er i vid udstrækning, således som det fremgår af de ovennævnte titler, beskæftigelsen med netop »almindelige mennesker«.* Selve udtrykket, som vel skal dække de personer, som ikke direkte har sat deres præg på den historiske udvikling, finder jeg ikke heldigt. Gennemsnitsdanskere findes ikke, og ethvert menneske har sit særpræg, når man lærer det at kende, både i levende live og gennem anetavlestudiet. Det helt rigtige udtryk mener jeg ikke at have fundet, men indtil videre ville jeg foretrække at bruge udtrykket »den anonyme dansker« som betegnelsen for de personer, som – med fuld ret – har fået deres livshistorie afdækket i de seneste års slægtshistoriske arbejder. Jeg finder, at disse arbejder kan føje noget nyt til det danmarkshistoriske billede, hver enkelt danner sig, og at beskæftigelsen med dem er værdifuld. Ligesom beskæftigelsen med det anonyme sogn blev afvist af historikerne for 100 år siden, jævnfør Brickas herostratisk berømte anmeldelse af Hjørlande sogns historie. Ligesådan har historikerne og selv personalhistorikerne afvist slægtshistorikernes beskæftigelse med den anonyme dansker som værende uden interesse, en holdning som desværre har holdt sig længere på dette område end på lokalhistoriens. Den er imidlertid lige så forfejlet på det ene område som på det andet. Det vil derfor være på sin plads her at citere lokalhistorikeren Anna Rasmussens bemærkning i bogens *Folkets Arkiver*, hvor hun har et fortræffeligt kapitel om drivkræfterne bag det lokalhistoriske engagement. Store passager heri kan også læses, således at man erstatter ordet lokalhistorie med slægtshistorie og ordet sogn med slægt. Hun skriver blandt andet:

»Er bøgerne for kedelige, og begynder irritationen at slå ud, så er man ved at være angrebet af brickasygen, og gør bedst i at holde op med at læse for en tid, indtil man selv er blevet lidt klogere. Har man for meget at kritisere ved

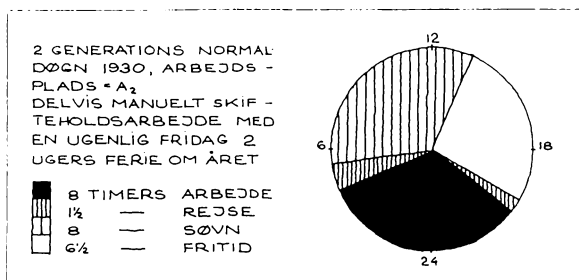
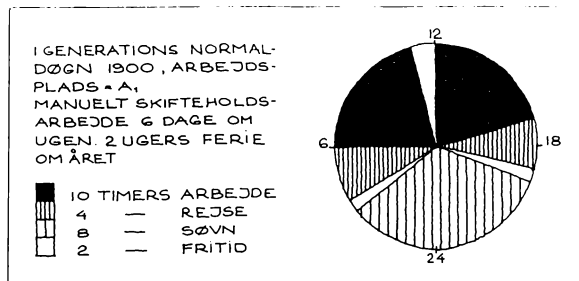
* Da serien »Rødder« efter Alex Haleys bog *Roots*, som bevirkede et jordskred i interessen for slægtshistorie blandt de farvede amerikanere, nåede til Danmark i 1977, kom den ikke til et jomfrueligt publikum, som aldrig havde tænkt over, at »almindelige mennesker« også havde en fortid. Dens virkning var derfor sammenlignet med USA meget begrænset, selvom den nok har puffet til enkelte, der endnu ikke var kommet i gang med deres slægtshistorie.

bøgerne, så fortæller det blot, at de er faldet i hænderne på en komplet uvedkommende, en læser, der ikke har forstået et ord af det hele. Sognehistoriernes målgruppe har altid været lokalbefolkningen, og den elsker dem. De er på samme tid bibel, huspostil og bondealmanak, og jo længere gårdenes ejerlister er, jo højere værdsættes de.»

Inden for anetavlelitteraturen betegner Gregers Hansens bog fra 1982 *Bispen og betleren* en nyskabelse. Den behandler forfatterens og hans to hustruers anetavler, idet den går tilbage til tipoldeforældrene og bringer en tværgående skildring af disse afsluttende med et kapitel om deres placering i samfundet. Bogen giver en række levnedsskildringer af personer, der har levet næsten samtidigt, og giver derved mulighed for at se dem i en større sammenhæng. Her er således tale om at vise »en ny vej« og initiativet fortjener, at det bliver fulgt op af lignende undersøgelser. Der er ikke tvivl om, at der giver sig tid til at arbejde på tværs af anetavlen og at sammenligne flere anetavler ligeledes horisontalt, vil få lejlighed til at dykke dybere ned i kilderne og dermed også blive opmærksom på nye kildegrupper. Bogens titel viser, hvor stor den sociale spændvidde kan være allerede i tipoldeforældrenes generation inden for en snæver familiegruppe.

Medens Gregers Hansens bog formentlig er kendt af mange slægtsforskere, må arkitekt Dan Christensens artikel *En families urbanisering 1899-1972* nok betegnes som ukendt for stort set alle. Og det er en skam, for den betegner på

I Dan Christensens artikel illustrerer de her gengivne fire diagrammer forandringerne i døgnrytmen i de fire generationer, som gennemfører urbaniseringsprocessen.

sin vis et meget spændende forsøg på en ny indfaldsvinkel til en anetavle, nemlig flytningen fra land til by. Artiklen inddrager også de byplanmæssige aspekter af udviklingen, og den er derfor trykt i tidsskriftet »Arkitekten« (1972), et tidsskrift, hvor slægtsforskerne normalt ikke leder efter stof. Når undertegnede overhovedet er blevet opmærksom på den, skyldes det, at den af lektor Henrik Fangel i Aabenraa er blevet benyttet i et forsøg på at gøre gymnasieelever interesseret i lokalhistorie og slægtsforskning, hvor den med sin helt konkrete påvisning af udviklingen var et udmærket fast udgangspunkt, som kunne inspirere eleverne til at undersøge deres slægt og deres bysamfund.

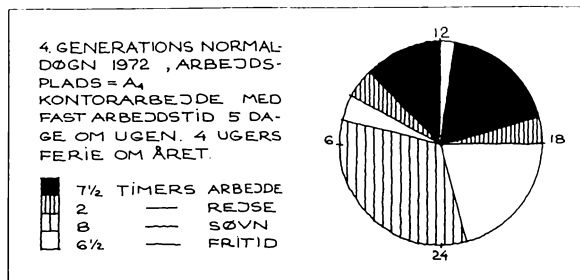
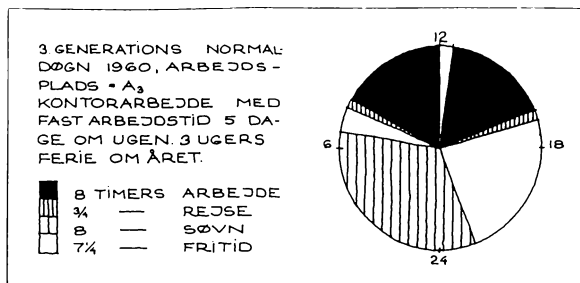
Artiklen behandler 4 generationer, der hver især dækker en fase af flytningen fra land til by med behandling af den deraf følgende forandring af hverdagen. Denne forandring vises ved en lang række grafiske fremstillinger af både generelle udviklinger, såsom velstandsstigningen på 250 % på de 4 generationer, og mere personlige, såsom boligareal, arbejds- og transporttid, ferierejser og uddannelse. Første fase dækker perioden 1899-1920, da en af forfatterens oldefædre, et ud af 10 børn i en skovarbejderfamilie i en landsby syd for Roskilde, flyttede til Nørrebro i København for at få arbejde på gasværket som ufaglært. I anden fase kommer en af forfatterens bedstefædre til København fra Fyn som soldat, hvor han i Tivoli møder en Københavnerpige, som han gifter sig med. Han blev portør ved DSB og altså statsansat. I tredje fase, 1940-67, kommer forfatterens far til København fra en stationsby med sin købmandsuddannelse for at søge videreuddannelse. Han møder den selverhvervende pige, som er den første af den slags i familien. Og endelig i den afsluttende fase møder sønnen fra dette ægteskab sin hustru i udlandet, og efter nogle år i byen har de råd til at slå sig ned – på landet! Man kan sige, at ringen er sluttet, men så simpelt er det ikke, for det er et helt andet »land«, familien er vendt tilbage til, og der stilles helt andre krav. I en polemisk slutning konstaterer Dan Christensen, at de tre landsbyer, familien flyttede fra, nu enten er blevet parcelhusudstykning, skibsværft eller »sommerland«, og at selve bykulturen ikke har indfriet de forventninger, udviklingsoptimisterne stillede til den.

Artiklen rejser et væld af nye spørgsmål for en slægtsforsker; spørgsmål, som han formentlig aldrig tidligere har tænkt på i forbindelse med sin slægtsforskning. For at besvare dem skal nyt kildemateriale benyttes, men heldigvis fra en tid, hvor der er meget materiale, som ikke har været udnyttet af slægtsforskerne, f.eks. i kommunearkiverne. Jeg tror, at de fleste vil kunne genkende træk fra deres egen familie og derfor føle sig inspireret af Dan Christensens artikel. Så må man bære over med, at han ikke tænker strengt slægtshistorisk og blandt andet omgæns udtrykkene oldefar og bedstefar, som

om der kun fandtes en af hver slags, hvilket vanskeliggør oversigten. Dette problem får man imidlertid ikke ved at tage udgangspunktet i sin egen slægt, hvor man fra tipoldeforældregenerationen formentlig kan trække forskellige linier, der viser vandringen fra land til by. Forandringerne har i mange familier utvivlsomt været så voldsomme, at Dan Christensen har ret i, at det klassiske spørgsmål: »Hvem er jeg? og hvor kommer jeg fra?« kan gives en ny formulering, nemlig: »Hvordan blev *min* familie urbaniseret?«

Inden jeg forlader dette spændende arbejde, vil jeg gerne pege på endnu et område, hvor det viser ny vej. Nemlig i den kronologiske angrebsvinkel fra oldeforældrenes tid og frem til probanden, altså det modsatte af anetavlens normale vej. Man kunne så indvende, at der er tale om en form for efter-slægtstavle, men således forekommer den ikke tænkt. Det er helt givet forfatterens hensigt, at historien skal vise probandens forudsætninger. Synspunktet er forfriskende, og det kunne egentlig være spændende at forsøge at opstille »omvendte anetavler« og således gå fra for eksempel tipoldeforældregenerationen til nutiden. Som medlem af Personalhistorisk Tidsskrifts skriftudvalg har jeg haft lejlighed til at se nogle forsøg, der minder om den slags fornyelse inden for opstillingsprincipperne, men de har endnu ikke nået en så afklaret form, at de har kunnet publiceres. De må imidlertid imødeses med stor interesse som en forfriskende fornyelse.

Hvis man ser på udviklingen af lærebogsmaterialet inden for slægtsforsk-

ningen, kan man konstatere, at dette indtil for ganske få år siden har været yderst stabilt. Fabritius og Hatts håndbogs position var så urokkelig, at intet forlag vovede at lave et konkurrerende værk, heller ikke da ajourføringen af den gik i stå 1963. Behovet for en mindre lærebog var dog så evident, at Køng Folkehøjskole i 1962 vovede at trykke det, der var tænkt som et duplikeret oplæg til det første sommerkursus. Bogen »Grundbog i slægtshistorie« blev med sine 48 sider en succes, således at Dansk Historisk Fællesforening overtog udgivelsen og derefter frem til 1976 udsendte den i 4 nye oplag. Imidlertid havde blandt andet de slægtshistoriske foreningers kursusvirksomhed skabt en så solid basis, at der var blevet behov for en lidt større vejledning for de lidt mere erfarne, der endnu ikke turde gå i lag med Fabritius og Hatt. Det blev til »Slægtshistorie-en vejledning« på 104 sider, der i årene 1973-82 kom i 3 oplag. Begge bøger holdt sig nøje til den traditionelle opstilling, og deres største fortjeneste var utvivlsomt, at de var tilgængelige for nybegyndere, og at de førte litteraturlisterne ajour. Det sidste var vigtigt, fordi der inden for arkivvæsenet skete en eksplosiv udvikling i publiceringen af registraturer, som åbnede helt nye veje for slægtsforskere.

Når den første hunger efter aner var blevet stillet gennem kirkebøger, folketællinger og skifteprotokoller var vejen nu åbnet til godsarkiverne, sagerne i rentekammeret, ryttergodsarkiverne, byarkiverne og retsprotokollerne, for blot at nævne nogle grupper. Da de primitive »foreløbige arkivregistraturer« senere blev afløst af de trykte »guider«, først fra landsarkiverne og nu løbende fra Rigsarkivet, var vejen banet for, at de slægtshistoriske studier endelig kunne bevæge sig ud over skemaernes data. Videre til indsamling af andre oplysninger til belysning af personernes fysiske, psykiske og sociale omstændigheder og deres placering i lokalsamfundet, vel at mærke også når det gjaldt »den anonyme dansker«. Alle, der har haft med ekspeditionen på arkivernes læsesale at gøre, ved, at der er foregået en stille revolution. De 80 % af de besøgende, som tidligere betegnedes som kirkebogs- og folketællingsforbrugende genealoger, er der stadig, men nu ligner de til forveksling lokalhistorikerne med et langt bredere spektrum af benyttede arkivalier. Jeg tror, at man vanskeligt kan overvurdere den betydning som udvidelsen af landsarkivernes læsesale og udsendelsen af registraturer og guider har haft for det slægtshistoriske arbejdes fornyelse. Man kan blot tænke på, hvor inspirerende Lotte Jansens introduktion til de fynske godsarkiver eller Poul Rasmussens registre til de jyske ryttergodser har været. Forhåbentlig vil Harry Christensens mønsterregistratur over Ebeltoft kommunes arkiver få samme virkning.

Disse nye muligheder kræver naturligvis nye vejledninger, der gør opmærksom på disse ting og placerer dem i det slægtshistoriske arbejde. Et

forsøg blev gjort i 1970 med Anna Louise Alstrøms *Lær slægtsforskning*, der greb det hele lidt mere uformelt an, og som for første gang bragte illustrationer i form af enkelte arkivalier. De havde hidtil været forbeholdt vejledningerne i skriftlæsning!

Da Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie i 1979 havde 100-års jubilæum benyttede man lejligheden til at give jubilæumsårgangen af Personalhistorisk Tidsskrift en særlig udformning, hvorfor den også kunne udsendes som særpublikation under titlen *Personalhistoriske Studier*. Her er samlet 18 vejledende artikler, således at bogen fungerer som en slags supplement til lærebogsmaterialet, idet artiklerne fortrinsvis behandler kildegrupper, der ikke var fyldigt behandlet hos Fabritius og Hatt.

Også inden for det slægtshistoriske kildemateriale indtager Sønderjylland en særstilling og har derfor haft sin egen vejledning. I begyndelsen af 1980'erne var behovet for et nyt oplag blevet påtrængende, og jeg benyttede derfor lejligheden til at gennemtænke problematikken fra grunden. Resultatet blev *Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning* (1983), som på en række punkter adskiller sig fra de tidligere lærebøger. Hovedsynspunktet er, at oplysningerne præsenteres i samme rækkefølge, som en arbejdende slægtshistoriker får brug for dem. Kapitlet om den gamle navneskik er derfor placeret først i bogen, og oplysningerne om de enkelte kilder er samlet ikke efter medie (trykt, håndskrevet eller mundtlig tradition), men efter indhold i tre hovedgrupper: kilder til persondata, kilder til ejendoms historie og kilder om enkelte befolkningsgrupper, hvor det dog undertiden har været nødvendigt at gå på kompromis. Det samme gjaldt det andet hovedprincip, nemlig anvendelsen af »omvendt kronologi«, d.v.s. at gå fra nutiden tilbage til fortiden for eksempel ved skildringen af personregistreringen, hvor de tidligere vejledninger foretrak at gå den anden vej. Og endelig blev illustrationsmaterialet inddraget som supplerende stof. Bogen var således et forsøg på at gå nye veje på lærebogsområdet inden for slægtsforskning, hvor man nok må sige, at man ikke havde fulgt med tiden, hvis man sammenligner med lærebøger på andre områder.

På grund af heldige omstændigheder kom denne bog til at fungere som en slags generalprøve på en landsdækkende lærebog, idet jeg få år efter fik lejlighed til for Politikens Forlag at udarbejde en håndbog, som under titlen *Find dine rødder* er kommet i to oplag i 1987 og 1988. Her følges de samme grundprincipper, men udbygget med en udstrakt brug af eksempler og et mere varieret billedmateriale. Endelig er der lagt vægt på en meget omfattende bibliografi.

Allerede i 1984 havde Dansk historisk Håndbogsforlag dog forsøgt sig med en utraditionel lærebog, nemlig Elo Harfots *Trævlerødder – alternativ slægts-*

historie. Her følges på grundlag af forfatterens egen meget varierende anetavle en række linier tilbage og knyttes sammen med lokalhistorien, idet der kraftigt argumenteres for, at slægtsforskere skal inddrage den trykte lokalhistoriske litteratur og de foreliggende kulturhistoriske skildringer. Bogens ånd er således helt i pagt med den udvikling, der er konstateret, og den er på sin vis et godt udtryk for tiden. Problemet med inddragelsen af det trykte materiale i så høj grad ligger i, at personerne let bliver typer. Det trykte materiale bør i langt højere grad kombineres med originalt kildestof, som det trykte udmærket kan være vejviser til, således at man derved lettere kan gå fra det elementære kildemateriale til det specifikke. Og det er netop denne hurdle, mange slægtsforskere i de senere år allerede har passeret. Man kan derfor sige, at *Trævlerødder* stadig kan virke inspirerende, men at den nok for en del slægtsforskere vil betegne en passeret milepæl.

Selvom der i 1989 er udkommet to nye slægtshistoriske grundbøger – og det er i sig selv interessant og aldrig sket før – må man nok stadig sige, at den helt utraditionelle og journalistisk opbyggede lærebog endnu ikke findes i Danmark. Interesserede kan her henvises til Sverige, hvor historiker- og journalist-makkerparret Per Clemensson og Kjell Andersson i 1983 (!) udsendte bogen *Släktforska! Steg för steg*. Nærmest kommer Knud Pranges *Mit navn er Jensen*, der er udarbejdet som grundbog til fire TV-udsendelser. Pranges bog gør udstrakt brug af eksempler og indeholder mange interessante synspunkter på slægtsforskning. Den er i høj grad også en bog om slægtsforskning, og det er nyt. Som man kan forvente, trækkes der også mange linier til lokalhistorien. Suno Scharlings *Min slægt. Hvorfor. Hvordan. hvornår.* har taget konsekvensen af, at der findes gode registraturer og specialvejledninger og bruger derfor ikke megen plads på kildematerialet. I stedet koncentrerer han sig om arbejdsmetoderne, og især afsnittene om kildekritik og benyttelse af levende kilder føjer nyt stof til det foreliggende lærebogsmateriale og vil derfor forhåbentlig sætte sig spor i kommende værker.

Inden for tidsskriftsområdet fortsætter Personalthistorisk Tidsskrift på 110. år. Af nyskabelser kan nævnes *Hvem forsker Hvad*, der dog er 20 år gammel, men stadig betyder meget for den indbyrdes kontakt mellem slægtsforskere. Interessante er publikationerne af materialet fra de såkaldte slægtsforskertræf, der også har vist sig nyttige for at etablere kontakt, for eksempel mellem efterkommere af kartoffeltyskerne. Det er derfor naturligt, at man i 1990 vil forsøge at samordne træf-publikationen med *Hvem forsker Hvad*. Flere lokale slægtsforskningsforeninger er begyndt udsendelsen af dupliserede blade, f.eks. Københavnerforeningens blad *Slægt og Stavn*, men disse indeholder, ligesom Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreningers (SSF) nystartede blad, foreløbig ikke meget ud over dagsaktuelt stof, såsom programmer og

beretninger om lejlighedsfund, og undertiden nogle praktiske hjælpemidler såsom forkortelsesnøgler m.v. som også vil kunne findes i indledningerne til arkivregistraturerne. På det bibliografiske område har Personalhistorisk Tidsskrift bragt oversigter over stater og slægtslitteratur 1948-72 (1973 og 1974) og slægtslitteratur 1973-79 (1982). SSF har siden 1980 ladet udarbejde årsbibliografier, der dog ikke medtager tidsskriftartikler men en del lokalhistorie. Fra 1987 indgår disse i *Hvem forsker Hvad*. Med hensyn til lokalhistorikulturen er det landsdækkende projekt med lokalbibliografier en god nyskabelse, som også slægtsforskerne kan udnytte.

På det teoretiske område har især overlæge Kai Albertsens lange række af artikler i Personalhistorisk Tidsskrift 1967-86 lagt op til debat, selvom de undertiden kan være ret vanskelige at forstå for ikke-matematikere. Blandt de emner, han introducerede for læserne var demografien, på dansk betegnet befolkningsgenealogi. På grund af de store krav, der stilles til de indsamlede oplysningers omfang og videnskabelige nøjagtighed, vil genren aldrig blive for de mange som udøvende, men dette forhindrer ikke, at man som slægtsforsker kan drage nytte af de indhøstede resultater og det tilvejebragte materiale, f.eks. fra projekt Langeland, hvis grundmateriale findes på Landsarkivet for Fyn.

Den teoretiske debat i øvrigt har haft en tendens til at koncentrere sig om nummereringssystemer og opstillingsformer, i de senere år gerne inspireret eller nødvendiggjort af anvendelsen af EDB. For den matematisk begavede kan disse betyde genveje til ny overskuelighed og dermed ny indsigt, som f.eks. B. V. Adersens artikler om svogerskabstavler i Personalhistorisk Tidsskrift 1983 og 1984 og F. P. Dahlkilds bidrag til analysering af komplicerede anetavler, (smsts. 1983). Om de forskellige nye nummereringssystemer for anetavler og efterslægtstavler kan meningene være forskellige. Det gælder således bedømmelsen af systemet med cirkelformede efterslægtstavler, der anvendes af Familie- og slægtsarkivet i Fredericia, der selv betegner systemet som et af dette århundredes eneste eksempler på »egentlig nytænkning udi slægtsforskning«. For mig at se ligger der betydeligt flere muligheder for nye systemer i forbindelse med anvendelsen af EDB, jvf. for eksempel Knud Højrup's to artikler om konsangvinitetsbetegnelser i Personalhistorisk Tidsskrift 1987 og 1988.

Som ventet har debatten omkring EDB og slægtsforskning været i stærk vækst i de senere år. Betyder anvendelsen af EDB blot et nyt medie, groft sagt en forbedret skrivemaskine, eller giver anvendelsen nye muligheder for overskuelighed, genveje til resultater og muligheder for et udvidet samarbejde blandt slægtsforskerne bl.a. ved udveksling af oplysninger på disketter? Det forekommer i dag helt klart, at skeptikerne har fået uret, selvom man

nok må give de erfarne slægtsforskere ret, der siger, at de ikke vil ofre de 3 næste år af deres forskning på at indlægge deres store materiale på EDB på bekostning af mulighederne for at drive videre forskning på traditionel vis. Men starter man på et tidligt tidspunkt, indebærer udnyttelsen af EDB mange fordele, ikke mindst hvad samarbejde angår. Her tænkes på udveksling af såvel bearbejdet kildestof, for eksempel folketællinger, som opbygning af en fælles anebank. Skulle alle slægtsforskere drøm omsider være indenfor rækkevidde takket være den nye teknik? Mulighederne og problematikken diskuteres livligt både på nordisk grund og inden for landets egne grænser. Det er et af de virkelig glædelige tiltag inden for dansk genealogi, at det er lykkedes at danne en meget aktiv gruppe »DIS Danmark«, hvor man i fællesskab arbejder med disse problemer og i samarbejde med Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie udgiver et blad 4 gange årligt. Her er skabt et forum, som vil få den største betydning for slægtsforskningens fremtid i Danmark.

Jeg strejfede ovenfor tanken om en fælles anebank, der kan opbygges ved at slægtsforskere indkoder deres materiale på samme måde som mormonerne opbygger deres gigantiske registre. En anden mulighed, der undertiden, måske mere i spøg end i alvor, har været bragt på bane, er simpelthen at tildele hele den danske befolkning personnumre med tilbagevirkende kraft. For at danne sig et begreb om graden af utopi i denne tanke er det nødvendigt at forsøge at beregne, hvor stor opgaven vil blive – eller sagt med andre ord: hvor mange danskere har der levet? Regnestykket er vistnok aldrig blevet stillet op, og skulle man forsøge, bliver det da også med flere ubekendte. Da det centrale personregister blev anlagt i 1968, fik alle dalevende danskere tillagt et personnummer, og det har alle senere tilkomne også fået, hvadenten de er danske af fødsel eller ved indvandring. Dem behøver vi altså ikke at bekymre os om.

I første omgang må opgaven begrænses, og det vil her være naturligt at sætte skel ved det tidspunkt, hvorfra vi har nogenlunde sikre oplysninger om folketal og fødsler. Folketællingen 1801 vil derfor være et nærliggende udgangspunkt, dels er den en af de første, dels får vi ret kort tid efter kirkebogsreformen 1812, der sikrer os, at de følgende årtiers danskere er nogenlunde velregistrerede. Danmarks befolkningstal ved folketællingen 1801 var 926.109. Hvis hertil lægges fødselstallene for perioden op til 1968, således som de fremgår af de officielle statistikker (9.975.000), fås 10.900.000. Hertil lægges antallet af indvandrede, hvorom sikre oplysninger kun haves fra 1928. For denne periode frem til 1968 udgør disse 736.000. En fordobling af dette tal vil formentlig være et rimeligt højt skøn, hvis hele perioden skal dækkes, altså 1.400.000 indvandrede. Facit bliver således ca. 12,3 millioner

danskere, der har levet i perioden mellem 1801-tællingen og CPRs indførelse 1968. Folketallet i 1968 var 4.867.000, og da disse som nævnt har fået personnummer, tilbagestår en gruppe på 12,3 mill. minus 4,9 mill. = 7,4 mill. Næppe noget helt uoverkommeligt arbejde taget i betragtning, at det i 1968 lykkedes at indkode 4,9 mill. personer med den daværende teknik, selvom arbejdet naturligvis ikke direkte kan sammenlignes.

Jeg er mig fuldt bevidst, at tallet er belastet med megen usikkerhed, og at det sønderjyske problem er ladet ude af betragtning. En opgørelse over den nordslesvigske befolkning 1803-1920 efter lignende principper vil det tage lang tid at lave, men de øvrige usikkerhedsmomenter taget i betragtning vil det samlede resultat næppe ændres med mere end nogle få hundrede tusinde, som ikke vil betyde noget for et gennemførlighedsaspekt. Hvis et sådant projekt er gennemførligt, er der virkelig tale om en ny bred vej, som slægtsforskere fremover vil kunne færdes på.

Efter disse fremtidsvisioner er det svært at komme ned på jorden igen, men jeg vil gerne afslutningsvis understrege, at man ikke af ovenstående kan slutte, at der ikke sker noget på andre områder inden for slægtsforskningen, og at for eksempel efterslægtstudiet er en saga blot i den danske genealogiske litteratur. Det er ikke rigtigt, og der er også i de forløbne tiår udkommet en lang række værdifulde og omfattende efterslægtstavler. Derimod er stamtav-

Læge Mogens Seidelin er med sine udførlige levnedsskildringer i Den Seidelinske Slægtsbog den store fornyer af efterslægtstavlen. Foto Leif Tuxen.

lerne, d.v.s. tavler over efterslægt kun gennem mandsled, ikke længere så talrige. Vel som en følge af accepteringen af kønnenes ligeberettigelse. Indrykningssystemet, der var nært knyttet til stamtavlerne, har også måttet vige for det næsten enerådende generationsvise system. Det tabellariske opstilling er kun blevet sparsomt anvendt herhjemme, men med god effekt i Lise Lunds *Biskop Rasmus Møllers Slægt* (1969). Det klassiske værk indenfor efterslægtslitteraturen er Mogens Seidelins 5 bind store *Den Seidelinske Slægtsbog*, der begyndte at udkomme i 1940 og blev afsluttet 1982. Med sine omfattende biografier har den dannet skole og vist, hvor meget der kan findes om en enkelt slægts medlemmer. Selv for den meget erfarne slægtsforsker vil der vise sig overraskende nye forskningsmuligheder, hvis han giver sig til at nærlæse Mogens Seidelins kildehenvisninger. Og en bedre vejviser til at finde nye veje til sin slægtsforskning kan man ikke ønske sig.

I titlen på nærværende artikel er med vilje valgt ordet slægtsforskning og ikke genealogi, da dette ord for mig betegner udforskningen af slægtssammenhænge i videnskabeligt øjemed. Man vil derfor også i artiklen forgæves have ledt efter en omtale af det meget nye, der er sket inden for udforskningen af f.eks. middelalderens lavadelsslægter, hvor Knud Prange har været blandt de aktive. Det er ikke, fordi jeg mener, at der ikke er vist nye veje her, men fordi det hører hjemme i en anden sammenhæng end den, jeg har valgt at beskæftige mig med her.

Litteraturliste:

Om arkivlitteratur før 1982, se under Ilsøe, Grethe

Alstrøm, Anna Louise: Lær slægtsforskning, 1970.

Christensen, Dan: En families urbanisering 1899-1972. Arkitekten, årg. 1972, s. 499-511.

Christensen, Harry: Ebeltoft-arkiverne 1842-1970. Viborg 1989.

Clemensson, Per och Kjell Andersson: Släktforska! Steg för steg. Stockholm 1983.

Dybdahl, Vagn: Danmarks arkiver. Historie, funktioner, fremtid. 1982.

Fabritius, Albert og Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning, 1943, 3. udgave 1963.

Folkets arkiver. Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver 1949-1989. Red. Poul Sverrild, 1989.

Fortegnelse over slægtsbøger udgivet af Dansk Slægtsforskning, Fredericia, i årene 1950-1972. 1973.

Gissel, Dorthe: Fortegnelse over dansk slægtslitteratur 1973-1979, særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift 1982.

Hansen, Gregers: Bispen og betleren. DHH 1982.

Harfot, Elo: Trævlerødder – alternativ slægtshistorie, DHH 1984.

Hennings, Poul: Slægtsforskning, 1933.

- Hvem forsker Hvad. Udgivet siden 1968. Nuværende adresse: Helle Villesen, Christian Xs vej 27, 8260 Viby J.
- Ilse, Grethe: Dansk Arkivbibliografi 1889-1981 m. tillæg, 1982.
- Jansen, Lotte: De fynske godsarkiver. En introduktion. Odense 1975.
- Jeg arbejder med. Udgivet af Dansk historisk håndbogsforlag (DHH) Hæfte 11 udkommet 1990. Adresse: Klintevej 25, 2800 Lyngby.
- Langholz, Carl: Anetavler for berømte danskere. 1. samling. Digtere og forfattere. DHH. 1989.
- Lund, Lise: Biskop Rasmus Møllers slægt, 1969.
- Personalhistorisk Tidsskrift. Udgivet siden 1880 af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie. Nuværende redaktør: Tommy Christensen, Bulgariensgade 5 st., 2300 København S.
- Personalhistoriske Studier. Red. Hans H Worsøe, 1979.
- Prange, Knud: Mit navn er Jensen. Danmarks Radios grundbøger 1989.
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, under udgivelse, siden 1983 er udkommet foreløbig 4 bd.
- Ryttergodserne. Arkivregistraturer 3. Godsarkiver 1 v. Poul Rasmussen. Vibrog 1971.
- Scharling, Suno: Min slægt. Hvorfor. Hvordan. Hvornår, 1989.
- Seidelin, Mogens: Den seidelinske slægtsbog I-V, 1940-82.
- Skakke, Johan: Slægtsbog (anetavle) for Jørgen, Kirsten og Poul Erik Skakke. 1954.
- Slægt og Data, Udgives af DIS-Danmark, adresse: Slangerupgade 30, 3.tv. 2200 Kbhvn. N.
- Slægt og Stavn. Udgives af Slægtshistorisk forening for Storkøbenhavn, adresse: St. Kongensgade 89,2, 1264 København K.
- Worsøe, Hans H.: Find dine rødder. Politikens håndbog i slægtshistorie. 1987.
- Worsøe, Hans H.: Grundbog i slægtshistorie. Køng 1962.
- Worsøe, Hans H.: Slægtshistorie – en vejledning. DHFs håndbogsserie, 1973.
- Worsøe, Hans H.: Slægtshistorie i Sønderjylland. Aabenraa 1983.

Skjolde

– heraldiske studier

Middelalderens danske bispesegl og deres heraldik

Af Per Ingesman

Indledning

Der er vist almindelig enighed om, at heraldikken opstod i begyndelsen af 1100-tallet med et krigerisk formål, for at sætte højmiddelalderens riddere i stand til at identificere hinanden i krig og turneringer. Forholdsvis hurtigt skete dog en ændring af heraldikkens primære formål, således at våbnerne ikke længere var forbeholdt de skjolde, ridderne anvendte i deres dyster. Våbenskjoldene blev personlige identifikationsmærker, som en person kunne anbringe på bestemte genstande for at angive sit ejerforhold til disse. I takt med denne ændring af heraldikkens oprindelige formål bredte brugen af våbener sig også uden for den snævre kreds af kæmpende riddere. Adelige damer førte våben allerede i anden halvdel af 1100-tallet, gejstlige, borgere og bønder gjorde det fra 1200-tallet. Også til andre end enkeltpersoner bredte skikken sig, således at eksempelvis kirkelige institutioner og religiøse korporationer fik egne våbener.¹

At noget så intimt forbundet med krig og turneringer som det at føre våbenskjold kom i brug i kirken, har vakt en vis undren blandt forskere, der har beskæftiget sig med emnet. Den katolske heraldiker Bruno Bernard Heim gør f.eks. korrekt opmærksom på, at det var forbudt gejstlige at bære våben og deltage i krig, og at kirken gang på gang fordømte turneringer og forbød deltagelse i dem, ikke blot for gejstligheden selv, men endda også for lægmænd. Og i forlængelse heraf anfører han, at man i starten finder en udtalt tøven med at tillægge gejstlige våbenskjolde. Som eksempel nævner han, at den såkaldte Zürcher Wappenrolle fra 1240 gengiver 27 høje gejstliges våbener, men de er ikke som ellers afbildet på skjolde, men derimod på bannere. Heim siger det ikke eksplicit, men det er ganske klart hans opfattelse, at den tøvende holdning over for det nye fænomen, som han mener at kunne spore, må hænge sammen med, at man fra kirkens side oprindeligt har fundet heraldikken uacceptabel for gejstligheden på grund af dens forbundethed med militære formål.²

Tidens gejstlige segl viser to forhold, som for Heim er vigtige vidnesbyrd

om, at kirken kun tøvende har accepteret heraldikken. For det første er det med få undtagelser ikke før efter midten af 1200-tallet, at våbenskjolde bliver taget i anvendelse inden for kirken, altså mere end et århundrede efter brugen opståen blandt adelen. For det andet er de kirkelige ledere senere til at anvende slægtsvåbener end den lavere gejstlighed.

På den lavere gejstligheds segl optræder slægtsvåbener en del tidligere end på bispernes. Flere eksempler på gejstlige, der fører segl med våbenskjolde, haves således før midten af 1200-tallet i Frankrig,³ mens vi skal op til 1263, før vi har den første biskop, der i sit segl fører sin families våbenskjold.⁴ En række andre tilfælde fra anden halvdel af 1200-tallet kendes, men ellers er det først rigtigt i 1300-tallet, at Europas bisper begynder at bruge segl med våbenskjolde.⁵ Går vi til paverne selv, skal vi også helt frem til 1300-tallet, før de første paver, nemlig Clemens VI (1342-52) og Urban VI (1378-89), begynder at eksperimentere med anbringelse af familievåben på det pavelige segl, og her bliver fænomenet endda kun en parentes, idet heraldikken aldrig vinder indpas på middelalderens pavesegl.⁶

Formålet med denne artikel er at undersøge den her rejste problemstilling – »the introduction of the shield«, som Heim kort formulerer den – på middelalderens danske bispesegl. Først skal kronologien i våbenskjoldets introduktion på bispeseglene klarlægges, og i forlængelse heraf skal det undersøges, om bisperne er senere til at indføre våbenskjolde på deres segl end den lavere gejstlighed. Da det danske seglmateriale på begge disse punkter er i overensstemmelse med forholdene i udlandet, skal det derefter diskuteres, om materialet så også skal fortolkes på samme måde som hos Heim. Til belysning heraf foretages en nærmere analyse af noget, som Heim overhovedet ikke kommer ind på, nemlig selve heraldikkens funktion i bispeseglene. På den baggrund vil der sluttelig blive argumenteret for, at det danske materiale ikke nødvendigvis skal fortolkes som udtryk for en generel afstandtagen fra brugen af våbenskjolde hos højmiddelalderens bisper.⁷

Våbenskjoldets introduktion på bispeseglene

Vi har bevaret et forholdsvis omfattende og – i hvert fald for middelalderens senere del – forholdsvis komplet materiale af danske bispesegl (se tabel 1-8).⁸ Den første danske biskop, hvis segl kendes, er Ribebispen Radulf (1162-70). Derefter følger Slesvigbispen Niels (1192-1233/34) og ærkebisp Anders Sunesen af Lund (1201-22). Med ham begynder en næsten ubrudt række af ærkebiskoppelige segl, men ellers er det først fra omkring 1250, at vi har kendskab til de danske bispers segl. Fra denne tid har vi til gengæld også, i de fleste danske stifter, hele serier af bispesegl uden alt for mange huller.

Derfor kan vi med stor sikkerhed sige, hvornår våbenskjoldet introduceres på middelalderens danske bispesegl. Den første danske biskop, som har et våbenskjold i sit bispesegl, er ærkebiskop Esger Juul (1310-25). Hans efterfølger, Carl Eriksen (1325-34), har vistnok ikke våbenskjold i sit segl,⁹ men fra og med *hans* efterfølger, Peder Jensen Galen (1334-55), har samtlige ærkebisper våbenskjold i deres bispesegl. De andre danske biskopper følger snart i ærkebispens fodspor. I Børglum stift introduceres fænomenet af bisp Tyge (1328-41-) og i Slesvig af bisp Hellembert (1331-43), mens bisperne i de andre stifter er lidt senere ude. Overalt slår våbenskjoldet dog igennem, da det først har vundet indpas, og fra omkring 1360 har næsten alle danske biskopper et våbenskjold i deres bispesegl.

Med hensyn til heraldikkens indtog på middelalderens danske bispesegl afgiver materialet således et klart og entydigt udsagn, som er helt i overensstemmelse med de almeneuropæiske forhold. Gælder det samme, når vi indtager det øvrige seglmateriale for at se, om bisperne er de første blandt middelalderens danske gejstlige, der anvender våbenskjolde på deres segl?

Det ældste danske bispesegl, vi kender, tilhører Ribe-bispen Radulf (1162-70). Det er selve seglstampen, vi har bevaret, mens der ikke kendes aftryk af seglet fra middelalderen. (Efter DGS nr. 797).

De ældste gejstlige segl med våbenskjolde

Det første eksempel på en dansk gejstlig, der har et våbenskjold i sit segl, ligger så tidligt som 1277. Da beseglede Roskildeprovsten Jens med et segl, der viser et våbenskjold med en hjortevie, som mellem takkerne har en stjerne (DGS nr. 199, jf. DGS nr. 200*). Dette er altså et rent heraldisk segl, og også andre sådanne ses benyttet af roskildensiske domkapitelsmedlemmer på et tidspunkt, hvor den første danske biskop endnu ikke er begyndt at føre våben i sit segl, således af provsten Peder Saxesen 1302 (DGS nr. 207) og af kanniken Oluf Bjørnsen 1302 (DGS nr. 203). Men også segl, hvori våbenskjolde er indsat i kombination med gejstlige motiver, optræder, før ærkebiskop Eger Juul begynder at bruge et sådant segl. I Lund har provsten magister Thrugot således så tidligt som 1289 et segl, der forestiller bebudelsen, men har et våbenskjold med Hakvåbenet indsat forneden (DGS nr. 40). Og i Roskilde benytter den lige nævnte provst Peder Saxesen i 1302 et andet segl, der forestiller pave Lucius' hoved båret i et klædebon af to engle og forneden viser seglets ejermand knælende, med et våbenskjold med en skråstillet uldsaks til hver side (DGS nr. 206). Andre tidlige eksempler på segl med kombinationer af gejstlige motiver og våbenskjolde er Lundedekanen Johannes Kalfs segl fra 1304 (DGS nr. 1020*) og Ribeærkedegnen Johannes' segl fra 1310 (DGS nr. 838).

Alle de her nævnte kapitelsgejstlige benytter segl med våbenskjolde før ærkebiskop Eger Juul, og det kan tilføjes, at der er endnu nogle stykker,

Det første danske gejstlige segl med et våbenskjold er brugt 1277 af daværende provst i Roskilde Jens Grand, der siden blev ærkebiskop. (Efter DGS nr. 199).

som nok er senere ude end ærkebisen, men dog før deres egen biskop. Det gælder således i Roskilde for provsten Skjalm Pedersen 1320 (DGS nr. 212) og dekanen Jakob Poulsen 1335 (DGS nr. 214). I Ribe er ikke bare den ovennævnte ærkedegner Johannes, men også kanniken Johannes Brun, der anvender et heraldisk segl i 1338 (DGS nr. 841), tidligere til at benytte våbenskjold i deres segl end Ribebisperne selv.

Også på dette punkt er det danske seglmateriale således entydigt og i overensstemmelse med de fra udlandet kendte forhold. Igennem et halvt århundrede var der blandt medlemmerne af domkapitlerne personer, der benyttede segl med våbenskjolde, før de danske bisper gjorde det.

Havde højmiddelalderens bisper slægtsvåbener?

Inden man tillægger det faktum, at lavere gejstlige benyttede våben i deres segl før bisperne, nogen betydning, må man naturligvis straks tage stilling til følgende spørgsmål: Kunne det tænkes, at de danske biskopper før ærkebisp Esger Juul ikke førte våben i deres segl af den enkle grund, at de ikke *havde* noget våben – at de ikke tilhørte nogen våbenførende slægt? På forhånd synes det usandsynligt, fordi alt, hvad vi ved om bispernes rekruttering i højmiddelalderen, peger i retning af, at de hentedes fra aristokratiet. Flere eksempler viser da også, at det stillede spørgsmål må besvares benægtende.

Det mest interessante eksempel er måske den ovenfor nævnte Roskildeprovst ved navn Jens, der i 1277 som den første danske gejstlige overhovedet fører et segl med et våbenskjold. Han er nemlig identisk med den senere ærkebiskop Jens Grand (1289-1302), hvis bispesegl *ikke* indeholder noget våbenskjold.

Der kan også nævnes andre eksempler på, at bisper, der *kunne* have ført våben i deres segl, fordi de var af en våbenførende slægt, alligevel ikke gør det, før vi når et stykke op i 1300-tallet. Ærkebisp Anders Sunesen (1201-22) tilhører Hvideslægten, som vi med sikkerhed ved førte våben på denne tid, blandt andet fordi vi kender det segl med våbenskjold, som ærkebispens egen broder har benyttet 1225 og 1230.¹⁰ På samme måde ved vi, at ærkebisp Jakob Erlandsen (1253-74) havde en broder, der førte segl med våbenskjold 1268,¹¹ og at Ribebispen Johannes Hee (1313-27) havde en broder, der førte segl med våbenskjold 1320.¹² Alligevel var der ingen af disse bisper selv, der førte våbenskjold i deres segl. Det samme gælder adskillige andre af tidens bisper, som normalt går for at være af fornem slægt.¹³

Hvorfor introduceres våbenskjoldet så sent på bispeseglene?

En nærmere undersøgelse af introduktionen af heraldikken på middelalderens danske bispesegl viser således klart, at man også i Danmark finder de

vidnesbyrd, som Heim har peget på som udtryk for en tøvende holdning til fænomenet fra kirkens side og specielt fra den kirkelige ledelses side. Bisperne begynder først i løbet af 1300-tallet at indsætte våbenskjolde i deres segl. De gør det ikke blot betydeligt senere end adelen, men også senere end den lavere gejstlighed, idet der er flere eksempler på prælater og kanniker i domkapitlerne, der bruger våbenskjolde i deres segl, før bisperne gør det. Man kan endda finde en enkelt person, der fører våbenskjold som domkapitelsprælat, men holder op med det som biskop, nemlig Jens Grand. Også en række andre bisper, der beviseligt *kunne* have ført våbenskjolde i deres segl, fordi de var af en våbenførende slægt, gør det alligevel ikke.

Spørgsmålet er nu, om disse vidnesbyrd faktisk skal fortolkes som udtryk for en afstandtagen, der bundede i en kirkelig uvilje mod våbenskjolde på grund af disses oprindelige forbundethed med krig og turneringer? I grunden forekommer en sådan fortolkning slet ikke logisk på baggrund af det danske kildemateriale. Vi har set, at det er blandt medlemmerne af domkapitlerne, at man finder de første danske gejstlige med våbenskjolde i seglet, og at fænomenet først og fremmest viser sig i prælaterens kreds, blandt kapitlernes ledende medlemmer. Det vil altså sige, at våbenskjolde i gejstlige segl findes og er accepteret i lige netop det miljø, hvorfra bisperne rekrutteres. Forklaringen på, at bisperne venter med at få våbenskjolde i deres segl til op i 1300-tallet, kan da ikke være, at de nærer uvilje mod det. En sådan uvilje skulle jo i så fald være opstået ganske pludseligt hos hver enkelt biskop efter vedkommendes forfremmelse til bispesembedet, hvilket ikke lyder særlig sandsynligt.

Men hvorfor var bisperne da så længe om at anbringe våbenskjolde i deres segl? Ja, forklaringen kunne jo tænkes at være, at netop bispeseglenes udformning og indhold i langt højere grad end den lavere gejstligheds segl var underkastet en tradition, en vedtagen norm, som var så stærk, at den ikke uden videre kunne brydes for at introducere et nyt fænomen som våbenskjoldet.

For at afgøre, om denne forklaring har noget på sig, skal der i det følgende foretages en nærmere undersøgelse af den typologiske udvikling inden for middelalderens danske bispesegl, idet der først ses på hvert enkelt stift for sig, hvorefter de fælles træk i udviklingen søges sammenfattet.

Bispeseglenes typologiske udvikling

I *Lund* har man gennem hele 1200-tallet, fra Anders Sunesen (1201-22) til Isarn (1302-10), en fast type bispesegl. Der er tale om et ovalt tilspidset segl, der viser ærkebispens siddende på en slags tronstol med nogle karakteristiske dyrehoveder som armlæn, idet han holder krumstaven i venstre hånd og løfter højre hånd til velsignelse (DGS nr. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 10, 12). Der

anvendes flere forskellige contrasegl; fælles for dem er, at de viser stiftshelgenen Skt. Laurentius med risten (DGS nr. 4, 6, 7*, 9, 11, 13).

I denne segltype indsætter Esger Juul (1310-25) sit våbenskjold forneden, og Carl Eriksen (1325-34) udskifter krumstaven med en korsstav, og med disse ændringer benyttes den ovalt tilspidsede type med en fremstilling af den tronende ærkebiskop også af Peder Jensen Galen (1334-55) og Niels Jensen (1361-79) (DGS nr. 14, 16, 17, 20). Derefter går denne type af brug.

Det ser ud til, at en rund afløser for den ovalt tilspidsede type udvikles af det ærkebiskoppelige contrasegl. Peder Jensen Galen (1334-55) indsætter sit våbenskjold også i sit contrasegl, idet han placerer det ved siden af Skt. Laurentius med palmegren og rist (DGS nr. 18). Efterfølgeren Jacob Nielsen Kyrning (1355-61) flytter våbenskjoldet ned forneden i seglet og placerer martyren i indgangsportalen til en kirkebygning (DGS nr. 19). Den herved fremkomne type bliver, med små variationer, den almindelige i Lund i det følgende halve århundrede, brugt af ærkebisperne til og med Peder Kruse

Seglet tilhørende ærkebisp Esger Juul (1310-25) er det første bispesegl i Danmark, der viser ejermandens våbenskjold. (Efter DGS nr. 14).

(1410-18) (DGS nr. 21, 22, 23, 24, 25). Peder Lykke (1418-36) sætter Jomfru Maria med barnet sammen med Skt. Laurentius, men bevarer ellers typen (DGS nr. 26). Det samme gør hans tre efterfølgere frem til slutningen af århundredet, idet de dog udskifter Maria med Johannes Døberen (DGS nr. 27, 29, 30, jf. også nr. 28 og 31).

Et af flere segl tilhørende Birger Gunnensen (1497-1519) holder sig ligeledes til denne type (DGS nr. 1019), men selve ærkebispens store pragtsegl bryder, med sin helt personlige udformning af det ærkebiskoppelige segl, næsten fuldstændigt med den indtil da benyttede type. Ærkebispens skjold med hjelm, bispehue og de to stave har fået en helt dominerende plads, Laurentius er nu kun én ud af fire helgener, hvor de andre er Andreas, Maria Magdalene og en helgeninde, der læser i en bog (Birgitta?), ligesom der også foroven er fundet plads til en fremstilling af korsfæstelsen med Maria på den ene og Johannes Apostel på den anden side (DGS nr. 32, jf. den forenklede udgave nr. 33, hvor kun de to mandlige helgener, Laurentius og Andreas, er med).

Præcis som i Lund har man i *Roskilde* i 1200- og begyndelsen af 1300-tallet et ovalt tilspidset bispesegl, der viser den tronende biskop siddende på en stol (med en lidt anden udformning af armlænene end i Lund); denne type benyttes fra Jakob Erlandsen (1249-54) til Oluf (1300-20) (DGS nr. 148, 150, 152, 154, 155, 156).

I løbet af 1300-tallet udvikles, i flere omgange, en ny type. Jens Nyborg (1330-44) har et segl, der nok er ovalt tilspidset som forgængernes, men ellers har et helt usædvanligt motiv: bispem og en kongelig helgen, der knæler foran et krucifiks, anbragt mellem takkerne på et kronhjortehoved (DGS nr. 158).¹⁴ Efterfølgeren Jakob Poulsen (1344-50) bruger igen den gamle type, men indsætter sit våbenskjold fornedet i seglet (DGS nr. 160), nøjagtig som ærkebisperne i Lund havde gjort det kort før. Hans efterfølger, Henrik Gertsen (1350-68), placerer den tronende biskop i en portal (DGS nr. 162). Dette segl bliver øjensynligt et mellemlid til den segltype, der siden kommer til at afløse den gamle type. Hos Niels Jakobsen Ulfeldt (1368-95) har vi nemlig stadigvæk et ovalt tilspidset segl med en tronende person, men nu er denne stiftshelgenen pave Lucius, mens Roskildebispen selv knæler nederst i seglet, omgivet af to våbenskjolde (DGS nr. 164). Under Peder Jensen Lodehat (1395-1416) benyttes en noget større version af samme type, hvor der også er blevet plads til at lade Skt. Peder og Skt. Paulus flankere paven (DGS nr. 166).

Med dette segl går den ovalt tilspidsede type af brug i Roskilde. Også her synes man at have overvejet at lade contraseglet udvikle sig til det egentlige bispesegl. Fra den ældste tid, første gang under Jakob Erlandsen ved midten

af 1200-tallet, havde man i Roskilde som contrasegl benyttet et mindre, rundt segl med stiftsmærket, to lodret stillede nøgler lagt på et kors (DGS nr. 149, 151, 153, 157, 159, 161, 163). Niels Jakobsen Ulfeldt (1368-95) og Peder Jensen Lodehat (1395-1416) placerer bispevåbenet fornedet på contraseglet med stiftsmærket (DGS nr. 165, 167, 168), men derefter går contraseglet af brug. Bisperne i første halvdel af 1400-tallet eksperimenterer med udformningen af det biskoppelige segl, for det meste ved at kombinere stiftsmærket, der nu ved at blive placeret i et våbenskjold er blevet til et egentligt stiftsvåben, med deres personlige våben; nogen endelig form nås dog ikke (DGS nr. 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175).

Den får vi først under Oluf Mortensen Baden (1461-85). Nu kommer pave Lucius fra det gamle spidsovale bispesegl nemlig til ære og værdighed igen i et rundt segl. Han sidder tronende, med evangeliebogen i højre og korsstaven i venstre hånd, og har ved sine fødder to våbenskjolde, med henholdsvis stiftsvåbenet og bispens eget våben. Denne type benyttes indtil Reformationen, idet dog Johan Jepsen Ravensberg (1500-12) har et kvadreret skjold med stiftsvåbenet og hans eget våben, mens Lage Urne (1512-29) helt dropper stiftsvåbenet (DGS nr. 176, 178, 180, 182).

Materialet fra *Odense* er ret dårligt, men det ser ud til, at man her, i 1200-tallet og første halvdel af 1300-tallet, benyttede nøjagtig samme type som i Lund og Roskilde, et ovalt tilspidset segl med en tronende biskop (DGS nr. 518, 518*(?), 518**(?), 520). Som contrasegl havde man et ovalt tilspidset segl forestillende stiftshelgenen Skt. Knud Konge med scepter og æble, i hvilket der fornedet var en knælende biskop (DGS nr. 518*(?), 519).

Den endelige udformning af Odensebispernes segl opstod tilsyneladende ved en videreudvikling af contraseglet. Niels Jonsen (1339-62) begyndte at bruge et segl af nøjagtig samme type som contraseglet som selvstændigt segl (DGS nr. 521). Hans efterfølger Erik Jensen Krabbe (1362-75) udformede en variant af denne segltype, der blandt andet introducerede to våbenskjolde i seglet, her bispens to anevåbener (DGS nr. 522), mens de to indvandrede holstenere af Podebuskslægten, Woldemar (1375-88) og Tetz (1388-1400), helt brød med traditionen med deres næsten rent heraldiske segl (DGS nr. 523, 524). Jens Ovesen (Jernskæg) (1400-20) vender atter tilbage til traditionen, idet han klart udformer sit segl med forbillede i bisp Niels Jonsens. Det ovale tilspidsede segl bliver større, og det forsynes med to våbenskjolde, nu bispens og stiftets: et korsskjold (DGS nr. 525). Som contrasegl benytter han et rundt segl, der atter viser Skt. Knud og de samme to våbenskjolde (DGS nr. 526). Dette contrasegl bliver model for Odensebisperne Henneke Ulfeldt (1440-59), Mogens Krafse (1459-74) og Carl Rønnow (1474-1501), hvis segl viser den tronende Knud med de to våbenskjolde, stiftets og bispens, for

fødderne (DGS nr. 529 (jf. 528), 530, 532, jf. også nr. 527). Den sidste indviede Odensebisp før Reformationen, Jens Andersen (Beldenak) (1501-29), foretager en kraftig modifikation af den her fremkomne type, idet han dropper stiftsvåbenet, forstørrer sit eget våbenskjold og nærmest reducerer stiftshelgenen til skjoldholder for dette (DGS nr. 533).

I *Børglum* benyttes et ovalt tilspidset segl med en siddende biskop, samme type som i de andre danske stifter, fra Johannes (1264-o. 1280) til Niels (1304-28) (DGS nr. 609**, 609***). Som contrasegl anvendes et ovalt tilspidset segl, der viser stiftshelgenen Maria med Jesusbarnet på armen og forneden bispen knælende (DGS nr. 609****, jf. nr. 611). Tyge (1328-41-) og Magnus (1354-65) placerer et våbenskjold i bunden af det ovalt tilspidsede segl, men benytter ellers den gamle type, med den variation, at bispen i Tyges segl står op i stedet for at sidde (DGS nr. 612, 613). Derefter er det imidlertid også slut med at benytte den ovalt tilspidsede type med bispen.

Også her er det contraseglet, der er udgangspunkt for udviklingen af afløseren for den oprindelige segltype. Allerede Niels (1304-28) benytter contraseglet selvstændigt (DGS nr. 611), Magnus (1354-65) er den første, der kombinerer contraseglets Mariafigur med sit personlige våbenskjold (DGS nr. 614). Efterfølgerne går videre i samme spor, idet der tilsyneladende vakles lidt mellem et ovalt tilspidset og et rundt – med mellemformen et ottekantet – segl (DGS nr. 615, 616, 617, 618). Det sluttelige resultat bliver dog et rundt segl, med Maria og Jesusbarnet siddende i en portal i midten af seglet, flankeret af henholdsvis stiftets og bispens våbener. Et sådant segl benyttes i det meste af 1400-tallet, af Gert Pedersen (Gyldenstjerne) (1425-53) og Jep Friis (1453-86) (DGS nr. 619, 620). Niels Styggesen Rosenkrantz (1486-1519) dropper stiftsvåbenet og flytter sit eget våbenskjold ned i bunden af seglet, men holder sig ellers til den traditionelle type (DGS nr. 621, 622). Først hans efterfølger Stygge Krumpen (1519-36) bryder hermed, idet han giver afkald på Maria, men til gengæld genoptager stiftsvåbenet, nu kvadreret med hans eget våben i et skjold, der er forsynet med bispehue og lagt på en bispestav (DGS nr. 623, jfr. nr. 624).

Også i *Viborg* har man det sædvanlige ovalt tilspidsede segl med en tronen- de biskop i 1200-tallet (DGS nr. 668, 670, s. 55). Et ovalt tilspidset segl med en biskop, men nu en stående biskop, anvendes stadig af Tyge (-1323-30-) og Peder (-1345-60-) (DGS nr. 672, 673), men allerede fra omkring 1300 er en afløser under udvikling, idet Peder (1298-1322/23) som den første benytter et rundt segl, i hans tilfælde med en fremstilling af Marias bebudelse (DGS nr. 671). Et sådant rundt segl med stiftshelgenen Vor Frue bliver bispeseglstypen i Viborg. Peder (-1345-60-) benytter – foruden det ovennævnte ovalt tilspidsede segl – et rundt segl med en fremstilling af Marias himmelfart (DGS nr.

674), hans efterfølger Jakob Moltke (1367-96) har i stedet Maria med barnet og indsætter som den første sit våbenskjold i seglet (DGS nr. 675). Dermed er den endelige afløser for det ovalt tilspidsede segl blevet til. Med en enkelt undtagelse med hensyn til den ydre form – bisp Lave Glob (1396-1429), hvis segl er ovalt tilspidset i stedet for rundt (DGS nr. 676) – benytter Viborgbisperne efter denne tid et rundt segl med en fremstilling af Maria med barnet, hvori er indsat enten kun bispens eget eller både bispens og stiftets våben. Maria kan være ledsaget af andre helgener, og våbenskjoldene kan enten være placeret på hver side af Maria eller forneden i seglet, men bortset fra sådanne variationer ligger typen fast (DGS nr. 677, 678, 679, 680, 681, 683, 684).

Også i *Århus* anvender bisperne i 1200-tallet et ovalt tilspidset segl med en tronende biskop (DGS nr. 727, 729). Desuden benyttes et upersonligt sekret, der viser lammet med korsfanen, stående med forbenene på en klippe, hvorfra et kildevæld udspringer, og med bagbenene på det anker, der er stiftshelgenen Skt. Clemens' attribut (DGS nr. 728, 729*, 730*).

I *Århus* er det selve det ovalt tilspidsede segl, der bliver udgangspunkt for den senmiddelalderlige segltype. Poul (-1354-69) har stadigvæk en velsignende biskop i et ovalt tilspidset segl, men bispen står nu op i en portal, og forneden er bispens våbenskjold indsat (DGS nr. 730). Biskop Bo Mogensen Lang (1395-1423) har et segl, der ganske klart er modelleret efter dette, men nu er den velsignende biskop udskiftet med Skt. Clemens med ankeret (DGS nr. 732).¹⁵ Samme Bo tager et skridt videre og ændrer seglets form fra oval til rund, og dermed er den senmiddelalderlige type nået. Bortset fra, at Ulrik Stygge (1424-49) har både stiftsvåbenet og sit eget våben i seglet, placeret på hver side af helgenen, viser de århusianske bisper i 1400-tallet i deres segl Skt. Clemens i en portal, med bispens våben forneden i seglet (DGS nr. 733, 734, 735, 736, 740). Først Niels Clausen (1490-1520) og Ove Bille (1520-36) går væk fra denne type, idet deres segl blot viser bispevåbenet med bispehue og krumstav (DGS nr. 741, 742, 743, jf. allerede nr. 739).

Fra *Ribe* har vi bevaret det ældste danske bispesegl, tilhørende bisp Radulf (1166-70). Det er et ovalt tilspidset segl, der viser bispen siddende med krumstaven på en slags tronstol, altså den sædvanlige type (DGS nr. 797). Segl af denne type benyttes af Ribebisperne gennem hele 1200-tallet og til dels også i første halvdel af 1300-tallet (DGS nr. 798, 800, 802, 804, 805, 808). Flere forskellige, både ovalt tilspidsede og runde contrasegl til dette segl benyttes, men fra og med Tyge (1273-88) og indtil anvendelsen af contrasegl går af brug omkring midten af 1300-tallet, viser de bispen knælende for stiftshelgenen Maria med barnet (DGS nr. 803, 806, 809). Efter forskellige eksperimenter gennem 1300-tallet – bebudelsen i et ovalt tilspidset segl med bispen knælende forneden (DGS nr. 807), et rundt segl med bispevåbenet

mellem to krumstave (DGS nr. 810), en biskoppelig helgen flankeret af Peder og Paulus og med stiftsvåbenet og bispevåbenet forneden i det ovalt tilspidsede segl (DGS nr. 811) – ender vi med et rundt segl, hvori contraseglets fremstilling af Maria med barnet indgår sammen med forskellige kombinationer af stiftsvåbenet og bispevåbenet. Denne type benyttes af Ribebisperne fra og med Johannes Mikkelsen (1369-88) og helt op til Reformationen (DGS nr. 810*, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 822, 824, 826), idet det fra anden halvdel af 1400-tallet bliver almindeligt, at bisperne desuden har et mindre segl, der blot viser de to våbenskjolde, stiftets og bispens eget (DGS nr. 821, 823, 825).

Fra begyndelsen af 1200-tallet og endnu ved midten af 1300-tallet anvendes i Slesvig et ovalt tilspidsset segl med en tronende biskop, nøjagtig som i de andre danske stifter (DGS nr. 962*, 963, 965, 968; DGSSH Taf. I, 1, 2, 4 og 9). Som contrasegl for dette benyttes et mindre ovalt tilspidsset segl, der kan fremvise forskellige motiver. Under Eskil (1244-55) forestiller det en uidentificerbar gejstlig, under Johannes Bockholt (1308-31) er stiftshelgenen Skt. Peder med nøglen motivet, mens contraseglet under Niels Brun (1351-68/69) viser Skt. Peder sammen med en anden helgen (DGS nr. 964, 966, 969; DGSSH Taf. I, 3, 5 og 10).

I Slesvig opstår den senmiddelalderlige segltype klart nok med udgangspunkt i det ovalt tilspidsede segl med den tronende biskop, til hvilket contraseglets fremstilling af Skt. Peder flyttes. Hellembert (1331-42) bibeholder den tronende biskop i det ovalt tilspidsede segl, men placerer ham i indgangsportalen til en kirkebygning og lader ham være omgivet af henholdsvis stiftsvåbenet med to korslagte nøgler og bispens eget våben (DGS nr. 967; DGSSH Taf. I, 6). Seglet tilhørende efterfølgeren Henrik Warendorp (1343-50/51) er næsten magen til, bortset fra at det kun indeholder et enkelt våbenskjold, bispens eget, som følgelig er flyttet ned i bunden af seglet (DGSSH Taf. I, 8). Hos Johan Skondelev (1374/75-1421) er det Skt. Peder, der står i kirkebygningens indgangsportale, mens biskoppen omgivet af to våbenskjolde, henholdsvis stiftets og sit eget, knæler i bunden af seglet (DGS nr. 970; DGSSH Taf. II, 1). Med ændring af formen fra oval til rund bliver dette segl udgangspunkt for den senmiddelalderlige segltype, og ændringen foretages af samme Johan Skondelev. Fra og med hans tid er Slesvigbispernes segl et rundt segl, der viser Skt. Peder med nøglen og forneden har den knælende biskop omgivet af stiftsvåbenet og hans eget våben. Af variationer bemærkes, at Skt. Peder først står i en portal, siden troner på en bænk og sluttelig står alene, ligesom de to våbener til sidst optræder i ét, kvadreret skjold, og den knælende biskop er forsvundet (DGS nr. 971, 972, 973, 974, 975, jf. nr. 976 og 977; DGSSH Taf. II, 2, 3, 4, 5, 6, 8 og 9, Taf. III, 1, 2, 3 og 4).

Vi kan nu forsøge at sammenfatte den typologiske udvikling af middelalderens danske bispesegl. Vi har oprindeligt én type, der findes i alle de danske stifter. Denne type bispesegl, som man måske kunne kalde den højmiddelalderlige type, er et ovalt tilspidset segl, der viser biskoppen tronende på sin tronstol, med bispestaven i den ene hånd og den anden hånd oprakt til velsignelse. Sammen med denne type segl anvendes ofte et contrasegl, der næsten altid viser et eller andet element, der repræsenterer stiftet, enten stiftshelgenen eller stiftsmærket. Både den ovalt tilspidsede segltype og anvendelsen af contrasegl går af brug i løbet af 1300-tallet, og i samme periode udvikles afløseren for den oprindelige bispeseglstype, hvad man kunne kalde den senmiddelalderlige type, der er et rundt segl indeholdende en kombination af helgenfigurer og våbenskjolde. Denne afløser kan fremkomme på i hvert fald to forskellige måder. Afløseren kan enten være en videreudvikling af det oprindelige bispesegl, der i dette indfører elementer repræsenterende stiftet, eller en videreudvikling af contraseglet, der i dette indfører elementer repræsenterende bispen.

Det er i denne typologiske udvikling, at heraldikken kommer til at spille en rolle. Man kan sige, at der altid er et element i seglet, der repræsenterer stiftet, og ét, der repræsenterer bispen. I højmiddelalderen fremkommer denne kombination af biskop og stift igennem foreningen af hovedseglets fremstilling af den tronende biskop og contraseglets fremstilling af enten stiftshelgenen eller stiftsmærket. I senmiddelalderen forenes disse elementer i et enkelt segl. Det element, der repræsenterer stiftet, er fortsat enten stiftshelgenen eller stiftsvåbenet, eller eventuelt begge dele. Med hensyn til det element i seglet, der repræsenterer biskoppen, sker der simpelthen det, at bispens våbenskjold afløser fremstillingen af den tronende biskop.

Heraldikken får altså en funktion i senmiddelalderens danske bispesegl, den bruges i seglets forsøg på symbolsk at give udtryk for foreningen af en bestemt person og et bestemt stift. I det følgende skal der gøres et forsøg på at trænge dybere ned i dette forhold igennem en undersøgelse af brugen af våbenkombinationer i bispeseglene.

Bispeseglernes våbenkombinationer

De første våbenskjolde i danske bispesegl er de pågældende bispers eget våben, deres fædrene våben, men ret hurtigt dukker brugen af flere våbener op. Allerede den første Slesvigbisp, der har våbenskjold i sit segl, Hellembert (1331-42), fremviser ikke blot sit personlige våben, men også stiftets: to skrå korslagte nøgler (DGS nr. 967; DGSSH Taf. I, 6, jf. 7). En sådan kombination bliver, som vi har set, den almindelige i flere af de danske stifter. Den første danske biskop, der har både sit fædrene og mødrene våben i sit segl, er

Odensebispen Erik Jensen Krabbe (1362-75) (DGS nr. 522), men det bliver nu aldrig nogen særlig udbredt praksis, idet den kun ses i to andre bispers segl (DGS nr. 23, 817, 818). En fordobling, således at der i seglet findes to ens våbenskjolde med bispens personlige våben, ses første gang i et segl tilhørende Børglumbispen Svend Moltke (1370-96) og forekommer desuden i tre andre af de middelalderlige bispers segl (DGS nr. 26, 164, 617, 971). Mens brugen af flere våbenskjolde i det samme segl således er et ret gammelt fænomen, er den skik at kombinere to våbener ved kvadrering af skjoldet et fænomen, der først dukker op i Slesvig stift kort før år 1500, hvorefter det bliver populært også andre steder. Segl med kvadrerede skjolde, sammensat af henholdsvis stiftets og den pågældende biskops personlige våben, benyttes således foruden af Slesvigbisperne Eggert Durkop (1488-99) (DGSSH Taf. II, 9), Ditlev Pogwisch (1499-1507) (DGSSH Taf. II, 10) og Godske Ahlefeldt (1507-41) (DGS nr. 975; DGSSH Taf. III, 1 og 2) også af Roskildebisperne Johan Jepsen Ravensberg (1500-12) (DGS nr. 180, 181) og Lage Urne (1512-29) (DGS nr. 183*) og af Børglumbispen Stygge Krumpen (1519-36) (DGS nr. 623, 624).

Den kombinerede brug af stifts- og bispevåbener er interessant og fortjener en særlig omtale. Her optræder nemlig en temmelig stor forskel mellem de danske stifter, således at et stiftsvåben i et par stifter enten slet ikke eller næsten ikke bruges i bispeseglene, mens det i de øvrige stifter omvendt optræder i hovedparten af bispeseglene. Ligeledes er der betydelig forskel på, hvor tidligt stiftsvåbenet får sin endelige form.

I *Lund* er der kun et eneste bispesegl, hvori der optræder noget, der kunne fortolkes som et stiftsvåben. Det er et segl, brugt af den udvalgte ærkebisp Johan Weze (1522-23), som viser et kvadreret skjold med et kors i første og fjerde felt og bispens slægtsvåben i andet og tredje felt (DGS nr. 33**, jf. nr. 33***). Hvis man sammenligner med de lige nævnte segl med kvadrerede skjolde, som på samme tid benyttes af bisperne i Roskilde, Børglum og Slesvig, skulle korset altså være stiftsmærket. Dette kan der dog ikke være tale om. Vi ved, at man i andre sammenhænge brugte stiftshelgenen Skt. Laurentius' attribut, den rist, hvorpå martyren blev stegt, indsat i et skjold som våben for Lunde stift, selv om vi aldrig ser våbenet i noget middelalderligt segl.¹⁶ Bortset fra Johan Wezes segl, der ikke engang er et rigtigt bispesegl, eftersom ejermanen kun var electus, fremviser de lundensiske bispesegl konsekvent aldrig noget stiftsvåben, kun ærkebispens personlige våbenskjold.¹⁷

I *Århus* ses kun en enkelt biskop bruge et stiftsvåben sammen med sit personlige våbenskjold i sine segl, nemlig Ulrik Stygge (1424-49) (DGS nr. 734, 735). Det hænger måske sammen med, at man vaklede mellem to helt

forskellige stiftsvåbener. Hos Ulrik Stygge er stiftsvåbenet nemlig lammet med fanen, mens man i andre sammenhænge benyttede stiftshelgenen Skt. Clemens' attribut, ankeret, i et våbenskjold med samme funktion.¹⁸

Over for Lund og Århus står så de øvrige danske stifter, hvor brugen af stiftsvåbenet sammen med bispens eget våben er næsten fast praksis i bispeseglene. I Roskilde, Odense og Slesvig finder vi på et forholdsvis tidligt tidspunkt en fastlagt udformning af stiftsvåbenet, mens vi i Børglum, Viborg og Ribe mærker en vis vaklen – eller måske snarere en vis udvikling.

*Børglum*bispernes segl udviser den største usikkerhed med hensyn til udformningen af stiftsvåbenet. Bisp Tyge (1328-41-) har i sit bispesegl et skjold med et skråliggende kors (DGS nr. 612), men da dette er seglets eneste våbenskjold, ved vi ikke, om der er tale om bispens personlige våben eller om en tidlig udformning af stiftsvåbenet. Johannes Mikkelsen (1365-69) har derimod to våbenskjolde i sit segl, hvoraf det, der skal være stiftsvåbenet, har et processionskors (DGS nr. 616). Dette bliver dog ikke det endelige stiftsvåben, som først dannes igennem en længere udviklingsproces. Seglet tilhørende bisp Peder (1396-1425) fremviser for første gang den ingrediens, hvoraf stiftsvåbenet skal udvikles, nemlig Skt. Peders nøgle, placeret lodret i våbenskjoldet (DGS nr. 618). I seglet tilhørende efterfølgeren Gert Pedersen (Gyldenstjerne) (1425-53) er nøglen placeret vandret i skjoldet og ydermere blevet omgivet af tre stjerner (DGS nr. 619). Hans efterfølger, bisp Jep Friis (1453-86), ændrer atter stiftsvåbenet, nu til to korslagte nøgler (DGS nr. 620), og det bliver så den endelige form, der benyttes også på reformationstiden i Stygge Krumpens allerede nævnte segl med det kvadrerede skjold (DGS nr. 623, 624).

Usikkerheden i Børglum omkring stiftsvåbenets udformning hænger måske sammen med, at man konkurrerede med Viborg om de korslagte nøgler. Mærkeligt nok gik udviklingen dog ikke i retning af differentiering, således at man endte med to forskellige våbener, men lige modsat, idet slutresultatet blev det samme stiftsvåben i begge stifter.¹⁹

I *Viborg* begyndte man med to korslagte nøgler, med en stjerne over og en rose under; det optræder første gang i et segl tilhørende bisp Lave Glob (1396-1429) (DGS nr. 676). Derefter droppes stjernen og rosen, og fra bisp Thorlav Olufsen (1437-51) og fremefter er stiftsvåbenet blot to korslagte nøgler (DGS nr. 679, 680, 681, 684). En enkelt variation findes hos bisp Niels Glob (1478-98), der lægger de korslagte nøgler over en bispestav (DGS nr. 681).

For at det ikke skal være løgn, synes man også i *Ribe* at have været tiltalt af de to korslagte nøgler, men her var man dog så klog at lade udviklingen gå i en anden retning end i Børglum og Viborg. I det segl, der bruges af bisp

Johannes Mikkelsen (1369-88), har vi som stiftsvåben de to skråt korslagte nøgler med en stjerne over (DGS nr. 810*, 811). Allerede hos efterfølgeren Eskil (1388/89-1409) er nøglerne dog blevet til et skråtliggende kors, stadigvæk med en stjerne over (DGS nr. 812). Og dette våben bliver fra denne tid Ribe stifts faste og uforanderlige stiftsvåben, benyttet af samtlige bisper frem til Reformationen (DGS nr. 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825).

I *Odense* bruges stiftsvåbenet, et skjold med et kors, sammen med bispens personlige våben af alle 1400-tallets fem bisper, fra Jens Ovesen (Jernskæg) (1400-20) til Carl Rønnow (1474-1501) (DGS nr. 525, 526, 527, 528, 529, 530, 532). Den sidste indviede Odensebiskop, Jens Andersen (Beldenak) (1501-29), brugte det derimod ikke (DGS nr. 533, 534).

I *Roskilde* er stiftsvåbenet endnu ældre og i brug endnu længere tid. Selve mærket, et kors lagt på to lodret stillede nøgler, bruges som contrasegl af stort set samtlige bisper fra midten af 1200-tallet til lidt ind i 1400-tallet (DGS nr. 149, 151, 153, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 168). Den sidste biskop, der benytter et contrasegl med stiftsmærket, Peder Jensen Lodehat (1395-1416), er også den første, der anbringer nøglerne og korset i et våbenskjold, således at der bliver tale om et rigtigt stiftsvåben (DGS nr. 166). Derefter benytter samtlige Roskildebisper indtil reformationstiden sig af dette stiftsvåben i kombination med deres eget personlige våben (DGS nr. 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 180, 181, 183*).

I *Slesvig* har vi den største og længstvarende stabilitet med hensyn til stiftsvåbenet, atter to skråt korslagte nøgler. Dette våbenmærke benyttes nemlig uforandret i 200 år, fra Hellembert (1331-42) til Godske Ahlefeldt (1507-41) (DGS nr. 967, 970, 971, 972, 973, 974, 975; DGSSH Taf. I, 6, Taf. II, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 og 10, Taf. III, 1 og 2).

Vi kan nu sammenfatte. Våbenkombinationer bruges i middelalderens danske bispesegl stort set *ikke* til at give en uddybende redegørelse for bispens slægtsforhold, til at oplyse om ikke blot den fædrene, men også den mødrene slægt. Flere våbenskjolde bruges derimod, hvor de findes, ret bevidst til at angive kombinationen af en bestemt biskop og et bestemt stift. Parallellen til to anevåbener, der repræsenterer en forening af en kvinde og en mand, er helt åbenlys: Sammenstillingen af stiftsvåbenet og bispens personlige våben repræsenterer på nøjagtig samme måde foreningen af en kirke og en mand – den biskop, der ikke er gift med en kvinde, men er viet til sit stift.²⁰

Afslutning

tationer længe opfattedes som uforenelige med kirkens holdning til krig og turneringer.

Denne artikels undersøgelse af middelalderens danske bispesegl har vist, at det danske kildemateriale fremviser det samme billede som i udlandet, både deri at heraldikken forholdsvis sent holder sit indtog på bispeseglene, og deri at bisperne ikke er de første gejstlige til at introducere våbenskjolde på deres segl. I de fleste danske stifter har vi fra omkring 1250 hele serier af bispesegl uden alt for mange huller, og vi kan derfor klart og utvetydigt se, at våbenskjoldet først introduceres på danske bispesegl af ærkebisp Esger Juul i begyndelsen af 1300-tallet. Derefter følger de andre stifter efter i løbet af en til to generationer, således at fra omkring 1335 har samtlige ærkebisper og fra omkring 1360 næsten alle danske bisper et våbenskjold i deres segl. Heroverfor står imidlertid, at medlemmer af domkapitelsgejstligheden var begyndt at bruge våbenskjold i deres segl allerede fra 1277 og fremefter.

Når bisperne er senere ude, skyldes det ikke, at de ikke kunne have ført våben. En del af de bisper i 1200-tallet og begyndelsen af 1300-tallet, der ikke førte våben i deres segl, tilhørte slægter, der beviseligt var våbenførende på denne tid. Der er altså faktisk en tøvende holdning over for brugen af våbenskjolde i bispeseglene, men hvorledes skal den fortolkes? Bunder den virkelig i en uvilje mod våbenskjolde som følge af heraldikkens militære oprindelse? For at undersøge det har artiklen set nærmere på bispeseglernes typologiske udvikling, herunder hvilken rolle heraldikken spiller i den.

Undersøgelsen af bispeseglernes typologiske udvikling viser, at vi i højmiddelalderen har et ovalt tilspidset segl, der viser biskoppen tronende på sin tronstol. Ofte anvendes sammen med dette et contrasegl, der næsten altid viser et eller andet element, der repræsenterer stiftet, enten stiftshelgenen eller stiftsmærket. Afløseren for den ovalt tilspidsede type, senmiddelalderens runde bispesegl, kan enten være en videreudvikling af det oprindelige bispesegl, der i dette indfører elementer repræsenterende stiftet, eller en videreudvikling af contraseglet, der i dette indfører elementer repræsenterende bispen. Med hensyn til det heraldiske elements funktion og anvendelse i bispeseglene viser det sig, at våbenskjoldet simpelthen erstatter den tronende biskop som det element i bispeseglet, der repræsenterer biskoppen. Og den forening af biskop og stift, som tidligere symboliseredes ved hovedseglets fremstilling af biskoppen sammen med contraseglets element repræsenterende stiftet, fremkommer nu ved den kombination af biskoppens personlige våben og stiftsvåbenet, der bliver almindelig i hovedparten af de danske stifter.

En højmiddelalderlig biskops segl skulle se ud på en bestemt måde og give udtryk for noget bestemt. Først i løbet af 1300- og 1400-tallet ændres den

traditionelle udformning, og heraldikken spiller netop en vigtig rolle i ændringen. Den bruges til at sige det samme, som man før sagde på anden vis. Omvendt kan vi måske sige, at man på bispeseglene ikke havde brug for heraldikken før, at det der skulle siges, blev sagt på en anden måde. Derfor behøver heraldikkens fravær på de højmiddelalderlige bispesegl ikke være udtryk for biskoppernes afstandtagen fra våbenskjolde. Hvad seglmaterialet viser, er, at bispeseglstraditionen var så fikseret, at et nyt fænomen som heraldikken ikke *uden videre* kunne introduceres i den – og ikke nødvendigvis andet.²¹

Vil man udtale sig om de højmiddelalderlige biskoppers holdning til brug af våbenskjolde, må man derfor finde andet kildemateriale, og som bekendt har vi faktisk et sådant i Danmark. Skjoldefrisen i Sorø klosterkirke påstår f.eks. at kende våbnerne for hele syv eller otte af 1100- og 1200-tallets danske bisper, og selv om man straks kan skrive et par stykker på Kornerups regning, er der dog mindst fem tilbage.²² Ligeledes i Sorø kirke viser den berømte, men langt yngre gravsten et våbenskjold for selveste ærkebisp Absalon (1177-1201), der ifølge Saxo i slaget mod venderne ved Volgast i 1184 skal have været til at genkende af fjenderne »ud fra skjoldet«.²³ Også for i det mindste endnu et par stykker af 1200-tallets bisper haves oplysninger om våbener i senere kilder.²⁴ De her nævnte kilder er ikke særligt gode, for ikke at sige uhyre problematiske, og i første omgang stiller man sig temmelig skeptisk over for deres udsagn, netop fordi de er i modstrid med seglmaterialet og med den etablerede opfattelse i den udenlandske forskning. Det var imidlertid nok værd at samle samtlige kildevidnesbyrd om bispevåbener før begyndelsen af 1300-tallet og underkaste dem en grundig undersøgelse. Skulle det vise sig, at danske bisper virkelig har ført våben allerede fra slutningen af 1100-tallet, så har vi her et i europæisk sammenhæng helt enestående og usædvanligt fænomen, som nok kunne fortjene opmærksomhed også uden for landets grænser.

Noter

1. Rémi Mathieu, *Le système héraldique français*, Paris 1946, s. 18ff.; Bruno Bernard Heim, *Heraldry in the Catholic Church. Its Origin, Customs and Laws*, Gerrards Cross 1978, s. 9ff, 14f.
2. Sst. s. 23-25.
3. F.eks. ærkedegnen af Valenciennes i 1236, en kannik i Saint Quentin i 1239, provsten af Zofingue i 1245; se Mathieu, anf. arb., s. 26f; Heim, anf. arb., s. 24.
4. Guy de Rochefort, biskop af Langres; se Max Prinnet, »Les armoiries familiales dans la décoration des sceaux des évêques français au XIIIe siècle«, *Bulletin archéologique* 1916, s. 110f; Mathieu, anf. arb., s. 26; Heim, anf. arb., s. 24.

5. Prinnet, anf. st., s. 110-117; Mathieu, anf. arb., s. 25ff; Heim, anf. arb., s. 24. Også i Norden er det først i 1300-tallet, at våbnerne dukker op i bispeseglene; se med hensyn til Norge Hallvard Trætteberg, Art. »Norge (Geistlige segl): Biskopsegl«, Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XV, København 1970, sp. 197-201, med hensyn til Sverige Rune Norberg, Art. »Sigill, andliga: Sverige«, Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XV, København 1970, sp. 194-197, og med hensyn til Finland Reinhold Hausen, Finlands medeltidssigill, Helsingfors 1900, nr. 6-29. Jf. note 7.
6. Harry Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien II, 2, Berlin-Leipzig 1931, s. 608-612 og specielt om våbener på pavebullen s. 611.
7. Problemstillingen er ikke tidligere behandlet i dansk forskning, som i det hele taget ikke har gjort meget ud af middelalderens danske bispesegl. Der er en forholdsvis fyldig indledning om middelalderens gejstlige segl i almindelighed og bispeseglene i særdeleshed i Henry Petersens kildeudgave, Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, København 1886, og Knud Prange har en instruktiv oversigtsartikel, »Danmark (Gejstlige segl)«, om samme emne i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XV, København 1970, sp. 201-203, men det er også det hele. Med hensyn til spørgsmålet om bispeseglernes heraldik nøjes begge med at konstatere, at bispens familievåben findes i bispeseglet fra midten af 1300-tallet.
8. Tabellerne indeholder en kronologisk ordnet oversigt over bispene i middelalderens otte danske bispedømmer fra anden halvdel af 1100-tallet, hvor det første bispesegl er bevaret, og frem til den katolske kirkes undergang ved Reformationen i 1536. Ud for hver biskop er det med krydsr angivet, om et eller flere bispesegl er kendt, og om seglet eller seglene i så fald indeholder et våbenskjold eller ej. Der er sat parentes om udvalgte bispers segl, fordi en »electus« ikke brugte et egentligt bispesegl; et sådant fik han nemlig først, når han havde modtaget sin bispevielse og var indsat i sit embede. Med hensyn til Århusbispen Esger Juul angiver parentesen, at denne biskop ikke har brugt sit eget bispesegl, men et upersonligt sekret tilhørende bispedømmet som sådan (DGS nr. 729*).
- Kildegrundlaget for tabellerne og for artiklens undersøgelser i øvrigt er de danske middelalderlige bispesegl, således som de foreligger publiceret af Henry Petersen i Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen (herefter DGS). For Lunde- og Slesvigbispernes vedkommende suppleres dette værk af to særlige udgivelser af disse bispers segl: H. Fleetwood, Svenska medeltida biskopssigill I: Ärkebiskopars av Lund sigill, Stockholm 1951, og Gottfried Ernst Hoffmann, Die geistlichen Siegel Schleswig-Holsteins im Mittelalter, (Schleswig-Holsteinische Siegel des Mittelalters, II. Abt., Heft 1), Neumünster 1933 (herefter DGSSH). Især det sidstnævnte værk indeholder en del segl, der ikke findes i DGS.
9. Et vist forbehold må tages, fordi den nederste del af det bevarede seglaftryk, hvor der måske er plads til et lille våbenskjold (sammenlign DGS nr. 16 med nr. 14), er beskadiget.
10. Henry Petersen, Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede, København 1897, nr. 7 tilhørende Jacob Sunesen af Møn.
11. Sst. nr. 33 tilhørende Anders Erlandsen.
12. Sst. nr. 147 tilhørende Niels Hee.
13. F.eks. Peder Bang i Roskilde (1254-77), Peder Pagh i Odense (1300-39), Jens Assersen i Århus (1288-1306), Christian i Ribe (1288-1313) og Johannes Bockholt i Slesvig (1308-31); se artiklerne om dem i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., I-XVI, red. Sv. Cedergreen Bech, København 1979-84.
14. Motivet er hentet fra helgenlegenden om Skt. Eustachius, der blev omvendt til kristendommen efter at have mødt en talende hjort med et kors i panden. Samme motiv optræder senere også i forbindelse med Skt. Hubertus.
15. Forgængeren Peder Jensen Lodehat (1386-95) har i sit segl en helgen, som seglbeskrivelsen i

- DGS med et vist forbehold identificerer med Skt. Peder (DGS nr. 731), hvilket virker ret mystisk. Mon ikke figuren trods alt skal forestille Skt. Clemens?
16. Som stiftsvåben findes risten afbildet blandt de andre katolske stiftsvåbener i hvælvingsetterne på Roskildebispens borg Gjorslev (DGS s. IX), det findes afmalet i en bevaret udgave af ærkestiftets missale, Missale Lundense fra 1514, og det ses indhugget på sten på ærkebispeslottet Hammershus på Bornholm (Bengt Olof Kälde, »Svenska Kyrkans heraldik«, Heraldisk Tidsskrift IV, nr. 35, 1977, s. 232 med fig. 29). Endvidere brugtes risten i flere skånske by- og herredsvåbener efter Reformationen, således af købstæderne Åhus og Elleholm, der i middelalderen tilhørte ærkesædet (A. Thiset, »Skaanske By- og Herredsvaaben i den danske Tid«, Historisk tidsskrift för Skåneland I, 1903, s. 338, 349, 362). Også selvstændigt, altså uden skjold, anvendtes risten som et mærke, der angav tilhørsforhold til Lunde kirken, eksempelvis indhugget på træer til angivelse af ejendomsskel (Rigsarkivet, Privatarkiver på pergament, Niels Nielsen Brahe: 21/7 1520).
 17. Selv ærkebisp Peder Lykke af slægten Bille, der i sine segl som biskop i Ribe (1409-18) havde ført både stiftets og sin slægts våbener (DGS nr. 813, 814), og måske syntes om dette at have to våbenskjolde i sit segl, måtte i sit segl som ærkebiskop (1418-36) nøjes med at anbringe sit fædrene våbenskjold to gange (DGS nr. 26).
 18. Det gælder f.eks. på selve domkirkens tårn, hvor Jens Iversen Lange (1449-82) opsatte dette våben som stiftsvåben sammen med sit slægtsvåben, og på et segl tilhørende de evige vikarers broderskab (DGS nr. 1039). Der kendes ingen aftryk af sidstnævnte, kun selve seglstampen, så vi ved ikke, hvornår det har været i brug. Indskriftsbåndets minuskler peger dog på senmiddelalderen, jf. DGS s. X-XI.
 19. Dog vel med forskellige tinkturer, men det kan man jo ikke se på seglene. Vi kender andetsteds fra farverne for Børglums og Slesvigs korslagte nøgler, men ikke for Viborgs; se DGS s. IX.
 20. Det er vel derfor ikke noget tilfælde, at det netop er i ærkestiftet, at vi aldrig finder et stiftsvåben i bispeseglene. Netop ærkebispens, der var gejstligt overhoved for *alle* de danske stifter (samt primas for de svenske), ville formodentlig ikke fremstå som alt for »lokal«, alt for eksplicit knyttet sammen med et *enkelt* stift.
 21. Jf. at mens pavernes segl – som indledningsvis anført – ikke i løbet af middelalderen bliver udstyret med slægtsvåbener, så benyttes sådanne på pavelige gravmæler, rumudsmykninger etc. i hvert fald fra omkring 1300; se Heim, anf. arb., s. 100.
 22. Den af Kornerup restaurerede skjoldefrise fremviser våbnerne for ærkebisperne Absalon (1177-1201) og Anders Sunesen (1201-22), Slesvigbispens Frederik (1167-79), Roskildebisperne Peder Sunesen (1191-1214) og Jens Krag (1290-1300), Århusbisperne Peder Vognsen (1191-1214) og Skjalm Vognsen (1204-15) samt muligvis ærkebisp Peder Saxesen (1222-28); se Henry Petersen, »Skjoldefrisen i Sorø Kirke. Et kritisk Bidrag til dansk Heraldik«, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1883, s. 3, 4, 6, 10, 16 med note 1, 24f, 33, 44f, 45. Med hensyn til Absalons og Peder Vognsens våbener er det umiddelbart klart, at de er Kornerups opfindelse; se ud over Henry Petersen også Ernst Verwohlt, »Hvide-slægtens heraldik«, Heraldisk Tidsskrift V, nr. 49-50, 1984, s. 202-206; Ernst Verwohlt, »De jyske Hvider og deres heraldik«, Heraldisk Tidsskrift VI, nr. 57, 1988, s. 321-324.
 23. Saxonis Gesta Danorum, ed. J. Olrik & H. Ræder, København 1931, 16. bog, VI, 3; jf. Verwohlt, »Hvide-slægtens heraldik«, anf. st., s. 202f.
 24. Verwohlt, »Hvide-slægtens heraldik«, anf. st., s. 212f kender ud over de på Sorøfrisen afbildede våbener for bisper af Hvideslægten tillige våbnerne for Roskildebispens Peder Jakobsen (1217-25) og for ærkebisp Jakob Erlandsen (1253-74).

Tabel 1: Lundebispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Eskil (1138-77)		
Absalon (1177-1201)		
Anders Sunesen (1201-22)	X	
Peder Saxesen (1222-28)		
Uffe Thrugutsen (1228-52)	X	
Jakob Erlandsen (1253-74)	X	
Erland Erlandsen (1274-76)		
Thrugot Torstensen (1276-80)	X	
Johannes Dros (1280-89)	X	
Jens Grand (1289-1302)	X	
Isarn (1302-10)	X	
Esger Juul (1310-25)	X	X
Carl Eriksen (1325-34)	X	
Peder Jensen Galen (1334-55)	X	X
Jacob Nielsen Kyrning (1355-61)	X	X
Niels Jensen (1361-79)	X	X
Mogens Nielsen (1379-90)	X	X
Peder Jensen (1390-91)		
Jakob Gertsen Ulfstand (1392-1410)	X	X
Peder Kruse (1410-18)	X	X
Peder Lykke (Bille) (1418-36)	X	X
Hans Laxmand (1436-43)	X	X
Tue Nielsen (1443-72)	X	X
Jens Brostrup (1472-97)	X	X
Birger Gunnensen (1497-1519)	X	X
Jørgen Skodborg (1520-21)	(X)	X
Didrik Slagheck (1521-22)		
Johan Weze (1522-23)	(X)	X
Aage Jepsen Sparre (1523-32)	(X)	X
Torben Bille (1532-36)	(X)	X

Tabel 2: Roskildebispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Asser (1142-57/58)		
Absalon (1157/58-91)		
Peder Sunesen (1191-1214)		
Peder Jakobsen (1217-25)		
Niels Stigsen (1225-49)		
Jakob Erlandsen (1249-54)	X	
Peder Bang (1254-77)	X	
Stigot (1277-80)	X	
Ingvar Hjort (1280-90)	X	
Jens Krag (1290-1300)	X	
Oluf (1300-20)	X	
Jens Hind (1320-30)		
Jens Nyborg (1330-44)	X	
Jakob Poulsen (1344-50)	X	X
Henrik Gertsen (1350-68)	X	
Niels Jakobsen Ulfeldt (1368-95)	X	X
Peder Jensen Lodehat (1395-1416)	X	X
Jens Andersen Lodehat (1416-31)	X	X
Jens Pedersen (Jernskæg) (1431-48)	X	X
Oluf Daa (1448-61)	X	X
Oluf Mortensen Baden (1461-85)	X	X
Niels Skave (1485-1500)	X	X
Johan Jepsen Ravensberg (1500-12)	X	X
Lage Urne (1512-29)	X	X
Joachim Rønnow (1529-36)	(X)	X

Tabel 3: Odensebispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Ricolf (-1135/39-47-)		
Simon (-1158-83-)		
Johannes Jensen (-1187/88-1207-)		
Lojus (-1222-)		
Ivar (-1224/25-1245)		
Niels (1245-47)		
Jakob (1247-52)	X	
Regner (1252-65/66)		
Peder (1266-?)		
Johannes (o. 1277-86)		

Tabel 3 fortsat

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Gisico (1286-1300)	X	
Peder Pagh (1300-39)	X	
Niels Jonsen (1339-62)	X	
Erik Jensen Krabbe (1362-75)	X	X
Woldemar Podebusk (1375-88)	X	X
Tetz Podebusk (1388-1400)	X	X
Jens Ovesen (Jernskæg) (1400-20)	X	X
Navne Jensen (Gyrstinge) (1421-40)	X	X
Henneke Ulfeldt (1440-59)	X	X
Mogens Krafse (1459-74)	X	X
Carl Rønnow (1474-1501)	X	X
Jens Andersen (Beldenak) (1501-29)	X	X
Knud Henriksen Gyldenstjerne (1529-36)	(X)	X

Tabel 4: Børglumbispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Tyge (-1148-1176-)		
Omer (-1179-1183-)		
Thrugot (-1187/88-)		
Omer (-1219-)		
Johannes (1238-47)		
Rudolf (1247-52)		
Elav Glob (1252-60)		
Johannes (1264-o. 1280)	X	
Svend (1280/81-83)		
Niels (1283-97)	X	
Joseph (1298-o. 1302)		
Niels (1304-28)	X	
Tyge (1328-41-)	X	X
Andreas (-1343-54)		
Magnus (Mogens Jensen) (1354-65)	X	X
Johannes Mikkelsen (1365-69)	X	X
Svend Moltke (1370-96)	X	X
Peder (1396-1425)	X	X
Gert Pedersen (Gyldenstjerne) (1425-53)	X	X
Jep Friis (1453-86)	X	X
Niels Stygge Rosenkrantz (1486-1519)	X	X
Stygge Krumpen (1519-36)	X	X

Tabel 5: Viborgbispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Svend (1133-53)		
Niels (1154-91)		
Asker (1191-1208)		
Asgot (1208-20)		
Thorsten (1220-22)		
Gunner (1222-51)		
Niels (1251-67)	X	
Peder (1267-86)	X	
Laurentius (1286-97)	X	
Tyge (1297)		
Peder (1298-1322/23)	X	
Tyge (-1323-30-)	X	
Simon (-1338-42-)		
Peder (-1345-60-)	X	
Jakob Moltke (1367-96)	X	X
Lave Glob (1396-1429)	X	X
Herman Rynkeby (1429-37?)		
Thorlav Olufsen (1437-51)	X	X
Knud Mikkelsen (1451-78)	X	X
Niels Glob (1478-98)	X	X
Niels Friis (1498-1508)	X	X
Erik Kaas (1508-20)	X	X
Jørgen Friis (1520-36)	X	X

Tabel 6: Århusbispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Eskil (-1157-66)		
Sven (1166-91)		
Peder Vognsen (1191-1204)		
Skjalm Vognsen (1204-15)		
Ebbe Vognsen (1215-24)		
Peder Elavsen (-1238-46)		
Peder Ugotsen (1249-60)		
Tyge (1261-72)	X	
Peder (1273-)		
Tyge (-1276-88)		
Jens Assersen (1288-1306)	X	
Esger Juul (1306-10)	(X)	

Tabel 6 fortsat

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Esger Bonde (-1312-o. 1325)		
Sven (-1326-52-)		
Poul (-1354-69)	X	X
Olav (1371-86)	X	
Peder Jensen Lodehat (1386-95)	X	X
Bo Mogensen Lang (1395-1423)	X	X
Ulrik Stygge (1424-49)	X	X
Jens Iversen Lange (1449-82)	X	X
Eiler Madsen Bølle (1482-90)	X	X
Niels Clausen (1490-1520)	X	X
Ove Bille (1520-36)	X	X

Tabel 7: Ribebispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Elias (1142-62)		
Radulf (1162-70)	X	
Stefan (1171-77)		
Omer (1183/84-1204)		
Olav (1204-14)		
Tuve (1214-30)		
Gunner (1230-45/46)	X	
Esger (1246-73)	X	
Tyge (1273-88)	X	
Christian (1288-1313)	X	
Johannes Hee (1313-27)	X	
Jakob Splitaf (1327-45)	X	
Peder Thuresen (1345-64)	X	
Magnus (Mogens Jensen) (1365-69)	X	X
Johannes Mikkelsen (1369-88)	X	X
Eskil (1388/89-1409)	X	X
Peder Lykke (Bille) (1409-18)	X	X
Christiern Hemmingsen (1418-54)	X	X
Henrik Stangeberg (1454-65)	X	X
Peder Nielsen (Lodehat) (1465-83)	X	X
Hartvig Juel (1483-99)	X	X
Iver Munk (1499-1533)	X	X
Oluf Munk (1533-36)	X	X

Tabel 8: Slesvigbispernes segl

Biskop	Bispesegl	Våbenskjold
Oggi (-1141-1167)		
Esbern (o. 1141-o. 1161)		
Frederik (1167-79)		
Valdemar (1179-92)		
Niels (1192-1233/34)	X	
Tyge (1234-38)		
Johannes (1238-44)		
Eskil (1244-55)	X	
Niels (1255-65)		
Bonde (1265-82)		
Jakob (1282-87)		
Berthold (1287-1307)		
Johannes Bockholt (1308-31)	X	
Hellembert (1331-43)	X	X
Henrik Warendorp (1343-1350/51)	X	X
Niels Brun (1351-1368/69)	X	
Henrik (1369/70-74)		
Johan Skondelev (1374/75-1421)	X	X
Henrik von der See (1421-29)	X	X
Claus Wulf (1429-74)	X	X
Helrik von der Wisch (1474-88)	X	X
Eggert Durkop (1488-99)	X	X
Ditlev Pogwisch (1499-1507)	X	X
Godske Ahlefeldt (1507-41)	X	X

Hellig heraldik i danske kalkmalerier

Af Ulla Haastrup

Mange våbenskjolde er malet i gotikkens danske kirker på vægge og hvælv. Adskillige af disse heraldiske våbenskjolde er blevet udforsket, bestemt og beskrevet af Knud Prange. Selv har jeg haft den store glæde at arbejde sammen med ham, blandt andet i Dominikanerklosterkirken i Vor Frue i Århus¹ og på Sjælland ved afdækningen af flere hidtil ukendte våbenskjolde med tilhørende indskrifter i Bringstrup kirkes korhvælv.² Som en ringe modydelse hermed en beskrivelse af nogle eksempler på de »guddommelige« våbenmærker og andre »hellige heraldiske« symboler i sengotikkens danske kalkmalerier.

Kristi våbenskjold, Arma Christi, er bevaret flere steder. De danske eksempler er beskrevet af M. Mackeprang.³ På Kronborg slot er Arma Christi omgivet af en halvkreds af adelsskjolde, således at Kristi våbenmærker, lidelsessymbolerne, i en slags »rigsvåben« danner centrum for adelsslægternes. Dette enestående og usædvanlig fornemme maleri kan dateres i en verdslig sammenhæng til 1420'erne.⁴

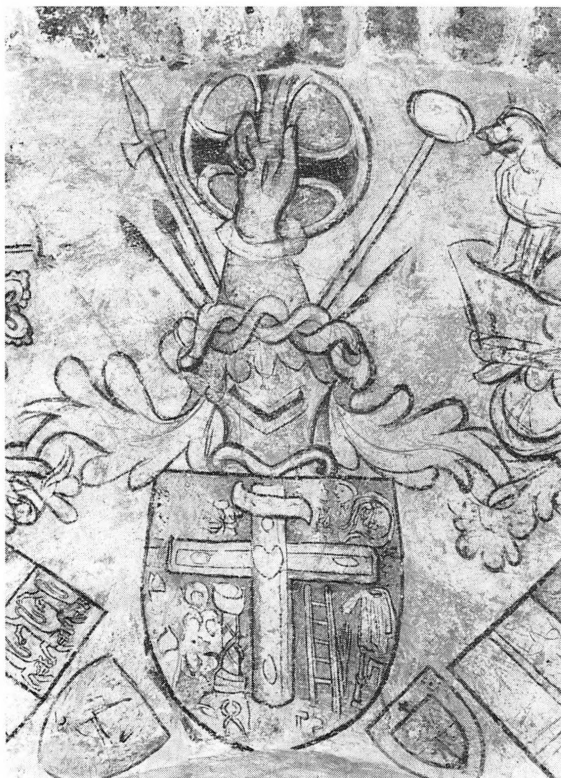
Et andet og meget vigtigt eksempel findes i Egtved kirke.⁵ Det store våbenskjold med Arma Christi holdes af en engel. Våbenmærket består af følgende lidelsessymboler: Det tomme korstræ med tre nagler, navneskilt med INRI og tornekronen danner midtaksen. På heraldisk højre side findes yderst fire par hoveder. Fire gange er Kristi hoved sammenstillet med et mandshoved. Kun de to mellemste mænd har bevaret deres karakteriserende hovedbeklædninger. Det næstøverste hoved bærer krone, det næstnederste bispehue. Altså Herodes og ypperstepræsten Kaifas. Det er uvist, hvorledes man skal læse forløbet af de forhør, Kristus var til.

Ifølge Johannes evangeliet førte soldaterne først Kristus til Annas, ypperstepræstens svigerfader. Dernæst til Kaifas, så til Pilatus. I Lukasevangeliet derimod kommer Kristus først til ypperstepræsten, dernæst til Pilatus første gang, herfra til Herodes og endelig tilbage til Pilatus til den afsluttende dom om korsfæstelse, altså ialt fire forhør.

Måske er den ualmindelige opstilling af hovederne en kombination af begge evangelier. Fra neden Kristus for Annas, derover Kristus for Kaifas med bispehue, så for Herodes og endelig øverst for Pilatus.

Langs med disse hoveder står Piskningssøjlen omvundet med et tov, ved siden heraf lanse og eddikesvamp fra Korsfæstelsen. På heraldisk venstre side ses fra korset i midten: stigen til korsnedtagelsen og et kort sværd, som Peter slog Malchus øre af med ved tilfangetagelsen. Lige ved sværdet er en lille krum genstand. Det er det afhuggede øre. Ved siden af sværdet hænger svøben med stjerneformede slagjern i knuderne og enderne af de tre tove og et sammenbundet ris, begge dele blev brugt ved piskningen. Desuden er der malet en hånd set fra håndfladen. Denne hånd symboliserer de slag, bødlerne gav Kristus. Herunder er malet to korslagte stave brugt ved tornekrøningen og fem rækker med seks cirkler i hver, de 30 sølvpenge, samt yderst ved skjoldranden en noget fragmentarisk staldlygte. Denne lygte bar Malchus ved tilfangetagelsen i Gethsemane. Hele tre kjortler ligger omkring korsfoden. Normalt er der i sådanne billeder kun een kjortel. På hver kjortel ses en terning fra soldaternes spil om Kristi kjortel. I dag er kun de to terninger synlige.⁶

I korbvælvet i Egtved kirke er det store Dommedagsbillede malet i østkap-

Kronborg. Arma Christi omgivet af adelsvåben. 1420'rne. Foto Nationalmuseets 2. afdeling.

pen lige over alteret. Foruden Kristus i mandorla og Maria og Johannes Døberen i forbøn er der plads til fremstillinger af døde, som står op af grave, og til Himmerigsborgen og Helvedet. Den stående engel i sydkappen holder Kristi våbenskjold, englen er udstyret med pragtfulde vinger af helt specielle påfuglefljer. I korhvælvets nordkappe står ærkeenglen Mikael og vejer sjæle, mens djævlene myldrer om den ene vægtskål og Jomfru Maria – sammen med tre bedende, uidentificerbare kvinder uden glories – står ved den anden. S. Mikael har også påfuglefljervinger. Ligesom englen, der med sin basun kalder de døde op af gravene til Dommen i vestkappen.

Een eller to engle med lidelsesredskaber er allerede i romanske udsmykninger vigtige elementer i Dommedagssammenhængen.⁷ I 1987 fandt man i Gundsømagle kirke på vestvæggen i skibet store dele af Dommedagsmotivet. Kristus holder – helt enestående i dansk kunst – et klæde med salige, som om han var selve paradissymbolet, Abraham med sjæle. To stående engle flankerer denne tronende og frelsende Kristus. Den sydlige engel holder lansens, den nordlige korset og tornekronen. Kalkmalerierne er fra slutningen af 1200-tallet.⁸

I sengotiske Dommedagsbilleder forekommer også ofte stående engle med de samme lidelsesredskaber, f.eks. i Tystrup kirke på Sjælland, o. 1475,⁹ og i Isefjordsværkstedets dommedagsfremstillinger, bl.a. i Mørkøv kirke, 1460-80.¹⁰

Egtved kirke. Arma Christi holdt af en engel. O. 1510. Foto Ulla Haastrup.

Kombinationen af kors, lanse, nagler – og symbolelementer fra f.eks. piskningen, forhørene, korsnedtagelsen, soldaternes lodtrækning om kjortlen – alle disse enkeltdele findes i billeder af S. Gregors mirakuløse messe.¹¹ Som det billedlige udtryk for nadverunderet, hvor forvandlingen sker af vinen og brødet til Kristi blod og legeme under messen, viste den blødende Kristus sig stående på alteret foran pave Gregorius. Kristus blev i nogle af disse billedmotiver gengivet sammen med adskillige symboler på passionshistorien.

I Egtved kirkes kalkmaleri holder englen våbenskjoldet med alle billedelementerne – lanse, korstræ og nagler – svarende til de traditionelle engle med lidelsesredskaberne og Gregorsmessens symboler på lidelsesforløbet.

Arma Christi fremstår således i korhvælvets udsmykning som det altomfattende symbol på Kristi lidelse og død. Nåden og syndernes forladelse over for dommen på den yderste dag.

Imellem de bevarede middelalderlige prædikener findes passionsprædikener ud over påsketidens prædikener, især til 2. søndag i advent, hvor det forklares, at Kristus på dommens dag vil vise sine sår, nagler og tornekrone og anklage menneskene, fordi de ikke skønnede på, hvad han havde gjort for dem.¹²

I Marine Jespersdatters bønnebog findes en bøn direkte henvendt til Arma Christi.¹³ »Loff hedher oc ære være ihesu christi korss. nagler. torne krone swøber. lymer. (ris) oc hellighe spywdh som ære the konniglige wabn formedelst hwilke wii haffwe hob till then ewighe krones glæde. O gwd alsommec-tiste som met these atskillighe waben bewiser oss thin hellige dødz oc pynes swawerhet. meth hwilken thw oss ighen løsde. vndeh oss her i thenne werden swo at hedre thine hellighe waben. at wii formedelst them oc tith blodz vtgydelsse mwe frelses fran then ewighe pyne Amen. Hwo thenne forscreffne bøn less meth gwdeligh acth han faar iii aar till affladh som leo paffwe gaff. oc iii twsen daghe. tw hwndret oc fyrretywe daghe.«

Ifølge Anne Riisings bog *Danmarks middelalderlige Prædiken*¹⁴ var det meget vigtigt at samle sine bønner og tanker om Kristi lidelse. »At tænke på passionen skaffer et menneske mere fortjeneste hos gud end om hele kirken bad for vedkommende og det overgår alle gode gerninger.« Det var mere gavnligt at tænke på passionen om fredagen end at faste på vand og brød et helt år, piske sig selv eller læse hele psalteret.

En detalje i våbenskjoldet – de tre kjortler – kan også delvis forstås ved hjælp af en samtidig bønnebogs ord.¹⁵ I bønnebogen for Marine Issdatter er en bøn til erindring om Kristi klæder og deres betydning. Hans første dragt var en hvid silkeskjorte = Jomfru Marias skød. Den anden den kjortel, som Jomfru Maria selv lavede til ham som barn. Den var mirakuløs. Ifølge Jesu Barndoms bog – altid ren, aldrig i stykker, og den voksede med barnet.¹⁶ Den

samme kjortel bar Kristus til sin død. Da Kristus pisket og tornekronet fremvistes for folket af Pilatus, gav man ham en gammel purpurkappe på for at håne ham. I bønnen omtales også de gange, hvor bødlerne tager kappen af Kristus, så sårene igen springer op til ekstra pinsel,¹⁷ og da Kristus til spot nøgen må sætte sig på en kold sten, mens korset rejses.¹⁸

De tre kjortler i det »kongelige våben« i Egtved kirke er nu meget nedslidte i kalkmaleriet. Men den heraldisk højre er hvid og de to andre brunlige, den midterste mørkest. Måske repræsenterede de Jomfru Marias skød, Jomfru Marias barnekjortel og purpurkjortlen. Eller erindringen om hvorledes Kristi kjortel blev flået af ham.

Kalkmalerierne i Egtved kirke af dommedagen og Arma Christi kan således i samtidens skrifter få sin forklaring. Det bliver muligt at forstå hele billedets funktion og egentlige værdi for beskueren. Den troende kunne opnå frelse og aflad gennem bøn og fordybelse i kalkmaleriet af Arma Christi. Det er sjældent, at vi i dag kan begribe kalkmaleriernes betydning for samtidens mennesker. Endnu vanskeligere er det at tolke funktionen af det enkelte motiv. Derfor er det vigtigt, at den nutidige billedtolker her i Egtved kirke kan kontrollere sin forståelse med middelalderens skriftlige kilder. Englen med det guddommelige våbenskjold for Kristi lidelse er et resume af lidelsen

Skt. Petri kirke, Malmø. Krämmerkapellet. Gudslam i skjold. 1520'rne. Foto Nationalmuseets 2. afdeling.

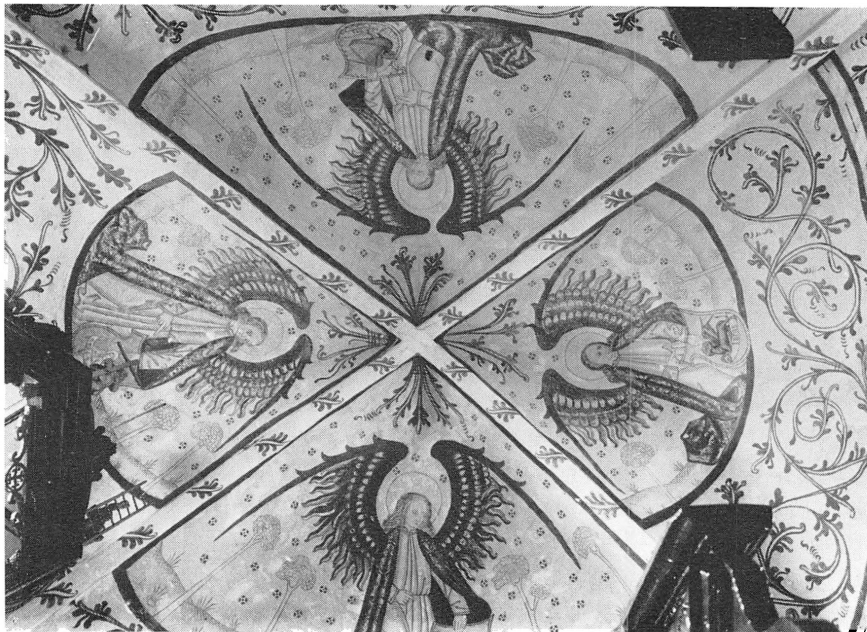

sat over for dommens dag. Og samtiden opfattede også Arma Christi som et »kongeligt våben«.

I Kræmmerkapellet i Malmø S. Petri findes Kristussymboler malet i andre sammenhænge. To engle holder en rosenkrans. I midten heraf sidder det lille nøgne Jesusbarn med sit kors, en figen (syndefaldsfrugten) og en grøn papegøje (symbolet på den ubesmittede undfangelse).¹⁹ To andre engle frembærer tornekransen omkring Kristi gennemborede hjerte. De sårede hænder og fødder ses i hjørnerne. I hvælvet, hvor dommedag er malet, er vestkappen udsmykket med apostelfyrsterne Peter med nøgler og Paulus med sværd. De holder mellem sig Veronikas svededug med Kristi ansigt. Over dette Kristusbillede ses pavens tiara og de pavelige korslagte nøgler. Ingen af disse Kristus-symboler er malet som heraldiske våbenskjolde.

Derimod findes i Kræmmerkapellet et skjold, hvori Gudslammet står med kors, sejrspane og kalk. Lammet er malet på rød bund. Ovenover svæver Helligåndsduen. Våbenskjoldet bæres af de fire evangelistsymboler. Veronikas svededug holdt af de to apostle og med pavesymbolerne over repræsenterer pavemagten ligesom på afladsbrevene fra senmiddelalderen. Svededugen var

Voldborg kirke. Evangelistsymbolerne i skjolde, som holdes af fire engle. 1520'rne. Foto Nationalmuseets 2. afdeling.

Roms vigtigste relikvie, og paven var apostelfyrsternes efterfølger. Pavemagten alene havde nøglerne til himlen. Gudslammet må derimod opfattes som et Kristi våbenskjold båret af gejstlighedens formidling af evangelierne. Altså det gejstlige embedes gudslam ligesom på mange gejstlige sigiller. Århus domkapitels gudslam med korsfane findes også malet som våbenskjold sammen med to våben for bisp Niels Clausen Skade (1491-1520) i korbhvælvet i Skivholme kirke.²⁰

Men ikke alene Kristussymboler bliver til guddommelig »heraldik«. I Voldborg kirke på Djursland findes i skibets østhvælv i hver kappe malet en stående engel med et våbenskjold. På de fire skjolde ses evangelistsymbolerne. Markusløven, Mattæusenglen, Johannesørnen og Lukasoksen er blevet til heraldiske symboler. De fire evangelisttegn findes næsten altid på de middelalderlige krucifiksers korsender. Her indrammer de i både teologisk og fysisk forstand den døde Kristus. Muligvis udgjorde englene med symbolerne et supplement til korbuens krucifiks i Voldborg kirke.²¹

Men i hvælvet i kirken synes de skjoldholdende engle med evangelistsymbolerne som våbenmærke at være blevet sidestillet med adelige gejstliges og kongeliges heraldiske våben. Man kan sammenligne udsmykningen i Voldborg kirke fra o. 1520 med kalkmalerierne i Sødring kirke. Der findes ikke mindre end fem bispevåbenskjolde – alle Århusbisper – to adelige (bispernes lensmand og hans hustrus), tre bomærkeskjolde, endnu et adeligt våbenskjold (Skade) samt igen lensmandsparrets våbenskjolde, her ophængt i et træ. I alt er der i den bevarede del af udsmykningen i Sødring kirke fra 1491 således 10 adelige skjolde og tre bomærkeskjolde. De er placeret alene eller omkring hellige figurscener.²² I en sådan sammenknyttet religiøs og verdslig kalkmaleritradition kan man godt forstå, at også evangelistsymbolerne kan blive til heraldiske våbenskjolde.

I Århus domkirke er, foroven på et kalkmalet pillealter for Kristi legeme,²³ anbragt tre våbenskjolde, to bispers og en ærkediakons, holdt af to stående engle. Så himmelske skjoldholdere kunne godt benyttes til gejstlighedens egne slægtsvåben.

Afsmitningen fra den verdslige heraldik for adelige og borgere over til de gejstlige bliver i senmiddelalderen så stærk, at selv Kristus, gudslammet og evangelisterne får våbenskjolde og skjoldholdere. Hvad kan en heraldiker ønske sig mere?

Noter

1. Våbenfriserne i Vor Frue kirke, Århus. Danmarks Kirker, Århus amt, 3. bind, Kbh. 1976, s. 1087-1116. Redigeret af U. Haastrup og Knud Prange. Prange, K.: Heraldik og Historie, 2. udvidede udg., Kbh. 1977, s. 58-59. Prange, K., »Stormænd i Østjylland« i Haastrup, U. red.: Danske Kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375, Kbh. 1989, s. 180-183.
2. Haastrup, U. og Robert Smalley, »Nyfundne sengotiske kalkmalerier i Bringstrup kirke«, og Knud Prange, »Heraldisk efterskrift«, i Nationalmuseets Arbejdsmark, 1979, s. 34-46. Prange, K., »Gådefuld heraldik«. Bringstrup kirke. Artikel 46 i Haastrup, U. og Robert Egevang, red.: Danske Kalkmalerier. Gotik 1375-1475, Kbh. 1985.
3. Arma Christi: Mackeprang, M., »Christi Lidelsesredskaber – »Christi Vaaben. En arkæologisk-heraldisk Skitse.« i Aar bog for nordisk Oldkyndighed og Historie. Kbh. 1951, s. 178-198. Schiller, G.: Ikonographie der christlichen Kunst, Band 2. Gütersloh, 2. Auflage 1983, s. 198-210.
4. Kronborg: Mackeprang, M., »En Skjoldefrise fra Erik af Pommerens Tid paa Krogen Slot« i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, Kbh. 1932, s. 78-80. Mackeprang, M., »Christi Lidelsesredskaber.« op.cit. s. 188f. Kronborgs billede af Arma Christi består af et skjold med et midtstillet korstræ med et hjerte på midten. På heraldisk højre side står piskningssøjlen, langs den er en række næsten udviskede hoveder, hvoraf tre har glorie, eet bispehue (altså sandsynligvis oprindeligt flere hovedpar som i Egtved kirke). Forneden ligger en tang. På venstre side står stigen. Der er ris, svøbe, tømmerøkse og Kristi kjortel, nederst en hammer. Over korstræets tværsarm ses nogle utydelige slyng og et profilhoved (Judas?). Hjelmen over skjoldet er omvundet med tornekransen og op fra den kommer Kristi velsignende hånd omgivet af korsglorie. Ned i tornekransen er stukket Lansen, Eddikesvampen og tre spidse genstande, Naglerne.
5. Egtved kirkes kalkmalerier. Mackeprang, M., »Christi Lidelsesredskaber«, op.cit. s. 188-190. Han tolker skjoldets detaljer anderledes end jeg gør. Således misforstår han f.eks. Malchus' staldlygte. Lind, G.M. og Henrik Græbe, »Dødedansen i Egtved« i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, Kbh. 1971, s. 177-86. Saxtorph, Niels M.: Danmarks kalkmalerier, 4. reviderede udg. Politiken 1986, s. 237-39. Plathe, Sissel, »Arma Christi« i Haastrup, U. red.: Danske Kalkmalerier. Sengotik 1500-1536. Under udgivelse.
6. I Birkerød kirkes findes i kalkmaleriet af Dommedags Kristus to engle med lidelsesredskaber, heriblandt også tre terninger. Haastrup, U., »Dommen over gode og onde« i Haastrup, U. red.: Tidlig gotik 1275-1375. Kbh. 1989, s. 172-73.
7. Engle med lidelsesredskaber ses allerede i Måløv kirkes kalkmalerier fra 1150-75. Haastrup, U. og Robert Egevang, red.: Danske Kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175, Kbh. 1986, s. 171.
8. Haastrup, U., »Nyfundne kalkmalerier fra 1100-25 og o. 1275 i Gundsømagle kirke« i ICO, Stockholm 1989, 2, s. 1-20.
9. Tystrup kirkes kalkmalerier. Mette K. Jensen og Isabelle Mitka »Bevaring af original eller restaurering?« i Haastrup, U., red.: Sengotik 1475-1500, under sætning.
10. Mørkøv kirkes kalkmaleri. Nyborg, Ebbe, »Dommedag« i Gotik 1375-1475, op.cit. artikel nr. 62.
11. Gregorsmesse. Schiller op. cit. s. 212-15.
12. Riising, Anne: Danmarks middelalderlige Prædiken, Kbh. 1969, s. 164.
13. Bønnen til Arma Christi har Niels Haastrup henvist mig til. Marine Jesperdatters bønnebog, AM 421, 12 mo. Nielsen, Karl Martin, udg.: Middelalderens danske Bønnebøger. IV. bind, Kbh. 1963. Nr. 978, s. 234f.

Arma Christi kan og skal forstås i dobbeltheden af betydningen »våben«. Dels lidelsesredskaberne som egentlige kampredskaber til menneskets frelse, dels våbenskjold. Gertrud Schiller bringer i forbindelse med Arma Christi i fig. 661 en broderskabsfane i Schweizerisches Landesmuseum, Zürich. Den bemalede fane fra begyndelsen af 1500-tallet viser to stående engle – den ene med sværd, den anden med scepter – som flankerer et våbenskjold. Ialt seks spottende hoveder (men ingen Kristi-hoveder som i Egtved) er anbragt omkring et kors med nagler og tornekrone, stige, lanse og eddikesvamp, to hænder (hvoraf den ene slår, den anden holder en tot hår), ris, svøbe og rør brugt som bespottelsens scepter. Pisknings-søjlen med rebet er i heraldisk venstre side. Veronikas svededug med Kristi ansigt og en fakkel (fra tilfangetagelsen) ses ved korset. Nederst ligger kjortlen og tre terninger. Men set i forhold til tolkningen af Arma Christi, som kongeligt våben, er fanebilledets hjelmtegn det vigtigste ved fanen. Hjelmtegnet består af en stor trallehjeml omkranset af tornekronen. Herfra udgår en underarm med velsignende hånd omgivet af korsglorie, altså Kristi velsignelse, jfr. Kronborg.

14. Riising op.cit. s. 165 og note 43.
15. Marine Issdatters bønnebog, Gks. 1614, 4to, slutningen af 1400-tallet, Middelalderens danske Bønnebøger, bind IV, nr. 966, s. 208-211.
16. Jomfru Maria syede kjortlen til det nøgne Jesusbarn, således som det er malet i Brønnestad kirke i Skåne. Eriksson, Torkel, »To usædvanlige motiver« i Gotik 1375-1475, op.cit., artikel 29.
17. Motivet er f.eks. gengivet mellem Fåborg altertavlens malede passionsmotiver, 1511. Nu i Nationalmuseet.
18. En Smertensmandsskulptur forestiller den lidende, legemstore Kristus, såret over hele kroppen af piskeslag, samt med naglegab og sidesår. Han sidder på en sten. F.eks. figuren i Mariager birgittinske klosterkirke.
19. Kræmmerkapellets udsmykning er beskrevet i A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark. Scania Halland Blekinge. vol. I-IV, ed. Banning, K., Kbh. 1976-82.
20. Skivholme kirkes kalkmalerier. Saxtorph op.cit. s. 244f.
21. Voldborg kirkes kalkmalerier. Magnus-Petersen, J.: Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker. Kbh. 1895, s. 22f. Saxtorph, op. cit. s. 236.
22. Sødring kirkes kalkmalerier, 1491. Saxtorph, op. cit., s. 227f.
23. Kristi legemsalter, Århus domkirke, Danmarks Kirker, Århus amt. Kbh. 1968, red. Vibeke Michelsen, s. 399ff. Haastrup, U., »Et kalkmalet Kristi Legemsalter på en pille i domkirken« i Haastrup, U. red.: Danske Kalkmalerier. Sengotik 1475-1500. Under sætning. Flere eksempler på engle som skjoldholdere kendes, her skal kun nævnes de to usædvanlige indbyrdes kæmpende engle, der holder de fædrene og mødrene våben for bisp Iver Munk på hans gravsten, 1539, Ribe domkirke, se Prange, Heraldik og Historie, ill. 33.

En heraldisk vits?

Af Troels Dahlerup

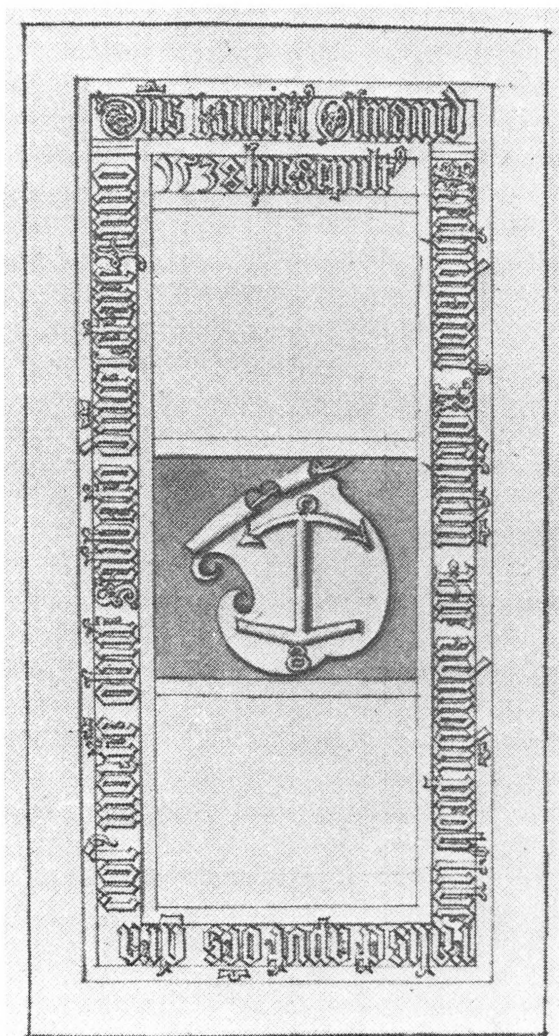
Den kongelige kancellisekretær og domkannik i Roskilde mester Laurids Esbernsen Ølmand har et forholdsvis velkendt levnedsløb,¹ og egentlig er det vel blot hans nøjagtige dødsdato og exacte våbenføring, der kan volde problemer. Han er utvivlsomt identisk med den Laurentius Esberni, der 1516 som københavnsk Baccalaureus blev indskrevet ved universitetet i Wittenberg, hvor tilføjelsen »de Naskopia« gør det rimeligt at formode, at han stammede fra Nakskov; og året efter modtog han magistergraden, ved hvilken lejlighed han benævnes evig vikar i Roskilde.²

Man kender hans morbroder; men skønt navnet Ølmand ikke er hyppigt, er hans familieforhold ellers ganske ukendt.³ Omkring 1440 kender vi en rådmandsslægt fra Slagelse med tilnavnet Ølmand,⁴ og i 1499 optræder der som vidne en Jep Ølmand i Gørløse (mellem Ringsted og Køge);⁵ men nogen forbindelse mellem disse og Laurids Esbernsen lader sig ikke spore. Men i og med at han var søstersøn af hr. Jens Lauridsen, en gejstlig, der efter hurtig karriere i Kong Hans' administration allerede ved århundredskiftet var blevet ærkedegn i Roskilde,⁶ forekommer det rimeligt at formode, at denne har støttet sin nevø i valget af samme administrativt-gejstlige løbebane.

Selvom Laurids Ølmand først med sikkerhed forekommer som kancellisekretær under Frederik I, er der overvejende sandsynlighed for, at han allerede havde fundet beskæftigelse i Christiørn II's administration. Thi uanset Frederik I's ønsker om besparelser undgik han den kongelige nedskæringspolitik og optræder med sikkerhed blandt det nu fåtallige kancellipersonale.⁷

I løbet af sin karriere opnåede han de traditionelle begunstigelser, der næsten med embeds ret tilfaldt de kongelige kancellisekretærer, fortrinsvis de kongelige patronatskirker, der især var koncentreret i Fyns stift og ikke mindst i hans hjemegn Lolland-Falster, og kilderne nævner ham hyppigt i forbindelse med den næsten kuriale sjakren med gejstlige embeder, der er så karakteristisk for det kongelige kancellis personale.⁸ Et og andet lader ane, at han især har følt sig knyttet til Helligåndshospitalet i Nykøbing-Falster, hvortil hørte den oprindeligt kongelige patronatskirke Idestrup.⁹ Derudover kom han i besiddelse af en del købstadsgods, såvel i København som i Trelleborg,¹⁰ til dels gods konfiskeret efter Christiørn II-tilhængere.

I 1530, gentaget 1532, opnåede Laurids Ølmand kongeligt ventebrev på onklens rige præbende, det kongelige Helligtrekongerskapel i domkirken,¹¹ og efter alt at dømme har han også regnet med til sin tid at skulle overtage hr. Jens Lauridsens prælatur, Roskilde domkapitels ærkediakonat. Senest 1534 blev han domkannik, idet han i det brev af 28/8, som hr. Jens Lauridsen endnu medudstede, anføres som tredjejyngste kannik.¹² Kort efter må onklen dog være død,¹³ og tilsyneladende stod Laurids Ølmands karriere i sin fulde blomstring.

Abildgaards tegning ca. 1765 af Laurids Ølmands gravsten i Roskilde domkirke. Gravstenen viser imidlertid ikke Laurids Ølmands våben, men derimod onklen hr. Jens Lauridsens omvendte anker (jfr. note 17). Efter *Danmarks Kirker*, Københavns Amt IV s. 2093.

Men med Grevens Fejde indtrådte en uforudset vending i dansk politik. Som trofast bureaukrat blev mester Laurids på sin post, og idet grev Christoffer hurtigt satte sig i besiddelse af hele Østdanmark, kom han følgelig til at virke i dennes tjeneste. Mange af dennes vigtigere dokumenter er således i Laurids Ølmands hånd, bl.a. det lejdebrev, der 1/10 1534 gav hans gamle sekretærkollega Johan Friis tilladelse til at rejse.¹⁴

Intet under, at hans stilling efter Christian III's sluttelige sejr var prekær. Ikke blot er det et spørgsmål, hvorvidt han nogensinde kom i sikker besiddelse af onklens rige embeder, men han mistede eller i hvert fald afstod flere af sine mindre beneficier.¹⁵

Som god bekendt af Johan Friis er der dog al mulig grund til at formode, at han ville have haft gode muligheder for at blive taget til nåde, hvis ikke den uafvendelige død havde indhentet ham *sabbato letare*, dvs. 10. marts 1537.¹⁶

På mange måder fremtræder mester Laurids som ærketypen på en bureaukrat, den trofaste administrator, der samvittighedsfuldt udfører de til enhver tid rådende magthaveres ordrer, og det hvad enten der var tale om Christiern II, Frederik I, rigsrådet under interregnet eller grev Christoffer, en type, som Christian III utvivlsomt også ville have kunne finde anvendelse for. I denne forbindelse er det alene hans segl, der har vor interesse.

Allerede hr. Jens Lauridsen førte et (omvendt) anker i sit segl,¹⁷ formentlig et St. Clemens-attribut, og mester Laurids har utvivlsomt ladet sig inspirere

Mester Laurids Esbernsen Ølmands segl 1527. Efter A. Thiset: Danske Adelige Sigiller (K II 1).

heraf, men med en ikke uvæsentlig og heraldisk set stærkt forskønnende pointe, der med ét gjorde våbnet talende. Som gammel bekendt af den skarp-tungede Johan Friis har Laurids Ølmand selvfølgelig kunnet goutere en god spøg, og hvad var mere passende, end at lade netop en *ølmand* føre: *et flydende anker!*

Noter

1. Han er således optaget i samtlige tre udgaver af Dansk Biografisk Leksikon, i 1. udg. ved H. F. Rørdam, i 2. udg. ved Astrid Friis, hvis artikel ganske enkelt er aftrykt i 3. udg. (1984) uden tanke på, at den 1966 afdøde forfatter utvivlsomt ville have ajourført artiklen med f.eks. de korrektioner, der findes i J. O. Arhning: *De Hellige Tre Kongers Kapel* (1965).
2. Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. III s. 815. Han er næppe identisk med den Laurentius Helias Ulmannus, der 1518 blev indskrevet til baccalaureus-studiet.
3. Jfr. Danmarks gamle Personnavne, Tilnavne II sp. 1229 f.
4. Repertorium 1. rk. nr. 6887, 7374-75 samt *De ældste danske Archivregistraturer* IV s. 143.
5. Repertorium 2. rk. nr. 8751. Ifølge Resens Atlas (udg. Johs. Knudsen 1929 s. 37, jfr. fig. 29) skulle også morbroderen hr. Jens Lauridsen kalde sig Ølmand. Men dette bekræftes ikke gennem nogen af de mange vidnesbyrd om hans liv og skyldes utvivlsomt de roskildensiske antikvarers forvekslinger af de to slægtnings gravstene, der i yderst slet bevaringstilstand længe lå nær hinanden i domkirken, se ndf. note 17.
6. Som kgl. skriver se Repertorium 2. rk. nr. 8492, 10069 o.a., jfr. *Acta Pontificum* 3843 og 3848 o.a.
7. Johan Hvidtfeldt: *Kanslere og Kancellieembedsmænd under Frederik I*, Festskrift til Knud Fabricius (1945) s. 37f., samt hos Astrid Friis i *Scandia* VI s. 232f. med note. Jfr. at han optræder allerede i de store skattelister ca. 1524-26, *Danske Magazin* 4. rk. II s. 34ff.
8. F.eks. *Frederik I's danske Registranter* s. 106, 118, 170, 193, 203, 213, 271, 299, 345 og 434.
9. Lindbæk og Stemann: *De danske Helligåndsklostre* (1906) s. 12, jfr. ndf. note 16.
10. Om fordelingen af borgmester Hans Mikkelsens forbrudte gods se *Danske Magazin* 3. rk. I s. 242. *Kjøbenhavns Dipl.* II s. 223, jfr. *Frederik I's danske Registranter* s. 102 og 104. Om jordens bortsalg se *Kbh. Dipl.* IV s. 414 og *Fr. I's Reg.* s. 237.
11. *Fr. I's Reg.* s. 269f og 334. Derimod løb hans kollega Jørgen Gyldenstjerne med det ved kansler Claus Gjordsens død 1532 ledigblevne ærkediakonat i Ribe, *ibid.* s. 334f.
12. H. Knudsen: *Joachim Rønnow* (1840) s. 171f.
13. *Danmarks Kirker, Københavns Amt* IV s. 2090 (1951) fastholder det absurde dødsår 1504 (men forkaster naturligvis 1514), skønt den ganske vist sene Buch (*Roes-kildia Subterranea*, ms. 1734) har det sandsynlige dødsår 1534.
14. *Danske Magazin* 1. rk. III s. 76f. med Johan Friis' egenhændige note om håndskriften, jfr. noter i dr. Arhnings samlinger, Institut for Kirkehistorie, København.
15. Således afstod han 25/11 1536 Vestenskov kirke, *Danske Kancelliregistranter* s. 30, jfr. *Danske Magazin* 3. rk. VI s. 101, der også omtaler hans juridiske problemer, vist specielt vedrørende morbroderens efterladenskaber, *ibid.* s. 63 og 70. At såvel gravstenen i Roskilde domkirke som Københavns Universitets regnskab 1538/39 benævner den afdøde »ærkedeegn mester Laurids Ølmand« (*Danske Magazin* 3. rk. I s. 70), viser intet om eventuel konkret besiddelse af prælaturet, da det udmærket kan være almindelig høflighed.

16. I egenhændig tilføjelse til sit eksemplar af Dansk Biografisk Leksikon har dr. Arhning anført en valgmulighed mellem 10. og 17. marts (1537). Men Lætare lørdag (jfr. gravstenen, Danmarks Kirker tom. cit. s. 2029, der efter Resens Atlas har året 1538) er den 10. marts i 1537, jfr. at den (helt frem til 1950) under Nykøbing Hospital liggende Idestrup kirke bortgives til slotsskriveren på Nykøbing len netop 18. marts 1537 »per obitum mag. Laurentii Ølandt« (!), og da brevet er dat. Ribe, vil en otte dages tid efter mester Laurids død i øvrigt være passende (Danske Kancelliregistranter s. 38).
17. Danske Gejstlige Sigiller nr. 322. Da hr. Jens Lauridsens gravsten er gået tabt og derfor alene kendes gennem senere tegninger og afskrifter (f.eks. Resens Atlas), har der været rige muligheder for misforståelser, jfr. note 5. Nok skal tre brudstrykker af mester Laurids' sten endnu være i behold; men den i Danmarks Kirker gengivne Abildgaard-tegning (fig. 693) viser et våben, der er så at sige identisk med hr. Jens', således at man fristes til at formode en forveksling, respektive at Abildgaard tegnede et kompositum med Laurids Ølmands data og hr. Jens' våben?

Lavadelens brug af bomærker

Af Allan Tønnesen

Bomærkerne er heraldikkens stedbørn. Kun få har interesseret sig for dem, måske fordi de ikke besidder våbenskjoldenes festlige farvepragt, kunstneriske muligheder eller symbolindhold. De nøgterne streger i forskellige kombinationer, som den bedre del af de ufri stænder anvendte som personligt mærke, undertiden med et fælles familiepræg op gennem middelalderen og helt frem til ca. 1700, kan ganske vist optræde i heraldisk klædebon på skjold, endda i farver, men til den egentlige heraldik er de aldrig blevet regnet. En af grundene er vel, at der ikke findes en blasoneringsterminologi, der er anvendelig for bomærker. Hvor heroldens beskrivelse af et våben følger bestemte regler og udtryk, som har ligget fast siden middelalderen, og som selv i den tilsigtede ordknaphed kan besidde en vis poetisk skønhed, ville en beskrivelse af et ganske jævnt og ikke særlig kompliceret bomærke let udvikle sig til en omstændelig og trættende opregning af ganske vist få grundformer, men med et mylder af bistave i forskellige vinkler. Og eftersom den vigtigste måde at redegøre for et våben på er beskrivelsen, blasoneringen, og ikke den billedlige gengivelse, ligger en af forklaringerne på bomærkets oversete status heri.

Men vel også i det faktum, at våbenføring oprindeligt var ensbetydende med adelskab. Som når en af de nedenfor omtalte personer, Jørgen Clausen som bevis på sin adelige herkomst påberåber sig sit fædrene våben, »som var en halv bjørn i et blå felt«, og sin farmors »fædrene tre tinder«.

Der var med andre ord høj social status forbundet med besiddelsen af et våben. Derfor ser vi også fra midt i 1500-tallet og fremefter i stadig stigende omfang borgere tage heraldiske våbenmærker med farver, hjelmtegn og hjelmklæde. En mængde af disse borgerlige våbener føres endnu af efterkommerne, og stadig skabes der nye borgerlige våbener. Ingen vil hertillands drømme om at formene dem adgangen til betegnelsen heraldik.

Tendensen gik altså helt tydeligt fra bomærker til våbener, og det er derfor bemærkelsesværdigt, at der forekommer eksempler på den modsatte tendens, eller i hvert fald på, at adelige med ret til at føre adeligt våben alligevel bruger bomærker.

I udgaverne af *Danske adelige Sigiller*¹ går både Henry Petersen og Anders Thiset uden om bomærkerne, for den sidstes vedkommende med følgende

begrundelse: »... Skik og Brug gav efterhaanden hver Stands Sigiller et Særpræg. Medens Geistligheden fastholdt Christushoveder, Helgen- og Helgenindebilleder, Alterkalke, Portaler osv., og Borger- og Bondestand hyppigst anvendte de runelignende Tegn, som vi kalder for Bomærker, saa blev Skjold og Hjelm, prydede med Skjoldemærker og Hjelmtegn, Hovedbestanddelen af Adelens Sigiller, og det er i Almindelighed efter disse forskellige Udstyr, at Sigillerne inddeles i geistlige, borgerlige og adelige Sigiller«. Med andre ord: et bomærke i seglet var for Thiset simpelthen et fraseringskriterium. Han var imidlertid ganske klar over, at det kunne forekomme, at adelige brugte bomærkesegl, ja, skriver endog, at der »træffes ikke saa sjældent Sigiller med rene Bomærker, hvis Eiermænd desuagtet i vedkommende Aktstykke betegnes som adelige«. De eneste eksempler, han fremfører, er imidlertid det umiskendelige bomærkesegl for Hemmingius Hæfnesson af Nørre Esbønderup fra 1400 (Henry Petersen nr. 1156), et medlem af slægten Lange og Villum Henriksen Rosenvinge, der omtales nærmere nedenfor. Det ville have været interessant, hvis Thiset havde været lidt mere gavmild med oplysninger om dette emne. Udtrykket »ikke sjældent« forekommer dog umiddelbart lidt overdrevent. Det er min opfattelse, at forholdet tværtimod er meget sjældent forekommende. Jeg har tidligere behandlet emnet² og vil i denne artikel genoptage nogle eksempler samt supplere med nye.

Trods Thisets klare definition af »adelige sigiller«, nemlig efter skjoldmærket, har der dog i hans værk sneget sig flere mærker ind, som ubetinget må anses for bomærker, og andre som kommer kategorien betænkeligt nær.

Således kaldes Offe Nebs segl fra 1433 (K I 6) et anker, selv om det viser en helt klar bomærkeform. Og Erik af Pommerns lensmand på Stockholm slot Hans Krøpelin's halve timeglas bliver i Thisets fortolkning til »krydsdelt under Skjoldhoved« (L XXXIII 1-4).

Også under betegnelsen »Ubestemmelige Skjoldemærker« optræder en række bomærkelignende former. Der er Hans Nielsen, der i 1433 besegler med et bomærke af andreaskorsform (M 26) ligesom Mads Madsen ca. 1410 (M 57); der er Peder Truelsen af Husum, der i 1423 bruger en liggende krog (M 90), Saxe af Gjersbøje, der i 1421 fører en krog med en ubestemmelig fod (M 92) samt Otte Uf fra Bornholm med trekanten med de afstregede hjørner 1493 og 1497 (M 95).

Hvad det sidste angår, har Sigvard Mahler Dam³ oplyst, at Otte Uf var oldesøn af den Johannes Uf, der i 1379 førte en regulær sparre (Henry Petersen nr. 785) ligesom også hans efterkommere. »... Hvis der ikke kendtes andre våbener end hans, kunne man godt forledes til at tro, at slægten netop var overgået fra bomærke til skjold og hjelm ... Mon dette beror på en misforståelse, eller var det en variation, idet nogle dengang kaldte sparren for

husgavl eller en gavl-sparre?» Det er unægtelig en usædvanlig udvikling, men dog ikke uden sidestykke. Forklaringen kan være, at slægten i bomærkeperioden har været noget reduceret i social henseende og måske har genoptaget et bomærke, der var blevet brugt før ophøjelsen i adelsstanden og antagelsen af sparrevåbenet 100 år tidligere. Men det kan naturligvis også tænkes – som Sigvard Mahler Dam foreslår – at signetstikkeren har misforstået den stillede opgave, og at ejeren har været uden interesse for at få forholdet ændret.

Lilliefeld og Rosenvinge

I Helsingør rådstuearkiv findes to vistnok enestående lister over »boskab«: tallerkener, fade, duge m.m. udlånt af Helsingørs borgere til kongelige fester,

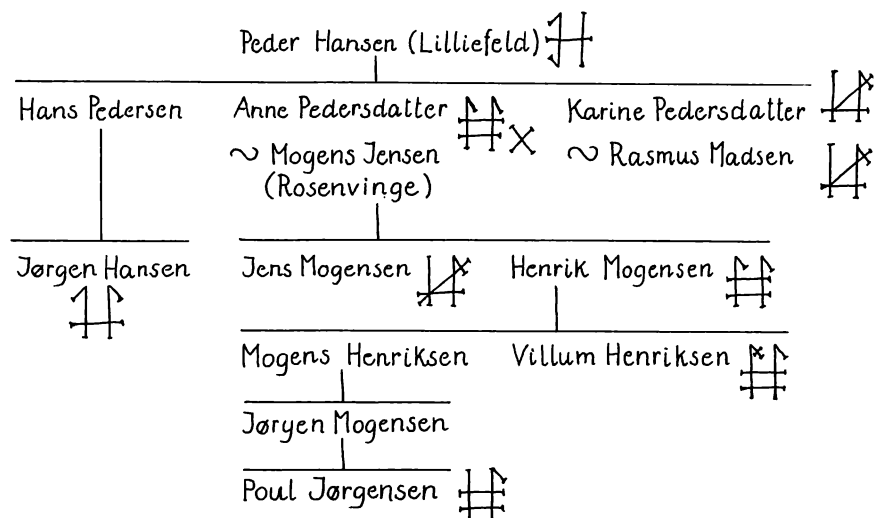
Bomærkesegl i Henry Petersen og Anders Thiset: Danske adelige Sigiller. Øverste række: Hemmingius Hæfnesson af Nørre Esbønderup 1400 (Henry Petersen 1156), Offe Neb 1433 (Thiset K I 6), Hans Krøpelin 1411 og 1412 (Thiset L XXXIII 3). Anden række: Hans Nielsen 1433 (Thiset M 26), Mads Madsen ca. 1410 (Thiset M 57), Peder Truelsen af Husum 1423 (Thiset M 90). Tredie række: Saxe af Gjersbøj 1421 (Thiset M 92), Otte Uf 1493 og 1497 (Thiset M 95).

henholdsvis kurfyrst August af Sachsens besøg 1557 og Frederik II's kroning 1559.⁴ Disse lister er i sig selv af stor kulturhistorisk interesse som illustration af en praksis, der er kendt fra mange kongelige breve med pålæg til borgerne i købstæderne om at stille dækketøj m.m. til rådighed ved de store fester, hvor end ikke kongens forråd heraf rakte til.⁵ Disse udlånte genstande var forsynet med ejernes bomærker, for at enhver kunne få sine ejendele tilbage, og listerne anfører såvel genstandene og disses værdi som ejernes navne og bomærker.

Blandt bomærkerne udskiller sig en gruppe af særpræget grundform. At to af ejerne er nære slægtninge, behøver den, der har beskæftiget sig blot lidt med Helsingørs historie, ikke at være i tvivl om. »Jens Moenssenn« og »Borgemester Henrick« var brødre⁶ og to af byens mægtigste mænd. Jens Mogensen var rådmand og toldskriver, senere tolder og synes død 1564. Henrik Mogensen var borgmester 1555-79 og blev tolder 1564; han døde 1583. De var sønner af borgmester Mogens Jensen, der havde været foged på Bergenhus og var blevet adlet 1505. Hans enke Anne Pedersdatter optræder i listerne under betegnelsen »Anne moenss skriffuers«, og endnu to bomærker i gruppen falder på plads som slægtninge af de tre allerede nævnte, »Karine Rasmusses« og »Jørgenn Hanssenn«. Karine var søster til Anne Pedersdatter, og Jørgen Hansen var deres brodersøn. Søstrenes far og Jørgens farfar var borgmester og tolder Peder Hansen, der var gift med Anne Jensdatter (Ba-

Slægterne Lilliefeld og Rosenvinges bomærkeførende medlemmer.

den), blev adlet 1474 og døde efter 11. januar 1496. Efter de våbener, der fulgte med adelsbrevene, kalder man de to besvoglede slægter Lilliefeld (Peder Hansen og hans efterkommere) og Rosenvinge (Mogens Jensen og hans efterkommere), og deres medlemmer bruger da også normalt deres adelige våbener som seglmærke.

Også Karine Rasmusses mand, rådmand Rasmus Madsen, har i 1528 beseglet med et bomærke af denne type,⁷ identisk med det, enken bruger i 1557. Noget kunne altså tyde på, at der findes et fælles udgangspunkt. Det viser sig da også, at Karine og Annes far, Peder Hansen, før sin ophøjelse i adelstanden førte et lignende bomærke, der altså må opfattes som det, hvoraf alle de øvrige er afledt.⁸

At fem adelige personer i 1557 og 1559 brugte bomærker og ikke våbener,

Peder Hansen (Lilliefelds) adelsbrev af 23. juni 1476 med gengivelse af det våben, han fik tildelt ved samme lejlighed: delt af blå og hvidt, i hvert felt en heraldisk lillie i modsatte farver. Hjelmtegn: et blå og et hvidt vesselhorn. Rigsarkivet.

er måske ikke så mærkeligt, når man betænker anvendelsens karakter. Det gjaldt om at forsyne bohaver med ejermærker, og her var det unægtelig nemmere at ridse eller skære nogle enkle bomærkestreger end våbener med liljer, roser og vinger. Det er vanskeligere at forklare, at Henrik Mogensens søn, Villum Henriksen, i 1567 *besegler* med et bomærke af familietypen, endda på et dokument, hvor medbeseglerne, faderen og broderen Mogens, begge bruger segl med Rosenvinge-våbenet.⁹ Måske skyldes det hans ungdom på dette tidspunkt; senere, i 1582, brugte han Rosenvinge-våbenet som seglmærke.

Mogens Henriksen Rosenvinge, Villums omtalte broder, blev senere borgmester i Odense og har efterladt sig en talrig efterslægt på Fyn.¹⁰ En sønnesøn, Poul Jørgensen Rosenvinge (ca. 1612-75), blev 1639 sognepræst i Føns og Ørslev. Som en af repræsentanterne for gejstligheden beseglede han i 1661 enevoldsarveregeringsakten¹¹ og brugte da et bomærke af den Lilliefeld-Ro-

Mogens Jensen (Rosenvinges) våben i adelsbrevet af 31. juli 1505: delt af hvidt og rødt, i 1. felt en rød rose, i 2. felt en hvid vinge. Hjelmtegn: en hvid vinge. Rigsarkivet.

sveningeske type. Adelskabet føltes måske lidt tyndt på dette tidspunkt.

Det er bemærkelsesværdigt, at et bomærke af samme type kan følges gennem seks generationer. Det er et af de tidsmæssigt mest omfattende eksempler på familie-bomærker, og det endda i en familie, hvor bomærker slet ikke burde forekomme. Peder Hansens betydning har helt åbenbart været stor. En svigersøn og efterkommerne af en anden har følt det hensigtsmæssigt at markere deres slægtskab med denne mand, der som både borgmester og kongens betroede bestyrer af Øresundstoldens opkrævning vel også må kaldes Helsingørs mægtigste i 1400-årenes sidste årtier. Det er interessant, at en anden af den indflydelsesrige kreds af Øresundspatriciere, borgmester og møntmester Jørgen Kock i Malmø, der var gift med en datterdatter af Peder Hansen, Citze Kortsdatter von Nuland, brugte et bomærke, der er helt forskelligt fra Peder Hansens, men ved sin adling i 1526 valgte samme våbenfigurer som denne, men med andre farver.¹²

Seeblad

Med Mogens Henriksen Rosenvinge er vi næsten inde på livet af den næste slægt, Seeblad, idet hans søn Jørgen Mogensen blev gift med Karen Rickertsdatter Seeblad.¹³

Denne slægts stamfader var rådmand Jørgen Knudsen i Odense, der blev adlet 1500 med et våben bestående af et grønt søblad i rødt, på hjelmen en hvid svanehal. Hans søn Knud Jørgensen (1512-80) var rådmand i Odense og gift med Karine Rickerts fra Flensborg (1535-79). Af deres 13 børn kom de fleste særdeles godt i vej og blev gift ind i andre slægter af det fynske patriciat: Mule, Bager og Hasebart.

I 1582 blev der indgået forlig mellem Mogens Henriksen Rosenvinge og Niels Bager, hvorved Mogens Henriksen overtog et stykke jord fra en gård, salig Knud Jørgensen (Seeblad) havde købt af Peder Mule.¹⁴ Blandt beseglerne var tre af Knud Jørgensens sønner: Hans, Lauritz og Rickert. Det interessante er, at mens Lauritz i sit segl benytter slægtens adelige våben, nøjes hans to brødre med bomærker, forskellige, men tydeligvis af samme grundform. Her er der tilsyneladende ingen forklaring på det mærkelige forhold. De tre brødre er nogenlunde jævnaldrende: 24, 22 og 21 år, og det er ikke den ældste, der er våbenførende. Der er nok ikke andet at gøre end at acceptere, at folk ikke altid optræder, som man ville forvente. I øvrigt figurerer Rickert Knudsen ved hyldingen i 1608 med et regulært Seeblad-våben.¹⁵

Hvor bomærkegrundformen kommer fra, er ikke til at vide. Det er – ved jævnføring med Lilliefeld-Rosenvinge komplekset – tænkeligt, at det skal føres tilbage til stamfaderen Jørgen Knudsen før nobiliteringen i 1500, men et segl for ham fra denne tid kendes vistnok ikke.

Halvbjørn

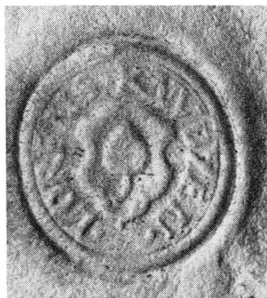
En af Knud Jørgensen (Seeblads) døtre, Maren (1552-1641) blev gift med Niels Olufsen Bager, rådmand i Odense (ca. 1553-1602). Han var søn af den navnkundige rådmand og storkøbmand i Odense Oluf Nielsen Bager (1521-1602) og dennes kone Margrete Clausdatter (1536-81).

Hermed er vi nået frem til den sidste af de slægter, der skal behandles her, »de Bogense herremænd«, Bogenseslægten, eller som den senest er blevet benævnt: »Halvbjørn« i analogi med navnene Lilliefeld, Rosenvinge og Seeblad, der er dannet af våbenernes indhold af en senere tid, idet medlemmerne af disse familier ikke førte slægtsnavn i de første par hundrede år; både Lilliefeld og Halvbjørn forsvandt, inden det kom dertil.

Ifølge *Nyt Dansk Adelslexikon* er der tale om en jysk uradelsslægt, som sidenhen bosatte sig i Bogense. Dens første kendte mand skulle være Bjørn Thuesen, der nævnes 1350, men sikker grund under fødderne får vi først med Tue Nielsen i Bogense, der optræder 1449. Dennes sønnesøn var borgmester i Bogense Erik Nielsen, hvis søn Claus Eriksen († 1550) bl.a. var far til Oluf Bagers ovenfor omtalte kone, Margrete.

Over Erik Nielsen og hans kone Anne Olufsdatter er der i Bogense kirke en ligsten, hvis latinske indskrift fortæller, at han døde sankt Andreas aften 1500: »Anno D(o)m(in)i md vigilia andres obiit eric(us) nic(olai) c(on)sul bog(ense) cum uxore sua anne erickes. requiescant in pace«. Det er en i flere henseender usædvanlig sten. Den hører til gruppen af vore ældste figursten og viser det afdøde ægtepar. Hun er i en folderig klædning og han i en halvlang kofte. Det mærkelige i deres indbyrdes forhold er det store slagværd imellem dem, som *hun* holder, mens hans hænder er krydset over maven. Et andet mærkeligt forhold er skjoldet ved deres fødder, som sværdet hviler på. Det viser nemlig ikke slægtens våben, den halve hvide bjørn i blå, men et

Brødrene Hans, Lauritz og Rickert Knudsen (Seeblads) segl på dokument af 24. februar 1582. Rigsarkivet.

bomærke af piltypen. Slægten var tilsyneladende ikke på vej nedad; det viser alene tilstedeværelsen af den imponerende gravsten. Men hvorfor så det borgerlige bomærke kombineret med det adelskabsmarkerende sværd? Der er ingen indlysende forklaring på dette forhold. Chr. Axel Jensens forslag: at hustruen har ønsket at fremhæve den borgerlige købmandsslægts nyligt vundne adelskab, holder ikke, da Erik Nielsen jo var mindst tredje generation af adelsmænd. Men måske har slægten – skønt adelig – ikke haft noget egentligt våben på dette tidspunkt? Det er i så fald et sjældent, for ikke at sige enestående tilfælde.

Bomærket på gravstenen har helt bestemt også generet parrets sønnesøn Jørgen Clausen, da han i 1553 kort efter sin far, Claus Eriksens død i 1550 blev anklaget af Jørgen Skinkel til Lammehave for at besidde noget frit jordegods, hvad der ikke var tilladt for en ufri mand. Jørgen Clausen måtte enten sælge eller bevise, at han var kommen af frie folk. »Dertil svarede forbemeld-

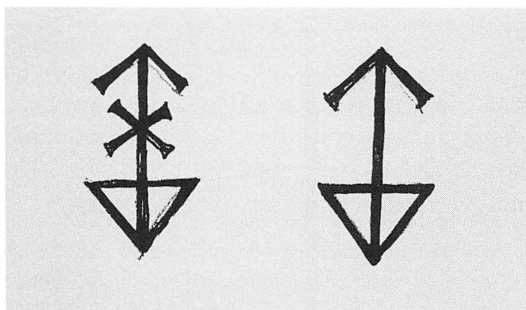
Rådmand Erik Nielsen (Halvbjørn) og hustru Anne Olufsdatters gravsten i Bogense kirke ca. 1500 med senere indhuggede våbener foroven. Efter Christian Axel Jensen: Danske adelige gravsten.

te Jørgen Clausen, at han kender sig så vel fri og frelse som en anden riddersmandsmand; thi at hans fader var født af adel og fri folk, både til fædrene og mødrene, så vel som andre fri folk; og beder (beretter), at hans fader havde sit fædrene våben sin livstid, og nu Jørgen Clausen efter ham, som er en halv bjørn i et blå felt; og beder, at hans faders fader hed Erik Nielsen, og hans broder hed Tue Nielsen, og hans søn hed Niels Tuesen og har en datter efter sig, som endnu lever og bor i Norge på en gård, hedder Kjøllering; og hedder hun fru Anne, Daniel Grottes; og Jørgen Clausen her straks for os beviser med et skødebrev, som fornævnte Daniel Grotte med sin hustru, fornævnte fru Anne Nielsdatter udgivet har, at hun er fornævnte Niels Tuesens datter og fører hans faders fædrene våben, som var hængt for samme skøde; i hvilket hendes skøde hun bekender ham for sin frænde og næste søskende-barn på hendes fædrene. Deslige beretter og fornævnte Jørgen Clausen, at hans faders moder, fornævnte Erik Nielsens hustru, hed Anne Olufsdatter og var en fri kvinde og førte til hendes fædrene (våben) tre tinder (murtinder)¹⁶ ...« Og så videre. Det interessante er, at han anfører, at faderen og dennes kusine i Norge førte våbenet med den halve bjørn, men omhyggeligt undgår at sige noget herom under omtalen af farfaderen Erik Nielsen. Måske kan man heri se en bekræftelse af den ovenfor nævnte mulighed: at den adelige slægt ikke førte våben, men bomærke.

I hvert fald har Jørgen Clausen for i fremtiden at være på den sikre side ladet bedsteforældrenes gravsten undergå en enkel, men afgørende retouche: to bueslag over det afdøde ægtepars hoveder blev borthugget, og to courtoisie-stillede adelsvåbener indhugget i stedet, det mandlige Bogense-slægtens halve bjørn, det kvindelige med en vandret murtinde (Galskyt eller Grøn). Efter stilformerne at dømme kan disse våbener først være hugget ca. 1560,¹⁷ hvilket harmonerer udmærket med, at Jørgen Clausen har villet sætte en stopper for yderligere diskussion om slægtens adelige byrd. Man kan så undre sig over, at han ikke ved samme lejlighed har ladet det famøse bomær-

*Bomærker anvendt af brødre-
ne Claus og Niels Bang, bor-
gere i Bogense.*

ke borthugge. Men hvad enten årsagen er glemsomhed eller veneration, må vi være taknemmelige for denne manifestation af en meget usædvanlig heraldisk praksis. Gravstenen over hans forældre, Claus Eriksen og Maren Bang, var behørigt udstyret med begges fædrene og mødrene våbener. Slægten uddøde med Jørgen Clausens søn Rasmus Jørgensen i 1616.¹⁸

Forkastede Erik Nielsens mandlige efterkommere hans beskedne bomærke, ser det til gengæld ud til, at to efterkommere på spindesiden har overtaget dets grundform. Det er de to sønner af rådmand Hans Bang og Anne Clausdatter (Halvbjørn), Claus Bang (†1592) og Niels Bang († ca. 1620), begge i Bogense. De har foretrukket Erik Nielsens bomærketype fremfor den korsform, der ellers var almindelig anvendt i Bang-slægten.¹⁹

Afslutning

Det er karakteristisk, at denne kreds af adelige, der benytter bomærker, socialt befinder sig et sted mellem godsejeradelen og borgerstanden. De er meget rammende blevet kaldt bypatriciat eller byadel, men kunne også kaldes embedsadel, fordi deres adelskab er knyttet til besiddelsen af betydningsfulde embeder som tolder, møntmester eller borgmester. De findes næsten alle i Fabritius' liste over »brevadel«. ²⁰ I hvert fald må det være tilladt at regne dem til lavadelen. De besad måske nok noget fri jord hist og her, men egentlige godser havde de ikke, og de ville aldrig kunne avancere til at få sæde i rigsrådet. Deres liv var knyttet til byerne, hvor deres færden kunne tage sig fornem nok ud. Halvbjørn-slægten i Bogense havde således en gård på Adelgaden, som kaldtes »Herregården«.

Om de, som foreslået af C. Paludan-Müller for Odenses vedkommende, skulle være en særlig stand, der altid har bestået, ikke et patriciat, der er opvokset af borgmester- og rådmansposterne, men omvendt, er nok tvivlsomt.²¹ Hovedparten af de her omtalte er tilsyneladende ikke kommet af gamle slægter, men er personer, der har svunget sig op socialt og derved opnået adelskab. Man kan naturligvis som Paludan-Müller hævde, at adelsdiplomerne snarest er at betragte som »Fornyelse af et Adelskab, der stod i Fare for at drukne i Borgerskab«. Men så må man også anerkende, at de, som det tilsyneladende var tilfældet med Halvbjørnslægten, har ført bomærker i de slægtled, der gik forud for adels- og våbenbrevets udstedelse.

Sandsynligvis er der dog blot tale om almindelig social opstigen til erhvervelsen af adelskab og våben, men dog ikke længere, end at tilbagefald til den gamle brug af bomærker kunne forekomme.

Noter

1. Henry Petersen: Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede. København 1897. A. Thiset: Danske adelige Sigiller fra det XV, XVI og XVII Aarhundrede. København 1905. Sml. Per Ingesman: Religiøs symbolik og sociale ambitioner. Den højere gejstlighedens segl i dansk senmiddelalder. Heraldisk Tidsskrift VI, hefte 56, oktober 1987, s. 284 f.
2. Allan Tønnesen: Helsingørs bomærker. København 1968, s. 30 f. Allan Tønnesen: Slægterne Lilliefeld og Rosenvinges brug af bomærker. Heraldisk Tidsskrift II, hefte 16, oktober 1967, s. 275-79. Allan Tønnesen: Fra bomærke til adelsvåben – to Randersslægters sociale opstigen. Heraldisk Tidsskrift V, hefte 43, marts 1981, s. 132-37.
3. Sigvard Mahler Dam: De bornholmske væbnerslægter Uf og Splid. Heraldisk Tidsskrift V, hefte 46, oktober 1982, s. 283 f.
4. Landsarkivet for Sjælland. Helsingør rådstuearkiv. Breve på papir 1509-1612.
5. Se f.eks. Kancelliets Brevbøger 2/1 1556, 25/7 1559, 23/9 1589 og Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden. København 1903-4, II, s. 130, 162, V, s. 127, 134, X, s. 74, 82.
6. V. Hostrup Schultz: Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd. Genealogiske Efterretninger. København 1906. Danmarks Adels Aarbog 1955 II, s. 19-25.
7. Arnamagnæanske samling af danske diplomer. 28. februar 1528.
8. Arnamagnæanske Samling af danske diplomer. 24. juni 1468.
9. Rigsarkivet. Egeskabene 25 C 3. Domme, tingsvidner, forpligtelser og forligelser. 5. august 1567.
10. Svend Larsen: Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17. Århundrede I-II, Odense 1965. II s. 20 ff. Knud Gether: Middelalder-familier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge.
11. Rigsarkivet. Egeskabene.
12. Carl Bruun: Kjøbenhavn I. København 1887, s. 130. Sven Tito Achen: Danske adelsvåben. En heraldisk nøgle. København 1973, s. 301.
13. Danmarks Adels Aarbog 1914. Se i øvrigt Svend Larsen og Knud Gether (note 10).
14. Rigsarkivet. Privatarkiver før 1660. Mogens Henriksen Rosenvinge.
15. Rigsarkivet. Hyldinger. Odense.
16. A. Crone: De Bogense Herremænd. Samlinger til Fyens Historie og Topographie 9. 1884, s. 289 ff.
17. Chr. Axel Jensen. Danske adelige gravsten I. København 1951, s. 44 f.
18. Se i øvrigt: Otto Haxthausen: En negligeret slægt. Heraldisk Tidsskrift IV, hefte 33, marts 1976, s. 124 ff. Mogens S. Brandt: Den negligerede Bogense-slægt – og to til. Heraldisk Tidsskrift IV, hefte 34, oktober 1976, s. 194ff.
19. Fritz Schönwandt: Hans Bang i Bogense † 1560. Med et afsnit om den ældre Bang-slægt i Vends herred. Personalhistorisk Tidsskrift 1980, s. 27-43.
20. Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel. København 1946, s. 133.
21. A. Crone: De Bogense Herremænd (note 16), s. 290.

En heraldisk trussel mod oldenborgernes kongelige linie

Kirstine Munks og hendes børns titel og våbenføring

Af Nils G. Bartholdy

Et fyrsteligt våben vidner om herkomst, men er navnlig et billedligt udtryk for rettigheder og krav i forhold til de territorier, våbenmærkerne repræsenterer. Titulatur og våbenføring hører principielt sammen. I Det romersk-tyske Rige førte alle medlemmer af et fyrstehus med tiden normalt det samme våben. Fyrstevåbenet beholdt sin eksklusive karakter som følge af kontinuerlig brug inden for en relativt snæver kreds af slægtsmedlemmer, der praktisk taget kun indgik ægteskaber efter jævnbyrdighedskriterier.

I Danmark-Norge og hertugdømmerne fulgte oldenborgerne med visse undtagelser den tyske tradition. Kongen og kongens døtre, der som regel kaldtes »geborne aus königlichem Stamme zu Dennemarck« og efterhånden tituleredes »frøkener«, førte kongevåbenet med mærker for kongerigerne Danmark og Norge m.m. samt hertugdømmerne Slesvig, Holsten med Stormarn, senere tillige Ditmarsken, og grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. Som følge af at Danmark var et valgrige, førte kongens sønner ikke det danske våben, men våben som hertuger til Slesvig og Holsten etc. i lighed med de gottorpske og sønderborgske hertuginier, og de tituleredes »hertuger«. Som udvalgt konge brugte Frederik (II) dog faderens kongelige våben inden sin tronbestigelse. Christian (IV) og dennes ældste søn Christian gjorde det samme som udtryk for deres valg og hylding, Frederik (III) derimod først ved sit valg til konge i 1648. Da kongemagten i Danmark var blevet arvelig i 1660, tituleredes alle kongesønner og -døtre derefter »prins« hhv. »prinsesse« til Danmark etc., og siden har de alle konsekvent ført det kongelige våben.

Før 1660 var våbenmærkerne for hertugdømmerne og grevskaberne imidlertid det naturlige heraldiske udtryk for den danske konges dynastiske basis. Den lensretlige udvikling i Slesvig og i de til Det romersk-tyske Rige hørende områder med tradition for arvelighed og samforlening var forudsætningen herfor. Hertugdømmerne m.m. betragtedes som fyrstehusets arvelande. Hævdelsen af, at Norge var et arverige, kom heraldisk til udtryk, da Frederik (I) i slutningen af 1400-tallet føjede den norske løve til sine hertugelige mærker. De oldenborgske kongers sønner førte herefter ligesom de øvrige hertu-

ger af huset Oldenburg våben som arvinger til Norge, hertuger til Slesvig og Holsten etc.

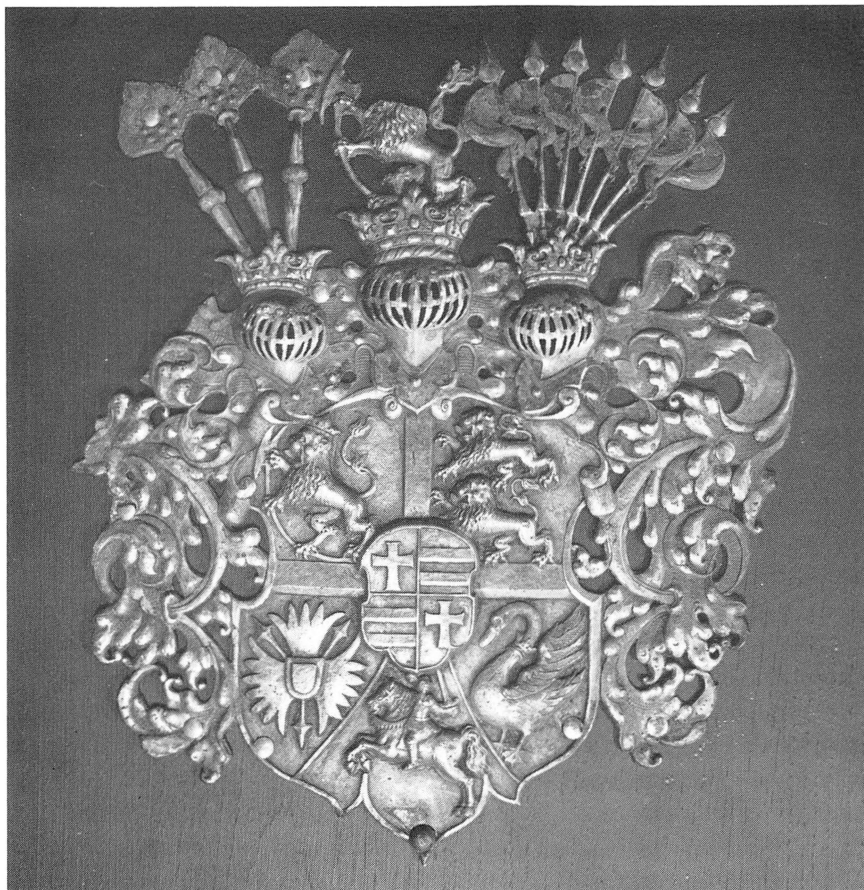
Christian IVs morganatiske ægteskab med Kirstine Munk, der må betragtes som indgået i 1615 uden vielse, passede ikke umiddelbart ind i det traditionelle dynastiske mønster. Men på basis af »arvelandene« og familieheraldikken søgte kongen at bibringe sin ægtefælle og deres børn en fyrstelignende status.

Christian IVs bestræbelser i så henseende må bl.a. ses på baggrund af tilsvarende forhold i udlandet. Inden for Det romersk-tyske Rige kan der næppe siges at have været faste normer med hensyn til titel og våben for børn af fyrsternes ikke-jævnbyrdige forbindelser – i modsætning til Frankrig og England, hvor der var tradition for briserede våbener. Kejser Karl Vs uægte søn Don Juan d’Austria (1547-77), kendt fra sejren ved Lepanto i 1571, førte våben, som var han medlem af det habsburgske hus.¹ Hertug Ferdinand af Bayern (1550-1608) indgik i 1588 en aftale med sin bror, den regerende hertug, om, at børnene i hans morganatiske ægteskab af hensyn til det kurfyrstelige hus’ reputation ikke skulle have fyrstetitel og ikke føre det bayerske våben.² Ærkehertug Ferdinand (1529-95), landsherre i Tirol, havde i sit morganatiske ægteskab med en augsburgsk bankierdatter to sønner, Andreas (1558-1600) og Karl (1560-1618), der benævntes »af Østrig« og førte skjold med habsburgske våbenmærker.³ Den ældste blev gejstlig og statholder i Nederlandene, den yngste markgreve af Burgau, men det lykkedes aldrig faderen at få dem anerkendt som sine efterfølgere i Tirol.

Christian IV tillagde Kirstine Munk og deres børn grevelig titel i relation til Slesvig og Holsten, men uden nogen form for skriftlig udnævnelse. Grevetitlen fandtes ikke i kongeriget på den tid, og en formel tildeling må under de givne konstitutionelle forhold dér antages at ville have været i strid med håndfæstningen. Kongen lod imidlertid i praksis Danske Kancelli anvende titlen i både åbne og lukkede breve. Man betvivlede åbenbart ikke, at kongen som slægtsoverhoved kunne disponere titulært og heraldisk, som han gjorde. Det ældste skriftlige vidnesbyrd om brugen af den grevelige titel er et missive fra kongen af 25. juli 1627, hvori hans og Kirstine Munks søn, der var død som toårig den 17. juli, benævnes »greve« Frederik Christian.⁴ På en samtidig kisteplade kaldes han »der Hoch Wolgeborner Herr Herr Friderich Christian Graf zv Schleswich Holstein des Grosmechtigsten Konnings Christiani 4 zv Dennemarcken vndt Norwegen etc. Sohn«, og et andet kistebeslag har en nøjagtig gengivelse af det hertugelige slesvig-holstenske våben med felter for Norge, Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Oldenburg og Delmenhorst og tre kronede hjelme med hjelmtegn for Norge, Slesvig og Holsten.⁵ Til begravelsen blev der betalt for en stang, »som den S. Greffuis Vaaben

bleff baarit paa«. ⁶ Søsteren Maria Cathrine, der døde den 1. september 1628 tre måneder gammel, kaldes i et missive for »frøken«, ⁷ og hendes kiste blev beslæet med et våben svarende til broderens. Begge børn bisattes med fyrstelige ceremonier, og i 1642 lod Christian IV kisterne med dem, sin første hustru dronning Anna Cathrine, sine brødre og sine afdøde børn med dronningen nedsætte i en fællesbegravelse i Roskilde domkirke. ⁸

Beslag med det hertugelige slesvig-holstenske våben på grev Frederik Christians (1625-27) kiste i Roskilde domkirke, krypten under St. Birgittes kapel. I hovedskjoldet ses Norges øksebærende løve, Slesvigs to løver, Holstens nældeblad, Stormarns svane og Ditmarskens rytter. I det firdelte hjerteskjold er Oldenborgs to bjælker og Delmenhorsts kors fejlagtigt placeret i omvendt rækkefølge. På hjelmene ses det norske hjelmtegn i midten (løvens hoved mangler), det slesvigske til heraldisk højre og det holstenske til heraldisk venstre. Foto: Niels Erik Jehrbo, Nationalmuseet.

Den 12. oktober 1627 påbød Christian IV bisperne at nævne Kirstine Munk og hendes børn i kirkebønnen. Ved denne lejlighed tituleres hun »fru Kirstine, grevinde til Slesvig og Holsten etc.«,⁹ og kancelliet benævner hende herefter regelmæssigt »grevinde til Slesvig og Holsten«. I udskriften på sine egenhændige breve kalder kongen imidlertid sin hustru for »fru Kirstine Munk«. Hun brugte stedse Munk-våbenet med tre roser i sit segl, men med en stor åben krone på skjoldet, hvilket også ses på et sølvbæger fra omkr. 1650 med indskriften »Kisstina M(unk) G(räfin) z(u) S(chleswig) H(olstein)«. ¹⁰

Kort efter sin resultatløse deltagelse i 30 års-krigen lykkedes det Christian IV at få kejseren til formelt at udnævne sønnen Valdemar Christian til tysk rigsgreve. Det skete samtidig med, at kongen søgte at generhverve de nordtyske stifter til sine kongelige sønner, Frederik (III) og Ulrik, og ville sætte sig i besiddelse af Rügen og markere sit forhold til Hamburg. I et udkast til instruks for den gesandt, der skulle forhandle med Wallenstein, skrev kongen den 19. marts 1630, at grev Valdemar Christian i et egenhændigt brev til kejseren skal tilbyde denne sin tjeneste, og der skal arbejdes på, at »der keysser ihn in seiine hulde vnd schudtz nehme pro Comite Hol:«. ¹¹ I det brev, man lod den knap otteårige kongesøn skrive til kejseren den 22. marts (kreditivet for gesandten har samme dato), blev der direkte bedt om benådning »mitt denn titul vnd qualitet eines Graffenn von Hollsteinn«. ¹² Kejseren havde ikke myndighed til at tildele en titel i relation til Slesvig, der lå uden for Det romersk-tyske Rige. Wallensteins udsending meddelte den 3. juni/23. maj, at sagen var gået i orden. ¹³ I grevepatentet af 11. juli 1630 hentyder kejser Ferdinand II til fredsslutningen med kongen af Danmark, og han har »deroselben eheiblichen Sohn Woldemar Christian, weil dessen Mutter allein Ritterlichen doch Vhralten Adelichen herkommens mit dem Titul vnd Qualitet eines Grauen von Holstain Damit Vnnsz Er insz künfftig mit mehrer reputation Vnderthenigst dienen vnd aufwartten müge gnedigst ansehen begnaden vnd begaben«. ¹⁴ Patentet, der også omfattede Valdemar Christians eventuelle ægtefødte livsarvinger, fastslog, sikkert efter faderens ønske, modtagerens ægte fødsel. Legitimiteten af Christian IVs og Kirstine Munks forbindelse var omtvistet.

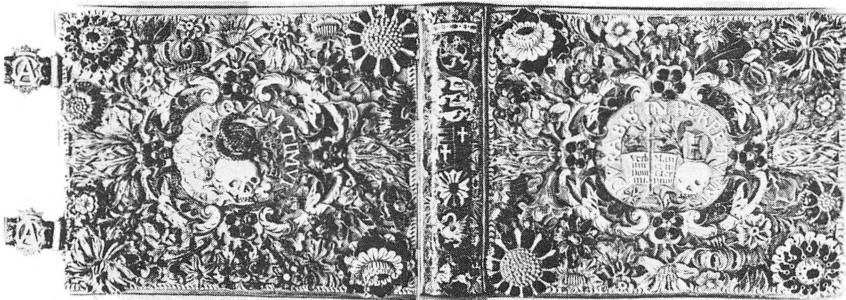
Grevepatentet med den kejserlige guldbulle under blev den 23. december 1630 deponeret på Københavns Universitet, hvor man udfærdigede en bevidnet afskrift. ¹⁵ Måske regnede Christian IV med, at dokumentet lå mere sikkert dér end i hans eget arkiv.

Valdemar Christians ansøgning havde i Wien fået en påtegning, der afspejler den mundtlige forhandling om den holstenske grevetitel, »welche Keisserliche gnadt dem König sehr angenehmb sein wirdt«, og en anden påtegning

om, at prædikamentet greve af Holsten tilhørte greven af Schauenburg (-Pinneberg), idet kejseren i 1619 havde bekræftet schauenburgergreven Ernsts ret til denne titel og i øvrigt ophøjet ham i den arvelige fyrstestand.¹⁶ Christian IV og hertug Frederik III af Gottorp havde i 1620 protesteret mod grevens brug af den fyrstelige titel i tilknytning til Holsten. En fælles dynastisk interesse forenede de to oldenborgere imod den schauenburgske prætentation. Da greven i 1621 sendte en gesandt til Christian IV, blev denne afvist »formedelst att den holstenske tijtell uaar satt ij creditiuiit«. ¹⁷ Grev Ernst tilhørte en schauenburgsk sidelinie, der i 1460 havde givet afkald på successionsretten i Slesvig og Holsten mod en affindelsessum, men den havde bibeholdt det holstenske nældeblad i sit våben. Med militære magtmidler tvang kongen ham i 1621 til at afstå fra at bruge Holsten i sin titel.¹⁸ Dette blev indirekte taget til efterretning af kejseren, da han i 1630 gav Valdemar Christian titlen greve af Holsten.

Grevepatentet indeholdt intet om Valdemar Christians våben. Rigsgreven nøjedes dog ikke med Holstens våbenmærke, men førte det prætentiose våben med felter for Norge, Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Oldenburg og Delmenhorst, som egentlig kun tilkom hertugerne af Slesvig og Holsten. Som nævnt var det samme våben i 1627 og 1628 blevet sat på hans to tidligt afdøde søskendes kister. At Kirstine Munks børn brugte dette våben, der udtrykte arveret til Norge og hertugdømmerne m.m., med Christian IVs vidende og vilje, er hævet over enhver tvivl. Våbenet kendes fra flere segl, som Valdemar Christian i hvert fald har brugt siden 1642.¹⁹ Det brugtes enten med tre hjelme eller en krone på skjoldet. På et repræsentativt portræt af

Bønnebog i bind af guld og emalje, der har tilhørt Christian IVs og Kirstine Munks datter grevinde Anna Cathrine (1618-33), Rosenborg, 3.96. På spænderne ses hendes kronede navnetræk og på ryggen under en krone seks skjolde med de hertugelige slesvig-holstenske våbenmærker: (fra oven) Norge, Slesvig, Oldenburg/Delmenhorst, Holsten, Stormarn og Ditmarsken.

Valdemar Christian malet i 1640'erne af Karel van Mander ses også det fyrstelige våben.²⁰ En imponant udgave af våbenet forekommer i et segl på et brev af 23. maj 1646, der prætentivt indledes med »Wir Waldemar Christian dess Heiligen Römischen Reiches Graffe Zu Schlessewig vnd Holstein«,²¹ hvilket delvis var en tilsnigelse, eftersom han ikke kunne være tysk rigsgreve i Slesvig. Christian IVs interesse i at få Valdemar Christian gift med den russiske zars datter i 1640'erne, den fyrstelige modtagelse, der blev ham til del i Rusland,²² og zarens principielle accept af den danske kongesøn måtte nødvendigvis styrke denne i hans opfattelse af sig selv som fyrste. Brugen af det hertugelige slesvig-holstenske våben, som oldenborgernes kongelige linie også førte, var egnet til at nære hans mulige forestillinger om at kunne optræde som tronkandidat i 1648.

Af politiske og dynastiske grunde lagde Frederik III afstand til Kirstine Munk og hendes børn og dermed til svigersønnepartiet. I 1650 fratog han dem den fyrstelige æresbevisning at måtte køre ind i slotsgården, og der skulle ikke længere salutes fra Kronborg, når Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested sejlede forbi.²³ I 1654 lod kongen kisterne med Kirstine Munks tidligt afdøde børn flytte fra den kongelige fællesbegravelse i Roskilde og nedsætte et andet sted i domkirken.²⁴ Frederik III, der indtil sin tronbestigelse selv havde ført de hertugelige slesvig-holstenske våbenmærker og var dybt præget af fyrsteretlig tankegang, så med uvilje på sine halvsøskendes brug af fyrstehusets heraldik. Han undlod at benytte grevetitlen i skrivelser til Valdemar Christian. Forsøg på en forsoning mellem denne og kongen i 1655 førte ikke til noget, da halvbroderen ikke ville opgive grevetitlen og våbenet.²⁵ Året efter døde Valdemar Christian ugift og barnløs, og den præntion, han teoretisk personificerede, var borte. Begrebet kvindeligt arvefølge havde imidlertid plads i Frederik IIIs bevidsthed. Kongen ønskede derfor at forhindre sine halvsøstre og Kirstine Munk i at bruge grevindetitel og våben i relation til hertugdømmerne.

Frederik III befalede den 26. december 1656 Tyge Below, lensmand på Hindsgavl, og Erik Krag, oversekretær i Danske Kancelli, at rejse til Boller, hvor Kirstine Munk opholdt sig, og dér kræve, at hun fremlagde et skriftligt bevis på sin og dermed døtrenes adkomst til grevindetitlen. De to kommissærer gennemførte den delikate forretning den 1. januar 1657 og har i en udførlig rapport gjort rede for dens til tider temperamentsfulde forløb.²⁶ »Hun suarede derpaa at hun sig den ey selff haffde tiltaget men vaar hende gifuet aff Christiano Quarto Sl, och høilofflig ihukommelse, hun bleff derimod aff Oss tilspurt om hun da aff hannem vaar gjort till Grefuinde, eller om hun nogen breff aff hannem derpaa haffde, huortill hun suarede, Ney, men hun kunde vel fremviise at Høistbem^{te} den Sl, Herre hende saaledes kaldet haffde, och

det skriftlig vnder den Sl, Herres egen haand och segl, ... Fr: Kierstine kom strax tilbage igien med et Kongelig Aabet breff, vnder Høistbem^{te} Kongelig haand och segl, deckede det øffuerste och Nederste till med tuende Serviette ender, och lod Oss alleeniste læse ved bordet disse ord, Den Welbaarne Frue Kierstine Munck, Grefuinde till Slessviig Holsteen, viidere vilde hun icke lade Oss læse men tog brefuet hastig bort och lagde den tilsammen igien, sigendes at det øffuerige kom intet derved, vi spurde om hun vilde lade oss see samme breffs datum da befantes det at vere dateret den 30 Julij 1630: deraff kand I see sagde hun, At den Salige Konge selff haffuer giffuet mig den titul endochsaa effterat Jeg vaar kommen fra hannem och haffde aldrig begiert at komme diid men effter min Moders villie vaar det skeet Hende bleff dertill suaret at mand vel viste at den Sl, Herre hende saaledes baade tituleret haffde och befalede hende saaledes at kaldes men vi vaare nu diidskickedet till at fornemme om hun ey ved et sær Grefuebreff vaar giort till Grefuinde, dertill suarede hun Ney, Aldeelis Ingen, men hendes Børn haffde Keiserens breff paa dieris titul, som de selff haffde at forvare men huem den nu egentlig haffde viste hun icke, hende bleff derimod suaret, at huad Grefue Voldemar vaar anlangendes det viste mand vell, men at døttrene haffde saadane brefue derpaa aff Keiseren troedes icke, hun suarede, hun viste icke rettere, thi saaledes sagde hun at de haffde berettet hende, dog kunde hun icke sige det

Tegning af et af grev Valdemar Christians (1622-56) segl med det hertugelige slesvig-holstenske våben, Rigsarkivet, Jacob Langebeks samlinger, XV. Segltegninger 1, 3 a. Seglet forekommer på et brev af 23. maj 1646. I den latinske omskrift betegnes Valdemar Christian som greve til Slesvig og Holsten og herre til Tåsinge (Valdemarsslot), Ristrup og Lyngballegård.

for vist, thi hun haffde aldrig seet det, hende bleff igien atspurt huo samme breff haffde, hun nectede, hun viste icke huo enten H. Korfidtz Wldfeld eller een aff de andre. Hende bleff discoursviiss sagt At Eders M^t holdte Greffue Voldemar for en Keiserlig Rommerske Riiges Greffue dog icke aff Slessviig Holsteen Det samme och hannem tillforne vaar blefuen sagt, thi Keiseren kunde liige saa liidet præjudicere Eders M^{ts} Kongelig huss, som E^s M^{ts} egen H. Fader, hun suarede dertill at hun haffde det hørt at E^s M^t haffde ladet hannem det sige och spurde, huad hans titul da skulde hafue veret, dertill bleff suaret, at dertill haffde vell blefuen middel funden, med saa skiell det saa viit vaar kommet, Hun spurde fremdeeles huad dette skulde betyde eller huad E^s M^t med hende i sinde haffde, dertill bleff suaret at Oss vaare ey meere bevist eller dennegang befalet end som vi tilforne sagt haffde om titulen och naffnet, hun suarede hun haffde intet om det derpaa at fremviise, end som vi seet haffde och vdi atskillige andre Kongelige breffue, da den Sl, Herre hende det selff kaldet haffde; hun førte ickun nafnet och haffde intet aff Slesviig eller Holsteen, huortill bleff suaret at desto mindre rettighed siunes hun at kunde hafue till nafnet at føre, som kunde komme maaskee E^s M^{ts} posteritet effter mange Aar till nachdeel, dertillmed vaare nu omstunder ey meere Grefuer eller Grefuinder aff Slessviig eller Holsteen, men alleeniste Fyrster och Fyrstinder dertill suarede hun, Herre Gud! da veed Jeg huad min Fader heede«.

I et åbent brev af 14. januar 1657, der udgik i trykt form, forbød Frederik III Kirstine Munk at kalde sig grevinde af Slesvig og Holsten, og hendes børn fik desuden forbud mod at bruge det hertugelige våben.²⁷ Ordlyden lader ingen i tvivl om, at kongen dermed varetog en dynastisk interesse i snæver forstand: »... at eftersom Fru Kirsten Munck til Boller en Tjdlang har brugt Grefvindis Titel aff Slessvig oc Holsten, hendis Børn oc icke alleniste samme Titel ført, men ocsaa det Vaaben, som os oc voris Kongelig oc Førstelig Huus allene tilkommer, da efterdi de aldellis intet nøyactigt hafver at fremlegge, huor med de kunde bevise sig til saadan Høyhed at være berettiget, det oc os, oc voris Huus icke lidet er præjudicerligt, tilmed oc med den gamle oc for andre Nationer særsynderlig Herkomme, som alle i saa mange hundrede Aar, sig best ved befunden, icke offver eens kommer, at saadan ny Stand uden bedre Grund oc Fundament opkomme skulde. Da hafver vi det icke længer stil tiendis villet lade passere, medens hermed baade Fru Kirsten Munck, oc hindis Børn hafve forbudet at de huercken offuen bemelte Tittel eller Vaaben sig understaar at bruge, saavel som alle andre vore undersaatte, hermed advaret at de sig Endtholder, nogen aff dennem, saadan Tittel at giffve, som ingen aff Adelstanden Eigner oc tilkommer.« I en noget længere tysk version af det åbne brev af 14. januar talte kongen tydeligt på huset Slesvig-Holstens

vegne og forbød udtrykkeligt Kirstine Munk og hendes børn at bruge titlen og våbenet i breve, segl og på offentlige og private bygninger.²⁸ I et missive af 26. januar til statholderen og regeringskancelliet i hertugdømmerne befalede Frederik III, at hans vilje »wegen dess von Christinen Muncken zu Boller, undt deren Kindern, sich angemasseten Gräfflichen tituls undt Vnssers Königreichs Norwegen, auch Hertzoglichen Schlesswig-Hollstönischen Wapens« skulle trykkes samt bekendtgøres fra prædikestolene.²⁹

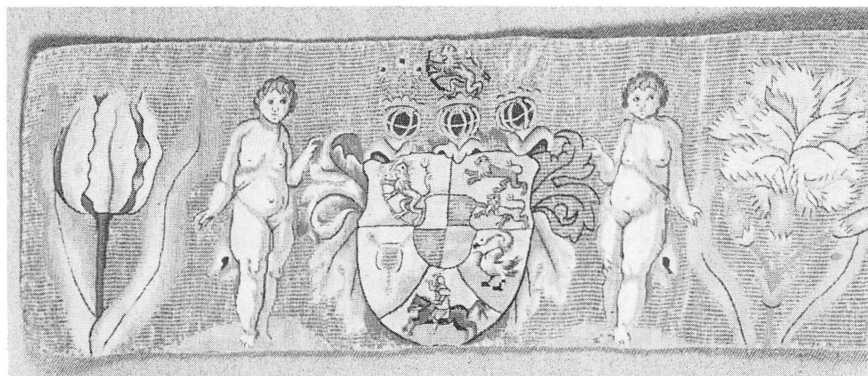
Endvidere pålagde kongen i et missive af 6. februar en række lokale embedsmænd i hertugdømmerne at sørge for offentliggørelse.³⁰ Titlens og våbenets bestanddele gjorde det naturligt, at frakendelsen blev særlig eftertrykkelig i hertugdømmerne.

I sit sidste leveår kaldte Kirstine Munk sig »Kongl. May effterlate gemahl« i stedet for »grevinde til Slesvig og Holsten«.³¹ Hendes døtre og deres nærmeste ignorerede derimod Frederik III's forbud. Adskillige eksempler herpå kan anføres. Christiane, gift med Hannibal Sehested, underskrev sig i 1658 i et brev til Leonora Christina demonstrativt »Christiana foed Ecte Kongedaatter aff Danmarck och G(revinde) t(il) s(lesvig) h(olsten)« og i et brev fra før den 18. september 1662 til en resident »Christiana geboren greffiine von dem koninglichen hause von Dennemarken«.³² Et kronet skjold med Holstens våbenmærke alene, hvilket i realiteten var lige så prætentivt som det sammensatte hertugelige våben, blev brugt i 1651 i et segl tilhørende Sophie Elisabeth, gift med Christian Pentz.³³ Hedevig, gift med Ebbe Ulfeldt, underskrev sig i 1663 i et brev til Corfitz Ulfeldt »Hedewig G t s h« og brugte ved flere lejligheder 1662-63 ligeledes et segl med det holstenske nældeblad og krone på skjoldet.³⁴ I 1669 skrev en niece et brev til hende og adresserede det til »Madame Hedewig Contesse de Schleswig et d'Holstein«.³⁵ Elisabeth Augusta, gift med Hans Lindenov, underskrev i 1664 et dokument om sit fallitbo og brugte et segl med det hertugelige våben med krone på skjoldet og »E(lisabeth) A(ugusta) G(revinde) T(il) S(lesvig) H(olsten)«.³⁶ I 1672 underskrev hun sig i et brev til søsteren Hedevig »Elisabeth Augusta gzsh«.³⁷ Hendes våben, det slesvig-holstenske med tre hjelme på skjoldet, ses stadig sammen med ægtefællens på Lorentz Jørgensens store altertavle fra 1650 i Kalundborg kirke. Frederik III kunne regne med, at den danske adel principielt var skeptisk over for brugen af grevetitlen. Dette forhold afspejler sig bl.a. i et hadefuldt brev fra Hans Lindenov til Elisabeth Augusta, der dog i høj grad også er udtryk for deres dårlige ægteskabelige forhold: »... Jeg gaad ueell weest, huad i indbiller eder, eders frøchenskaff her i danmarch giellder intett, dett er adelens finnhed, de laader eder sidde øffuerst, och at i kaalldis Greffinnde till Slesvig och Holstein, det er gjort till at lee aff, for det hører mig och eder lige møget till«.³⁸

Hannibal Sehested, der i 1660 var blevet forsonet med Frederik III, fik i maj 1662 af denne tildelt et sammensat våben med fire anevåbener i et herteskjold, mens hovedskjoldet var firdelt af et kors med en kronet løve i hvert af de fire felter; på skjoldet hvilede fire hjelme med anevåbenernes hjelmtegn.³⁹ Sehesteds hustru, fru Christiane, fik i samme patent et tilsvarende våben, dog med kors og løver i andre farver og kun med de mødrene, altså Kirstine Munks, anevåbener i herteskjoldet og på hjelmene, hvilket var en ignorering af hendes kongelige fædrene ophav. Løvefiguren og korset i ægtefællernes våbener må opfattes som brisurer af kongevåbenet og dermed som kongelige nådestegn. I forhold til Christiane, der ikke betegnedes som »grevinde til Slesvig og Holsten« i patentet, var det nye våben en heraldisk markering af kongens holdning til halvsøstrene. Våbenpatentet udfærdigedes gennem Tyske Kancelli,⁴⁰ da sagen betragtedes som særlig relevant i hertugdømmerne, hvor brugen af det slesvig-holstenske våben var blevet grundigt underkendt. Hvorvidt hun selv har ønsket det nye våben, hvis kombination af kors og løver kunne minde om Gyldenløvernes,⁴¹ er vist tvivlsomt. Grevelig værdighed fik parret i 1663 af den franske konge.

Den stolte Leonora Christina, hvis fyrstelige fremtræden det franske hof havde bevidnet i 1647, behøvede ikke at holde sig Frederik III's befaling efterrettelig efter, at Roskildefreden var sluttet den 26. februar 1658. Artikel 24 bestemte, at Corfitz Ulfeldt skulle have sine rettigheder i Danmark igen, »och skall i lijka måtto hans gemåhl hennes tillbörlige titul fullkomligen

Det hertugelige slesvig-holstenske våben holdt af putti mellem blomster broderet med silke og sølvtråde. Udsnit af et 215 cm langt bånd med flere gange gentaget motiv, formentlig til en bordhimmel eller et alterbord, Ovesholm, Skåne. Kan stamme fra grevinde Hedeovigs (1626-78) brudeudstyr. Hun blev i 1642 gift med Ebbe Ulfeldt til Ovesholm. Foto: Katia Johansen, Rosenborg.

restitueradt varda«. ⁴² At der var tale om hendes slesvig-holstenske grevindetitel, fremgår klart af fredsforhandlingerne den 18. februar, hvor det om Leonora Christina hedder »och hans Greffinde hindiss gebørlig Titel at restituering«. ⁴³ Sin genvundne ret hævdede den selvfølende Leonora Christina til overmål i forbindelse med sin mors bisættelse, der fandt sted i Odense den 23. juli 1658. I et brev af 14. juli til borgmesteren dér, hvori hun underskrev sig »Leonora Christina Kongl. Datter af Danmark og Gr. til Slesv. og Holstein«, gik hun så vidt som til at påstå, at fredsbestemmelserne også hjemlede hendes søstre ret til igen at bruge grevindetiteln, og hun var samtidig meget utilfreds med, at biskoppen, Lauritz Jacobsen, med henvisning til Frederik III's befaling fra året før ikke ville påtage sig at holde ligprædiken over hendes mor, hvis man forlangte den forbudte grevindetitel anvendt. ⁴⁴ »Thi samme udgifven Kongebref er iche Ved freds Tractaterne Revoceret, Vidre end for Grevindens egen Person«, ræsonnerede biskoppen. ⁴⁵ I stedet kom afdødes jyske sognepræst, Christen Sommer, til at prædike, og han turde godt tale over »den Høy- og Velbaarne Grevinde og Frue, Frue Kirstine Munck til Slesvig Holsteen«. ⁴⁶ Leonora Christina forsvarede indirekte sin status til det sidste. I et brev til Otto Sperling den yngre sendt i 1685 nogle måneder efter løsladelsen fra fængslet i Blåtårn fulgte hun den fyrstelige skik kun at bruge sine fornavne. ⁴⁷ I et brev til samme fra perioden 1692-95 underskrev hun sig »L(eonora) C(hristina) G(revinde)« og i breve fra 1691 og 1695 til Conrad Reventlow »Leonora Christina Comtesse«. ⁴⁸ Hendes segl fra denne tid indeholdt initialer svarende hertil. ⁴⁹ Noget segl med det hertugelige slesvig-holstenske våben ses Leonora Christina ikke at have brugt. ⁵⁰ På stenen over hende i Maribo kirke benævnes hun »Hendis Høybaarne Naade Grefwinne Leonora Christina«. ⁵¹

Da Frederik IV i 1712 ville gøre sin morganatiske hustru Anna Sophie Reventlow til fyrstinde af Slesvig, fik justitsråd Niels Slange i Danske Kancelli besked om, at oversekretær Ditlev Wibe »lader ham tjenstlig hilse og bede at hand med allerførste ville skikke ham copie af det Fru Kirsten Munk i forige tider givne Diploma med det Slesvigske Vaaben udi, og det alt uden nogen bruit«. ⁵² Men den anmodning kunne den historisk interesserede cancelliembedsmand af gode grunde ikke efterkomme.

Noter

1. Hanns Jäger-Sunstenau: Die Wappen der morganatischen Linien des Hauses Habsburg, i samme: Wappen, Stammbaum und kein Ende. Ausgewählte Aufsätze aus vier Jahrzehnten, Wien 1986, s. 37; også trykt i Colloque international d'héraldique, Muttentz 1978, s. 16ff.

2. Gustav A. Seyler: Geschichte der Heraldik, J. Siebmacher's grosses Wappenbuch Band A, Neustadt a. d. Aisch 1970 (Nürnberg 1890), s. 447.
3. Jäger-Sunstenau: anf. arb., s. 38.
4. Kancelliets Brevbøger (Kanc.s Brevb.) 1627-29, Kbh. 1929, s. 145.
5. Fotografier i Nationalmuseet, bevaringssektionen, formidlet med velvillig bistand fra museumsinspektør Anette Kruse, Roskilde Museum, Domkirke-museet.
6. Anette Kruse: Børnene og deres forældre, i Anette Kruse, Birgitte Bøggild Johannsen, Charlotte Paludan, Lise Warburg og Else Østergård: Fru Kirstens Børn. To kongebørns begavelser i Roskilde Domkirke, Herning 1988, s. 34, note 39.
7. Kanc.s Brevb. 1627-29, s. 498, 19/9 1628.
8. S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, 1. del, Kbh. 1879, s. XCIII, note 154.
9. Anf. st., s. XV, note 92. Kanc.s Brevb. 1627-29, s. 207.
10. Rosenborg, 1.119. Afbildet i Steffen Heiberg (red.): Christian IV og Europa, 19. Europarådsudstilling Danmark 1988, Herning 1988, nr. 711.
11. Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, 2. bind, 1626-31, Kbh. 1969 (1889-91), s. 252.
12. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatenabteilungen Dänemark 2, Konv. 1630.
13. Rigsarkivet (RA), TKUA, speciel del, Mecklenburg, 36, Henrik Holcks proposition. J. A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lybek til Freden i København (1629-1660), I, Kbh. 1972 (1876), s. 144, 146.
14. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Reichsregister Kaiser Ferdinands II., 7. bind, fol. 334v-337r. Karl Friedrich von Frank: Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1806 ..., 2. bind, Schloss Senftenegg 1970, s. 225.
15. RA, Kongehuset A 2, Grev Valdemar Christian. Originaludfærdigelsen er ikke bevaret.
16. Frank: anf. arb., s. 225.
17. RA, Kongehuset A 2, Christian IVs skrivkalender 1621, 17/5.
18. Die Wappen der deutschen Landesfürsten, J. Siebmacher's grosses Wappenbuch Band 2, Gustav A. Seyler: Wappen der deutschen Souveraine und Lande (Aus Band I, 1. Abteilung, 2. Teil), Neustadt a. d. Aisch 1981 (Nürnberg 1909), s. 35-36.
19. RA, Kongehuset A 2, Grev Valdemar Christian, ét aftryk med krone på skjoldet 1642, to med hjelme 1646. RA, Jacob Langebeks samlinger, XV. Segltegninger 1, 3 a, to tegninger af skjoldet med hjelme. RA, seglskab 2, danske kongehus, Frederik III m.fl., aftryk med krone på skjoldet.
20. Rosenborg, 7.96. Gengivet i Povl Eller: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82, Kbh. 1971, s. 458.
21. RA, Kongehuset A 2, Grev Valdemar Christian.
22. Ant. Fried. Büsching (udg.): Magazin für die neue Historie und Geographie, X, Halle 1776, Nachricht von Woldemar Christian ... Reise nach Russland, s. 211-76, velvillig henvisning af museumsdirektør Mogens Bencard, Rosenborg.
23. Birket Smith: anf. arb., s. 194-95.
24. Anf. st., s. XCIII, note 154.
25. P. W. Becker (udg.): Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering af udenlandske Archiver, 1. del, Kbh. 1847, Magnus Durels Breve til Kong Carl Gustav, s. 64-65.
26. RA, Kongehuset A 2, Christian IV, dokumenter ang. Kirsten Munk 1609-57, »Vnderdanigst Relation om den anbefalede forretning hos Fru Kierstine Munck paa Boller«, 2/1 1657.

27. Anf. st.
28. RA, TKIA, Regeringskanselliet i Glückstadt XI, »Königliches Erbhaus«, nr. 15.
29. Anf. st.
30. Anf. st., kopi.
31. Danske Magazin (D.M.) 8.I, Kbh. 1957-61, Svend Aakjær: Breve fra Kirstine Munk og Leonora Christina, s. 107ff.
32. RA, Kongehuset A 2, Corfitz Ulfeldt, fasc. 43 og 49.
33. RA, Jacob Langebeks samlinger, XV. Segltegninger 1, 3 a.
34. RA, Kongehuset A 2, Corfitz Ulfeldt, fasc. 44. Corfitz Ulfeldts privatarkiv (6473), pakke 3, A.I.3, pakke 7, tillæg V, 13.
35. D.M. 5.I, Kbh. 1887-89, S. Birket Smith: Nogle Optegnelser af Fru Kirsten Munk og hendes Slægt, fra Arkivet paa Ovesholm, s. 130f.
36. RA, Kongehuset A 2, Christian IVs døtre Elisabeth Augusta og Hedeveg. Samme segl også i seglskab 2, danske kongehus, Frederik III m.fl.
37. D.M. 5.I, anf. st., s. 132.
38. Danske Samlinger 2.II, Kbh. 1872-73, S. Birket Smith: Til Karakteristik af nogle Kvinder og Mænd, hørende til »Svigersønnernes« Kreds, s. 315.
39. Thyra Sehested: Hannibal Sehested, II, Kbh. 1886, s. 439ff.
40. RA, TKIA, A 10, Patenten 1660-63.
41. Nils G. Bartholdy: Brisüren des königlich dänischen Wappens seit dem 17. Jahrhundert für eheliche und uneheliche Nebenlinien des Königshauses, i Brisures, augmentations et changements d'armoiries, Actes du 5e colloque international d'héraldique Spolète 1987, Bruxelles 1988, s. 33ff.
42. L. Laursen (udg.): Danmark-Norges Traktater, V, Kbh. 1920, s. 239.
43. RA, TKUA, speciel del, Sverige, 42, »Puncter hvoreffter begge Nordische Kroners Commissarier ere forligte och offverens kommer«.
44. Nye Danske Magazin V, Kbh. 1827, Tvende Breve, angaaende en Liigprædiken over Fru Kirstine Munk og hendes Datter Fru Sophia Elisabeth 1658, s. 79-80.
45. Anf. st., s. 79.
46. Oluf Bang: Samling af Adskillige Nyttige og Opbyggelige Materier saa vel Gamle som Nye, I, Kbh. 1743, Den Salige Frue Grevindes, Frue Kirstine Munck Til Slesvig og Holsteen ... Udskreven efter det selv samme Papir, som udi Hendes Liigbegiængelse blev oplæst 1658, s. 295.
47. RA, Kongehuset A 2, Corfitz Ulfeldt, Sperlingske sager.
48. RA, Kongehuset A 2, Leonora Christina.
49. Registratør Kirsten Nannestad, Frederiksborgmuseet, har velvilligt gjort opmærksom på et signet dér, B 3230, hvoraf aftryk ikke er påtruffet i RA. Det indeholder et kronet monogram bestående af E og C samt to hjerteformede V'er, af hvilke det ene står omvendt. V kan stå for Ulfeldt, og signetet kan have været til fælles brug for (E)leonora Christina og Corfitz Ulfeldt. De to kombinerede V'er minder i øvrigt om den svenske Amaranterorden, som dronning Kristina indstiftede i 1653 under en fest, som Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt deltog i, jfr. C. G. U. Scheffer: Stora Amaranterordens historia, Stockholm 1942, Drottning Kristinas Amaranterorden, s. 13ff.
50. Våbenet på altertavlen i Elmelunde kirke, Møn, som pendant til Corfitz Ulfeldts er malet i 1926. Ældre spor er ikke dokumenteret, jfr. Nationalmuseet, 2. afdelings historisk- topografiske arkiv, Elmelunde kirke.
51. S. Birket Smith: anf. arb., 2. del, Kbh. 1881, s. 314.
52. RA, Danske Kancelli, A 121.

Steder

– lokalhistoriske studier

Herredstingene i middelalderen

En vigtig lokal faktor og en endnu vigtigere lokalhistorisk kilde

Af *Thelma Jexlev*

Herredets opståen og tidligste funktioner har været et klassisk diskussionsemne inden for historieforskningen. Da hele Danmark er omfattet af herredsinddelingen, mens kun det sydlige Norge og Vestsverige har herreder, tyder det på, at herredet som et afgrænset administrativt område fra Danmark har bredt sig nord- og østover. Uanset om herredet har haft kultisk eller militær oprindelse, blev dets varige betydning gennem ca. 1000 år at være *administrationsområde* og *retskreds*. Kun et par sønderjyske herreder, hvor torpbebyggelsen er meget tidlig, har torp-navne: Rangstrup, Strukstrup og Tyrstrup, hvilket peger mod, at herredsinddelingen var gennemført ved vikingetidens slutning. I Knud den Helliges gavebrev 1085 er det sjællandske gods placeret i herreder, mens herreder endnu ikke nævnes i Skåne, men herredsinddelingen i Skånelandene er fuldt udbygget i Kong Valdemars jordebog 1231.¹ Af denne fremgår, at herredernes størrelse er meget varierende, enkelte af de meget store bliver delt i senmiddelalderen, og tre små nordsjællandske herreder danner fælles retskreds: Try herred, visse herredsgrænser ændres til dels på grund af oprettelse af birker. De fleste store ændringer sker dog først fra slutningen af 1500-tallet op gennem 1600- og 1700-årene.²

Landskabslovene er næppe meget ældre end Valdemars jordebog. De giver en række regler om *herredstingene*.³ Det er især Eriks sjællandske lov, der beskæftiger sig med tingene, Jyske lov begrænser sig til bestemmelser om *sandemandssager* og antallet af *tingmænd* samt – ligesom Skånske lov – definition af *tingsvidne*.

Landskabslovene forudsætter, at tinget holdtes under åben himmel, og dette forblev sædvane langt ned i 1500-tallet. Selve tinghandlingen foregik inden for de *fire tingstokke*, dvs. bænkeplanker lagt på store sten. Ligesom al anden tingvirksomhed forudsætter lovene endvidere, at herredstingets forhandlinger var *mundtlige*. Det har utvivlsomt haft gyldighed på Valdemar Sejrs tid, men henimod 1300 var mundtlighed ikke mere noget enerådende princip. Da vi under Valdemar Sejr og især hans sønner kan iagttage et fuldt udbygget *kancelli* svarende til de allerede eksisterende biskoppelige kancellier, medfører dette en voksende tendens til *skriftlige* overenskomster, og vi

kan konstatere en stadigt stigende dokumentmasse fra omkring 1250. Dette må også genspejle de virkelige forhold, selv om vores kildeoverlevering er meget mangelfuld og i alt fald skæv. Det, vi har bevaret, stammer fra kronens og nogle gejstlige institutioners arkiver, mens private transaktioner ældre end 1400 næsten kun er bevaret, hvis dokumenterne senere er havnet hos kronen eller i et gejstligt arkiv.

Tingsvidner er ikke blot betegnelsen for tingsmændenes optræden på tinge, men er også navnet på det skriftlige vidnesbyrd, som det blev almindeligt at udfærdige om de forskellige retshandler på tinget. Skriftligheden synes at være slået igennem omtrent samtidigt på landsting og herredsting. Fra midten af 1200-tallet har vi bevaret dokumenter, der omtaler, at indløsning af pantsat gods, skødning og anden overdragelse er foregået eller skal foregå på et bestemt herredsting til en bestemt tid. Denne type dokumenter, som forudsætter eller er resultat af retshandler på tinge, er muligvis begyndelsen til, at selve tingforhandlingerne bliver nedskrevet på pergament. Det er et spørgsmål, om de ældste tingsvidner er udfærdiget på selve tinget eller først bagefter nedskrevet af en af de tilstedeværende gejstlige. Så længe alle tinghandlinger var mundtlige, må man formode, at de foregik på folkesproget, på *dansk*, ligesom de bestemmelser, man af og til måtte henvise til i landskabslovene jo var det. De ældste bevarede lovhåndskrifter stammer fra tiden omkring 1300, så nogle personer har været i stand til at skrive dansk, men de har næppe været mange.

Latinens monopolstilling i alle skriftlige fremstillinger frem til slutningen af 1300-tallet betyder, at latin i noget over 100 år kom til at sætte sit præg på tingenes arbejde. Hvordan klarede man sprogbarrieren? Det var naturligvis ikke nyt for de gode bønder at høre latin, det var de jo vant til, hver gang de gik i kirke. Men i kirken var folks rolle passiv, det var mindre væsentligt, om man forstod alt, hvad der blev sagt og sunget, desuden kunne man støtte forståelsen med de kalkmalede billeder på kirkens vægge og lofter. Anderledes på tinge; der skulle bønderne spille en aktiv rolle, deres vidnesbyrd kunne have vidtrækkende retslige konsekvenser. Jeg forestiller mig, at sandemændene fortsatte med deres forklaring på dansk, som en af de gejstlige deltagere derpå oversatte til latin, og jeg undrer mig over, hvordan man har klaret paragrafferne i de (få) tilfælde, hvor man ikke kan se, at der har været gejstlige personer til stede. Landsdommerne må vel nødvendigvis have haft et rimeligt kendskab til latin, men gælder det også *herredsfogederne*? En kongelig udnævnt herredsfoged bliver først en fast institution i løbet af det 14. århundrede. I de ældste tingsvidner nævnes langt fra altid nogen foged, kongens repræsentant kan enten være embedsmanden på en kongelig borg i herredet eller en adelig, som må antages at tilhøre kongens råder.

Antallet af bevarede tingsvidner fra tiden indtil 1350 er lille, det ældste synes at være et fra det sønderjyske Lø herred 1278. To år senere har vi et fra Slagelse herredsting og fra årene lige efter 1300 er vidner fra Ramsø og Merløse de ældste som er bevaret i original. Et tingsvidne fra Hind herred 1319 er det ældste jyske vidne, og fra samme år findes et fra Villands herred i Skåne.⁴ Det beror formentlig på den mangelfulde kildeoverlevering, at Fyn ikke er repræsenteret blandt de ældste. I Valdemar Atterdags tid stiger antallet af de bevarede vidner betydeligt, og væksten fortsætter under Margrete og Erik. Sprogskiftet, som bortset fra et par østensundske privatdokumenter markeres med enkelte af Margretes hyldingsakter, tager fart i 1390'erne – bl.a. med kroningsbrev og unionsbrev 1397 – og slår for alvor igennem i kancelliet i årene efter 1400. De gejstlige institutioner holder fast ved latinen endnu et stykke tid, mens tingene meget hurtigt foretrækker dansk. Et tingsvidne fra Ars herredsting i Kalundborg er så tidligt som 1388 skrevet på dansk. Dokumentet er ganske vist ikke bevaret i original, men sammen med en række latinske dokumenter i en bekræftet afskrift (vidisse) fra 1402. Da de øvrige dokumenter er bevaret i deres latinske form, er der ingen grund til at tro, at tingsvidnet er en oversættelse; sprogformen virker da også helt ægte. Det er ikke lykkedes at finde flere herredstingsvidner på dansk før 1400. Derimod findes der to fra Malt herred 1392 og 1397 på *nedertysk*, herredets tingsvidner i det 15. og 16. århundrede er imidlertid på dansk.⁵ Der findes et enkelt bytingsvidne fra Flensborg før 1400 på nedertysk, men ellers hører fremtrængen af tysk skriftsprog i hertugdømmerne fortrinsvis hjemme i 1400-tallet og specielt dets anden halvdel.⁶ Breve fra Slogs herred 1386, Gram herred 1398 og Strukstrup herred 1405 er på latin, mens vidner fra Tønder herredsting 1420 og Haderslev herred 1422 er på dansk.

Der kan næppe være tvivl om, at landstingene er meningsdannende m.h.t. at indføre dansk som tingsvidnesprog. Der er tre eksempler på dansksprogede vidner fra Skånes landsting i unionsåret 1397 og talrige i årene efter 1400. Lollands landsting bruger dansk 1399, og der er tre eksempler fra Sjælland år 1400. Viborg landsting udsteder danske breve 1396 og 1400 og et egentligt tingsvidne 1404. Fra Fyns landsting kender vi kun senere eksempler, mens der er bevaret et dansk tingsvidne fra Gudme herred 1407 og adskillige fra fynske ting i perioden 1417-30, da sprogskiftet er helt gennemført. Det er naturligt, at et par af de tidligere dansksprogede stammer fra Fjære herred i Nordhalland. Af det ret omfattende materiale fra tiden 1415-1425 fremgår, at sprogskiftet afsluttes endeligt i dette tidsrum, det samme gælder i almindelighed for *bytingene*.⁷

At der går længere tid, før dansk bliver enerådende på herredstingene, hænger vel nok sammen med problemet at kunne disponere over skrivekyn-

dige, der beherskede dansk skriftsprog. Det gav næppe nogen vanskelighed for landstingene, mens det langt fra var givet, at de sognepræster, som beherskede latin og efterhånden var blevet fortrolige med latinsk retssprog, også var i stand til at skrive dansk.

Tingsvidnets form

Selv om tingsvidnet først får sin faste og endelige form efter reformationen, sådan som vi kender det fra 1600-tallets tingbøger, så er der dog en række fælles træk, som gentages fra herred til herred i let varieret form.

Det tidlige tingsvidne fra Lø herred afviger ikke meget fra, hvad der bliver almindeligt i løbet af 1300-tallet bortset fra, at det ikke henvender sig til alle og enhver i bred almindelighed, men er stilet til én bestemt person, nemlig ærkebisp. Om denne har haft personlig interesse i den omhandlede sag, eller om han akterer på Løgum klostres vegne – brevet er bevaret i klostrets kopibog – fremgår ikke, men han har i alt fald sendt en kannik til tinget. I spidsen for udstederne står provsten i Himmersyssel, dvs. ingen af de to gejstlige er hjemmehørende i Lø herred, derefter opregnes 11 personer, hvoraf flertallet har specielt sønderjyske navne. Deres socialstatus anføres ikke, det må være rimeligt at antage, at de er bønder. De afgiver erklæring om et vandløb, at der aldrig har været rejst klage om det før af den nuværende Ribebisp. Besegling nævnes ikke, og dateringen er kortfattet.⁸ Den nøjagtige ordlyd af Slagelse-vidnet 1280 kendes ikke, da det kun er bevaret som referat i Sorø gavebog. Udstederne nævnes ikke, kun sagforholdet: en strid opstået mellem klostret i Sorø og nogle adelige om en ejendom, Ødemark, som af 12 nævninge af Slagelse herred tildømmes klostret. Dommen er udstedt på tinget på den hellige jomfru Cecilias dag (22. november) og blev straks stadfæstet af kong Erik Glipping.⁹

Hind herreds vidne fra 1319 er bevaret i original i Ribe kapitels arkiv. Udstederne er provsten, hans official og to præster samt yderligere 5 personer (vel bønder). De hilser alle og meddeler at have været til stede »in proximo placito Hinghæhæreth ante festum app. Philippi et Jacobi« og overværet en skødning fra en kannik til domkapitlet. Omstændighederne ved skødningsen og betingelserne knyttet dertil meddeles, og til slut siger udstederne, at de besegler brevet. Seglene er desværre alle tabte, og der er kun 8 ikke 9 seglsnit. Tingets ugedag nævnes ikke, men talrige vidner fra Hind herred fra 15. og 16. århundrede er alle udstedt på torsdage, så datoen for 1319-vidnet kan med al sandsynlighed sættes til 26. april.¹⁰ To dage forinden blev der udstedt et vidne fra Villands herred i Skåne. Også her er antallet af udstedere 9, som desværre nævnes uden angivelse af stand, hvilket normalt kun sker ved verdslige personer. De var til stede tirsdag før S. Walburgis »in placito

Withlændzheret«, hørte og så, at en mand pantsatte sin hovedgård med tilliggende i Ivetofta sogn til præsten hr. Anders i Räng. Derpå følger adkomsten til godset og betingelserne for indløsning og til sidst besegling.¹¹

Går vi ca. 100 år frem i tiden til tidspunktet for sprogskiftet, ser vi, at formen er nogenlunde ens for latinske og danske vidner. Som eksempel kan nævnes tre vidner fra Brusker herred i Almind syssel og to fra Flakkebjerg herred på Sjælland. Fra Brusker herred er to vidner fra 1396 og 1417 på latin og det mellemliggende fra 1416 på dansk. 1396-vidnet har som udstedere slots-hovedsmanden Johan(nes) Thomsen på Koldingshus, fogeden, to sognepræster og fem væbnere, de så, at adelsmanden Lage Urne fik et tingsvidne af 8 mænd, 3 væbnere og 5 (selvejer)bønder (bundones), at hr. Ture Knudsens gods i Brusker herred aldrig var afhændet af ham eller hans arvinger. De 9 besegler lørdagen før Kristi Himmelfart. Dateringen står til sidst ligesom i de ældste vidnesbyrd. Både 1416 og 1417 nævnes herredsfogeden først, han er adelig af slægten Pennow, i 1416 følger derpå Johan Thomsen, som i mellemtiden er blevet ridder, sognepræsten i Tavlov, tre væbnere og to bønder. I 1417 er fogeden ledsaget af yderligere en sognepræst, fire væbnere, hvoraf en var med i 1416, og det samme gælder den ene af de to bønder. De 8 mænd så og hørte tingdag efter Valentini 1416, at 12 gode mænd, 10 bønder og to bymænd i Kolding, gav og skødede deres rettigheder i en løkke til præsten i Kolding. I 1417 lørdag før Andreas drejede vidnet sig om, at gods, som tidligere havde været pantsat til Ribe kapitel, nu blev overdraget ved skøde som betaling for en årtid (anniversarium). På Flakkebjerg herredsting »festo ascensionis domini« 1413 bevidner herredsfogeden (advocatus domini regis in Fl. h.) et salg og skøde af en brydegård. Det danske vidne 1425 på Pouls omvendelsesdag nævner ingen herredsfoged, de 8 udstedere er hovedsmanden på Korsør, sognepræsten i Høve og 6 bønder, som så 12 mænd gå ud af tinget i et stokkevidne og svor, at en velbyrdig kvinde stod inden for de 4 stokke og bortskødede sin gård til en privatmand.¹² Kan vi stole på vidnet efter dets bogstav, har det været muligt for adelskonen Mærdhæ Matessæ selv at stå frem på tinget og foretage sin skødning uden at skulle holde på sin værgers arm, som det ofte anføres.

Normalt vil tingsvidnet have 7-9 udstedere, nogle gange 12, således 1391 og 1401 på Gislum herredsting og 1422 i Ginding, Hammer og Onsild herreder. De meddeler at have været til stede den og den dag, som anføres enten som ugedag eller tingdag før eller efter en helgendag eller festdag eller som selve helgendagen. Ugedagen var fast, torsdage og mandage synes at være de foretrukne, torsdag omtales specielt som herredstingsdag i Jyske lov, mens lørdag var landstingsdag. Det gjaldt også Fyn og Skåne, mens Sjællands og de derunder liggende øers landsting holdtes om onsdagen, som derfor ikke var

herredstingsdag i noget af de sjællandske herreder. Flere af de jyske herreder havde mærkeligt nok tingdag om lørdagen, men måske undgik man sammenfald med landstinget ved at holde ting på de landstingsfri lørdage, da begge slags ting normalt blev holdt hver 14. dag, dog med pause i julen og en periode om sommeren. I Jylland fandtes en tredje slags ting: syssel- eller bygdeding, hvis betydning aftog mod middelalderens slutning.

Efter dagsangivelsen fulgte sagforholdet, enklest når det gjaldt at bevidne de forskellige former for godsoverdragelser. Drejede det sig om godsstridigheder, blev der udmeldt et tingsvidne af 8 dannemænd, som afgav deres vidnesbyrd, eller et stokkenævne af 12 mænd, som skulle granske sagen til næste tingdag. Til slut omtales besegling som regel af udstederne, undertiden tillige herredets segl. I visse sydjyske og sønderjyske herreder var udstederne ikke altid navngivne personer, men »tota communitas« eller »al almue«, evt. nævnes fogeden og et par væbnere.

Tingvidnets indhold

Herom er allerede sagt en del under formen, i det følgende nævnes eksempler på forholdet og forskelle mellem landsting og herredsting. Principielt var de sideordnede, de fleste sager kunne rejses enten på landsting eller herredsting, men de kunne ikke appelleres fra herredstinget til landsting. Var sagsøgeren ikke tilfreds med udfaldet på herredstinget, måtte han enten indanke afgørelsen for kongen eller starte en ny retssag ved landstinget.

Sager om troløvelse og visse andre sagkategorier har oftest kun haft mundtlig sagsbehandling, det kan eventuelt også gælde en række afsagte domme, mens andre nok er blevet nedskrevet, men ikke er bevaret, fordi deres retskraft ret hurtigt mistede sin betydning. Det kan dog næppe være korrekt, som Poul Meyer skriver om herredstingene, at deres vigtigste funktion var at afsige dom.¹³ Når sager angående de forskellige former for godsoverdragelse, afgørelse af stridigheder om åløb og markskel indtager en dominerende plads i det bevarede materiale, hænger det sammen med deres langtrækkende juridiske værdi, men kan dog også tolkes som udtryk for, at den slags sager hørte til de almindeligst forekommende på tinget.

Hvor frit det frie valg mellem herredsting og landsting har været i praksis lader sig næppe efterprøve. Godsoverdragelse af gods i et enkelt herred blev nok fortrinsvis foretaget på herredstinget, medmindre skødegiver og/eller skødemodtager desuden havde ærinde på landstinget. Lå godset i flere herreder, var det naturligt at vælge landstinget, men overdragelsen kunne også ske på de respektive herredsting. Jens Sjællandsfars enke, fru Cecilie, skænkede 1310 ved sine døtres indtræden i Agnete kloster to gårde i Fakse og Tybjerg herreder og gav sin svigersøn og en anden mand fuldmagt til at gennemføre

skødningen på de to ting. Mageskifter foregik i det herred, hvor det bortmageskiftede lå, eller på landsting, som ofte blev foretrukket for at undgå flere tingrejser. I 1302 skænkede Oluf Lunge sin ene gård i Ølby til Clara kloster som sjælegave, og skødningen foregik på Ramsø herredsting, hvor han samtidig foretog et mageskifte med klostret, der fik hans anden gård i Ølby mod at afgive en gård i Stevns herred.¹⁴

I visse tilfælde blev en skødning foretaget både på herredsting og landsting, det skete undertiden i forbindelse med Valdemar Atterdags og Margretes omfattende godsreduktioner. I 1354 solgte Niels Esgesen af Vollerup forskelligt gods i Ars herred til kronen og forpligtede sig til at lade det skøde både på landstinget i Ringsted og på Ars herredsting.¹⁵

I de velbevarede arkiver fra nonneklostrene i Roskilde kan der hentes mange eksempler på herredstingenes alsidige virke. I 1454 vidner Tune herredsting, at Peder Jensen brød husfreden i Agnete klostres gård i Torslundelille og som følge deraf havde forbrudt sin hals. Omtrent samtidig aflagde Offe Pedersen fra Ølstykke vidnesbyrd på Sømme herredsting om, hvordan krigstogtet i Sverige var forløbet, hvor han havde været anfører for mandskabet fra Sømme og Strø herreder.¹⁶

Der henvises af og til ret ubestemt »ifølge landets love«, mens direkte pegen på lovbestemmelser er yderst sjælden, tingsvidnerne fungerer rent praktisk uden at anføre normative regler. Når Diplomatarium Danicum i regesten til hertug Eriks meddelelse 1312 til indbyggerne i Strukstrup herred skriver, »at han i overensstemmelse med Jyske lov har stadfæstet et kønsnævns afgørelse af en sag«, er det for så vidt en tilsnigelse, som der i teksten kun står: »secundum statuta libri legalis«. Fortsættelsen »quando possessores ... discordant super terminis qui markskæl dicuntur« med nøje gengivelse af den procedure, der skal følges, peger imidlertid klart mod kapitel 21 i Jyske lovs anden bog.¹⁷

Tingsvidnernes personkreds

Gennem tingsvidnernes udstedere, dannemænd og stokkemænd – og i et vist omfang også de folk, der sælger, skøder, pantsætter, kræver markskel eller klager – får vi kontakt til brede samfundslag, som vi ellers ikke hører meget til i middelalderen. Det kræver imidlertid tålmodig nærlæsning at drive personhistoriske studier på materialet, fordi bønderne eller en del af dem ikke figurerer i udgavernes personregistre.

Tingsvidnerne fra 1300-tallet forekommer for spredt til ad den vej nærmere at kunne fastlægge, hvornår i århundredet *herredsfogeden* er blevet en institution, men det kan næppe være før omkring 1400, da flertallet af de ældre vidner ikke betegner nogen af udstederne som foged. I de latinske vidner

kaldes han generelt »advocatus« i det og det herred eller på det og det herredsting. På dansk er udtrykket foged i/på almindeligt, men glosen herredsfoged vinder hurtigt terræn. At han er kongelig udnævnt eller i alle tilfælde er kongens repræsentant, fremgår sjældent direkte, en undtagelse er nævnt ovenfor (s. 175).

Stillingen var næppe på livstid, det taler de ofte skiftende fogeder i 1400- og 1500-tallet imod. Nogle fungerede meget længe, og der er intet i kildematerialet, der tyder på en ansættelse på et fast, kortvarigt åremål svarende til borgmestrene. Fogeden nævnes som den første af udstederne, medmindre der er prominente gejstlige eller verdslige blandt udstederne, i enkelte tilfælde nævnes fogeden sidst. På (S.) Hald herredsting fungerer samme herredsfoged 1452-60, 1452 nævnes han forrest før fogeden på Estrup, som er privat gods, men 1457 nævnes han som nr. 2 efter Erik Lunow, der var foged på kronens len Kalø. I Hind herred nævnes ingen foged 1406 og 1411 og forskellige herredsfogeder 1438, 1446 (Anders Nielsen er der stadig 1450), 1464, 1521, 1533 og 1544, da Mattis Graversen har afløst Jeip Graversen, måske brødre, det kan eventuelt afgøres af deres bevarede bomærker. I Nørre Horne herred er Las Mikkelsen foged i perioden 1522-34, i Vester Horne herred er Jep Nielsen tingholder 1486, men nævnes umiddelbart efter tingholderen Knud Barfod i begyndelsen af 1502. Tre måneder senere har Knud Barfod været forhindret i at holde ting, så Esge Nielsen optræder midlertidigt, »den tid tingholder«, og i 1508 er ikke Knud Barfod, men Jep Nielsen vendt tilbage som tingholder. I de ca. 40 år fra 1514 til 1556 optræder der fem forskellige herredsfogeder i Vester Horne herred. Også det tredje af Horneherrederne viser mange skift fra midten af 1400-tallet og til reformationen. De mange tingsvidner fra Skast herred viser, at der i perioden 1445-1538 har været 7 herredsfogeder og mindst 2-3 midlertidige tingholdere. Herredsfogeden var sædvanligvis en lokal mand, i en række tilfælde med anden fogedtjeneste bag sig. Han kan være væbner, føre adeligt skjold uden væbnertitel eller tilhøre bondestanden. De andre udstedere var ikke nødvendigvis hjemmehørende i herredet, samme person kan være medudsteder på forskellige ting – det gælder især adelige personer. Dannemændene og stokkemændene var altid lokale folk med kendskab til terræn, ejerforhold og personer. Tingmændene skulle egentlig være frie bønder, et krav som næppe kunne opretholdes, efterhånden som både selvejet og væbneradelen decimeredes. Når der i latinske vidner står »bundones«, er der vel tale om selvejere, mens de, der opregnes bagefter uden betegnelse, må formodes at være fæstebønder.¹⁸

En række herredsting blev afholdt i herredets købstad, hvor borgmester, rådmænd og borgere ofte optræder både i bytings- og herredstingsvidner. Af og til er der bymænd blandt udstederne, selv om tinget holdes ude på landet.

Takket være de mange bevarede segl, adelige såvel som bomærkesegl, under tingsvidnerne er der her et rigt og så godt som uopdyrket arbejdsfelt at tage fat på.

Tingsvidnerne og historikerne

Det samlede antal udgivne tingsvidner er meget stort, men bortset fra O. Nielsens udgaver, som er koncentreret om Sydvestjylland, det gamle Ribe stift, med en stor kildefrekvens takket være de velbevarede Ribe-arkiver, så er tingsvidnerne spredt på mange udgivelser. Nogle er på grund af spændende sager trykt i *Danske Magazin*, andre med et væld af oplysninger om naturforhold og topografi kan findes rundt om i de lokalhistoriske årbøger. Tingbogsudgaverne af en årrække i 1600-tallet fra Sokkelund, Åsum og Skast herreder er jo sene og har hidtil kun været lidt udnyttet. Nu, da de alle er forsynet med sageregistre, bør de kunne udnyttes langt bedre og bl.a. som indgange til det ofte svært tilgængelige utrykte materiale, men desuden til retrospektion over de mange tingsvidner, der findes som bilag til 1500- og 1600-tallets lensregnskaber, tilbage til middelalderens tingsvidner.

Hidtil har især sprogforskerne udnyttet det middelalderlige materiale. O. Nielsens store indledning til de *Gamle jyske Tingsvidner* (1882) handler især om sproglige forhold, der senere er taget op af P. Skautrup (*Hardiske maal*) og andre. Stednavnene er udforsket i forbindelse med udgivelsen af *Danmarks Stednavne*, mens personnavnene kun i begrænset omfang har kunnet udnyttes i *Danmarks gamle Personnavne* på grund af manglende registerindgange. Enkelte undersøgelser af lokal navneskik er foretaget, men der er stof til mange flere.

Heller ikke retshistorikerne har hidtil udnyttet tingsvidnerne i større målestok. Selv om stoffet er spredt både i tid og sted, må det i vor computer-tidsalder være muligt at foretage systematiske undersøgelser på makroplan.

Først og fremmest er tingsvidnerne velegnet til *lokalhistoriske* undersøgelser. Det kan både ske med topografisk-demografisk, personhistorisk og retshistorisk indfaldsvinkel dels med tingsvidnerne i centrum dels som en konfrontation med andet materiale. Det er mit håb, at *Knud Prange*, der først som arkivar og særdeles aktiv redaktør af *Fortid og Nutid* og senere som inspirerende leder af Københavns Universitets Lokalhistoriske afdeling har sat så meget igang, vil opfordre nogle af sine elever til at grave efter den skat, som ligger begravet i tingsvidnerne. En analyse af herredsting kontra by- og landsting eller af de særlige jyske tingforhold er nogle af de oplagte emner.

Kilder og litteratur

Artelen bygger på kursorisk gennemgang af *Repertoriets* 1. række for perioden 1386-1450 og på punktundersøgelser i 2. række for tiden 1451-1513, henvisninger til Repertoriets sker ved dato og nummer. Af *Diplomatarium Danicum* (Dipl. Dan.) er benyttet 2.-3. række og de udkomne bind af 4. række, desuden den dupligerede udgave af *Gammeldanske diplomer* (Gld. Dipl.) 1364-1435, O. Niensens *Gamle jyske Tingsvidner*, 1882, og *Harsyssels Diplomatarium*, 1893 (Gl. jy. tingsv. og Dipl. Hars.).

Til beroligelse for dem, der føler sig afskrækket af sproget, kan siges, at de gammeldanske vidner fra 1400- og 1500-tallet er betydeligt enklere formuleret end de 1600-tals forhandlinger, vi kender fra tingbogsudgaverne. Hvis latinen er en hindring, er det jo glædeligt, at *Danmarks Riges Breve* (DRB) dækker så stor en del af perioden med oversættelser.

Af rethistorisk litteratur har jeg især benyttet Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940, suppleret med spredt læsning andetsteds.

Noter

1. Gavebrevet er sidst trykt Dipl. Dan. (DRB) 1 II 21. Udførlig redegørelse for herrederne findes i kommentarbindet i Sv. Aakjærs udgave, 1929-45.
2. *Trap* har gennemgående korrekte redegørelser i herredsindledningerne, men oversigterne i de af landsarkiverne udgivne retskreds-registraturer er mere overskuelige.
3. Jfr. sagregistret i Erik Kroman og Stig Juul: *Danmarks gamle Love i Oversættelse*, 1945-48.
4. Lø herred 1278 o. 12/6 Dipl. Dan. 2 II 337. Hind herred 1319 26/4 Dipl. Hars. 2 (også i Dipl. Dan.).
5. 1388 16/7 Gld. Dipl. s. 17 (Rep. 3654) – 1392 6/6 og 1397 18/3 (Rep. 3855 og 4102) – Jy. Tingsv. 83-87.
6. Se H.V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, passim, og T. Jexlev: Niederdeutsch als Kanzleisprache in Dänemark im 14. Jahrh. (Niederdeutsch in Skandinavien 4. Symposium, Sigtuna 1989, udkommer 1990).
7. Stevns h. 1415 31/1 da., (1399 30/10 lat., Rep. 4282);
Try h. 1415 13/7 lat., Rep. 5529;
Brusk h. 1416 15/2 da., 1417 27/11 lat., Rep. 5684;
Bølling h. 1416 1/6 da., Dipl. Hars. 20;
Lille h. 1416 26/4 da., (1395 1/7 lat., Rep. 3994);
Slagelse h. 1416 23/1 da., 1419 18/5 da., (1399 20/11 lat., Rep. 4290);
Vindinge h. 1417 27/1? da., (1414 31/1 lat., Rep. 5324), 1420 21/2 da., 1423 23/4 lat., Rep. 6018;
Sallinge h. 1418 31/5 da., 1418 28/6 lat., Rep. 5720, 1419 1/8 lat., Rep. 5795, 1420 23/4 da.;
Tyrstrup h. 1420 29/5 da., (1452 4/7 da., Rep. 147);
Gram h. 1421 25/5 da., (1398 7/1 lat., Rep. 4179, 1460 24/4 da., Rep. 1138);
Ramsø h. 1421 24/7 lat., Rep. 5931;
Skovby h. 1421 25/6 lat., Rep. 5922;
Ginding h. 1422 12/3 da., Dipl. Hars. 21;
Haderslev h. (el. snarere byting) 1422 13/5 da., (byting 1454 og 1455 tysk, Rep. 348 og 512);
Hammer h. 1422 30/3 lat., Rep. 5956;
Onsild h. 1422 27/6 da.;

Galten h. 1423 20/7 da., Rep. 6037 (1402 14/1 lat., Rep. 4537);
Lunde h. 1423 20/4 da.;
Middelsom h. 1423 26/8 da., (1405 9/4 lat., Rep. 4678);
Sunds h. 1423 21/4 da., (1394 30/9 lat., Rep. 3952);
Vends h. 1423 20/7 da.;
Ars h. 1424 6/1 da., (1427 5/6 da., 1388 16/7 da.);
(Sønder)Hald h. 1424 4/9 da. (1398 4/2 lat., Rep. 4185);
Hviding h. 1424 6/4 2 stk. da., 1425 31/1 og 5/11 da., (1398 7/1 lat., Rep. 4180, 1400 22/3
lat., Rep. 4333, 1400 18/5 tysk, Rep. 4343);
Bjæverskov h. 1425 24/5 da.;
Båg h. 1425 30/4 da. (1396 20/11 og 1397 19/3 lat., Rep. 4084 og 4104);
Flakkebjerg h. 1425 25/1 da. (1403 2/2 lat., Rep. 4553, 1413 1/6 lat. Rep. 5259).
Alle breve betegnet »da.« uden henvisning findes under datoen i Gld. Dipl.

8. Dipl. Dan. 2 II 337.

9. Dipl. Dan. 2 II 420.

10. Dipl. Dan. 2 VIII 93.

11. Dipl. Dan. 2 VIII 90.

12. Henvisninger findes i note 7.

13. Kulturhistorisk Leksikon bd. VI sp. 504-05.

14. Dipl. Dan. 2 V 206-207.

15. Dipl. Dan. 3 II 157.

16. 1454 9/5 og 13/5 (Rep. 350 og 355, Lokalarkiver I (1973) s. 369).

17. Dipl. Dan. 2 VI 474.

18. I et af vidnerne fra Hviding h. hedder det: »Tota communitas, bundones, villici et alii«.

Adelsgodset og kronens mageskifter 1536-1660

Et eksempel på lokalhistoriens veje og vildveje

Af Jens Villiam Jensen

I bogen *Lokal Historie – en håndbog* har Knud Prange et par indledende, vægtige kapitler om lokalhistoriens historie, forskellige rødder og arbejdsområder samt skiftende tiders varierende syn på disciplinen som videnskab.¹ Fra en nedvurderet og direkte ringeagtet status vandt lokalhistorien gradvis anerkendelse hos de professionelle historikere, først som en nyttig redskabsdisciplin, der var leveringsdygtig i lokale punktundersøgelser til udbygning af rigshistorien, og siden som en disciplin med selvstændig videnskabelig værdi.

Det er langt fra lokalhistoriens eneste eller vigtigste opgave at yde bidrag til rigshistorien. Ikke desto mindre må rigshistorien for ældre perioders vedkommende, hvor man er henvist til et mere spredt og sparsomt kildemateriale, ofte skrives på grundlag af lokalhistoriske undersøgelser – medmindre man da vil lade sig nøje med studier af statslig lovgivning m.v. Dette behov for i de ældre perioder at søge at danne sig et billede af de almene forhold på grundlag af lokale punktundersøgelser gælder inden for mange emneområder, bl.a. i høj grad for landbrugs- og godshistorien. Man kan her blot tænke på Hans H. Fussings landbohistoriske afhandlinger eller Det nordiske Ødegårdsprojekt, hvis mange resultater bygger på tilbunds gående studier i udvalgte undersøgelsesområder² – og mange andre eksempler kunne nævnes.

Fremgangsmåden er imidlertid ikke enkel og ligetil. Den rejser nogle problemer af metodisk art med hensyn til repræsentativiteten, problemer som ikke altid er viet tilstrækkelig opmærksomhed.³ Knud Prange giver adskillige, sigende eksempler på vanskeligheden ved at bruge lokale punktundersøgelser til beskrivelse af den almindelige, typiske udvikling. Fra ældre tid anføres Thomas B. Bangs forsøg på ved hjælp af lensjordebøgerne at beregne procenten af selvejere i de 49 jyske herreder, der deltog i Clementsfejden 1536. En nøjere analyse af tallene fra de 13 af de 49 herreder, hvorfra materiale er bevaret, viser svingninger fra 53 % til 3 % selvejere,⁴ ligesom procenten i de 18 ikke-oprørske herreder, som Bang inddrager til sammenligning, svinger mellem 38 % og 7 % og tilmed er beregnet på forskelligt grundlag.⁵

Ud fra disse tal kan der nemt beregnes et gennemsnit, men det er umiddel-

bart indlysende, at dette ikke kan bruges til at sige noget generelt om selvejer-nes andel af bondestanden på Reformationstiden. I stedet for at koncentrere sig om gennemsnit påpeger Prange, at man nok snarere skulle fokusere på netop forskellene og disses årsager. Gennem sådanne undersøgelser af lokale variationer vil man samtidig på områder, hvor der arbejdes med målelige størrelser, få et mere nuanceret og rigtigere billede af de generelle forhold og ændringerne heri.⁶

Rigshistoriske generaliseringer ud fra undersøgelser af lokale forhold rummer således store farer, som omvendt samtidig nødvendiggør yderligere lokalhistoriske studier af hensyn til en nuancering af helhedsbilledet. Dette forhold skal i det følgende illustreres med et eksempel hentet fra mageskifterne mellem krone og adel under Adelsvælden, især med henblik på en vurdering af disses betydning for adelsgodsernes geografiske struktur, deres arrondering.

Frederik II's mageskifter og adelsgodset

Nok engang er det samme Thomas B. Bang, der må stå for skud, idet udgangspunktet må tages i dennes grundlæggende, systematiske analyse af kronens mageskiftepolitik under Frederik II.⁷ Dette er på sin vis ufortjent, thi Bangs sigte er primært en landsdækkende undersøgelse af mageskifternes omfang og ikke mindst betydning for krongodsets struktur. Problemet er blot, at med den anden part i mageskifterne, nemlig den danske adel, får undersøgelsen og dens resultater også et lokalhistorisk perspektiv.

Bangs udgangspunkt er inddragelsen af kirkegodset efter Reformationen, der foruden en kraftig forøgelse også bevirkede en stærk geografisk spredning af krongodset ud over det ganske land. Efter lensreformerne under Christian III tog Frederik II straks fra starten af sin regering fat på næste trin, nemlig de storstilede mageskifter med adelen, som gennemførtes systematisk hele regeringsperioden igennem, kun afbrudt af Syvårskrigen mod Sverige. Resultatet var en markant stigning i og geografisk samling af krongodset på Sjælland, Falster og i visse østjyske egne, især omkring Koldinghus, mens omvendt den adelige godsmasse steg tilsvarende i de øvrige egne af landet.⁸

Når Bang under diskussionen af mageskiftepolitikens betydning skriver, at »... frem for alt blev Mageskifternes Virkninger en stærk Koncentration af Krongodserne ...«,⁹ så har hans uhyre grundige og systematiske analyse af omfanget af og faserne i krongodssamlingen 1559-88 ubestrideligt dokumenteret rigtigheden heraf. Kan denne konklusion således ingenlunde anfægtes, synes det derimod mere problematisk, når Bang videre giver følgende vurdering af mageskifternes betydning for adelsgodsernes struktur: »Kan Mageskifternes Virkninger, hvad Krongodset angaar, udtrykkes i det ene Ord

Koncentration, saa er dette i lige saa høj Grad Tilfældet for Adelsgodsernes Vedkommende«. ¹⁰

Bang anfører en række adelige overtagelser af hele, samlede krongodser, som ofte var tidligere ved Reformationen inddraget bispe- eller klostergods, men med hensyn til de langt mere talrige mindre mageskifters betydning for allerede eksisterende adelsgodseres arrondering er dokumentationen temmelig sparsom. Enkelte eksempler nævnes, blandt hvilke især Christoffer Valkendorfs velkendte godssamling omkring Glorup fremhæves. Arronderingen af Glorupgodset er særdeles illustrativ, men er eksemplet også så typisk for udviklingen i den adelige godsstruktur i 16. århundrede, at det kan bære Bangs tilføjelse, at »saaledes kunde man fortsætte i det uendelige«? ¹¹

Nu er tilfældet Glorup ikke typisk alene af den grund, at Christoffer Valkendorf i sin godspolitik klart benyttede sig af sin position som rentemester og siden rigshofmester. ¹² Men Bang har ret i, at det er let at pege på andre eksempler, hvor Frederik II's mageskiftepolitik har haft en gunstig virkning på enkelte adelsgodseres arrondering. Det gælder bl.a. Holger Rosenkrantz og Karen Gyldenstiernes godssamling omkring Boller og Rosenvold, Erik Hardenbergs erhvervelser til såvel sin jyske hovedgård Mattrup som det fynske Skovsbo samt Esge Broks forøgelse af Gammel Estrups fæstegods, hvor mageskifterne med kronen i alle tre tilfælde betød en forbedring af de pågældende godseres arrondering. ¹³

Flere eksempler kan findes, men hovedproblemet er, om en sådan eksemplificering overhovedet i sig selv er tilstrækkelig dokumentation for Bangs ovenfor citerede ret bastante konklusion, at Frederik II's mageskifter betød en tilsvarende koncentration af de enkelte adelsgodser i sidste halvdel af 16. århundrede. Denne gensidige arrondering af adelsgodserne synes nemlig ikke umiddelbart indlysende, hvad et par principielle ræsonnementer vil godtgøre.

For det første er det naturligvis rigtigt, at en koncentration af kronens gods på Sjælland og Falster samt i Østjylland bevirkede en stigning i adelsgodsets omfang i andre landsdele og egne, men af denne forskydning i ejendomsfordelingen følger ikke uden videre en geografisk koncentration af de enkelte adelsgodser med en vækst i disses nærmeste, centrale fæstegodstilliggende. Således fik Otte Banner til Asdal ved mageskifte med kronen 1561, 1563 og 1573 i alt 27 ejendomme ¹⁴ i Vendsyssel, men heraf lå kun de tre i et nabosogn (Uggerby) til hovedgårdssognet (Asdal), mens resten var mere eller mindre tilfældigt spredt strøgods. ¹⁵

For det andet må man holde sig for øje, at den enkelte adelige godsejers mulighed for at drage fordel af kronens mageskiftepolitik var afhængig af, om han besad gods i de områder, hvor kronen ønskede sit gods koncentreret, hvorom der findes adskillige tilkendegivelser fra kronens side. ¹⁶ Et par af

ovennævnte Esge Broks mageskifter med kronen havde således en tydelig sammenhæng med kronens planer om en godssamling omkring Dronningborg.¹⁷ Bl.a. som følge heraf har kronens koncentrationsønsker desuden utvivlsomt begunstiget den mere godsrige del af adelen.¹⁸

Der synes altså rent metodisk at være grund til forsigtighed ved vurderingen af mageskiftepolitikens betydning for adelsgodset. Krongodskoncentrationen under Frederik II tillader næppe *generelle* konklusioner om mageskifternes *almindelige* virkning for de enkelte adelsgodsers geografiske struktur i 16. århundrede. Ikke desto mindre har Bangs fortjenstfulde undersøgelse givet næring til en i dansk agrarhistorisk forskning lang tradition for den opfattelse, at der i 16. århundrede foregik en forceret adelig godskoncentration med henblik på en udvidet, hoveribaseret hovedgårdsdrift for at kunne drage fordel af det stigende prisniveau, »prisrevolutionen« – en opfattelse, som imidlertid ikke lader sig opretholde så konsekvent, idet den ikke umiddelbart er forenelig med nyere forsknings resultater vedrørende udviklingens udgangspunkt, senmiddelalderens og det tidlige 16. århundredes godssystem, der var et udpræget fæstegodssystem bestående af overvejende strøgods komplekser, hvor hovedgårdene var uden større betydning som produktionscentre, ligesom hoveriet var af beskedent omfang.¹⁹

Den traditionelle betoning af den gensidige koncentration af adelsgodset er egentlig så meget desto mere bemærkelsesværdig, som Bang faktisk selv gjorde opmærksom på, at for adelsgodsets arrondering var mageskifterne under Christian IV formentlig af større betydning end Frederik II's mageskiftepolitik.²⁰ Denne iagttagelse har imidlertid været ret upåagtet, måske fordi den umiddelbart passede dårligt til »prisrevolutionen« som forklaringsmodel – en modsætning, der dog er mere tilsyneladende end reel, idet adelens ønske om at udnytte højkonjunktorens gevinstmuligheder ikke forudsatte øget hovedgårdsdrift og hoveri, men kunne foregå på grundlag af landgildeindtægterne, idet landgilden herhjemme fortsat blev ydet in natura.²¹

Først på det allerseneste har Karl-Erik Frandsen i den nye landbrugshistorie placeret hovedvægten i den adelige godskoncentration efter 1600, ligesom han peger på andre mulige motiver hos adelen end de rent driftsmæssige og – på linie med E. Ladewig Petersen – sætter udvidet hovedgårdsdrift og øget hoveri i forbindelse med 17. århundredes krise og skattestatens vækst.²² Også i den nyeste Danmarkshistorie gør Alex Wittendorff opmærksom på, at udvidet hovedgårdsdrift og øget hoveri synes at høre hjemme i 17. århundrede, men desuagtet skinner den traditionelle opfattelse af den adelige godskoncentration i 16. århundredes sidste halvdel dog fortsat meget tydeligt igennem i fremstillingen.²³

En tilbundsgående afklaring af dette spørgsmål ville, som Bang skriver, »i

Virkeligheden være at behandle hele Tidens landøkonomiske Udvikling«, hvilket helt ville sprænge rammerne for hans undersøgelse.²⁴ Ikke nok med det, det vil tilmed være en om ikke uoverkommelig, så dog i alt fald særdeles omfattende og meget tidrøvende opgave. Her er den afgrænsede lokalundersøgelse en fristende mulighed – og vel også nødvendighed. I det følgende skal det derfor forsøges inden for to større lokalområder, det østlige Lolland og Vendsyssel, at afprøve såvel opfattelsen af den gensidige koncentration af adelsgodset i forbindelse med Frederik II's mageskifter som Bangs påpegning af, at Christian IV's mageskifter måske havde større betydning for den adelige godsstruktur.

Mageskifterne og adelsgodset på Lolland og i Vendsyssel

Mageskifterne mellem kronen og den østlollandske adel er tidligere behandlet i forbindelse med en bredere undersøgelse af den adelige godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16. og 17. århundrede.²⁵ Jeg skal derfor her nøjes med et kort resumé af hovedresultaterne af hensyn til en sammenligning med de nordjyske mageskifter.

Under Christian III gennemførtes ingen mageskifter med adelen på Østlolland. Samtlige 33 godshandler i perioden 1536-1660 fandt sted efter Frederik II's overtagelse af regeringen, og bortset fra kronens stadfæstelse 1657 25/5 på et skøde fra Sorø Akademi til Lisbeth Lunge²⁶ tilhører de alle Frederik II's og Christian IV's tid. Kun i ét tilfælde var der tale om, at en adelsmand overtog et helt, samlet krongodskompleks, nemlig da Morten Venstermand i 1575 mod udlæg af Egebjerg med 24 ejendomme på Falster erhvervede det forholdsvis velarronderede krongods Krønge på 28 ejendomme, hvoraf han oprettede herregården Søholt.²⁷ De resterende 32 godshandler var alle mindre mageskifter, hvorved adelen erhvervede i alt 251 ejendomme på Lolland til deres allerede eksisterende hovedgårde.

Af disse mindre mageskifter gennemførtes eller påbegyndtes de ni under Frederik II. Ved disse mageskifter overgik i alt 55 ejendomme i adelseje, og heraf var de 49 beliggende i de respektive hovedgårdssogne, mens de resterende seks alle lå i nabosogne forholdsvis tæt ved hovedgården. Tallene synes umiddelbart at bekræfte Bangs understregning af den gensidige koncentration af adelsgodserne. En nøjere analyse afslører imidlertid, at der ikke var tale om et generelt forhold for adelsgodserne på Østlolland. For det første var kun fem af områdets da 17 adelsgodser involveret i mageskifterne med kronen, og for det andet vedrørte hele fem af de ni mageskifter, omfattende 41 af de ialt 55 tilmageskiftede ejendomme, områdets to store godser, Nielstrup og Krenkerup, hvis fæstegodstilliggende ifølge en række præsteindberetninger 1568 var på henholdsvis 101 og 96 ejendomme.²⁸ Det er desuden værd at

bemærke, at mere end halvdelen af det i 16. århundrede tilmageskiftede gods stammede fra ét enkelt stort mageskifte 1564, hvorved Anne Rosenkrantz erhvervede ikke mindre end 29 ejendomme i Krenkerups nærmeste omegn.²⁹ Det er tydeligt, at Frederik II's mageskifter har begunstiget den mere godsrige del af den lollandske adel.

Først under Christian IV fik mageskifterne med kronen en bredere og mere almen virkning for adelsgodsernes geografiske struktur. I 17. århundrede var 16 af de nu 18 adelige gods komplekser på Østlolland impliceret i mageskifterne, hvis antal i forhold til 16. århundrede mere end fordobledes til i alt 22, der alle fandt sted i perioden 1606-43, heraf langt hovedparten i 1620'erne og 1630'erne. Endnu større var stigningen i mængden af tilmageskiftet gods, der tredobledes til i alt 185 ejendomme under Christian IV. Skønt disse omfattende erhvervelser naturligt nok måtte indeholde en del strøgods, var der dog sammenlagt tale om en arronderingsmæssigt positiv virkning for de østlollandske adelsgodser, idet ca. to trediedele af godserhvervelserne var beliggende i umiddelbar nærhed af hovedgårdene. Kan udviklingen i den østlollandske godsstruktur således på ingen måde bekræfte opfattelsen af mageskifternes generelt koncentrerende effekt på adelsgodset i Frederik II's tid, så underbygger den til gengæld meget klart Bangs påpegning af, at i så henseende havde Christian IV's mageskifter større betydning end faderens.

Men i hvor høj grad kan virkningerne af og kronologien i den østlollandske adels mageskifter med kronen formodes at afspejle godskoncentrationens forløb i almindelighed? På samme måde som Bangs konklusion på grundlag af enkelte eksempler fra 16. århundrede er blevet afprøvet på et mere omfattende materiale og set fra adelens synsvinkel, bør dette resultat på grundlag af en enkelt lokalundersøgelse efterprøves på et andet område af landet.

Til dette formål er valgt Vendsyssel med Hanherred, hvis godsstruktur i lighed med den østlollandske er kendt i anden halvdel af 16. århundrede takket være en række præsteindberetninger om fæstegods m.v. 1568, som klart afslører, at godssystemet i dette nordjyske område endnu i slutningen af 16. århundrede var et udpræget fæstegodssystem af senmiddelalderligt tilsnit med overvejende strøgods komplekser.³⁰

Her skal til sammenligning med Lolland alene undersøges, hvorledes mageskifterne mellem krone og adel påvirkede de vendsysselske adelsgodsernes geografiske struktur i 16. og 17. århundrede. I undersøgelsen, der bygger på en systematisk gennemgang af *Kronens Skøder* for perioden 1536-1660, er medtaget samtlige vendsysselske godsejeres erhvervelser, idet der dog er set bort fra fire mageskifter med Peder Munk til Estvadgård 1574, 1576 og 1578, hvorved denne fik en del spredt gods i Vendsyssel, men først senere kom i besiddelse af hovedgårde her.³¹

I hele perioden 1536-1660 gennemførtes 67 mageskifter. Ved disse mageskifter modtog de adelige godsejere i Vendsyssel og Hanherred i alt små 1100 ejendomme fra kronen, der kun sjældent fik gods i dette område til gengæld. Mere end halvdelen af dette gods overgik til adelseje ved seks store mageskifter, hvorved kronen afhændede en række hele godskomplekser, der alle var tidligere bispe- eller klostergods inddraget ved Reformationen (tabel 1).

Tabel 1. Kronens bortmageskifte af hele godskomplekser

Tidspunkt*	Hovedgård	Omfang	Heraf i hgdssø.	Heraf i nabosø.
1540 1/11	Birkelse	58	26	31
1560 6/7	Sæbygård	87	32	42
1573 24/7	Ø kloster	83	45	38
1575 25/1	Vrejlev kl.	34	23	11
1578 18/6	Voergård	157	50	64
1581 6/5	Hundslund kl.	178	178	0
I alt		597	354	186

*Se *Kronens Skøder* under de respektive datoer.

Ved disse transaktioner skabtes af det gamle bispe- og klostergods med et slag seks nye og store adelsgodser, der samtidig var særdeles velarronderede med sammenlagt ca. 60 % af det tilmageskiftede fæstegods beliggende i hovedgårdssognet. Denne fremgangsmåde havde imidlertid sine helt naturlige grænser og var kun de færreste – og mere godsrige – adelsmænd beskåret. Som også Bang anførte, var langt de fleste adelige godsejere henvist til ved mindre mageskifter at erhverve gods til deres allerede eksisterende hovedgårde.

Sådanne mindre mageskifter var til gengæld særdeles talrige i dette nordjyske område. Under hele Adelsvælden afsluttedes her i alt 61 mindre mageskifter med kronen, som sammenlagt omfattede 498 ejendomme. Godssets fordeling på de enkelte adelsgodser fremgår af bilaget s. 194-95, mens der i nedenstående tabel 2 er forsøgt en sammenfatning af mageskifternes kronologiske fordeling med angivelse af deres omfang og beliggenheden af det tilmageskiftede gods i forhold til de adelige hovedgårde. Det må i den forbindelse erindres, at som følge af de gennemgående større sogne i Vendsyssel og Hanherred dækker begrebet nabosogne et noget større område end på Lolland.

Tabel 2. Mindre mageskifter 1536-1660. Kronologi, omfang og beliggenhed

Periode	Mageskifternes		Heraf i hgdssø.	Heraf i nabosø.	Øvrigt
	Antal	Omfang			
1536-1558	5	14	4	5	5
1559-1588	38	371	78	148	145
1589-1596	1	12	4	2	6
	44	397	86	155	156
1597-1648	16	100	61	30	9
1649-1660	1	1	1	0	0
	17	101	62	30	9
I alt	61	498	148	185	165

I modsætning til forholdene på Lolland tegner disse tal et ganske andet billede af mageskifternes fordeling. I Vendsyssel og Hanherred er der med hensyn til såvel antal som omfang en klar overvægt i 16. århundrede, især koncentreret om Frederik II's tid med 38 mindre mageskifter omfattende i alt 371 ejendomme, svarende til ca. 75 % af den nordenfjordske adels samlede erhvervelser i hele perioden 1536-1660. Forklaringen på denne markante forskel ligger imidlertid lige for, thi i forbindelse med mageskifte 1579 med Karen Krabbe og Otte Banner blev det klart tilkendegivet, at kronen ikke ønskede gods i Vest- og Nordjylland.³² Helt i overensstemmelse hermed bestod kronens godspolitik i Vendsyssel og Hanherred så godt som udelukkende i afhændelser med en væsentlig forskydning i ejendomsfordelingen til følge, idet kronens andel af landsdelens samlede godsmasse faldt fra ca. halvdelen i 1568 til ca. en trediedel i 1599, en fordeling, som genfindes ved midten af 17. århundrede.³³

For *landsdelen som helhed* var der således tale om en betydelig vækst i adelsgodset i sidste halvdel af 16. århundrede, men med undtagelse af ovennævnte få adelige overtagelser af hele krongodser betød Frederik II's mageskifter derimod ikke en voldsom geografisk koncentration af *de enkelte adelsgodser*, blandt hvilke i øvrigt først og fremmest de store og mellemstore godser var involveret. Skønt mageskifternes virkning naturligt nok varierede fra gods til gods (jfr. bilag), var den samlede arronderingsmæssige effekt for de vendsysselske adelsgodser ret beskeden: Taget under ét lå kun ca. 1/5 af det i 16. århundrede tilmageskiftede gods i hovedgårdenes eget sogn (86 af i alt 397 ejendomme). Hertil bør dog lægges 25 ejendomme i Kokkedals

hovedgårdssogn Torslev, som er inkluderet i det gods, Frans Banner fik ved det store mageskifte om Ø kloster 1573 (se tabel 1), hvilket imidlertid kun øger andelen af tilmageskiftet gods i hovedgårdssognene til ca. 1/4 af samtlige erhvervelser – meget langt fra de lollandske forhold, hvor 89 % var beliggende her. I 16. århundredes adelige erhvervelser fra kronen i Vendsyssel og Hanherred var det tilfældigt spredte strøgods omfattende og udgjorde en lige så stor andel som det »arronderede strøgods« i nabosognene. En mindre del af dette gods i nabosognene kan måske regnes til hovedgårdenes nærmeste tilliggende, men langt fra alt på grund af de nordjyske sognes store udstrækning. »Spildprocenten« var – set med adelige øjne – forholdsvis høj ved mageskifterne under Frederik II.

Anderledes med de 17 mageskifter i 17. århundrede, der med en enkelt undtagelse alle fandt sted under Christian IV, heraf hovedparten i 1620'erne (3), 1630'erne (6) og 1640'erne (3). Nok var såvel mageskifternes antal som omfanget af det tilmageskiftede gods mindre end i 16. århundrede, men til gengæld havde disse mageskifter under Christian IV – i overensstemmelse med Bangs antagelse – betydelig større positiv effekt på de involverede adelsgodsers arrondering med hele 61 % af erhvervelserne beliggende i hovedgårdssognene, mens det tilfældigt spredte strøgods kun udgjorde 9 % af det tilmageskiftede gods. Om end forløbet af mageskifterne mellem krone og adel under Adelsvælden var anderledes end på Lolland, så modsiger mageskifternes virkninger for disse nordjyske adelsgodser ikke den opfattelse, at den geografiske koncentration af de enkelte adelsgodser – og den dermed forbundne mulige udvidelse af hovedgårdsdrift og hoveri – først for alvor slog igennem i første halvdel af 17. århundrede, hvad også en række andre forhold indikerer. Det gælder bl.a. den ændrede praksis ved adelige søskendeskifter med større hensyntagen til bevarelse af godsernes centrale fæstegodstilliggende, stigningen i de interne adelige godshandler efter 1600 samt væksten i de adelige ugedagsbønder fra ca. 1610 til ca. 1660.³⁴

Rokker den konstaterede forskel mellem virkningerne af kronens mageskifter for adelsgodset på Lolland og i Vendsyssel-Hanherred således ikke ved placeringen af den adelige godskoncentrations gennembrud i 17. århundredes første halvdel, afslører den derimod klart repræsentativitetsproblemet ved lokalhistoriske undersøgelser. Sammenligningen illustrerer tydeligt, hvorledes man kan blive ført på vildveje, hvis man uden tilstrækkelige forbehold forsøger at drage generelle slutninger om den almindelige udvikling på grundlag af en enkelt lokalundersøgelse, men sammenligningen understreger samtidig, at den eneste mulige vej frem netop er endnu flere lokale undersøgelser, thi kun ad den vej kan man nå et rimeligt nuanceret helhedsbillede.

Noter

1. Knud Prange: Lokal Historie – en håndbog, Kbh. 1989, s. 19ff., især s. 25ff.
2. Af Hans H. Fussing foruden disputatsen Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600, Kbh. 1942/1973, bl.a.: Demstrup og Sødringholm 1625-63, Jyske Samlinger 5. rk. III s. 1-98; Gessingholm 1609-1663, Historisk Tidsskrift (herefter HT) 10. rk. III s. 59-101, 193-241. – Om Ødegårdsprojektet se den sammenfattende komparation af Svend Gissel m.fl.: Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600, Stockholm 1981, bl.a. kort over undersøgelsesområder s. 65.
3. Knud Prange: anf. arb. s. 27ff.
4. Knud Prange: anf. arb. s. 30ff.
5. Samme: Selvejets omfang på reformationstiden, Bol og By (1. rk.) 5 s. 41-46.
6. Knud Prange: anf. arb. s. 32f., 45f.
7. Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter under Frederik 2., HT 9. rk. I s. 1-42; samme: Frederik II:s skaanske Godspolitik, Hist. Tidsskr. för Skåneland 7 s. 121-39.
8. HT 9. rk. I s. 1-27.
9. Sst. s. 28.
10. Sst. s. 32.
11. Sst. s. 33ff., citat s. 35; jfr. Hist. Tidsskr. för Skåneland 7 s. 134f.
12. Arthur G. Hassø: Rigshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup (1525-1601). En Biografi, Kbh. 1933, s. 189ff.; Svend E. Green-Pedersen: Christoffer Valkendorf som godspolitiker, Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark, red. Svend E. Green-Pedersen m.fl., Århus 1983, s. 277-97, se s. 283f., 289f.
13. *Holger Rosenkrantz og Karen Gyldenstjerne*: Kronens Skøder I (1535-1648), udg. L. Laursen, Kbh. 1892, 1561 27/8 (s. 84), 1567 18/8 (s. 112), 1570 8/3 (s. 121), 1575 16/6 (s. 158), 1578 5/7 (s. 177), 1578 27/10 (s. 185), 1583 13/2 (s. 261). *Erik Hardenberg*: Kronens Skøder 1573 10/7 (s. 134), 1577 17/12 (s. 170f.), 1578 28/6 (s. 176), 1579 27/2 (s. 194), 1584 15/2 (s. 276); Odense Katedralskoles Indbydelsesskrift 1928 s. 1-79 (Erik Hardenbergs jordebog 1583); jfr. Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid, Odense 1987, s. 125. *Esge Brok*: se Jens Villiam Jensen: Fæstegodssystem eller hovedgårdssystem. Gl. Estrups godshistorie fra 15. til 17. århundrede, Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl., Århus 1987, s. 113-38, se s. 127f.
14. Begrebet *ejendomme* omfatter her og overalt i det følgende kun gårde og bol (incl. kronens ret i kirke- eller selvejergods), mens huse, møller m.v. samt enkeltjorder er ladet ude af betragtning.
15. Kronens Skøder 1561 6/9 (s. 84), 1563 17/4 (s. 96f.), 1573 12/8 (s. 136f.); jfr. i øvrigt bilag s. 194.
16. Kancelliets Brevbøger 1551-, udg. C. F. Bricka m.fl., Kbh. 1885-, 1560 27/3 og 7/5 (s. 380, 399), 1571 12/7 (s. 50), 1578 20/5 (s. 359), 1581 27/9 (s. 362), 1582 7/1 (s. 419f.).
17. Kancelliets Brevbøger 1584 17/6 (s. 102), 1586 25/5 (s. 513).
18. Se f.eks. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie, red. Aksel E. Christensen m.fl., II:2, Kbh. 1980, s. 408.
19. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen, Kbh. 1968, s. 306ff., 344ff.; jfr. samme: Danmark som landbrugsland forud for landbrugsreformerne, Bondefrigørelse. Dansk landbrug i fortid, nutid og fremtid, red. Jørgen Andersen m.fl., Århus 1989, s. 41-54, se s. 48ff.
20. HT 9. rk. I s. 41.
21. Svend Aage Hansen: Adelvældens Grundlag, Kbh. 1964, s. 88f.

22. Karl-Erik Frandsen i Det danske landbrugs historie, red. Claus Bjørn m.fl., II (1536-1810), Odense 1988, s. 90, 101, 117, 154, 158ff., 167; jfr. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie II: 2 s. 507ff., 547f.
23. (Gyldendal og Politikens) Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen, bd. 7: På Guds og Herskabs nåde, Kbh. 1989, s. 233ff., 238f.
24. HT 9. rk. I s. 35f.
25. Jens Villiam Jensen: Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede, Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By 2. rk. 4 s. 85-123, om mageskifterne med kronen se s. 110-15.
26. Kronens Skøder II (1648-1688), udg. F. J. West, Kbh. 1908, anf. dato (s. 69).
27. Bol og By 2. rk. 4 s. 95, 97, 111.
28. Sst. s. 95; Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen, udg. Troels Dahlerup m.fl., Kbh. 1971, s. 1-42.
29. Kronens Skøder 1564 20/6 (s. 100); erhvervelsen har vist ikke primært haft driftsmæssige motiver, men sigtet på en samling af godset med henblik på opnåelse af birkeret, som Anne Rosenkrantz faktisk fik året efter, sst. 1565 2/2 (s. 102).
30. Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599, udg. C. Rise Hansen, Kbh. 1964, s. 1-88; Jens Villiam Jensen: Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede, Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance s. 255-76.
31. Kronens Skøder 1574 16/1 (s. 145), 1576 9/5 (s. 161), 1578 17/4 og 8/9 (s. 172, 182).
32. Kancelliets Brevbøger 1579 19/2 (s. 571f.).
33. Ejendomsfordelingen for 16. århundrede opgjort på grundlag af Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599 s. 1-88, 155-200; for 17. århundrede se J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede, HT 6. rk. II s. 469-622, se tabel XII s. 606 og tabel XV s. 609 (optrykt i J. A. Fridericia: Studier over Adelsvældens Historie. Udvalgte Afhandlinger og Anmeldelser, udg. E. Ladewig Petersen, Kbh. 1979, s. 17-170).
34. Om *søskendeskifterne* se Jens Villiam Jensen: Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede, Festskrift til Troels Dahlerup, red. Aage Andersen m.fl., Århus 1985, s. 333-50, se især s. 346ff.; jfr. Det danske godssystem s. 131f. Det *stigende antal godshandler* fremgår f.eks. af skøde- og pantebøgerne fra Viborg landsting 1624-1637 og 1645-1657, Landstingenes Skøde- og Pantebøger I-III, udg. Jens Holmgaard og Poul Rasmussen, Kbh. 1966-81. Om *ugedagsbønderne* se J. A. Fridericia: anf. st. s. 567ff., især s. 584ff. med tabel XVIII-XXVI s. 613-20; H. Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660, Odense 1978, s. 178; Erland Porsmose: anf. arb. s. 134; samme: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel I, Odense 1981, s. 321ff., jfr. s. 307. – Jfr. hertil Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774, Kbh. 1957/1975, s. 163, hvoraf fremgår, at hovedgårdsudvidelserne først tog til i tiden 1600-1649 for endelig at kulminere i perioden 1650-1699.

Bilag

Vendsyssel-Hanherred. Mageskifternes antal og omfang samt godsets beliggenhed 1536-1660

Hovedgård	Mageskifternes		Heraf i hgdssø.	Heraf i nabosø.	Øvrigt
	Antal	Omfang			
<i>1536-1558</i>					
Baggesvogn	2	6	1	3	2
Kokkedal	1	4	0	2	2
Hammelose	1	3	2	0	1
Bøgstedgård	1	1	1	0	0
<i>1559-1588</i>					
Voergård	1	125	5	69	51
Ågård	1	46	2	5	39
Asdal	3	27	0	3	24
Baggesvogn	1	26	0	14	12
Birkelse	2	24	4	18	2
Boller	3	14	8	6	0
Nørre Elkær	2	14	7	7	0
Kartofte*	2	14	14	0	0
Aggersborggård	1	13	13	0	0
Kokkedal	3	11	5	3	3
Høgholt	3	11	3	7	1
Kærsgård	1	9	0	0	9
Odden	1	6	0	6	0
Hjermeslevgård	1	6	6	0	0
Vrejlev kloster	1	4	3	0	1
Bratskov	1	3	3	0	0
Vang	2	3	0	2	1
Eget	1	3	0	3	0
Bøgstedgård	1	2	1	1	0
Hvidstedgård	1	2	2	0	0
Hæstrupgård	1	2	0	2	0
Lerbæk	1	2	2	0	0
Lengsholm	1	1	0	1	0
Vesløgård	1	1	0	1	0
Ellinggård	1	1	0	0	1
Vrå	1	1	0	0	1

Bilag fortsat

Hovedgård	Mageskifternes		Heraf i hgdssø.	Heraf i nabosø.	Øvrigt
	Antal	Omfang			
<i>1589-1596</i>					
Langholt	1	12	4	2	6
<i>1597-1648</i>					
Gettrup	1	30	28	1	1
Bratskov	2	21	7	11	3
Hammelse	2	13	12	0	1
Kølskegård	1	7	7	0	0
Vang	1	7	0	7	0
Sdr. Elkær	1	7	0	7	0
Hjermeslevgård	2	5	2	2	1
Bangsbogård	1	3	2	1	0
Odden	1	2	0	0	2
Langholt	1	2	2	0	0
Vrejlev kloster	1	1	1	0	0
Sæbygård	1	1	0	0	1
Vesløsgård	1	1	0	1	0
<i>1649-1660</i>					
Hjermeslevgård	1	1	1	0	0
I alt	61	498	148	185	165

* Nuværende Tidemandsholm

»Her er et uroeligt og ulydigt Folck«*

Forholdet mellem stiftamtmand, byfoged og befolkning i Skælskør i årene 1749-1752¹

Af Jørgen Mikkelsen

Den 23. november 1749 blev lidt af en mærkedag i Skælskørs historie. Denne dag døde købmand og avlsbruger *Niels Stub* efter at have været byfoged i 20 år. Han havde i sin tid overtaget det efter sin far, og embedet var således blevet bestridt af samme familie i 55 år. Da Skælskør siden 1682 havde været uden borgmestre og rådmænd, var byfogedembedet af allerstørste vigtighed for byen. Byfogeden var politimester, dommer samt skifte- og auktionsforvalter og skulle desuden forestå alle magistratsfunktioner: formidle meddelelser fra centraladministrationen til byens indbyggere, udskrive skatter, føre tilsyn med byens regnskaber og overformynderiet, holde rådstuemøder, være bisidder ved laugsmøder, tage del i fattig- og skoleinspektionernes arbejde etc. Trods det store arbejde var lønnen ringe: der var et fast årligt grundbeløb på 30 rdl, hvortil kom sportler ved retssager, skifter, auktioner m.m., men kun i bedste fald kunne byfogeden skaffe en embedsindtægt på 80 rdl. eller derover.²

Da stiftamtmanden, *Konrad Ditlev Rewentlow*, fik oplysning om Stubs dødsfald, måtte han straks konstituere en efterfølger. Valget faldt på den velhavende købmand *Mads Jensen*, der i 6 år havde været fuldmægtig hos amtmanden for Korsør og Antvorskov amter. Rewentlow sendte også et brev til oversekretæren for Danske Kancelli, Johan Ludvig von Holstein. Heri blev Holstein bedt om at gøre, hvad der stod i hans magt for, at Mads Jensen kunne få bestalling som byfoged og postmester (sidstnævnte embede var nemlig også vakant). Rewentlow begrundede det på følgende måde: »... Deres Excellence er selv bekjendt dend Vanskelighed og Skade som ofte aarsages for Publico, saavel ved en uduelig, som ved en uvederhæftig og desformedelst interesseret Dommer, og da Embederne i sig selv ere fattige, men dog derhos vigtige, er det saa meget meere fornøden og gaunlig, at de kunde blive beklæd med sufficante og brave Folck ...«³

Rewentlows lobby-virksomhed var ikke forgæves, for da listen over ansø-

* Tak til stud.mag. Flemming Jensen for inspirerende kritik af manuskriptet.

gere til byfoged-embedet blev forelagt kongen i februar 1750, stod Mads Jensens navn allerøverst. Og når der skulle besættes vakante magistrats- og retsbetjentembeder i Frederik V's tid, faldt det endelige valg i mere end 2/3 af tilfældene på den person, der rangerede øverst på listen.⁴

Der var 14 mand med i feltet, og Mads Jensen havde flere habile konkurrenter med mange års administrativ erfaring som ridefoged, fuldmægtig hos en byfoged, byskriver m.m., og adskillige mødte med fine anbefalinger.

Intet af dette kunne *Svend Krag* prale med, men det var ikke desto mindre ham, der fik embedet. I sin ansøgning nøjedes han med at anføre, at han havde tjent upåklageligt som prokurator ved Højesteret i 37 år. Til gengæld var Krag ikke karrig med oplysninger om sine personlige forhold. Det fremgår, at han var 67 år, og at han i sine 2 ægteskaber »af god familie« (dvs. med adelige kvinder) havde avlet 25 børn, hvoraf de 13 var i live og 4 endnu boede hjemme (de var i alderen 4-9 år). Hustruen var meget syg, og selv var han heller ikke så stærk mere. Men værst af alt: familien havde intet at leve af.⁵

Krag ser ud til at have haft et broget liv.⁶ I 1726 gav en fremtrædende jurist ham skudsmål som en af Københavns dygtigste sagførere, og i 1728 boede han i en stor gård på Slotsholmen sammen med hustru, 9 børn, fuldmægtig, præceptor, 7 tjenestefolk og en logerende. Men han havde også siddet i arresthus i flere omgange: én gang (1745) var det gældsarrest, en anden gang (1728) skete det som led i et personligt opgør med en anden prokurator, som Krag havde trådt over tærne. Siden midten af 1730'erne havde Krag uden succes indgivet et væld af ansøgninger til magistrats- og retsbetjentembeder m.v. i Danmark og Norge, og han henviste da næsten altid til de ynkverdige familieforhold og privatøkonomien.⁷ Endvidere havde han ved flere lejligheder søgt om penge fra kongens justitskasse, og i 1748 modtog Kancelliet en bønsskrivelse om pension fra hans hånd. Det er fristende at tro, at Krag fik embedet i Skælskør, fordi kongen og hans nærmeste kreds var blevet træt af de mange henvendelser eller havde fået medfølelse med den gamle prokurator. Oven i byfogedembedet fik Krag også bestalling som postmester, skønt han ikke var blandt de 4 ansøgere til embedet.

Mødet med en stagnerende provinsby⁸

Det er højst tænkeligt, at Krag er blevet mødt med en vis skepsis blandt de indfødte i Skælskør, der var vant til at blive administreret af én af deres egne. For Krag var mødet med den lille søkøbstad med ca. 600 indbyggere tydeligvis en stor skuffelse. Allerede en måned efter sin tiltræden fortalte han i et brev til stiftamtmand Rewentlow om byens fattigdom og forsømte tilstand.⁹ Krag ville sætte gang i byen, men han afslørede selvrådighed og manglende forståelse for de sædvanlige administrative arbejdsgange. Det gav anledning

til mange irettesættelser fra stiftamtmanden. Den første »næse« kom i maj 1750, da Krag lavede et overslag over en mindre reparation af byens bro uden først at have indhentet Rewentlows tilladelse. Nogle uger senere bad Krag om lov til at gennemføre en hovedreparation af skolen. Rewentlow har åbenbart ikke fundet byfogedens redegørelse synderligt overbevisende. Ganske vist fik Krag tilladelse til at foranstalte en synsforretning, men det blev tydeligt fremhævet, at Mads Jensen skulle overvære det og skrive under. Rewentlow må have betragtet sin gamle favorit til byfogedembedet som en garant for, at alt gik ordentligt til.

Rewentlow døde i juli, og *Frederik Carl von Gram* blev konstitueret som midlertidig stiftamtmand. Også han fik hurtigt problemer med den flittige brevsriver i Skælskør. I et langt og snirklet brev fra 5. september gjorde Krag opmærksom på to nye presserende offentlige arbejder, som han ønskede finansieret ved beskatning af borgerne. Det drejede sig om brolægning af et stræde og om en gennemgribende reparation af bolværket. Sidstnævnte havde købmændene begæret, mens andre borgere satte sig imod. Det fik Krag til irriteret at udbrude: »Her er et uroeligt Folck dend ene mod den anden og ved af ingen Orden eller Pollitie at sige ...«. Han kom ofte siden til at ytre noget tilsvarende til stiftamtmanden. Gram fandt Krags fremstilling meget upræcis. Han videresendte derfor brevet til Mads Jensen, idet han bad denne om at kommentere det.

Sagen om det brækkede brev¹⁰

Jensens forseglede svarbrev blev indleveret på Skælskør postkontor 11. september. Jensen må have haft visse mistanker, for tre dage senere kontaktede han postkontoret i Slagelse for at høre, om brevet var nået dertil.¹¹ Det var det ikke ... 16. september sendte han på ny et forseglet brev til Gram på Frederiksborg Slot, og det kom frem uden forsinkelse. Indholdet må have været et chok for Gram. Uden det mindste omsvøb erklærede Jensen, at byfogeden sikkert havde åbnet det første brev »... som den, der maae tvivle om sig selv og have een bange Samvittighed, at een eller anden Angivelse over hannem eller hans Forhold i Embedet skulle komme for Dagen ...«

Gram rykkede straks for brevet, og et par dage senere kom det tilveje. Det var ganske rigtigt »brækket« og åbnet – og tilmed manglede to af de medsendte bilag!¹² Til gengæld havde Krag vedlagt sin egen udlægning af sagen. Her lagde han hele skylden på sin – nu afskedigede – medhjælper Lorens Grubbe, som nok havde troet at finde »banco-sedler« i brevet ... Den forklaring ville Gram ikke spises af med, så han tog øjeblikkeligt initiativ til en retssag mod Krag ved Skælskør byting.

Retssagen bragte en række andre postale uregelmæssigheder frem i lyset.

Mads Jensens mistænksomhed var ikke grebet ud af den blå luft. En del borgere kunne fortælle, at de i løbet af sommeren havde afleveret breve, der ikke var nået frem til modtageren. I nogle tilfælde var brevet helt forsvundet, andre gange måtte Krag – når afsenderen opsøgte ham – indrømme, at det stadig lå i postkontoret. Hans bortforklaringer lød enten på, at det var blevet forlagt eller, at det af mystiske årsager var blevet tilbagesendt fra kontoret i Slagelse. Selv *efter*, at der var blevet rejst sag mod ham, forekom den slags episoder! Vidneudsagnene giver læseren en tydelig fornemmelse af, at portobetalingerne var særdeles kærkomne penge i det slunkne husholdningsbudget. Det er således næppe tilfældigt, at hovedparten af de strandede forsendelser var breve med høj porto – nemlig breve, der skulle til Jylland, Norge, Tyskland eller Holland. Her skal det dog retfærdigvis anføres, at der ikke var tillagt embedet nogen fast gage. Eneste indtægtskilde var portoen af breve fra Skælskør til Slagelse, og postmesteren måtte endda selv betale transporten dertil.¹³

Dommen i »post-skandalen« blev afsagt i maj 1751. Tingbogen er gået tabt, men forskellige bemærkninger i byfogedarkivets journalsager viser, at Krag blev dømt til at bøde mindst 16 rdl. Krag afstod postmesterembedet uden de store sværds slag. Allerede i oktober 1750 henvendte en ung købmand, *Levin Langschmidt*, sig til ham og tilbød at overtage det mod et lille aftrædelsesbeløb.¹⁴ Krag var positiv over for idéen, så de indgav begge en ansøgning til kongen, og i april 1751 fik Langschmidt sin bestalling. Et par måneder forinden var han blevet exam. jur.¹⁵

Skælskør får eligerede borgere

Det siger sig selv, at postsagen betød en voldsom belastning for Krag i hans forhold til lokalbefolkningen. Det gjorde det langt vanskeligere for ham at skabe den respekt, som var nødvendig for at kunne fungere som byfoged. Dette fremgår tydeligt af rådstueprotokollen, som beretter om mange barske diskussioner mellem ham og borgerne. Især gav fastsættelsen af grund- og næringstakster anledning til megen ballade. Disse takster dannede grundlag for de skatteligninger, som måtte komme i årets løb.

Den nye stiftamtmand *Holger Scheel* tiltrådte sit embede i februar 1751. Der gik ikke mange uger, før også han havde ekspederet adskillige formaninger og advarsler til den uregerlige byfoged i Skælskør. Scheel måtte bl.a. konstatere, at Krag var meget langsommelig og sjusket med sine indberetninger til Rentekammeret.¹⁶

Scheel aflagde visitatsrejse til mange købstæder i løbet af sine første otte embedsår. Med de store problemer i Skælskør var det naturligt, at denne by var én af de første på besøgslisten. Scheel ville være godt forberedt, så i april

sendte han et helt spørgeskema til Krag.¹⁷ Heri forekom der både generelle forespørgsler (vedr. offentlige bygninger, indkvartering, bymark etc.) og nærgående spørgsmål om byens aktuelle økonomiske og administrative forhold. Desværre lagde Krag ikke samme nidkærhed for dagen, da han afgav sine svar – de fleste af disse er korte og upræcise. Men hvad værre er: Krag kunne ikke oplyse noget som helst om byens regnskaber »da ieg selv i det Aar ieg haver været her ei har kundet faae Underretning derom«.¹⁸ Han vidste heller ikke, hvor mange penge, der befandt sig i overformynderiet, men kunne her henvide til byens »brave« overformynder. Det er en af de meget få gange Krag har udtalt sig positivt om en indbygger i Skælskør, men i denne situation havde han også behov for at lægge ansvaret fra sig. Endvidere fortalte Krag, at der ikke eksisterede nogen kopibog over ind- og udgående breve ved embedet, ligesom byens arkiv »er i Viltnes og bestaaer udi nogle gl. Forordninger, Tingbøger og ulæselige Breve, som siges mig at vere for min

Svend Krags mange og lange breve med utallige blækklatrer var en stadig kilde til irritation hos de skiftende stiftamtmand. Og det blev bestemt ikke bedre af, at han ofte undlod at svare direkte på deres forespørgsler. Flere gange gemte han også de vigtigste budskaber langt inde i brevet. Som her i et brev fra 20. september 1750, hvor han – efter at have brugt mere end en side på en bagatelsag – pludselig indrømmer, at Mads Jensens forseglede brev fra 11. september er blevet åbnet (af en utro tjener). Brevet blev siden hen brugt i retssagen mod Krag; anklageren har gjort antegnelser i venstre margin. Justitsdokumenter 1749-52.

18

Altho' nu mig min forbrøderlig Casus er
 rivered end mit døft isøf Hou, af nu
 i vor sinness at fand i min forbrøder
 færrer bryg i mig gnom ligh i min forbrøder
 fad, og løbet bryg i bag forbrøder
 Cellene p. 11. færrer fra Mads Jensens
 Thibet i det forbrøderlig forbrøderlig 11
 20. september. J. P. i sin forbrøderlig, gnom
 forbrøderlig gaar for gratis Stagesse
 forbrøderlig onsdag aften d. 12. September
 og er meget fent; J. P. i sin forbrøderlig
 om min sinness sig meget i det forbrøderlig
 og udelig over det uden forbrøderlig
 mind anbrøderlig af J. P. i sin forbrøderlig
 gaar fra mig og mit J. P. d. 17. J. P. og
 i det sinness forbrøderlig i mit J. P. d. 17.

Tiid bragt i Confusion«. ¹⁹ Jo, Scheel have skam mange gode grunde til at aflægge en visit i Skælskør!

Stiftamtmandens ophold i byen i dagene omkring Sct. Hans har sat sig flere spor i rådstueprotokollen. Ved rådstuemødet 1. juli blev det således besluttet at indrette et kammer på rådhuset til arkiv. Desuden blev der udvalgt 6 borgere »til at være i Raad og Daad med hverandre om Byens Sager til Byens Beste og i paakommende Tilfelde derom conferere med deres Magistrat«. Scheel havde m.a.o. indført eligerede borgere i Skælskør, ligesom han gjorde i 6 andre købstæder med konflikter mellem magistrat og borgerskab. ²⁰ Af de 6 udvalgte borgere i Skælskør var 4 købmænd, én slagter og én bager. Langschmidt og overformynder Nold var repræsenteret, hvorimod Mads Jensen ikke kunne være med, da han flyttede fra byen netop på dette tidspunkt.

Da stiftamtmandens kopibog for denne periode er gået tabt, er det uklart, hvor omfattende instrukser de eligerede borgere har modtaget fra hans side. Men i midten af august fik Langschmidt på vegne af alle eligerede et brev fra Scheel, hvori han opfordrede dem til at »udfinde og foreslaae« noget, der kunne være »til Borgerskabets Nytte og Byens almindelige Gavn«. Det var dog nødvendigt for dem at forhandle dette med byfogeden, men »dersom hand i een eller anden Ting, imod Forhaabning skulle sette sig imod det, som ret og billigt er, kand det mig indberettes ...«. ²¹ Ligeledes havde Krag pligt til at give møde hos de eligerede, hvis de forlangte det. Der er ingen tvivl om, at Scheel har haft stor tiltro til de eligerede. Han tildelte dem en aktiv rolle og ønskede, at de måtte blive en vigtig informationskilde for ham. En slags institutionalisering af den funktion, som Mads Jensen tidligere havde haft for stiftamtmanden.

Scheel gjorde flittigt brug af den nye institution til at kontrollere Krags oplysninger og til at bremse ham i hans uoverlagte – og til tider direkte lovstridige – handlinger. ²² Kildematerialet giver derimod ikke mange muligheder for at studere, i hvor stor udstrækning de eligerede selv tog sager op til behandling. Dog kan det ses, at de i august 1751 spurgte Scheel om tilladelse til at overtage byens arkiv (svaret var nej), og at de i foråret 52 indgav en principiel forespørgsel om, hvordan man kunne hindre en borger i at sælge bymark til udenbys folk – i anledning af, at Mads Jensen overvejede at gøre noget sådant.

Den husvilde byfoged

End ikke Krags boligforhold undgik at blive genstand for konflikter mellem byfoged, stiftamtmand og byens befolkning. I oktober 1750 købte han en mindre gård for 190 rdl. For at betale den lånte han 100 rdl. i en myndlings

arvemidler – mod pant i gården.²³ I april 1751 blev Skælskør ramt af en storm, hvorunder én af længerne styrtede sammen. I stedet for at bygge den op igen, solgte Krag noget af bygningstømmeret inde i byen. Det gjorde myndlingens værge, købmand Jørgen Bruun, meget betænkelig. Han krævede yderligere kaution af Krag, men byfogeden spiste ham af med et hånligt svar: »Det gjør mig ondt, at hand [dvs. Bruun] er saa tidlig bleven frygtsom for Guds Magt ...« Men Bruun var da velkommen til – mod betaling – at levere ham de fornødne byggematerialer, så skulle Krag nok bygge længen op igen ... Yderligere kaution kunne der under ingen omstændigheder være tale om!

Tiden gik, uden at der skete noget. Der indkom heller ikke noget afdrag fra Krag på terminsdagen. Bruun havde nu ret til at kræve hele lånet betalt tilbage straks eller pantet udleveret. Under Scheels besøg i byen et par uger senere havde Bruun en personlig samtale med stiftamtmanden om dette problem. Scheels melding var klar: Bruun skulle blot give en skriftlig indberetning til stiftamtmandens kontor, så ville Scheel straks beskikke en sætthedommer til en retssag mod Krag. Som sagt, så gjort. Krag protesterede og lovede at bygge en ny længe en gang ved lejlighed. Men sagen gik sin gang, og 1. oktober skiftede gården igen ejer. Ifølge skødeprotokollen havde Bruun ret til at disponere over gården med øjeblikkelig virkning.

*Holger Scheel (1699-1764).
1730-46 amtmand over
Nordborg og Ærø amter,
1748-50 stiftamtmand
over Ribe Stift og amt-
mand over Riberhus amt.
Herefter stiftamtmand
over Sjællands Stift og
amtmand over Roskilde
amt. Regeringen tilbød
ham en høj stilling ved
Rentekammeret, men han
afslog og forblev stiftamt-
mand til sin død. I sin be-
handling af problemerne i
Skælskør viste han sig som
en særdeles effektiv og nid-
kær administrator, der ved
en passende kombination
af fasthed og fleksibilitet
gennemførte en løsning,
som var til gavn for alle
parter. Malet af Johan
Hörner, Frederiksborg Slot.*

Hvor skulle den arme byfoged, der havde været enkemand i knap et år, og hans 4 børn nu bo? En skrivelse fra de eligerede borgere januar 1752 (se nedenfor) giver os svaret. Familien flyttede rundt mellem byens købmænd og håndværkere. Krag betalte ikke for sit logi, skriver de eligerede, og af denne grund ville ingen længere yde kredit til ham eller arbejde for ham. Et brev fra Scheel til Krag (18. januar 1752) viser imidlertid, at byfogeden nu havde fundet en mere permanent boligløsning, hvor han oven i købet slap for klager fra værterne: han og børnene var flyttet ind på rådhuset. Scheel betegnede det som aldeles utilladeligt, men det tog Krag sig ikke af ...²⁴

Krags autoritetskrise og de eligeredes nødråb

Det er kun forståeligt, hvis Krag opfattede eksistensen af eligerede borgere som en alvorlig trussel mod sin egen magtposition. Måske har nogle af de eligerede også selv troet, at de nu kunne tillade sig mere end en almindelig borger. Hvorom alting er, beklagede Krag sig i et brev til Scheel (4. september 1751) over, at en af de eligerede, købmand Morten Wulff, opførte sig som en anden Mads Jensen ved på eget initiativ at føre vidner ved bytinget i en sag om et stykke jord i bymarken. Interessant er også en henkastet bemærkning i et andet brev til Scheel fra september 1751. Krag havde forsøgt at indkræve en voldsbøde hos en skomagerfamilie. Selv om Krag i dette tilfælde klart havde retten på sin side, nægtede familien at efterkomme ønsket, og så sukker Krag: »... de Folck ... lader sig være klogere end alle Jurister, setter deris tillid til Matz Jensen, som dog nu er herfra Byen, og hands anden Haand, Herritzfoged Callesen ...«²⁵ Det var Callesen, der dømte Krag i postsagen.

Krags autoritetskrise kommer også stærkt til udtryk i et langt brev til kongen fra midten af januar 1752.²⁶ Brevet indeholder blandt meget andet beklagelser over borgernes ulydighed, den elendige byfogedindtægt og det store arbejde med at læse sig igennem overformynderbøgerne. Men Krags hovedærinde har øjensynligt været et ønske om at styrke det politimæssige arbejde i byen. Han bad om at få et brugbart polititegn af kongens hånd til ham selv og hans medhjælpere – med ordre om, at hvem der måtte forbyrde sig mod dette, skulle straffes efter politiforordningen. Krag ønskede også flere politibetjente i Skælskør, og han bad om at måtte få dette finansieret ved, at staten gav afkald på nogle af konsumtionsindtægterne fra byen. Ansøgningen blev begrundet med, at både han og toldereren havde været udsat for natlige indbrud og tyverier. Krag havde slået plakater op i håb om, at gerningsmanden måtte blive pågrebet, men de var bare blevet revet ned.

I overensstemmelse med Kancelliets sædvanlige praksis i sager som denne blev Krags brev sendt til udtalelse hos stiftamtmanden, og han lod den gå videre til de eligerede borgere. Deres svar (afgivet ca. 25. januar) er en usød-

vanlig grundig erklæring, der punkt for punkt gendriver alle Krags mange poster og desuden indeholder masser af eksempler på forsømmelighed fra Krags side.²⁷ Han skulle således kun have brugt et par timer på overformynderiets papirer i al den tid, han havde været ved embedet. Han havde heller ikke eftersat byens skorstene og ildsteder en eneste gang. Og hvad skifteadministrationen angår, stod et skifte fra foråret 1750 endnu uafsluttet, fordi Krag havde inkasseret de rede penge i boet samt auktionsbeløbet og ikke ville aflevere pengene igen. I det hele taget havde Krag stort set kun foretaget sig noget i sit embede, hvis det indbragte ham penge.

De eligerede fortalte også, at Niels Stub i sine 20 år ved embedet aldrig havde beklaget sig over ulydighed blandt borgerne. Men Stub havde rigtig nok også overholdt sin pligt som øvrighedsmand til »at gjøre Een Hver Ret og Skiel«. Hvis Krag havde handlet på samme måde, ville han ikke have behov for polititegn. Stub rådede altid folk fra at gå ind i »unyttige Processer«, så i hele hans embedstid havde der til sammen næsten ikke været flere retssager end i de to år under Krag. Endvidere gik de eligerede kraftigt i rette med Krags usømmelige opførsel. Han var forfalden til brændevin, og i rådstuen beskyldte han pæne folk for at være »Canailer, Huuspokker« og andre slemme ting.²⁸ Betænkningen mandede ud i en »applicatio«, hvori borgerne anmodede stiftamtmanden om at gøre sit til, at Skælskør måtte blive befriet for Krag. Ellers ville det føre til byens endelige ruin, hævdede de.

I sit svar til Kancelliet bakkede Scheel fuldstændigt op om alle kritikpunkterne og udbyggede det med endnu flere.²⁹ Han kunne derfor kun støtte de eligeredes applicatio. Der eksisterede imidlertid et pensionsproblem. I en tid, hvor de offentlige pensioner endnu var meget lidt udviklede, var det almindeligt, at efterfølgeren i et embede betalte forgængerens pension. Scheel mente dog at kunne finde en mand, der var villig til at påtage sig dette. Stiftamtmanden ville nemlig i givet fald opfordre borgerskabet til at give den nye byfoged en økonomisk håndsrækning, sådan at embedsindtægterne reelt ville blive næsten lige så store som hidtil. Fra Kancelliets og Konsejllets side stillede man sig positiv over for Scheels idéer, og man bad ham komme med et konkret forslag til en ny byfoged. Samtidig gav man Scheel det forslag, at han kunne spørge Krag, om denne »godvilligt« ville afstå embedet – under den trussel, at hvis Krag sagde nej, ville han blive retsforfulgt for sin embedsførelse.

Fastelavnsmandag 1752³⁰

I de selvsamme dage i midten af februar 52 tog udviklingen i Skælskør yderligere fart. Fra gammel tid har fastelavnsmandag været en dag, hvor man kunne klæde sig ud, løbe omkring i gaderne og i det hele taget foretage sig ting, man

ikke gjorde i det daglige. Det var også en af de dage, hvor sociale spændinger i et lokalsamfund let kunne komme til udløsning, og hvor utilfredshed med autoriteterne kunne slå ud i lys lue. Det var, hvad der skete i Skælskør fastelavnsmandag 1752. Oprøret rettede sig i første omgang mod Krag's fuldmægtig *Mathias Rothe*, men det berørte i lige så høj grad byfogeden selv. (I øvrigt ser Rothe ud til at have været lige så stridbar som sin principal).

Skomagerlaugets 14 mestre samt svende og lærlinge var forsamlet til drikkelag hos oldermanden, da Rothe viste sig i døren mellem kl. 12 og 1 om natten. I sin egenskab af politibetjent gjorde han skomagerne opmærksom på, at de ikke havde indhentet tilladelse til denne sammenkomst hos politimesteren, og han måtte derfor i henhold til politiforordningen m.v. bede dem om øjeblikkeligt at afbryde deres nattesæde. Men de svarede blot, at det aldrig før havde været nødvendigt at bede om lov til den slags fester. Og så fortsatte de ellers med at drikke og hygge sig ... Rothe måtte indse, at han ikke kunne stille noget op mod denne opsætsighed og luskede hjem til sit logi. Han nåede ikke langt, før to oprømte svende kom løbende og slog lygten ud af hånden på ham. Rothe råbte gevalt, men ingen kom til hjælp. Tværtimod: da Rothe var kommet hjem, stillede en stor gruppe skomagere sig uden for huset og beskyldte ham for at være spion.

Selv om episoden i sig selv forløb uden den helt store dramatik, var den et klart anslag mod ørighedens autoritet – og det kunne Rothe og Krag ikke lade gå upåagtet hen. Rothe bad byfogeden om at foranstalte et politiforhør, og i den anledning blev laugets medlemmer samt 13 andre personer bedt om at møde op på Skælskør rådhus. Kun 2 af de 13 vidner dukkede op, og de fik ikke lov at komme til orde. For de to stævningmænd saboterede sagen ved at kræve stævningspenge, før de ville aflægge ed på, at vidnerne var lovligt indstævnet. Edsaflæggelsen var en nødvendig forudsætning for, at vidneafhøringen kunne finde sted. Krag fandt stævningmændenes vægring ulovlig, afbrød mødet og indberettede sagen til Scheel.

I sin indberetning fortalte Krag, at skomagerne under politiforhøret havde nægtet ham at være bisidder ved laugsmøder for fremtiden, og de havde sagt til ham, at hans supplik havde været i Skælskør »til deres Erklæring«, hvilket Krag ikke havde anet det mindste om. Derfor bad han nu Scheel om tilladelse til at se skomagernes erklæring, så han fik mulighed for at afvise anklagerne. Scheel snoede sig elegant ud af kniben ved at svare: »... saa har hvercken samme [dvs. suppliken] Skoemagerne været communiceret, eller derom fra dennem nogen Erklæring indkommen, hvorfor samme heller ikke hannem [dvs. Krag] til at igiendriveres kand blive *meddeelt*«. Og det havde Scheel jo ganske ret i!³¹

Scheel. Stiftamtmanden gjorde intet for at få stævningmændene til at aflægge deres ed; tværtimod svarede han blot, at »... dersom Byefogeden finder indbemeldte Sag ... af den Beskaffenhed, at den bør proseqveres, saa bliver ... postmester hr. Langschmidt herved ... autoriseret ... at bestride Retten som Dommer, da Byefogeden som Actor [dvs. anklager] det fornødne til Sagens Fremme observerer og besørger ...«

Det var lige lovlig stærk kost for Krag. Han indgav straks en kraftig protest over at være blevet frataget retten til at dømme i en simpel politisag. Scheel svarede, at Krag måtte anses for inhabil p.g.a. sit nære forhold til Rothe. Og i øvrigt ville Krag ikke miste bødeindtægter ved at være actor i stedet for dommer! Men dersom Krag virkelig kunne anføre vægtige grunde til, at Langschmidt ikke ville egne sig til at være sættedommer i denne sag, ville Scheel gerne høre derom og i stedet beskikke en anden af de eligerede mænd ... Krag og Scheel udvekslede yderligere et par breve om denne sag, men derefter hører vi ikke mere til den, hverken i politiprotokollen eller i andre kilder. Sandsynligvis har Rothe opgivet på forhånd – i erkendelse af, at sagen antagelig kun ville komme til at koste ham penge.

Et dramatisk farvel

I juli 1752 var Scheel på ny i Skælskør. Ved en samtale med Krag lykkedes det stiftamtmanden at overtale denne til at afstå embedet mod en årlig pension på 80 rdl., så længe han levede.³² Det må have været et ganske tilfredsstillende resultat for Krag, eftersom indkomsten som byfoged sjældent nåede op over dette niveau. Forinden havde Langschmidt accepteret at overtage byfogedembedet, og de rigeste borgere have sagt ja til at betale en stor del af pensionen. Langschmidt modtog sin bestalling 3. oktober, samtidig med, at Krag blev »forløvet formedelst Alderdom og Svaghed«. Pæne afskedsformuleringer er ikke nogen ny opfindelse!

Pensionsaftalen i juli fik hverken gemytterne til at falde til ro eller byfogeden til at indstille sin jagt på sportler og andre indtægter. Tværtimod blev de sidste par måneder de måske mest dramatiske i Krags embedstid. I det følgende nævnes kun de mest markante begivenheder:

* En gammel konflikt mellem Krag og byskriveren Niels Friis brød ud i lys lue. Byskriveren vægrede sig ved at foretage udskrifter fra byens protokoller, da han mente, at dette ikke hørte ind under hans arbejdsområde. Rothe kunne passende tage sig af opgaven, syntes han. Krag anmodede Scheel om at give Friis en irettesættelse, men forgæves.³³

* Krag gennemførte flere auktioner uden dom og tinglysning og uden byskriverens tilstedeværelse. En af dem gik ud over Mette Jensdatter, der i begyndelsen af oktober fødte sit 3. barn uden for ægteskab. Krag mente – i

strid med gældende forordning – at hun skulle idømmes en lejemålsbøde, og da hun ikke havde rede penge, satte han al hendes ejendom, med undtagelse af noget børnetøj, på auktion. Det drejede sig om en kiste med indhold, der blev solgt for 6 rdl. 1 skill. – lige nok til at betale bøden på 6 rdl. Auktionen skete 4-5 uger før Mette Jensdatters barsel. Der er vist kun én plausibel begrundelse for den besynderlige handling: at Krag ville sikre sig, at det var ham, der fik bødepengene i hænde og ikke Langschmidt.³⁴

* Krag startede to af hinanden uafhængige injuriersager. Den ene var rettet imod byens farver, Michael Passau, der skulle have truet med at slå byfogeden ned med en hammer. Til de to sager indstævnedes Krag tilsammen 31 vidner, men ingen mødte op.

* Farveren anlagde gældssag mod Krag. Gælden var på ca. 35 rdl. og skyldtes for en stor del køb af vin og brændevin. Krag blev dømt i januar 1753.

Langschmidt og Scheel havde det største besvær med at få Krag til at holde op med sit arbejde. Tre uger efter Langschmidts embedsovertagelse foranstaltede Krag på eget initiativ politiforhør af en håndværker, der ikke ville tage borgerskab. Krag forlangte, at Langschmidt hjalp ham med at indkræve den idømte bøde, eftersom han ikke selv kunne få politibetjentene til at udføre arbejdet. Der måtte også flere advarsler til fra Scheels side, før Krag og børnene endelig rømmede rådhuset i midten af november. Kort efter forlod de byen.

De følgende år optræder Krag ret ofte i byfogedarkivets sager. Således beklagede han sig flere gange over, at han ikke havde modtaget sin pension til rette tid. Brevene viser, at han har boet forskellige steder på Sjælland og i Jylland. Indimellem har han også været i Skælskør, og her døde han i 1759. Skifteprotokollen er gået tabt, så det er ikke muligt at se, hvad han efterlod sig.

Balladen om Svend Krag – et symptom?

I indledningen citerede jeg stiftamtmand Rewentlows anmodning om ikke at ansætte uduelige og uformuende retsbetjente ved små købstadsembeder af frygt for det økonomiske uføre, som let kunne opstå. Rewentlow og hans efterfølgere kom i uhyggelig grad til at sande rigtigheden af disse ord.

Krags økonomiske udgangspunkt var det dårligst tænkelige: han havde mange munde at mætte og – i modsætning til sine forgængere – ingen anden indkomst at støtte sig til end det, han kunne erhverve som byfoged. Jagten på sportler og andre embedsindtægter blev en slags ledetråd i hans embedsførelse. Det gik ud over de offentlige midler, og mange mennesker kom alvorligt i klemme p.g.a. ulovligheder fra hans side. Derudover misforvaltede han en lang række af sine administrative opgave. Alt dette – samt hans personlige

forhold og grove opførsel – gjorde, at han totalt mistede lokalbefolkningens respekt og til sidst måtte søge polititegn og slås med injurier, ligesom folk nægtede at optræde som vidner i hans retssager. Dog slap han stort set for voldelig modstand.

Historien om Krag er en tydelig demonstration af de åbenlyse svagheder i et lønsystem, hvor sportler spiller en afgørende rolle. Desuden blotlægger historien på en usædvanlig klar måde svaghederne i en administrationsform, hvor al øvrighedsmagt i et lokalsamfund var samlet i hænderne på én mand. Fortællingen viser endvidere, at det ikke nødvendigvis var et fremskridt, når et embede blev overtaget af en juridisk kyndig person i stedet for en lokal borger. Krag var uden tvivl en dygtig prokurator, men nu skulle han bruge juraen på en anden måde end før. Han skulle se på helheden og søge at forlige stridende interesser i stedet for at fremhæve modsætninger, stå på sin ret og lave spidsfindige fortolkninger af loven til gavn for sig selv eller en klient. Hans breve viser tydeligt, at han havde svært ved at komme ud af den gamle rolle, som han havde haft i så mange år.³⁵

Han havde heller ikke nogen administrativ erfaring overhovedet. På dette felt kunne en købmand med sund sans for forretningsdrift og lokalkendskab have været til meget mere nytte. På den anden side kunne det også have sine fordele at få en mand udefra til at bestyre byens anliggender: Krag fik med det samme øje på, hvad der trængte til forbedring. At han kun fik gennemført en beskedent del af det, er en anden sag.

For Skælskørs befolkning var det et stort held, at byen i disse år var under så effektivt og håndfast et opsyn af de skiftende stiftamtmand, der med nidkærhed fulgte selv de mindste sager til dørs. Men mon ikke også Skælskør – netop p.g.a. den problematiske byfoged – har været under stærkere observation end de fleste andre købstæder i stiftet? Navnlig var det af stor betydning, at Scheel personligt aflagde besøg i Skælskør. Han fik et klarere indtryk af byen og dens befolkning, og for dem var stiftamtmanden ikke længere et fjernt begreb: de turde henvende sig direkte til ham skriftligt – til stor fortrydelse for Krag.

Scheels vigtigste redskab til løsning af byens problemer var de eligerede borgere. Han brugte dem som informationskilde og til at føre kontrol med Krag, og det kan påvises, at de tog sager op på egen hånd. Eligerede borgere var ikke Scheels opfindelse. Siden 1720 var institutionen blevet indført i over 20 købstæder. De ser ud til at have fungeret meget forskelligt fra by til by – nogle steder har de således kun varetaget rene rutineopgaver såsom skatteligning.³⁶ Måske har ordningen generelt fungeret bedst og mest aktivt »i modvind«, dvs. når der var store modsætninger mellem magistrat og borgerskab. Det ville være interessant at få udforsket dette emne nærmere.

Det samme gælder stiftamtmandenes rolle for købstædernes udvikling. Allerede P. Munch interesserede sig for dette spørgsmål og fremhævede den meget høje standard hos mange af 1700-tallets stiftamtmand – et billede man også kan få bekræftet i en del købstadsmonografier.³⁷ Men det er sandelig heller ikke svært at finde eksempler på manglende opsyn fra stiftamtmandene eller manglende vilje til at skride ind over for uduelige eller korrupte magistratsmedlemmer. Til stor skade for de pågældende byer, som måske kom til at vente mange år på tiltrængte forbedringer af offentlige anlæg.³⁸

Noter

1. Hovedparten af det kildemateriale, som er anvendt til denne artikel, er enten korrespondancestof eller vedrører retssager. En meget stor del er hentet i *Skælskør Byfogedarkiv (LAK)*, hvor først og fremmest pakkerne »Indkomne breve 1741-50« og »Journalsager 1751-60« har været til uvurderlig nytte. De indeholder meget mere af relevans, end det er muligt at fremlægge her. I de to pakker findes en del koncepter til udgående skrivelser, og godt det samme, for kopibogen begynder først oktober 1752. Det samme er tilfældet med journalen. Tingbogen for tiden omkring 1750 er gået tabt, men der findes en overordentlig interessant pakke »Justitsdokumenter 1749-52«. Disse kildeforhold gør, at det ofte er muligt at følge en retssags begyndelse, men ikke dens afslutning. Endvidere har jeg brugt »Politiprotokol 1738-1813«, »Politidokumenter 1745-1818« og »Skøde- og panteprotokol 1750-67«. Fra *Skælskør Rådstuearkiv* har jeg inddraget »Kæmnerregnskaber 1735-55« og »Rådstueprotokol 1726-54«. Det skal bemærkes, at rådstueprotokollen langt fra giver et fuldstændigt billede af de forhandlinger, der er foregået mellem byfogeden og borgerne, eftersom der sagtens kunne gå flere måneder mellem to møder i rådstuen. Fattig- og skoleinspektionernes arkiv samt *sogne-kaldsarkivet for Skælskør* er blevet konsulteret uden udbytte, dog har kirkebogen været anvendt. I *Sjællands Stiftamtmandsarkiv* har jeg fundet et enkelt arkivalie af interesse: kopibogen, der dækker tiden fra september 1749 til januar 1751. Kopibogen for de følgende år er gået tabt. Jeg har heller ikke fundet journal eller journalsager. Endelig har jeg i *Danske Kancelli (RA)* hentet stof fra de relevante årgange (1749-52) af »Sjællandske Registre« og »Sjællandske Tegnelse« samt koncepter og indlæg til disse (D18-21), »Suppliquer« (D109) 1738-52 og »Gratialeprotokoller« (D1) 1720-52.
2. Indkomstangivelserne stammer fra en erklæring af de eligerede borgere januar 1752 (se nedenfor) og må ud fra kildens ophavssituation anses for særdeles pålidelige.
3. Sjællands Stiftamtmand. Kopibog 1749-51 s. 118.
4. Gratialeprotokol 1745-49 og Grethe Ilsøe: *Vejen til embede, Århus 1978*, s. 112.
5. Koncepter og indlæg til sjællandske Registre 62/1750. Suppliquer 1750 (5A593) viser dog, at Krag stadig var aktiv sagfører, for efter udnævnelsen til byfoged måtte han afgive 3 sager, som han var blevet betroet.
6. Det følgende bygger på: H. Hjorth-Nielsen: *Danske prokuratorer ... 1660-1869*, Kbh. 1935, s. 193f., *Vendysyssel Aarbøger 1919* s. 99 samt Suppliquer 1742 (4N369), 1745 (4S702), 1748 (4Z49) og 1748 (4Z951).
7. Jeg har i alt fundet 27 embedsansøgninger. Dette er et minimumstal, eftersom der ikke blev ført gratialeprotokol fra juli 1746 til august 49, og jeg kun har gennemgået supplikprotokollerne fra og med 1738.

8. Afsnittet bygger på Indkomne breve 1741-50 og Sjællands Stiftamtmand. Kopibog 1749-51.
9. Om Skælskørs økonomiske forhold i 1700-tallet se Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1986 s. 7-25 (sammendrag af mit speciale, hvor Knud Prange var vejleder).
10. Hovedkilden er her Justitsdokumenter 1749-52.
11. Al post fra Skælskør skulle passere gennem Slagelse, da kontoret i Skælskør kun var et »bi-postmesteri«.
12. Det brækkede brev viser i øvrigt, at Mads Jensen fandt Krag's vurdering af omkostningerne til brolægning og bolværk vildt overdrevne.
13. Men nogle penge må embedet trods alt have kastet af sig, for da stillingen skulle besættes i foråret 1750, forelå der ansøgninger både fra byfoged Stubs bror og fra den afdøde postmesters enke. De begrundede det begge med ønsket om at forbedre deres privatøkonomi, og de må have været velorienteret om embedets økonomiske vilkår. Sjællandske Registre samt Koncepter og indlæg til Sjællandske Registre 63/1750.
14. Koncepter og indlæg til Sjællandske Registre 189/1751.
15. Iflg. Falk-Jensen & Hjorth-Nielsen: Candidati og Examinati Juris ... 1736-1936, Kbh. 1957, stammede Langschmidt (f. ca. 1715) fra Hannover, hvor hans far var præst. Langschmidt havde i 8 år været informator (huslærer) hos konferensrånde Brandt, før han i 1750 bosatte sig i Skælskør.
16. Det hørte til enhver magistrats arbejdsområde at indsende regelmæssige oplysninger om indkomne bøder, antallet af hjemmehørende fartøjer, salg af bestemte varer m.m. Stiftamtmanden tog imod papirerne og videresendte dem til Rentekammeret.
17. Spørgsmålene samt koncepter til svar ligger i Journalsager 1751-60.
18. Helt uvidende kan han nu ikke have været! I et brev fra Scheel til Krag (5. juni 1751) er der en påtale af, at byfogeden lå inde med (nogle af?) byens penge. Brevet er et svar på en skrivelse fra Krag, som jeg ikke kender ordlyden af. Det var rettelig kammerners opgave at opbevare »byens kasse« og udbetale penge derfra. Men byfogeden afgjorde, hvilke udgifter, der skulle afholdes.
19. Der blev ført kopibog t.o.m. 1747, men det er tvivlsomt, om der nogensinde har været en journal.
20. P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark II, Kbh. 1900, s. 20ff. og Helle Linde: Magistrat og borger, Århus 1978, s. 66ff.
21. Journalsager 1751-60. Når brevet er endt i denne pakke, skyldes det antagelig, at Langschmidt på et senere tidspunkt overtog byfogedembedet.
22. Et typisk eksempel: I september 1751 agtede Krag at lave auktion over et stykke jord, som tilhørte byen iflg. et skiftedokument fra 1718, men som havde været brugt af en købmandsfamilie lige siden. Scheel besvarede Krag's forespørgsel ved at beordre ham og de eligerede til i fællesskab at gennemgå de gamle dokumenter for at klarlægge adkomstforholdene. Journalsager 1751-60.
23. Hovedkilde: Justitsdokumenter 1749-52.
24. Journalsager 1751-60.
25. Sst.
26. Jeg har ikke fundet selve brevet, men der er et fyldigt og uden tvivl loyalt referat i Suppliquer 1752 (5E82). Man kan også slutte sig til meget om supplikens indhold ud fra den korrespondance, som den gav anledning til.
27. De eligeredes besvarelse er fundet i koncept i Journalsager 1751-60, lægget for januar 1751! Se i øvrigt note 21.
28. Og så en lille morsom detalje: De eligerede nævner, at Krag »gaaer omkring i Byen ... i Skinpeltzen, da han dog har andre Klæder at kunne indføre sig«. Man kan forestille sig, at

- han med denne påklædning ville markere, at han trods alt var byens øvrighed og dermed pr. definition finere end det jævne borgerskab. Signalet ville navnlig være iøjnefaldende og grotesk, hvis der var tale om en gammel udslidt pels fra Krags velmagtsdage.
29. Fx. mindedes Scheel, at Krag i sommeren 1751 havde ligget inde med ca. 20 rdl., som han på byens vegne havde modtaget i indkvarteringshjælp fra Roskilde. Da Krag ikke ville aflevere pengene igen, havde Scheel foreslået det forsamlede borgerskab at skænke beløbet til byfogeden, og det havde alle samtykket i. Dette brugte Scheel nu som argument for, at borgerne i virkeligheden ikke var spor genstridige, men tværtimod ganske føjelige. Suppliquer 1752 (5E82). Jvf. også kæmnerregnskaberne for 1750.
 30. Hovedkilder: Journalsager 1751-60 (bl.a. lægget for marts 1751), Politidokumenter 1745-1818 og Politiprotokol 1738-1813.
 31. Krags indberetning viser, at de eligerede må have forhørt sig hos andre grupper af borgere, før de afgav deres erklæring. For der var ingen skomagere blandt de eligerede. Vi kan altså se, at de eligerede – i alt fald i denne sag – har følt sig som repræsentanter for hele borgerskabet og ikke blot for dem selv.
Hvorfor gik skomagere i konflikt med Krag? Den direkte anledning har måske været, at Krags brev til kongen indeholdt kritik af ligbærerlauget (identisk med skomagerlauget). Hvorom alting er, giver skomagernes aktion et indtryk af, hvilken magtposition de har haft i det lille købstadssamfund, hvor de udgjorde den eneste større organiserede interessegruppe.
 32. Koncepter og indlæg til Sjællandske Registre 369/1752.
 33. Scheel droppede sagen, da Friis indleverede et 8 sider langt forsvarsskrift, hvori han udmalede sine vanskelige arbejdsforhold under Krags styre. Journalsager 1751-60.
 34. Skælskør Byfoged. Kopibog 1752-89, s. 2-3 og Journal 1752-78, s. 2-3. Mette Jensdatter protesterede til stiftamtmanden over Krags fremfærd, men tilsyneladende har myndighederne ikke set sig i stand til at yde hende materiel hjælp. Derimod blev hun, så vidt det kan ses, benådet for den 6-8 år lange fængselsstraf, hun ellers skulle have haft iflg. frd. af 19. marts 1751 (Suppliquer 1752 (5F1111)). Måske har Langschmidt taget sig af hende personligt: da hun aflagde skrifte i foråret 1753, var hun iflg. kirkebogen amme i hans hus.
 35. Et eksempel på spidsfindigheder: I et brev til Scheel (2. november 1751) argumenterede Krag for, at en magistrat/byfoged måtte betragtes som byens husbond og derfor måtte være berettiget til sigt og sagefald af byen. Dén »købte« Scheel – heller – ikke. Journalsager 1751-60.
 36. Anna Thestrup: Eligerede borgere i Århus 1740-1837, Århus 1964, Linde: anf. arb. s. 50 ff. og 66ff. samt diverse købstadsmonografier, bl.a. Aage Fasmer Blomberg: Fåborg Bys Historie, bd. I, Fåborg 1955, s. 185 ff.
 37. Munch: anf. arb. I s. 128, Blomberg: anf. arb. I s. 149ff. (Fåborg o. 1720), Aarhus gennem Tiderne, bd. 1, Kbh. 1939, s. 412 ff. mm.
 38. Et tydeligt eksempel er Fåborg omkring 1750, hvor stiftamtmanden holdt hånden over den korrupte og meget fattige borgmester Jørgen Jacobsen. Blomberg: anf. arb. I s. 169ff.

De Kjøge-skomagere omkring 1800

– en social-demografisk undersøgelse

Af *Grethe Ilsøe*

Omkring 1800 var skomagernes langt den største gruppe blandt håndværkerne i Køge. Ved folketællingen februar 1801 møder man således ikke mindre end 25 skomagermestre, mens de øvrige mestre antalmæssigt fordeler sig som følger på andre håndværk. (Se tabel 1.)

Tabel 1

smede:	8*	feldberedere:	2	blikkenslagere:	1
vævere:	6	hattemagere:	2	drejere:	1
handskemagere:	5	murere:	2	farvere:	1
sadelmagere:	4	pottemagere:	2	glarmestre:	1
snedkere:	4	rebslagere:	2	gørtlere:	1
hjulmagere:	3	skrædere:	2	stolemagere:	1
bagere:	2	slagtere:	2	urmagere:	1
bødkere:	2	tømrere:	2		

Desuden noteres 7 møllere og 1 tobaksspinder.
*Nemlig 3 grovsmede, 3 kleinsmede, 1 kobbersmed og 1 guldsmed.

De 25 skomagermestre, deres familier, svende, læredrenge og tjenestefolk, i alt 193 personer, udgjorde en ottendedel af de i 1801 optalte 1.526 indvånere. D.v.s. at 12 % af Køges daværende befolkning direkte levede af skomageri.¹ Det er denne påfaldende store gruppe, der har tiltrukket sig min opmærksomhed, og som er genstand for den følgende undersøgelse. Den vil bestå i en analyse af de 25 skomagermestres sociale situation, som den tegner sig i 1801. Analysen bygges op over en række data, der præsenteres i 3 skemaer med hver sit tema: familie- og husstandsforhold, nærings- og lavsforhold samt ejendoms- og skatteforhold.

Undersøgelsen bygger på en systematisk gennemgang af følgende kildegrupper: folketællingen 1801, skøde- og panteprotokoller, brandforsikringsprotokoller, lignings- og skattelister, borgerskabsregistre samt Køge skomagervlavs protokoller. Kirkebøger, skifteprotokoller og rådstueprotokoller er benyttet som supplerende og kontrollerende kilder.

Familie- og husstandsforhold

Til skomagermestrene har jeg henregnet en enkelt kvinde. Det er Kirsten Nielsdatter, der som enke efter skomagermester Iver Henriksen (død 1799) fører professionen videre. Som lavsmestrene får hun læredrenge indskrevet til oplæring i håndværket.² Iøvrigt bemærkes, at Niels Bastrups hosboende far, skomagermester Christian Bastrup, ikke længere udøver håndværket og derfor ikke indgår i mestergruppen 1801.

Tabel 2. Familie- og husstandsforhold*

	vielses- år	alder 1801	fødest.	sm. søn /d.	hj.boende børn 1801	hosboen- de 1801**
Hans Arentzen ≈ Hedevig Olsd.	1770	56 61	Københ.		2 (begge sv.)	1 tjp. 2 bsnk.
Niels Bastrup ≈ Anne Eriksd.	1789 sm.e.	38 61	Køge	x	1 (sv.)	NBs far 1 tjp.
Henrik Bruun ≈ Berte Jensd.	1789 e.	38 50	Holbæk		2	
Peder Busch ≈ 2. Anna Thrane	1789 e.	47 38	St. He- dinge		5 (heraf 1 sv.)	1 tjp.
Fr. Christiansen ≈ Louise Fogh	1789	44 43	Køge		4	
Anders Clausen ≈ Maren Jensd.	1798	34 32	Køge		1	
Hans Dahl ≈ Anna Fogh	1785	44 49	Køge	x	4	
Jens Frederiksen ≈ Marie Birgitte Henriksd. Heyendorf	1785	44 46	St. He- dinge		2	
Jørgen Henriksen ≈ Anne Kirst. Schrøder	1797 sv.e.	34 32	Køge		3	
Jacob Jensen ≈ Maren Christensd.	e.	54 58	Terslev		bosidd. 1 d. ≈ sv.	4 bsnk.
Niels Johnsen ≈ 2. Katrine Hansd.	e.	74 52	Billes- borg			
Ludv. Lorentzen ≈ Karen Bastrup	1791	39 40	ikke fundet	x	4	1 tjp.
Jens Marse ≈ Anne Marie Hansd.	1791	46 50	Køge			
Anders Meyer ≈ 3. Anne Sophie Leight		48 49	Køge	x		1 tjp.
Ole Meyer ≈ Rebecca Zeyr	1786	54 40	Køge	x	4	

Tabel 2 fortsat*

	vielses- år	alder 1801	fødest.	sm. søn /d.	hj.boende børn 1801	hosboen- de 1801**
Kirsten Nielsd.	sm.e.	46	ikke fundet		2	
Lars Nielsen ≈ Thale Marg. Hansd.	1797	31 26	Næstved	x	2	1 tjp.
Lars Olsen ≈ Anna Marie Pedersd.		40 39	Køge	x		nevø (ld.) 1 tjp.
Rasmus Olsen ≈ Maren Hansd.		63 53	Køge	x	1	
Hans Pedersen ≈ Mette Marie Jørgensd.		40 36	Køge		6	
Niels Pedersen ≈ Christine Christensd.	1795	49 48	Køge		2	CCs bror o. søster
Jens Rasmussen ≈ Kirsten Hansd.	1800	31 27	Køge	x x		
Mathias Ritzau ≈ Birthe Meyer	1789	39 44	Køge	x x	2	MRs ne- vø 7 år
Tobias Ritzau ≈ Anne Marie Meyer	1785	44 58	Køge	x x	3 (heraf 1 ld.)	2 bsnk.
Hans Sørensen ≈ Anne Catrine Holst	1775	56 47	Køge	x	2 (heraf 1 sv.)	1 tjp. 1 bsnk.

* forkortelser: bsnk = bosniak (letbevæbnet landsener), d = datter, e = enke, hj = hjemme, ld = læredreng, sm = skomagermester, sv = skomagervend

** med mindre de tilhører familien er svende og læredrenge ikke medtaget, selvom de indgår i hustranden. De anføres i tabel 3.

Tre fjerdedele af skomagermestrene i 1801 er under 50 år, og den samlede gennemsnitsalder er 45 år. Kirsten Nielsdatter er med sine 46 år tæt på gennemsnittet. Skomagerkonernes gennemsnitsalder i 1801 er 41 år. De fleste mestre (med sikkerhed 16) er født i Køge. 1 kommer fra nærmeste omegn (Niels Johnsen), 4 fra sjællandske købstæder, 1 fra Terslev ved Ringsted og (kun) 1 fra København.³ Alle (med undtagelse af Kirsten Nielsdatter) er i ægteskab. Peder Busch og Niels Johnsen er i 2., Anders Meyer i 3. ægteskab. Fem hustruer er i 2. ægteskab. Aldersforskellen på mand og kone svinger fra 1 til 23 år. Gennemsnitlig er den 6½ år. I 13 tilfælde er manden ældst, i 11 er det konen. Største er aldersforskellen, hvor den ene part er i 1. og den anden i 2. ægteskab (Niels Bastrup/Anne Eriksdatter). Gennemsnitsalderen for indgåelse af 1. ægteskab er for begge parter 30 år.

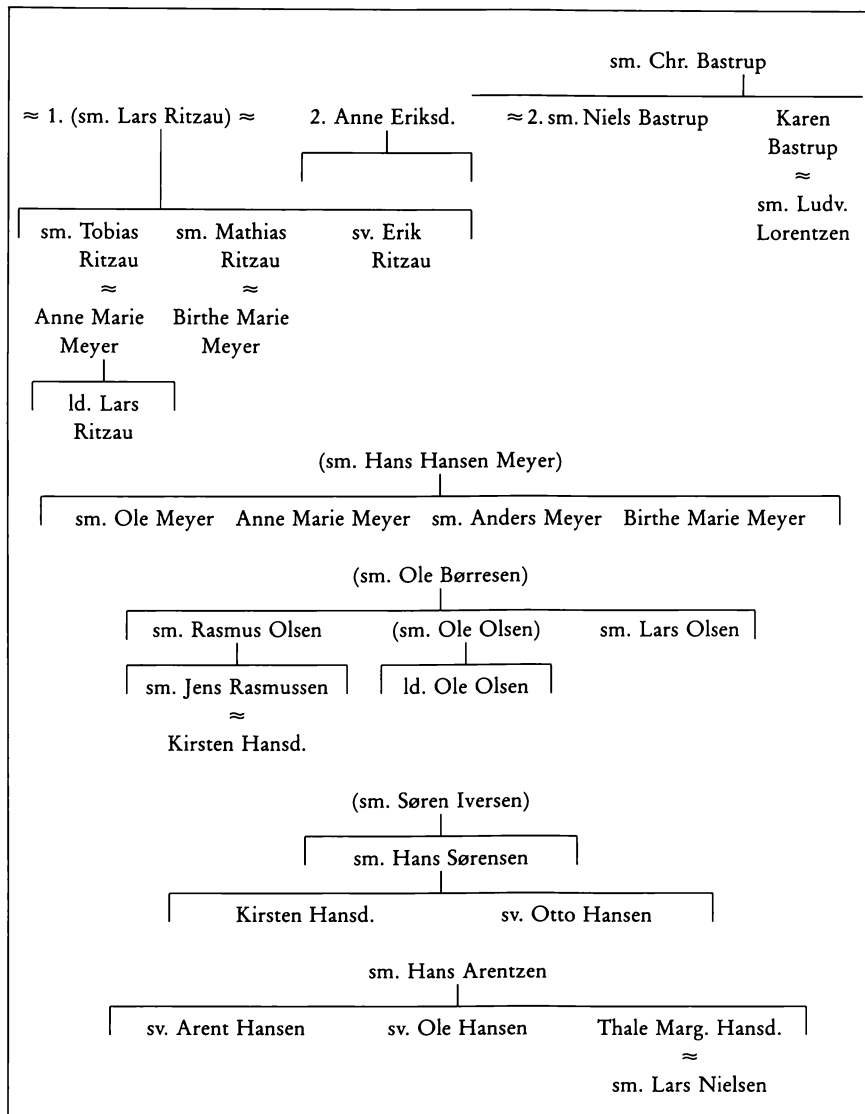
Tre generationer under samme tag forekommer kun i et enkelt tilfælde

(Niels Bastrup). Det samme gælder underhold af andre voksne familiemedlemmer (Niels Pedersen). I 2 tilfælde er en mindreårig brorsøn optaget i huset (Lars Olsen, Mathias Ritzau), den ene som læredreng. Hvor voksne sønner (5) er hjemmeboende, arbejder de som skomagersvende hos faderen. Kun én hjemmeboende datter er over 16 år (Hans Sørensens datter Ellen, 24 år). I ét tilfælde er en datter og svigersøn »bosiddende«, d.v.s. at de principielt er lejere og har egen husholdning. Svigersønnen er svend hos svigerfaderen (Jacob Jensen). 8 af mestrene, gennemgående de ældste eller børnerigeste, holder tjenestepige. 4 har bosniakker indkvarteret.

10 af skomagermestrene er sønner af skomagermestre, én af dem (Jens Rasmussen) er tillige sønnesøn af en skomagermester. 3 af de 10 (heriblandt JR) er desuden gifte med døtre af skomagermestre. Herudover er yderligere 2 svigersønner af skomagermestre. 1 skomagermester (Niels Bastrup) er gift med enken efter en skomagermester, og 1 (Jørgen Henriksen) er gift med enken efter en skomagersvend. 4 skomagermestre tegner sig for i alt 5 sønner eller stedsønner, der er skomagersvende (Hans Arentzen, Niels Bastrup, Peder Busch, Hans Sørensen), mens 1 (Jacob Jensen) har en svigersøn, der er skomagersvend. 2 skomagermestre har henholdsvis en søn og en nevø som læredreng (Tobias Ritzau, Lars Olsen).

Blandt mestrene er 2 far/søn (Rasmus Olsen/Jens Rasmussen), og 4 er svigerfar/svigersøn (Hans Arentzen/Lars Nielsen, Hans Sørensen/Jens Rasmussen). Der er 3 par brødre (Anders og Ole Meyer, Lars og Rasmus Olsen, Mathias og Tobias Ritzau) og 5 par svogre (Niels Bastrup/Ludv. Lorentzen, Anders Meyer/Mathias Ritzau, Anders Meyer/Tobias Ritzau, Ole Meyer/Mathias Ritzau, Ole Meyer/Tobias Ritzau). Der synes således at være en gruppe skomagermestre, der kan karakteriseres som »the establishment«. Hertil hører medlemmer af familierne Bastrup, Meyer, Olsen, Ritzau og Sørensen, der har deres køgensiske skomager-ahner i orden og iøvrigt er indgiftet i hinanden. En anden gruppe synes at nærme sig establishment-status. Den tæller Hans Dahl, hvis far var skomagermester, og Hans Arentzen med 2 sønner, der er skomagersvende, og 1 svigersøn, der er skomagermester. De to establishment-grupper omfatter 12 af mestrene. Af de øvrige er 5 med sikkerhed og yderligere 4 med sandsynlighed »fremmede«, d.v.s. at de ikke er fødte i Køge. Selvom flere af dem har arbejdet som svend i byen og opholdt sig her i flere år, synes der at skulle gå lang tid, før de ikke betragtes som »ubekjendte«. Det viser eksemplet Henrik Bruun (s. 224). De øvrige (Fr. Christiansen, Jørgen Henriksen og Hans Pedersen) er alle fødte i Køge, men uden skomager-ahner og i 1801 så unge, at ingen af deres tilsammen da 8 sønner er mere end 10 år gamle. Det kan iøvrigt bemærkes, at i alt 10 af de i 1801 mindreårige mestersønner bliver skomagere. Det drejer sig om sønner af

Skomagerfamilierne Ritzau, Bastrup, Meyer, Olsen, Sørensen og Arentzen 1801*

* parentes betegner, at vedkommende ikke lever i 1801.

Peder Busch (2), Hans Dahl (1), Ludvig Lorentzen (1), Ole Meyer (1), Kirsten Nielsdatter (1), Hans Pedersen (2), Mathias Ritzau (1) og Tobias Ritzau (1). Halvdelen tilhører establishment-grupperne!

Nærings- og lavsforhold

Skomagerlavet var ældste lav i Køge og det eneste, der havde eget lavshus, en gave 1478 fra Christian den Første. Da en påtrængende hovedreparation i 1810 oversteg lavets økonomiske kræfter, måtte huset sælges. De dårlige konjunkturer var blevet følelige, også for skomagerhåndværkets udøvere. Lavet var et kombineret lav, d.v.s. omfattede både mestre og svende. Hver afdeling havde sin egen lade. Oldemanden, 2 bisiddere og oldgesellen udgjorde lavets bestyrelse. Valg foretoges hvertandet år. Sammen med byens magistrat godkendte oldemand og bisiddere svende- og mesterstykkerne. Oldgesellen var lavets ceremonimester. For at blive udlært i skomagerhåndværket skulle man almindeligvis stå i lære i 5 år, dog ikke sjældent længere,

Tabel 3. Nærings- og lavsforhold*

	svend	mester /bg.sk.	old.md. /bisid.	svende 1801 /alder	læredr. 1801 /alder	nærings- skat 1801 rd.m. s.
Hans Arentzen	¹	1770	1783-85/ 1781-83 1791-93 1795-97	4 a 34/30 24/21	3 21/ 16/15	2-8- 8
Niels Bastrup	1783	1789 1789		1 b 27	3 17/ 16/13	2-5- 8
Henrik Bruun	1787 ²	1788 1788		1 25	4 17/16 14/11	2-1- 2
Peder Busch	1775 ²	1778 1778	1793-95/ 1791-93 1799-1801	2 c 24/21	3 18/ 14/13	2-1- 3 ³
Fr. Christiansen	1777	1782 1782		0	0	0-0- 0 ⁴
Anders Clausen	1793	1798 1798		0	2 15/13	-4- 6
Hans Dahl	1775	1780		0	0	0-0- 0 ⁵
Jens Frederiksen	1775	1788 1788		1 28	2 16/13	2-1- 2
Jørgen Henriksen	1787	1797 1797		0	2 19/14	-1- 9
Jacob Jensen	1770 ⁶	1772	1787-89/ 1785-87 1797-99	2 d 27/26	3 19/ 18/11	1-4-15

Tabel 3 fortsat*

	svend	mester /bg.sk.	old.md. /bisid.	svende 1801 /alder	læredr. 1801 /alder	nærings- skat 1801 rd.m. s.
Niels Johnsen	¹	1773		0	0	-2- 3
Ludv. Lorentzen	1783	1793		0	2 20/11	1-1-10
Jens Marse	1779	1791		0	3 23/ 20/18	2-1- 2
Anders Meyer	1772	1782 1782	1799-1801	0	2 20/18	1-2-12
Ole Meyer	1768	1780	1797-99/ 1795-97 1801-03	1 25	1 11	1-4-15 ³
Kirsten Nielsd.				1 24	1 22	1-2-12 ³
Lars Nielsen	1790 ²	1797		2 24/22	3 17/ 13/13	2-1- 2
Lars Olsen	1781	1788 1788		2 39/29	3 e 19/19/11	2-3- 5
Rasmus Olsen	1763	1768	1781-83/ 1779-81	1 34	5 23/20 20/15/12	2-5- 8
Hans Pedersen	1781	1786 1786	1801-03	1 26	2 12/10	2-1- 2
Niels Pedersen	1776	1795		0	1 17	-4- 6
Jens Rasmussen	1791	1800 1800		1 54	1 10	1-2-12
Mathias Ritzau	1778	1784	1801-03/ 1799-1801	3 34/ 30/28	3 16/ 12/10	2-5- 8
Tobias Ritzau	1773	1780 1780	1795-97	1 24	5 c 16/14/14 12/10	2-5- 8
Hans Sørensen	1764	1773 1773	1791-93/ 1789-91 1797-99	2 c 26/25	4 21/19/ 15/15	2-1-11 ⁷

* forkortelser: bg.sk = borgerskab, bisid = bisidder, old.md. = oldermand, a: 2 sønner, b: stedsøn, c: 1 søn, d: svigersøn, e: 1 brorsøn, 1: indført u.å. i svendprot. 2: indskrivningsår i svendprot., var svend ved ankomsten til byen, 3: anm. »modereret formedelst aftagende næring«, 4: anm. »uformuende«, 5: anm. ingen skat »formedelst svaghed«, 6: indført u.å. i svendprot., men skulle iflg. indskrivningsbog 1762 stå 8 år i lære, 7: anm. »forøget formedelst tiltagende næring«.

hvis mesteren udover kost og logi også skulle holde læredrengen med tøj. Hvis en dreng selv betalte lærepenge, kunne han til gengæld blive udlært på 3 år. Læretiden afsluttedes med svendestykke, hvorpå fulgte den ceremonielle optagelse i svendelavet. For at blive lavsmester skulle man derefter arbejde i mindst 4 år som svend og 1 år som mestersvend samt præstere et mesterstykke.

En analyse af næringsforholdene viser, at Køge-mestrenes generelle faglige karriere starter med svendebrev i 21-års alderen og optagelse som lavsmester 8-9 år senere. Efter 14-15 år som mester er der almindeligvis chance for valg, først til bisidder og derefter tilsyneladende automatisk til oldermand i lavet. Yngste som svende er mestersønnerne, brødrene Tobias og Mathias Ritzau, begge svende som 16-årige. Ældst er Anders Clausen med sine 26 år. Også som mestre er Ritzau-brødrene yngste, henholdsvis 22 og 23 år, mens Niels Johnsen og den døvstumme Niels Pedersen er ældste ved mesteroptagelsen, henholdsvis 46 og 43 år. Niels Pedersen havde da været svend i 19 år. Den korteste svendetid, kun 2 år, havde Jacob Jensen. Borgerskab var principielt en forudsætning for optagelse som lavsmester. Det kan da også konstateres, at samtlige, der er blevet lavsmester siden 1773, har løst borgerskab. Da der er en lakune på 57 år (1716-72) i rækken af bevarede rådstueprotokoller, kan man kun med sandsynlighed regne med, at de tre, der er blevet lavsmestre forud, Rasmus Olsen (1768), Hans Arentzen (1770) og Jacob Jensen (1772) også har løst borgerskab. Adskillige (9) giftede sig samme år eller året efter at have opnået mesterstatus i 30-års alderen, overensstemmende med konstateringen af, at gennemsnitsalderen ved 1. ægteskabs indgåelse var 30 år, altså efterlevelse af en slags »fod under eget bord«-princip.

De 25 skomagermestre tegner sig tilsammen for 26 svende og 58 læredrenge. I statistisk gennemsnit således 1 svend og 2 læredrenge pr. mester. Men virkeligheden fordeler imidlertid svende og læredrenge, og dermed produktionsarbejdskraften, temmelig forskelligt på mestrene. Alle kombinationer fra alene-mester til mester plus 7 svende/læredrenge forekommer. Bedst forsynet med arbejdskraft, 7 mand, er Hans Arentzen (4/3). Af hans 4 svende noteres, at 1 er garversvend, og at HA er den eneste af samtlige mestre, der holder garversvend. Derefter følger med 6 mand Mathias Ritzau (3/3), Hans Sørensen (2/4), Rasmus Olsen (1/5) og Tobias Ritzau (1/5). 5 mand arbejder hos Peder Busch (2/3), Jacob Jensen (2/3), Lars Nielsen (2/3), Lars Olsen (2/3) og Henrik Bruun (1/4). Som den eneste har Niels Bastrup 4 mand (1/3). 3 mand forekommer hos Jens Frederiksen (1/2), Hans Pedersen (1/2) og Jens Marse (0/3). Følgende har 2 mand: Ole Meyer (1/1), Kirsten Nielsdatter (1/1), Jens Rasmussen (1/1), Anders Clausen (0/2), Jørgen Henriksen (0/2), Ludv. Lorentzen (0/2) og Anders Meyer (0/2). Niels Pedersen har kun én i

sit brød (0/1). 3 er alene-mestre: den »uformuende« Fr. Christiansen, den syge Hans Dahl og den gamle Niels Johnsen. Af sidstnævnte er kun Niels Johnsen sat i næringskat. En yderligere differentiering mestrene imellem fremkommer, når man ser på læredrenge alder i 1801, der svinger imellem 10 og 23 år. 7 af de 26 svende er i 1801 over den tidligere konstaterede gennemsnitsalder for de daværende skomagermestres optagelse som lavsmestre. Man bemærker, at alderspræsidenten blandt svendene, Henning Dahl, 54 år er svend hos mestrenes benjamin, Jens Rasmussen, lavsmester fra året før (1800).

For 33 af læredrenge vedkommende kendes læretiden fra ind- og udskrivningsbogen. Længden varierer fra $2\frac{1}{2}$ år til 10 år. Fordelingen på de 33 læredrenge er følgende: $2\frac{1}{2}$ år (1), 4 år (3), 5 år (2), 6 år (6), 7 år (7), 8 år (8), 9 år (3) og 10 år (3). 6-8 års læretid er således det almindeligste. Alder ved ind- og udskrivningen findes ikke oplyst, men ved at sammenligne aldersangivelsen i 1801 med tidspunktet for henholdsvis ind- og udskrivning kan man for de nævnte 33 læredrenge vedkommende konstatere deres alder ved indskrivningen således: 6 år gammel (2), 7 år (1), 10 år (3), 11 år (7), 12 år (4), 13 år (3), 14 år (4), 15 år (4), 16 år (2), 17 år (2), 19 år (1). Det er tydeligt, at jo yngre drengene er ved indskrivningen, desto længere læretid. Man bemærker, at 6-7 årige læredrenge (heldigvis) må henregnes til undtagelserne, mens 10-12 årige er almindelige. Man bemærker ligeledes, at skomagermester Hans Pedersen skriver sig for begge de 6-årige og Peder Busch for den 7-årige læredreng. Den ved indskrivningen ældste (19 år) har til gengæld den korteste læretid ($2\frac{1}{2}$ år). Det er Peder Hansen, læredreng hos Kirsten Nielsdatter. Han har formentlig selv betalt lærepenge. Det ses iøvrigt, at den 24-årige skomagervend hos Kirsten Nielsdatter, Rasmus Christensen tillige er landsoldat, samt at en svend og en læredreng hos Hans Sørensen, den 26-årige Christopher Pedersen og den 21-årige Hans Nielsen begge desuden er landhusar.

Ejendoms- og skatteforhold

Ved skatteligningen for året 1801, hvor skomagermestrene Henrik Bruun og Lars Nielsen var blandt de 8 udmeldte taksérborgere, blev kun én af de 25 mestre pålignet mere end 3 rd. i skat af professionen (Hans Sørensen). 12 blev lignet med mellem 2 og 3 rd., 6 med mellem 1 og 2 rd., mens 4 takseredes med under 1 rd., og 2 slet ingenting skulle betale i næringskat. De 7 højest takserede (Hans Sørensen, Hans Arentzen, Niels Bastrup, Rasmus Olsen, Mathias Ritzau, Tobias Ritzau og Lars Olsen) tilhørte establishment. 3 havde haft tilbagegang i næringsiden siden sidste ligning (Peder Busch, Ole Meyer og Kirsten Nielsdatter), mens én, Hans Sørensen havde haft fremgang og nu, i

1801, synes at være byens førende skomager. Begrundelsen for at Fr. Christiansen og Hans Dahl fritoges for skat af professionen, er henholdsvis »ufor-muenhed« og »svaghed«. Der konstateres rimelig overensstemmelse mellem den enkelte mesters ansættelse i næringsskat og antallet af hans svende og læredrenge. Målt i forhold til arbejdskraft er Niels Bastrup den driftigste med næsthøjeste næringsskat og kun én svend og 3 læredrenge.

Tabel 4. Ejendoms- og skatteforhold*

de i 1801 gæl- dende matr.nr. er anført	købsår /pris rd.	prgæld 1801 rd.	kreditor	brfskr. 1801 rd.	grundsk. 1801 rd.m.s.	bygnafg. 1802 rd.m.s.
Hans Arentzen Vestergade 24	1770 210	200	kanc. råd Rasmussen	620	3---12	3-5- 1
Niels Bastrup Vestergade 67	1789 364	200	latinsk.	1.010	1-1- 8	2---14
Henrik Bruun Nyportstræde 82	1792 110	100	fattvæs. J. Jensen	500	1-3- -	--5- -
Peder Busch Torvet 274	1790 400	350	publ. st.	540	1--- -	1-5- 1
Fr. Christiansen	ingen fast ejendom 1801					
Anders Clausen	ingen fast ejendom 1801					
Hans Dahl Nørregade 183	1780 245	150	fattvæs. Gram, Kbh	360	1-5- 4	---- -
Jens Frederiksen Brogade 5	1795 270	250	latinsk. C. Nielsen	300	--3-12	--4-10
Jørgen Henriksen	ingen fast ejendom 1801					
Jacob Jensen Vestergade 29	**	300	latinsk.	530	3---	2-4-10
Niels Johnsen Vestergade 40		100	fattvæs.	60	--4- 8	---- -
Ludv. Lorentzen	ingen fast ejendom 1801					
Jens Marse Vestergade 58	1791 250	300	latinsk. md. Carlsen	520	--4- 8	---- -
Anders Meyer Brogade 4	1784 250	400	publ. st. md. Carlsen	760	3---12	4-2- 6
Ole Meyer Vestergade 71	1781 98	100	kanc.råd Rasmussen	190	1--- -	---- -

Tabel 4 fortsat*

de i 1801 gældende matr.nr. er anført	købsår /pris rd.	prgæld 1801 rd.	kreditor	brfskr. 1801 rd.	grundsk. bygnafg. 1801 rd.m.s.	1802 rd.m.s.
Kirsten Nielsd. Vestergade 25	1800 477	100 574***	latinsk. kanc. råd Rasmussen	380	3---12	2--- 7
Lars Nielsen Nørregade 189	1800 270	250	publ. st.	270	1-1- 8	--2-14
Lars Olsen Brogade 8	1787 200	200 400	latinsk. overfrm.	820	2-1- 8	5-2- 6
Rasmus Olsen Vestergade 27	1786 16	0		450 90	3-3- -	1-3- 2
Møllergade 217						
Hans Pedersen Brogade 10	1789 360	300	publ. st.	470	1-1- 8	2---13
Niels Pedersen Nyportstræde 81	1796 130	100 95 50***	A. Jespersen Gram, Kbh kbn. Fich	240	--3-12	--1-10
Jens Rasmussen Kirkestræde 166	1800 450	200	latinsk.	240	1-1- 8	--4- 8
Mathias Ritzau Kirkestr. 128-29	1785/91 100/24	0		550	1--- -	1-1- 9
Tobias Ritzau Vestergade 23	1780 300	400	latinsk.	800	5--- -	2-1- 2
Hans Sørensen Vestergade 33	1770 96	0		400	2--- -	1-1- 6

* forkortelser: brfskr = brandforsikring, bygnafg = bygningsafgift, fattvæs = Køge fattigvæsen, grundsk = grundskat, latinsk = midler fra Køge nedlagte latinskole, overfrm = Køge overformynderi, prgæld = prioritetsgæld, publ.st = Køges offentlige stiftelser

** skøde ikke fundet

*** prioritet i løsøre, ikke i fast ejendom.

Som et interessant supplement til belysning af næringsforholdene skal fremdrages lavsmestrenes indstilling som den er indført i lavsprotokollen under 18. maj 1798 i anledning af borgmester Crells forespørgsel om, hvem der mest kunne tiltrænge understøttelse (d.v.s. rentefrit lån) fra de Reiersenske Legater, og hvor stor en sum.⁴ Lånet kunne kun opnås imod, at den enkelte

låntager selv skaffede kaution. Indstillingen viser, at 5 (Niels Bastrup, Niels Johnsen, Jens Marse, Lars Olsen og Rasmus Olsen) af de daværende 22 1801-mestre afstod »for ej at være lavsbrødrene hinderlige, som ere trængende«. ⁵ De 17 øvrige ønskede følgende låne- og afdragsordning: 200 rd.: Jacob Jensen (6 år), Ludv. Lorentzen (10 år), 150 rd.: Hans Arentzen (4 år), Peder Busch (4 år), 100 rd.: Mathias Ritzau (4 år), Tobias Ritzau (4 år), Hans Sørensen (4 år), Jens Frederiksen (5 år), Jørgen Henriksen (5 år), Anders Meyer (5 år), Niels Pedersen (5 år), Henrik Bruun (6 år), Lars Nielsen (6 år), Hans Dahl (7 år), Fr. Christiansen (8 år), Hans Pedersen (8 år), 50 rd.: Ole Meyer (2 år). Til 4 af låneansøgningerne er knyttet kommentarer med en nærmere bedømmelse af pågældende ansøgers situation. Det drejer sig om følgende:

– *Fr. Christiansen* kunne ikke skaffe kaution, »da han er en fattig mand«. Han, der har kone og 5 små børn, behøver understøttelse, men »lavet turde dog ej kautionere for ham«. Borgmester Crell ville forelægge sagen på »rette sted«.

– *Henrik Bruun* ville som »ubekjendt have vanskeligt ved at erholde kaution«.

– *Niels Pedersen* er »dum og døv (d.v.s. døvstum), men overmåde flittig og vindskibelig og fortjener næst Fr. Christiansen al mulig bistand«.

– *Lars Nielsen* er en »ung begynder, arbejdsom og vindskibelig, som hjælp overmåde vil gavne«.

Der er næppe tvivl om, at lavet (oldermand Ole Meyer og bisidderne Hans Sørensen og Jacob Jensen) med udtalelserne har ønsket aktivt at støtte Fr. Christiansen, Niels Pedersen og Lars Nielsen. Derimod synes det som om man har villet lægge gift for Henrik Bruun. At karakterisere ham, der som svend kom til byen i 1787 og siden 1788, altså i 10 år havde været lavsmester, som »ubekjendt« forekommer påfaldende. Så meget mere som lavet stærkt anbefaler Lars Nielsen, der var kommet til Køge 3 år senere end Henrik Bruun (1790) og i 1798 kun havde været mester i ét år. Men Lars Nielsen var året før blevet gift med Hans Arentzens datter Thale Margrethe og dermed allerede medlem af establishment og har følgelig næppe haft problem med kautionen. Iøvrigt skulle det vise sig, at lavets bedømmelse af Lars Nielsen var rigtig. Han blev den af 1801-mestrene, der ubetinget klarede sig bedst. ⁶ Med undtagelse af Fr. Christiansen, Anders Clausen, Jørgen Henriksen og Ludv. Lorentzen havde alle skomagermestrene fast ejendom i 1801. Allerede 1802 købte også AC og LL hus, mens de øvrige to forblev uden. Byen var siden middelalderen opdelt i fjerdinge, betegnet efter verdenshjørnerne. I

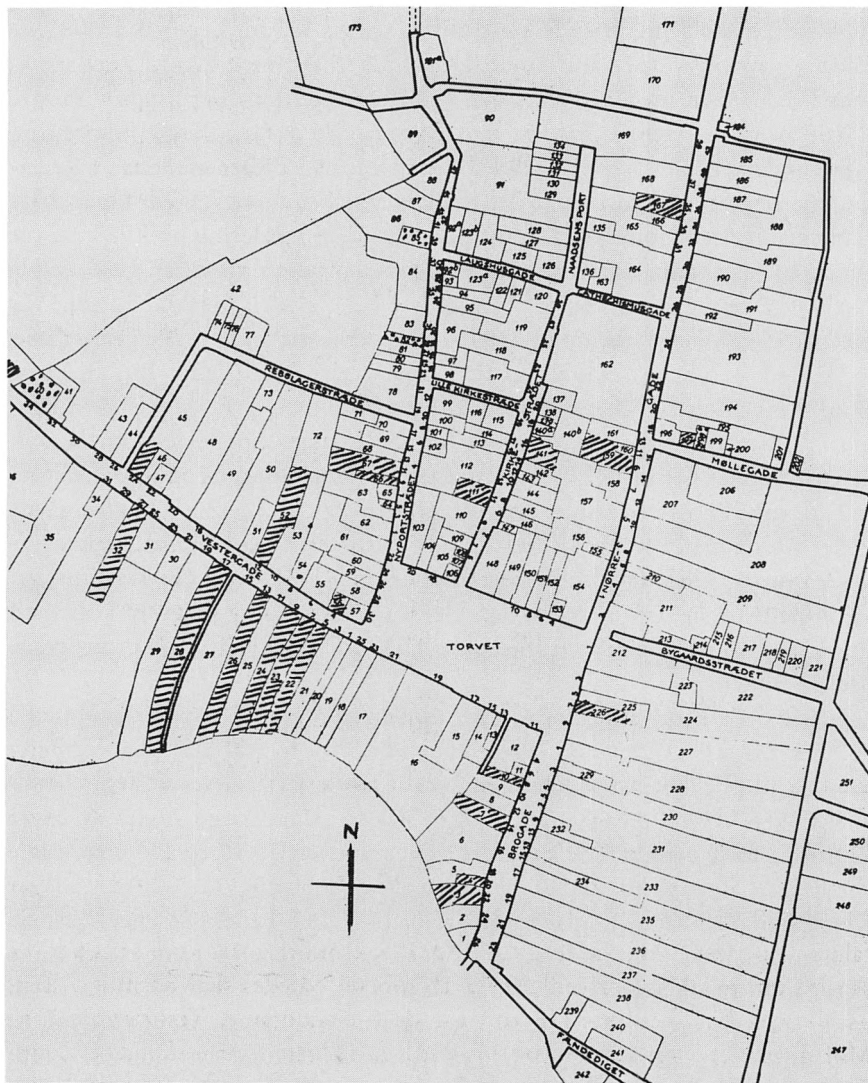
Sønder fjerding havde 10 af mestrene ejendom (Hans Arentzen, Jens Frederiksen, Jacob Jensen, Anders Meyer, Kirsten Nielsdatter, Lars Olsen, Rasmus Olsen, Hans Pedersen, Tobias Ritzau og Hans Sørensen). Ved brandtaksationen 1801 var ejendommenes gennemsnitsværdi i Sønder fjerding 1.263 rd., mens de herboende mestres kun var på 553 rd. Ingen af dem nåede således gennemsnitsniveau. Højest kom Lars Olsen med 820 rd., nederst lå Jens Frederiksen med 300 rd. I den opdeltede Vester fjerding havde 6 mestre (Niels Bastrup, Henrik Bruun, Jens Marse, Ole Meyer, Niels Johnsen og Niels Pedersen) ejendom i 1. halvdel. Gennemsnitsværdien af mestrenes ejendomme her var 420 rd., mens det totale gennemsnit var 720 rd. Over dette gennemsnit nåede kun Niels Bastrup, der med en vurdering på 1.010 rd. var den af byens skomagermestre, hvis ejendom var højest vurderet. I bunden lå Niels Johnsen med kun 60 rd. Den eneste i 2. halvdel, Mathias Ritzau, var med sin ejendomsvurdering på 550 rd. over denne halvdels totale gennemsnit på 527 rd. I Nørre fjerding havde 5 mestre ejendom (Peder Busch, Hans Dahl, Lars Nielsen, Rasmus Olsen og Jens Rasmussen). Fraregner man Rasmus Olsens ejendom her, vurderet til 90 rd. (hans hovedejendom lå som nævnt i Sønder fjerding), bliver mestrenes gennemsnitlige ejendomsvurdering 352 rd. mod Nørre fjerdings samlede gennemsnit på 1.567 rd. Højest nåede Peder Busch med 540 rd., nederst lå Jens Rasmussen med 240 rd. Skomagernes gårde og huse har ikke været imponerende i 1801. Niels Bastrups har været den største, udvidet som den blev i 1799, men dog langt fra købmand Permins gård på Torvet, der med sine 9.920 rd. var byens højest vurderede private bygning.

I alt har 76 håndværksmestre incl. møllere (ud af den samlede gruppe på 90, jf. s. 213) tilsammen ejet 78 ejendomme i 1801, hvoraf kun 13 er vurderet højere end Niels Bastrups. 6 af dem ejes af møllere (vurderet til henholdsvis 9.050, 2.680, 1.620, 1.600, 1.400 og 1.360 rd.) De øvrige 7 ejes af bager Loochmann (2 ejendomme vurderet til henholdsvis 3.410 og 1.790 rd.), farver Jens Christensen (2.440 rd.), snedker Emmiche (1.700 rd.), bager Kiersgaard (1.220 rd.), glarmester Hiorth (1.060 rd.) og væver Rasmus Nielsen (1.030 rd.). En opdeling af de øvrige 64 håndværkerejede ejendomme viser, at 16 håndværksmestre, heraf 2 skomagere, har ejendom til en værdi under 200 rd., mens 29, heraf 10 skomagermestre, har ejendom vurderet til mellem 200 og 500 rd., og 19, heraf 8 skomagere, har ejendom til værdi mellem 500 og 1.000 rd. Selvom skomagernes gårde og huse generelt har været beskedne, har de dog stort set hørt til de bedre inden for håndværkerstanden.

Det er ikke muligt direkte at sammenligne skomagerejendommenes købspriser, da købene spreder sig over en periode på 30 år (1770-1800) med

Skomagerejendommenes beliggenhed 1801

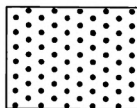
indtegnet på matrikelkort 1863, gengivet efter Køge Bys Historie 1288-1988, bd. 1 (bindets inderside)

226

ejendomme
ejet af skomagermestre
1801

ejendomme
hvor skomagermestre
bor til leje 1801

fjerding	matr.nr.	1801	1863	nuv. husnr.	ejer
Sønder	Brogade	4	3	22	Anders Meyer
–	–	5	4	20	Jens Frederiksen
–	–	8	7	14	Lars Olsen
–	–	11	10	8	Hans Pedersen
–	Vestergade	23	22	5	Tobias Ritzau
–	–	24	23	7	Hans Arentzen
–	–	25	24	9	Kirsten Nielsd.
–	–	27	26	13	Rasmus Olsen
–	–	29	28	17	Jacob Jensen
–	–	33	32	27	Hans Sørensen
1. Vester	–	40	39**	38	Niels Johnsen
–	–	41	40	34	lejer: Jørgen Henriksen
–	–	58	45**	24	Jens Marse
–	–	67	52	12	Niels Bastrup
–	–	71	56	4	Ole Meyer
–	Nyportstr.	81	66	9	Niels Pedersen
–	–	82	67	11	Henrik Bruun
–	–	90	82	29	lejer: Anders Clausen
–	–	93	85	39	lejer: Fr.Christiansen
2. Vester	Kirkestr.	128-29	111	11	Mathias Ritzau
Nørre	–	166	141	16	Jens Rasmussen
–	Nørregade	183	159	9	Hans Dahl
–	–	189	167	35	Lars Nielsen
–	Mølleregade*	217	197	3*	Rasmus Olsen
–	– *	218	198	5*	lejer: Ludv. Lorentzen
–	Torvet	274	226	7	Peder Busch

* nuværende Jernbanegade

** udgør kun en del af dette matr. nr.

faldende pengeværdi specielt efter 1783. Dog kan der gøres kommentarer om særlige omstændigheder ved enkelte af købene. Således skal Rasmus Olsens usædvanlig lave købspris (16 rd.) for de 2 ejendomme, Vestergade 27 og Mølleregade 217, ses i sammenhæng med, at sælgeren, handskemager Frans Thim, i købekontrakten betingede sig, at han og hustruen kunne blive boende på livstid for en årlig leje på 3 rd. At Hans Sørensen kunne overtage faderen, skomagermester Søren Iversens ejendom for kun 96 rd., hang sammen med, at faderen havde en (ikke nøjere oplyst) gæld hos ham, som blev kvittet ved samme lejlighed. Ligesom Hans Sørensen overtog også Anders

Meyer og Lars Olsen (begge yngstesønner) den fædrene skomagerejendom. I købekontrakten lovede Anders Meyer iøvrigt at forblive ugift, så længe forældrene levede og troligt at passe dem til deres dages ende. Det kan tilføjes, at AM i 10-året efter 1790 dog nåede at overleve 2 hustruer og at indgå sit 3. ægteskab! Niels Bastrup fik sin ejendom ved giftermålet i maj 1789 med skomagermester Lars Ritzaus enke Anne Eriksdatter Slamberg. Den var da et par måneder før vurderet til 364 rd. i forbindelse med AESs optagelse af lån. Kirsten Nielsdatter overtog sin ejendom i forbindelse med en indviklet skiftesag, afsluttet 1800, efter sin i 1799 afdøde mand, skomagermester Iver Henriksen. Ved denne lejlighed vurderedes ejendommen til 477 rd.

I 1801 var de samlede lån i skomagerejendommene på 5.145 rd. Heraf stammede 4.000 rd., altså omtrent fire femtedele, fra offentlige midler, d.v.s. kirkens og den nedlagte latinskoles kapitaler, samt kapitalerne ved byens overformynderi og fattigvæsen.⁷ De private kreditorer, der havde lån i skomagerejendommene, var Køges tidligere borgmester, kancelliråd Rasmus Rasmussen, madame Mette Marie Carlsen, Gl. Køgegård, værtshusholder Christen Nielsen og tømremester Jørgen Jensen, begge Køge, samt garvermester Gram, København, og gårdejer Anders Jespersen, Enderslev. Kancelliråd Rasmussen og købmand Jacob Fich, Køge, havde begge prioritet i løsøre hos henholdsvis Kirsten Nielsdatter og Niels Pedersen. Kirsten Nielsdatter havde arvet denne store gæld på 574 rd., optaget af Iver Henriksen i 1792. I det pantsatte løsøre indgik foruden indbo bl.a. 130 stk. råt læder og 300 par sko. I Niels Pedersens pant for de i 1799 lånte 50 rd. indgik møbler og sengetøj. Renten var 4 % p.a. ved både offentlige og private lån. En sammenligning af den totale prioritetsgæld på 5.145 rd. i fast ejendom med den samlede ejendomsvurdering ved brandforsikringen 1801 på i alt 10.100 rd. viser, at belåningen udgør omkring 50 % af vurderingssummen.

Højst beskattet var de store skomagergrunde i Brogade og på Vestergades søndre side (matr.nr. 4, 23, 24, 25, 27 og 29), altså i Sønder fjerding, mens de lavest takserede grunde (matr.nr. 40, 58 og 81) lå i 1. halve Vester fjerding, nemlig i Nyportstræde og på Vestergades nordre side. Den største bygningsafgift faldt også på skomagerejendommene i Sønder fjerding.⁸ Her er topscorerne matr. nr. 4, 8 og 24. Matr.nr. 40, 58, 71 og 183 var ikke sat i afgift. Ejerne af matr.nr. 4 og 24 (Anders Meyer og Hans Arentzen) var således byens højest beskattede skomagermestre i henseende til grund og bygning.

Undersøgelsens resultater

En så begrænset undersøgelse som den her gennemførte kan naturligvis kun give begrænsede resultater. Blandt de mere væsentlige mener jeg at kunne anføre:

- at over tre fjerdedele af skomagermestrene er født i Køge, og at endnu flere er udlært her.
- at 3 generationer under samme tag er en undtagelse, ligesom forsørgelse af familiemedlemmer uden for kernefamilien er det.
- at hjemmeboende voksne døtre er en yderst sjælden foreteelse.
- at samtlige hjemmeboende voksne sønner er svende hos faderen.
- at der forekommer flere skomagerdynastier, og at disse tilsammen udgør et dominerende establishment.
- at gennemsnitsalderen for ægteskabs indgåelse er høj (30 år) for begge parter.
- at giftermål og etablering som lavsmester ofte følges ad (»fod under eget bord«-princip).
- at mestersønner almindeligvis bliver svende og mestre i en yngre alder end ikke-mestersønner, der normalt har en svendetid på 8-9 år, før de bliver lavsmestre.
- at der er tendens til, at yngstesønnen blandt mestersønnerne overtager den fædrene skomagerejendom, formentlig fordi de ældre brødre almindeligvis har etableret sig endnu mens faderen er i fuld virksomhed.
- at alle lavsmestre har løst borgerskab.
- at mestrene normalt har optaget læredrenge, når de var 10-12 år, og at læretiden efterfølgende almindeligvis har været 7-8 år.
- at man skal have været mester i 14-15 år, før man opnår valg til bisidder og derefter til oldermænd i lavet. »Springere« synes ikke at forekomme.
- at de allerfleste skomagermestre ejer hus eller gård, og at disse ejendomme sammenlignet med embedsmændenes og købmændenes er beskedne, men dog blandt de bedre inden for håndværkerstanden.
- at den samlede prioritetsgæld i skomagerejendommene 1801 svarer til ca. halvdelen af ejendomsværdien, og at lånene for fire femtedeles vedkommende finansieredes af byens »publique stiftelser«, der udøvede datidens bankvirksomhed.

Køge-mestrenes generelle vilkår var endnu i 1801 rimeligt stabile. For dem alle blev de følgende år vanskelige, for enkelte fatale.⁹ Men det er en anden historie. Det her fastholdte 1801-spejlbillede reflekterer således også et sidste glimt af det gamle, statiske lavssamfund.

Noter

1. Hertil 11 skoflikkere med deres familier, i alt 36 personer. Til sammenligning kan oplyses, at der 1801 i Roskilde (indbygg. 1.768) var 11 skomagermestre og i St. Hedinge (indbygg. 576) var 4 skomagermestre. Vi ved, at Køge-skomagere i stort omfang rejste med deres produktion til markederne i disse og andre byer, ligesom vi ved, at skomagere foranledigede og

- betalte den bevilling, som Køge i 1797 fik til at udvide de store årlige markeder i byen fra 2 til 3 (herudover var der 3 faste markeder samt 1 ugentlig torvedag).
2. Ind- og udskrivningsbog 23/5 1801, 19/4 1802, 29/9 1803.
 3. Jeg skylder arkivleder, cand.mag. Birte Broch, Køge, tak for oplysningen om, at Niels Johnsens angivne fødested »Skovmøllehuset« er beliggende ved Billesborg.
 4. Det Reiersenske Fond, stiftet 1793 af Niels Lunde Reiersen (1742-95) til »Manufacturvæsenets og Industriens Udvidelse og Forøgelse i Kiøbenhavn og de sjællandske Kiøbstæder«. Kapital 1795: 490.000 rd. (C. Nyrop: Niels Lunde Reiersen. 1896).
 5. Anders Clausen og Jens Rasmussen var ikke lavsmestre i 1798, og Kirsten Nielsdatter overtog først professionen 1799.
 6. 1808 fik Lars Nielsen skøde på gården Vestergade 24 fra svigermoderen Hedevig Olsdatter, Hans Arentzens enke. Året efter fik han kgl. bevilling til »at anlægge et garveri og at udsælge læder«. 1817 blev han (nu som garver) optaget i den i 1787 stiftede Kjøge Venskabelige Club. Her opnåede ingen skomager medlemskab! I 1841 solgte han Vestergade 24 til sønnen, garversvend Hans Nielsen for 1.000 rigsbankdl. sølv. Lars Nielsen døde 2/3 1849 som den sidste af 1801-mestrene. Enken, Thale Margrethe, sad i uskiftet bo formedelst en afgift til skifteretten på 160 rigsbankdl. Da hun døde i 1855, blev boets overskud opgjort til 11.634 rigsbankdl. Det lønnede sig tydeligvis for Lars Nielsen ikke at være »forblevet ved sin skomagerlæst«!
 7. Om udlånene fra købstædernes offentlige kapitaler, se iverigt Helle Linde: Magistrat og borger. 1979, s. 73-93.
 8. Iflg. forordning af 1/10 1802 skulle erlægges en årlig afgift af »besiddelse, nytte og brug« af fast ejendom. De i skema 3 angivne beløb er afgiften for den 1. termin (oktober 1802).
 9. 1804 opgav Jens Frederiksen sit borgerskab og rejste fra Køge efter at have solgt sin ejendom med kun 1 rd.s fortjeneste, når prioritetsgælden var betalt. 1809 kom Anders Meyers ejendom og løsøre på tvangsauktion. Selv synes han at være sporløst forsvundet fra byen umiddelbart efter. Samme år døde Tobias Ritzau, efterladende sig en gæld på 313 rd. Da broderen, Mathias Ritzau døde i 1828, var underskuddet i hans bo 1.241 rigsbankdl. navneværdi. De fleste skomagere, der opnåede høj alder, døde i øvrigt som fattiglemmer. Således Niels Johnsen (1815), Niels Pedersen (1828), Jens Marse (1831), Hans Dahl (1832) og Lars Olsen (1833).

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Rentekammeret. Danske afd.:

Folketællingen febr. 1801. Køge. (Kopi i Landsarkivet f. Sjælland).

Landsarkivet for Sjælland m.m.

Kirkebøger, Køge (sogn nr. 287) 1749-1827 (6 bd.).

Køge byfoged:

Afd. B

Skøde- og panteprotkoller 1758-1810 (3 bd.)

Nominalregistre til skøde- og panteprot. 1777-1822 (2 bd.)

Realregister over adkomster og hæftelser 1778-1822 (1 bd.)

Afd. E

Skifteprotokoller 1790-1826 (2 bd.)

Køge rådstue:

- B 30-31 Rådstueprotokoller 1773-1826 (2 bd.)
- B 33 Borgerskabsregister 1761-1914 (1 bd.)
- I 13 Ligningslister 1795-1820 (1 pk.)
- I 24 Konzeptregnskaber vedr. bygningsafgiften 1802-26 (1 pk.)
- L 3 Brandtaksationer 1801-13 (1 bd.)
- L 10 Brandforsikringsprotokol 1801-10 (1 bd.)

Køge skomagerlav:

- reg.nr. 195 Lavsbog 1750-1906 (1 bd.)
- reg.nr. 196 Ind- og udskrivning af drenge 1755-1838 (1 bd.)
- reg.nr. 197 Regnskabsbog 1780-1823 (1 bd.)
- reg.nr. 200 Svendenes lavsbog 1674-1818 (1 bd.)

Speciallitteratur

- Gøbel, Erik: Køges befolkning omkring 1787. (*Køge Studier*. 1988, s. 5-37).
- Jørgensen, Johan: Køge i det 18. århundrede. En studie i taxationer. (Arkiv 1. bd. 1967, s. 253-274).
- Jævnføringsregister for Køge købstads bygrunde 1682-1963. Ved Torben Witt. 1964.
- Oppfer, Fr.: Skomagerlavet i Køge. (Østsjælland. Årb. 1902, s. 24-38).
- Petersen, Anders: Køge Bys Historie. 1888.
- Slægten Ritzau. Udg. ved Th. Hauch-Fausbøll. 1907.
- Smith, Otto: Køge bys håndværkslav (Årb. udg. af Samf. f. Kbh.s amt. 1921, s. 24-69).

Tvangsarbejde og kommunal produktionsvirksomhed

Lokalsamfundets holdning til forholdet mellem fattighjælp og arbejdspligt 1800-1840

Af Erik Nørr

Et hovedproblem i enhver periodes socialforsorg er forholdet mellem understøttelse og viljen til at arbejde. Hvad enten man beskæftiger sig med fattigvæsenet i det 19. århundrede eller arbejdsløshedsproblemet i 1980'erne, indgår det argument hos dem, der skal betale, at modtagerne ikke gider arbejde og derfor foretrækker at modtage hjælp fra det offentlige. Både nu og dengang forsøgte myndighederne at hindre, at arbejdsu villige fik hjælp. Dette skete og sker bl.a. ved, at man satte arbejdsløse i gang med kommunale beskæftigelsesarbejder. I artiklen her vil jeg ikke beskæftige mig med forholdene i dag, men udelukkende med perioden 1803-40. Flere gange i perioden diskuteredes forholdet mellem almisse og arbejdsvillighed, især i landsognene.

Ved fattigreglement af 5/7 1803 blev fattigvæsenet på landet reformeret.¹ I hvert pastorat indførtes der en fattigkommission under ledelse af sognepræsten, der skulle sørge for, at alle trængende i distriktet fik den hjælp, de havde brug for. Han var også forpligtet til at skaffe husvilde fattige et sted at bo; kunne han ikke finde en fast bopæl, kunne de fattige indkvarteres på omgang blandt beboerne. Endelig skulle præsten sørge for, at arbejdsduelige fik et arbejde. Det nye fattigreglement af 1803 skulle afskaffe et af 1700-tallets største sociale problemer – betleriet. Der fandtes store skarer af omvandrende fattige, som levede af at tigge, og ofte turde folk ikke andet end at yde en skærv af frygt for repressalier fra de fattiges side.

Når et af hovedformålene med det nyordnede lokale fattigvæsen på landet var at indkvartere og beskæftige fattiglemmerne, er det overraskende, så lidt Reglementet taler om fattighuse og tvangsbeskæftigelse af de fattige. Årsagen var ikke, at der savnedes forslag. I begge forlæg, der lå til grund for fattigreglementet, fuldt udarbejdede forslag til fattigplaner af præsten E. Hammond og Sorøamtmanden P. C. Stemann, var der tanker om beskæftigelsesforanstaltninger på sogneplan. Men i Kancelliets forestilling til Kongen henvises spørgsmålet til senere behandling.

De lokale myndigheders holdning til tvangsarbejde 1803

Næppe var Reglementet udstedt i juli 1803, før Kancelliet tog spørgsmålet om tvangsarbejde op. Kancelliet fremhævede i et cirkulære til amtmændene af 20/8 1803, at fattigdom ofte har sin oprindelse i mangel på lejlighed til at arbejde. Amtmændene blev spurgt, om der kunne oprettes arbejdsanstalter i forbindelse med de fattighuse, som ifølge Danske Lov skulle oprettes i hvert sogn, eller på anden måde. Hvordan skulle disse anstalter indrettes og finansieres? Havde amtet selv midler hertil? Kancelliet udtrykte håbet om, at sådanne arbejdsanstalter kunne forhindre armod og skabe en flittig og stræbsom efterslægt.

Kancelliet fik et meget omfattende materiale, der var udtryk for de lokale embedsmænds holdning, idet amtmændene spurgte godsejere, herredsfogder, præster og andre til råds, inden de afgav betænkning.² De ifølge Danske Lov krævede fattighuse var kun i få tilfælde oprettet, eller de var forsvundet igen. Flere amtmænd fremhævede, at der i deres amt ikke fandtes et eneste fattighus i landdistrikterne. Dermed var hovedtanken i Kancelliets forslag bortfaldet, at arbejdsanstalterne skulle indrettes i eksisterende fattighuse. – Spørgsmålet var dernæst, om der skulle bygges nye huse. Nogle betænkninger gik ind for, at dette skulle ske, at fordelene ved arbejdsanstalterne var så store, at pengene var godt givet ud. F.eks. mente amtmand H. Levetzow i Frederiksborg, at der kunne bygges en sidebygning til hver skoles udhus, og at læreren skulle holde kontrol med materialer og føre regnskab. Amtmand E. Blom i Hjørring fandt arbejdsanstalter meget nyttige, men de skulle alene omfatte fruentimmere. De skulle opføres i forbindelse med den skole, der lå præstegården nærmest. Også den indflydelsesrige amtmand P. C. Stemann i Sorø var positivt stemt over for anstalterne, især hvis det kunne pålægges kirkejeejerne at betale. Han indsendte en nøje plan for indretningen (se nedenfor). Fattigkommissionen og især præsten skulle føre tilsyn med almisselemmernes privatliv og arbejde – den samme hustugt skulle anvendes, som forældre havde ret til over for børn og tyende.

Flertallet af svarene var imidlertid betænkelige ved Kancelliets plan. Hovedårsagen var økonomisk. Fattigreglementets gennemførelse lagde allerede byrder nok på beboerne, og man havde endnu tiltro til, at den nye ordning løste alle fattigvæsenets problemer.

Et par amtmænd var oven i købet så optimistiske, at de fremhævede, at problemet ikke var mangel på arbejde, men tværtimod mangel på hænder, der kunne påtage sig det arbejde, der var. Nogle amtmænd anså oprettelse af arbejdsanstalter i alle sogne for uigennemførlig. Især efter udskiftningen ville det være vanskeligt for de fattige at komme på arbejde i et fjernt liggende fattighus. Det blev også foreslået, at man nøjedes med én anstalt i hvert amt,

hvertil de mest arbejdssky personer kunne sendes. Forslaget lå i forlængelse af tankerne i Kancelliets forslag af 25/6 1803 om at oprette et tvangsarbejds- og forbedringshus i hvert amt.³

Var amtmændene uenige om berettigelsen af tvangsarbejdsanstalter, var de til gengæld enige om, at de fattige skulle tilbydes/pålægges hjemmearbejde. Afhængig af lokale forhold blev det foreslået, at fattigkommissionerne skulle indkøbe hamp, uld, træ og andre råvarer og under opsyn lade de fattige spinde og væve samt forarbejde træsko, skovle, grebe og andre trævarer. Problemet var, at også dette kostede penge, især i begyndelsen. Flere amtmænd tilbød at være kommunerne behjælpelige; alene i Thisted Amt var pengene ikke noget problem. Her rådede man nemlig over en guldskat. Jannerup kirkeblok ejede en kapital på næsten 25.000 rd., fordi søfarende fra hele landet på grund af overtro sendte penge til Jannerup.⁴ Amtmand G. Arentz mente, at kirkeblokken rigeligt kunne dække udgifterne til indkøb af hør, hamp og uld til de 50 sognedistrikter. Efter hans skøn var der brug for i alt 6.000-8.000 rd. Formuen nåede netop i 1803 sit maksimum, senere blev den for en stor del inddraget i Fonden ad usus publicos.

Kancelliet fandt ikke i indberetningerne grundlag for at udstede landsdækkende regler for tvangsbeskæftigelse af de fattige, men man havde rørt ved et problem, som senere igen skulle blive aktuelt. Nogle steder, f.eks. i Sorø amt, blev der taget initiativ til forsøg med beskæftigelsesarbejder for den allerfattigste del af befolkningen.

Beskæftigelsesarbejder i Sorø amt

»Den sjællandske landalmue forstår desværre kun meget lidt af håndgerning, fruentimmere noget, men mandfolkene slet intet af, hvad der ikke i egentligste forstand hører til at pløje, så, høste og tærske. I Fyn og Jylland bindes kurve, gøres træsko, snoes reb, syes selepuder, gøres stavtræer, bindes strømper og nattøjer m.v. i de lange vinteraftener. I Sjælland strækker bondekarlen og drengen sig om aftenen, fra kl. 4 til sengetid, på bænken, eller de spiller kort og ryger tobak eller de går til julestue og i kroen. At nogen læser i en nyttig bog er næsten uhørt«.

Ovenstående citat stammer fra kaptajn S. H. Lunds (Gunderslevholm, senere ejer af Bonderup) indberetning til Sorøamtmanden P. C. Stemann i september 1803.⁵ Lunds betænkning blev specielt fremhævet af Stemann i svaret til Kancelliet. Amtmanden benyttede således på de fleste punkter Lunds forslag til indretning af de lokale fattig- og arbejds-huse.

Lund anså opførelsen af et kombineret fattig- og arbejds-hus for en særdeles vigtig opgave. Der var mange fordele forbundet med at kunne indkvartere de mest trængende fattige på ét sted og så kunne lade dem tjene mest muligt til

livets ophold. Her skulle den øvrige almuebefolkning også kunne købe råmaterialer såsom hør, blår og uld til videre forarbejdning. I øvrigt forestillede Lund sig, at fattighuset kunne blive til stor gavn for folk uden for fattighuset. Befolkningen havde nemlig, som ovenstående citat antyder, brug for at lære håndgerning, og endvidere havde Lund store forhåbninger til, at oplysnings-tidens sognepræst ud over at påtage sig det nærmeste tilsyn med livet og produktionen i arbejds huset ville samle husets beboere og sognets almue søndag eftermiddage til forelæsninger om alt, »hvad enhver Bonde bør vide«; ud over religion var det landvæsen, landvæsensret, fædrelandshistorie og geografi samt »det Almindeligste af Opdragelseslæren, især for saavidt den fysiske Opdragelse angaaer«. Bag Lunds tanker lå den hensigt, at hvis man kunne gøre bondebefolkningen mere oplyst og arbejdsom, så ville fattigproblemet blive formindsket.

Lunds forslag til arbejds husets indretning er spændende, da beboerne her skulle have langt bedre forhold, end de fik budt i fattiggårdene senere i århundredet. Huset skulle helst opføres af grundmur. Det var ganske vist lidt dyrere end bindingsværk, men til gengæld billigere at vedligeholde, og det var tættere og lunere for de gamle og svage mennesker. Endvidere skulle beboerne ikke bo på sovesale, men i ca. 18 m² store tomandsværelser (med to senge i hver). Kakkelovne skulle kun placeres i arbejdsstuen og i sygeværelserne, men ikke i beboernes værelser – det var jo meningen, at de skulle være mest muligt i arbejdsstuen og arbejde.

Allerede i oktober 1803 – to år før han besvarede Kancelliets cirkulære – havde amtmand Stemmann i Sorø taget et initiativ til at sætte amtets fattiglemmer i arbejde. Han fik amtsfattigdirektionen til at udsende et cirkulære til samtlige fattigkommissioner, hvori det fremhævedes, at det var en af fattigvæsenets bestyreres vigtigste forpligtelser at skaffe de fattige adgang til »det med deres Kræfter passende Arbejde«. ⁶ I praksis skulle dette ske ved, at præsterne skriftligt kunne rekvirere så meget hør og blår, de ønskede, til forspinding i sognene. Råvarerne kunne afhentes i Sorø Købstads Spindeskole mod aflevering af et bevis forsynet med sognepræstens segl. Fattigkommissionerne forpligtedes heri til at tilbagelevere det spundne garn inden seks måneder.

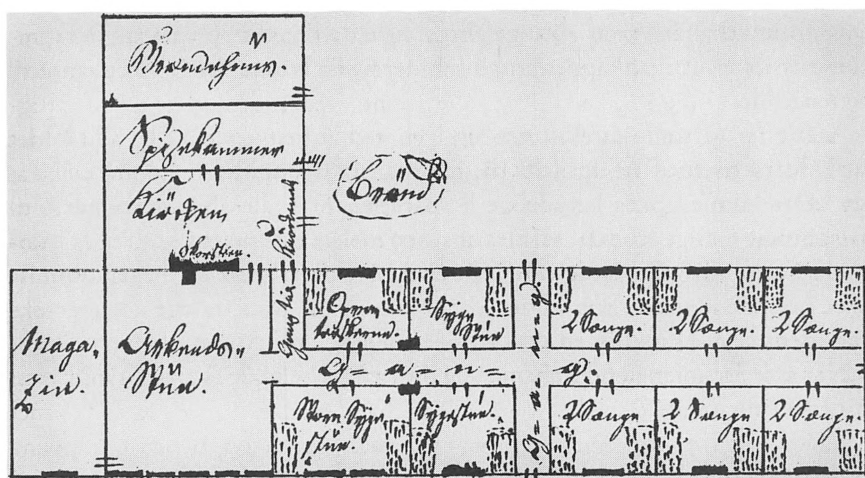
Når spindeskolen derefter havde fået hørgarnet tilbage, skulle forstanderen udstede en kvittering med oplysning om, hvor mange strenge og fed garnet indeholdt, og om, hvor meget der var udbetalt i spindeløn. Betalingen afhang af garnets finhed, og cirkulæret indeholdt en nøje redegørelse for udregningen. Men arbejdet skulle gøres ordentligt. Ujævnt og slet spundet garn ville blive afvist, og var garnet haspet forkert, bortfaldt betalingen. Fattigkommissionen kunne ansætte en mand til at føre opsyn med arbejdet, og opsynsman-

den kunne modtage 10 % af den samlede udbetalte spindeløn i bonus fra amtsfattiggassen.

Stemann var klar over, at der krævedes visse investeringer, som fattiglemmerne ikke selv kunne klare. Direktionen var villig til at stille 2-3 træhasper til rådighed for hvert fattigdistrikt, og fattigkommissionerne skulle hver indkøbe et større antal tene og et passende antal gode spinderokke til fordeling mellem de fattige. Til gengæld for disse udgifter og besværet med at administrere ordningen kunne fattigdistriktet ifølge fattigdirektionen forvente lavere fattigudgifter.

Ovenstående ordning var især indrettet på kvindelige almisselemmer, men direktionen tænkte også på mændene. Fattigkommissionerne skulle forsøge at beskæftige dem ved »en eller anden af Agerdyrkernes Sysler« eller ved andet arbejde, der ikke krævede den store oplæring. En mulig løsning var at iværksætte en husflidsproduktion på kommunal basis. Fattigkommissionen skulle indkøbe materialer, således at den mandlige del af fattiglemmerne kunne fremstille træsko, knapforme, skopinde, hægter, metalringe m.v. Direktionen anså det for et gode i sig selv, at mændene blev sat i arbejde, for man tilføjede nemlig, at selv om produktionen gav underskud, når de færdige produkter blev solgt, så kunne det eventuelle tab »ansees som en saare vel anvendt Almisse«.

Stemann måtte snart sande, at der var flere hindringer for gennemførelsen af den store beskæftigelsesplan. Da fattigdirektionen i april 1805 indsendte

Kaptajn S. H. Lunds tegning til et fattig- og arbejds-hus. Husets største rum var arbejdsstuen, og i forbindelse hermed skulle der indrettes et særligt magasinrum til opbevaring af råvarer og færdigfabrikata (DK. 2. dep. Brevsag 1803 nr. 1796).

ekstrakter af sognenes fattigregnskaber og forsørgelsesplaner til Kancelliet, omtaltes spørgsmålet om beskæftigelsen af de fattige i det medfølgende brev.⁷ De samlede udgifter til fattigvæsenet i Sorø Amt var for store, men direktionen mente, de kunne nedsættes, hvis man nidkært sørgede for at give almisselemmerne hjælpen i naturalier og mindst muligt i rede penge, og hvis de fattige blev sat til at arbejde så meget som overhovedet muligt. Direktionen fremhævede det problematiske i, at almuen i Sorø Amt var så uvant med »andre Haand Arbeider end det sædvanlige Mark Arbeide«, at almisselemmerne boede så langt fra hinanden, og at beskæftigelsesarbejder ville kræve »idelig Tilsyn« og »nøye Controll« især fra præsternes side. Et af midlerne til at klare vanskelighederne var at samle de »svageste og usleste« under stadigt opsyn i distriktsfattighuse.

Spørgsmålet om fattighusene blev taget op af Stemann i hans svar 31/12 1805 på Kancelliets cirkulære fra 1803. Stemann erklærede sig trods betænkeligheder som tilhænger af, at der blev opført fattighuse i sognene, hvor fattiglemmerne kunne sættes til nyttigt arbejde. Med hensyn til indretning af husene lignede Stemanns forslag på de fleste punkter til forveksling kaptajn Lunds (se ovenfor). På et enkelt punkt afveg hans forslag dog. Medens Lund ville have tomandsværelser, mente Stemann, at fattighuslemmerne skulle placeres på to sovesale, én for mænd og én for kvinder.

Stemann var blevet skeptisk over for mulighederne for at etablere arbejdsanstalter uden for fattighusene. Ingen fattigkommission havde endnu taget imod Sorø Amts fattigdirektions ovennævnte tilbud om levering af hør m.m. Den eneste chance var at »bringe Ærgerrigheden med i Spillet« og få fattigkommissionerne til at kappes om, hvem der bedst kunne skaffe fattiglemmerne i arbejde.

Året efter forsøgte direktionen sig igen ved at henvende sig til alle lokale fattigdistrikter med en opskrift på, hvordan fattigudgifterne kunne nedsættes.⁸ Der kunne opnås betydelige besparelser, hvis alle almisselemmer blev pålagt mest muligt arbejde, således at størstedelen af almissen kom til at bestå af arbejdslønnen. De fattiglemmer, der ikke ville arbejde så meget, som de efter kommissionens skøn kunne og burde, skulle man fratage adgangen til understøttelse. Direktionen opfordrede følgelig fattigkommissionerne til at iværksætte forsøg med hensigtsmæssig beskæftigelse af de fattige og indberette herom til amtet.

Arbejdsfabrikken på Holsteinborg og planerne om et tangsaltbrænderi i Stillinge

I de følgende år modtog amtet enkelte ansøgninger om at måtte sætte forsøg i gang. Det geografisk mest omfattende forslag kom fra Holsteinborg gods.

Den aktive greve F. A. Holstein indsendte i november 1819 til amtmanden en plan til et kombineret fattig- og arbejdshus for grevskabet Holsteinborg.⁹ Det var hensigten at optage fattige fra alle de sogne, hvor greven var største lodsejer. Stemann havde temmelig mange principielle indvendinger imod forslaget og var lige ved at blive uvenner med greven om sagen.¹⁰ Den plan for oprettelsen af et hospital og arbejdshus for grevskabet, det Fuirendalske Hospital, som blev kongelig konfirmeret den 29. oktober 1811,¹¹ var på en lang række områder ændret i overensstemmelse med den indflydelsesrige amtmands synspunkter.

Stemann udtalte sig flere gange indgående om sagen, bl.a. i et brev til greven af 31/12 1810 og dernæst over for Kancelliet 12/9 1811.¹² Her skal alene fremdrages Stemanns generelle betragtninger om fattig- og arbejdshusets organisatoriske tilhørsforhold og om forholdet mellem fattigforsørgelsen og de fattiges arbejdspligt. Fattigreglementet af 1803 indeholdt regler for de fattiges indkvartering, således at det ikke var nødvendigt at oprette fattighuse alene for at skaffe husly til de fattige. Men fattighuse kunne af andre grunde være ønskværdige: 1) det lettede opsynet og hustugten med de fattige, 2) det var lettere at tvinge de fattige til at arbejde mest muligt og 3) de syge kunne plejes bedre. Men Stemann mente, at hensigten med fattighuset forfejlede ganske, hvis fattighusets distrikt blev større end pastoratet. Kun få fattiglemmer ville frivilligt forlade deres hjemsgogn, og det ville være urimelig hårdt at sende dem til et fattighus udensofgns for at arbejde. De fattige ville også snarere modtage delvis hjælp fra familie og venner, hvis de blev i sognet. Tilsynet med fattighuset og arbejdsproduktionen burde være i hænderne på sognepræsten og ikke et privat selskab eller en privat godsejer. Derfor henstillede Stemann til greven, at han i stedet oprettede en række mindre fattig- og arbejdshuse i hvert fattigdistrikt og sørgede for at lægge dem tættest muligt på præstegårdene.

Stemann, hvis ord havde stor vægt i Kancelliet, understregede over for Kancelliet, at der var en helt grundlæggende forbindelse mellem forsørgelsespligten og kommunens ret til fattiglemmernes arbejdskraft. Den fattige, der modtog hjælp, var direkte eller indirekte forpligtet til at arbejde så meget, som hans kræfter og helbredstilstand tillod. Hvis fattiglemmerne fik en form for arbejdsindtægt, måtte denne afdrages i fattighjælpen. Kommunen var på sin side forpligtet til at skaffe den fattige passende arbejde. Almindelig billighed medførte endvidere, at det var den forsørgende kommune (fattigdistrikt), der havde ret til at nyde godt af den fattiges arbejde. Stemann tilføjede desuden, at man skulle tilstræbe, at de fattiges kår blev så menneskelige som muligt, dog uden at forøge kommunens udgifter.

Når man iagttog disse grundprincipper, ville der ikke være mange fattig-

lemmer i landdisktrikter, der kunne henvises til et udensogns hospital, som det greven påtænkte. Det måtte i hvert fald i planen for hospitalet sikres, at ingen fattiglemmer blev optaget imod egen vilje. Grev Holstein ville ganske vist betale hospitalets indretning, men det var meningen, at fattiglemmerne skulle have deres fattighjælp med fra hjemkommunen, når de blev optaget. Dette betød, at fattighjælpen skulle forøges, når de fattige i hospitalet blev svagere og ikke længere kunne arbejde så meget som hidtil. Dette ville Stemmann kun acceptere, hvis fastlæggelsen af fattighjælpens størrelse forblev i hænderne på de lokale fattigkommissioner og ikke blev overladt til »et privat Hospital«.

Grev Holstein ønskede også at optage en del børn i hospitalet. Stemmann advarede imod at vænne landbobørn til en anden levemåde end bondens; hverken deres fysiske eller moralske dannelse ville have godt af dagligt at omgås gamle, affældige almisselemmer. Kun børn, der ikke kunne forsørges på anden vis, burde have adgang til hospitalet, og de skulle så snart som muligt sendes ud for at tjene hos landbefolkningen. Endelig ønskede Stemmann, at grevens private hospital og arbejds hus blev underlagt et vist tilsyn fra amtsfattigdirektionen, da det havde stor indirekte indflydelse på det offentlige fattigvæsen. På dette som på de fleste andre punkter fulgte Kancelliet amtmandens ønske.

I Holsteinborg Godsarkiv findes bevaret en række pakker med regnskaber og bilag for Fuirendal Fabrik og Hospital, der giver et billede af den produktion, som de fattige frembragte. I 1816 overdrog grev Holstein hospitalets spinderi og væveri på otte år til en fabrikmester fra Christianshavn.¹³ Det viste sig dog vanskeligt i længden at holde produktionen i gang, måske fordi de lokale fattigkommissioner ikke var alt for positivt indstillet over for hospitalet.¹⁴ I 1833 blev hospitalet omdannet til opdragelsesanstalten Holsteinsminde.

Lokal produktion frembragt af fattiglemmer kom i gang på Holsteinborg trods amtmandens betænkeligheder. Derimod afviste Stemmann på forhånd det forslag, som præsten i Kirke Stillinge, Hans Lange, fremsatte i juli 1809 om at anlægge et tangsaltbrænderi i sognet på fattigvæsenets regning.¹⁵ Stemmann havde flere indvendinger. Udvinningen af salt fra tang kunne kun blive enkeltpersoners binæringsvej. En egentlig industrivirksomhed drevet af fattigvæsenet ville blive en underskudsforretning. Kun få af de fattige var friske nok til at vandre den lange vej til saltkogeriet, almisselemmerne kunne kun beskæftiges en kortere del af året, der skulle skaffes penge til husleje og brændsel, og endelig ville strandejerne hurtigt få den ide at kræve betaling for tangen. De fattiges beskæftigelse ved saltproduktion blev følgelig ikke til noget.

De fattiges hjemmeindustri i Karrebæk

Sognepræst Brasen fremsatte i 1813 et forslag til beskæftigelse af sognets fattige. Dette forslag var usædvanligt, idet Brasen på en næsten genial måde løste problemerne med anskaffelse af råvarer og salg af de forarbejdede produkter, de fattiges aflønning og bidragydernes udgifter.

Brasen anså det for uhensigtsmæssigt at sætte almisselemmerne til arbejder, som de ikke kendte noget til, og at hindre dem i at hjælpe familien med det, de kunne. Men på den anden side havde Brasen erfaring for, at disse »usle Mennesker« misbrugte deres medmenneskers kærlighed dels til ladhed, dels til at gøre sig kostbare, når der manglede arbejdskraft, og at de altid havde »den ofte falske Undskyldning paa Læberne«, at de skulle hjælpe familien eller husværten. Brasen foreslog derfor, at fattigkommissionen hvert år i forsørgelsesplanen skulle anføre forslag til hver enkelt fattigs beskæftigelse.¹⁶

De følgende år indsendte Brasen sådanne beskæftigelsesforslag til amtet sammen med regnskaber for, hvor meget arbejde der faktisk blev udført.¹⁷ Arbejdet skulle bestå i markarbejde og håndarbejde, og der fastsattes en fast aflønning: for at karte 1 pund uld 1 Mark, binde 1 pund vodgarn 20 sk., spinde 1 pund hamp 1 M., 1 pund blå 2 M., 1 pund hør 3 M. og 1 pund uld 2 M. samt for at binde et par strømper 3 M., daglejerarbejde 1-2 M. + kosten. Ideen i Brasens plan var, at de fattige skulle pålægges en vis mængde arbejde, og bidragyderne skulle levere råmaterialerne til håndarbejdet og rekvirere de fattige til f.eks. markarbejde. Til gengæld for arbejdet skulle de fattige have betaling fra arbejdsgiverne, der ud over, at de fik arbejdet udført, måtte kunne se fordelene i, at fattighjælpen kunne nedskæres. Det sidste indskærpede amtmand Stemann, at der skulle sørges nidkært for. Han fremhævede endvidere, at de fattige var forpligtet til at påtage sig arbejdet, og at vrangvilighed skulle straffes med bortfald af almisse.¹⁸

Det lykkedes efterhånden sognepræst Brasen at få bidragyderne til at gå ind for sagen, i det første år var det næsten udelukkende præsten, der rekvirerede arbejdskraft og leverede råmaterialer til de fattige. F.eks. var den samlede arbejdsindsats mod betaling for Karrebæk sogns 10 fattige i forsørgelsesåret 1815-16 i alt: 14 pund bundet vodgarn, 23 p. kartet uld, 22 par bundne strømper, 28 pund spundet uld, 30 pund spundet hamp, 307 pund spundet blå, 79½ pund spundet hør, 4 syede skjorter og derudover 103 arbejdsdage i mark og lign. I alt havde de fattige indtjent 252 rbd. og 40 sk. Ikke uden stolthed kunne Brasen fortælle Stemann, at han havde fundet løsningen på det problem at skabe en offentlig arbejdsanstalt uden fast arbejdshus. I 1817 kunne præsten meddele, at sognets fattigkasse, der i 1810 havde et underskud på over 13 rbd., i regnskabet 1816 balancerede med et overskud på godt 158 rbd., hvilket især skyldtes, at fattiglemmerne var blevet pålagt arbejde og

derfor tjente penge, men også, at de fattiges antal var faldet, fordi arbejdspligten havde fået nogle til at undlade at søge.¹⁹ Samtidig fremsatte Brasen ønsket om, at de fattiges forpligtelse til at arbejde måtte blive udtrykkeligt indskærpet fra Kancelliets side. Ellers ville hans forsøg i Karrebæk i længden blive vanskeliggjort, om ikke før, så ved hans afgang fra præsteembedet.²⁰

Tvangsarbejde, et middel til at formindske de fattiges antal

Brasen fik ikke opfyldt sit ønske. Kancelliet udsendte ikke noget samlet cirkulære om arbejdshuse eller tvangsbeskæftigelse af de fattige på landet. Kancelliet havde i 1803 gjort et forsøg med at høre alle amtmændene, men uenigheden havde været for stor. I 1817 fik de lokale myndigheder en ny chance for at udtale sig. Baggrunden var, at Kancelliet fra flere sider var blevet underrettet om, at de fattiges antal tiltog i betænkelig grad, både fordi det var for let at modtage fattighjælp, og især fordi mange unge mennesker indgik ægteskab uden at have udsigt til at kunne ernære sig selv.²¹ Amtmændene blev bedt om at udtale sig om, hvilke midler der kunne anvendes for at mindske de fattiges antal. Amtmændene spurgte igen som i 1803 sognepræster, godsejere og retsbetjente til råds, før de svarede. Et af de midler, som blev foreslået i det store indberetningsmateriale,²² var oprettelse af arbejdshuse eller arbejdsanstalter.

Men igen var der ingen concensus blandt de lokale myndigheder om spørgsmålet. Nogle ønskede, at der lokalt i sognene blev opført arbejdshuse, hvor de fattige kunne arbejde under en vis disciplin, flere gik ind for, at der stifts- eller amtsvis (evt. herredsvis) oprettedes arbejdsanstalter, hvortil de mest arbejdsuwillige, men arbejdsføre fattiglemmer kunne sendes. Endnu andre mente slet ikke, at de fattiges antal var stigende, og så derfor ikke noget behov for nye foranstaltninger. Langt hovedparten af indberetningerne var dog enige om, at de fattiges forpligtelse til at arbejde skulle overholdes strengt, og nogle var, som amtmand Stemann endnu engang fremhævede, inde på, at arbejdsuwillighed skulle betyde indskrænkning i almissen. Den manglende enighed om tvangsbeskæftigelse medførte, at Kancelliet i 1819 uden videre henlagde et fuldt udarbejdet forslag om distriktsanstalter på landet fra sognepræst A. H. Mathiesen, Hvedstrup-Fløng (Roskilde Amt). En af grundene for Mathiesens forslag var, at mange fattige, især omkring København, af dovenskab foretrak betleri fremfor arbejde.²³

De fattiges arbejdspligt 1800-1840

En beskæftigelse af fattige i en samlet institution lod sig bedst praktisere i byerne, hvor der var et større antal fattige. I Sorø Amt fandtes den mest kendte arbejdsanstalt i Slagelse, hvor den aktive sognepræst ved St. Peders

Kirke, Hans Bastholm, udgav en »Udførlig Beskrivelse over en Uldfabriks Indretning i Forbindelse med Fattigvæsenet i Slagelse Kiøbstad«, der også skulle tjene som vejledning for arbejdsanstalter på landet.²⁴ I 1817 kunne Slagelse fattigkommission meddele, at arbejdsanstalten havde medført, at de fattiges antal ikke kun var aftaget i Slagelse, men også i de seks omliggende sogne.²⁵ Fattiganstalterne i byerne kunne også komme landsognenes fattigvæsen til nytte, da der findes eksempler på, at lokale fattigkommissioner har betalt for, at fattiglemmer i arbejdsanstalten kunne lære f.eks. at spinde og derved opnå bedre mulighed for at kunne klare sig selv i fremtiden.²⁶

Generelt kan det dog fastslås, at tvangsarbejdsanstalter med en produktion på kommunal basis ikke blev gennemført i landdistrikterne som et fast middel til at holde fattigvæsenets udgifter nede i de første årtier efter fattigreglementets udstedelse i 1803. Som der ovenfor er redegjort for vedrørende Sorø Amt, blev der lokalt gjort forsøg, men det var og blev forsøg og lokale initiativer. Den nidkære amtmand Stemann gjorde også forgæves en indsats på området. Men der var alt for få fattige i landdistrikterne til at iværksætte større arbejdsfællesskaber. Dertil var de fattige også en alt for usikker arbejdskraft. Mange kunne kun med stort besvær komme til arbejdsrummet, og en række af fattiglemmerne var netop kommet under fattigvæsenet, fordi de var ældre og/eller svagelige. Hertil kom, at organiseringen af arbejdet krævede et stort tilsyn, og mange af præsterne havde hverken evne, tid eller lyst til at agere arbejdsledere og kontrolmyndighed. Kom produktionen endelig i gang, var der praktiske problemer med at skaffe råvarer og afsætte de færdige produkter. Nogle steder havde fattigvæsenet iværksat offentlige arbejder, som ikke var rentable i de dårlige tider efter Englandskrigene og statsbankerotten,²⁷ og sådanne eksempler befordrede ikke gentagelser. Større fabrikmæssige produktioner udført af fattige kunne også give andre problemer, som da Kancelliet i 1842 måtte tage stilling til, om en fattiganstalts produktion udgjorde en illoyal konkurrence over for håndværkerne i Svendborg.²⁸ Lignende betænkeligheder har forhindret kommunale produktionsprojekter helt frem til 1980'erne.²⁹ Den store forskel mellem nutidens og datidens beskæftigelsesordninger er, at formålet i dag er at indsluse arbejdskraften på det normale arbejdsmarked. Dette var kun i meget få tilfælde muligt med datidens fattiglemmer, som først var kommet under fattigvæsenet, da de netop ikke kunne arbejde nok til at kunne forsørge sig selv.

Oprettelse af arbejdsrum, hvor de fattige skulle arbejde (og eventuelt bo), lod sig i de fleste tilfælde kun iværksætte imod de fattiges eget ønske og under benyttelse af temmelig store kontrolforanstaltninger. Dette var man ikke villig til i de første år efter 1803, hvor man endnu troede, at fattigreglementet løste alle problemer. Men efterhånden ændredes indstillingen over for de

fattige. Det synspunkt, at en betragtelig del af de fattige selv var skyld i, at de ikke kunne ernære sig selv, blev mere og mere fremtrædende. Det burde derfor gøres så lidt attraktivt som muligt at være under fattigvæsenet. Indskrænkning af retten til at indgå ægteskab (frd. 30/4 1824), øget kontrol med de fattiges vandringer (frd. 4/7 1822) og senere valglovenes indskrænkning af de borgerlige rettigheder var nogle af de benyttede midler. Tvangsmæssig beskæftigelse af de fattige hørte med i samme kategori.

I slutningen af 1830'erne blev fattigvæsenets problemer taget op af Stænderforsamlingerne i både Viborg og Roskilde,³⁰ hvor et af hovedemnerne var beskæftigelse af den arbejdsvillige del af de fattige. I Viborg vedtog Stænderne, at der skulle oprettes en tvangsarbejdsanstalt i Viborg. Dermed var man tilbage ved det synspunkt, som gentagne gange var fremhævet af de lokale embedsmænd, at tvangsarbejde bedst lod sig iværksætte i større institutioner i byerne. Først med oprettelsen af fattiggårdene på landet genoptog man diskussionen om en samlet beskæftigelse i sognene af fattiglemmerne. Men det er en helt anden historie, hvis begyndelse hovedsagelig finder sted efter 1840.

Noter

DK = Danske Kancelli (Rigsarkivet)

FD = Amsfattigdirektionen

Det i noterne anførte lokale materiale findes på Landsarkivet i København.

1. Om fattigvæsenet i perioden 1803-40 se Erik Nørr: Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841 (1981) s. 231-378 og Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede (1940).
2. Svarene findes i DK 2. dep. Brevsag 1796/1803 og 5. dep. Brevsag 1224/1803.
3. Fogtmans Reskripter 1803 s. 215-17.
4. S. C. Sortfeldt: »Den hellige Kirke i Thy« (Jannerup Kirke) og dens Blok (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. Rk. III, 1917-19, s. 338-50).
5. DK 2. dep. Brevsag 1796/1803.
6. FD's cirk. 26/10 1803 er indført i Sorø Amt. FD's forhandlingsprotokol 1802-41.
7. FD's indberetning til Kanc. 8/4 1805 (Sorø Amt. Konceptbog Landet 1805 F 217).
8. FD's cirk. 30/10 1806 (Sorø Amt. Konceptbog Landet 1806 C 269).
9. Sorø Amt. Journal Landet 1810 K 40.
10. Jfr. Stemann til grev Holstein 14/9 1811 (Konceptbog Landet 1811 C 482).
11. Den konfirmerede plan er trykt i Fogtmans Reskripter 1811 s. 375-80.
12. Konceptbog for Landet 1810 H 517 og 1811 A 398. Jfr. Journal for Landet 1811 K 27 med flere henvisninger.
13. Holsteinborg Gods. Regnskaber for Fuirendal fabrik, hospital samt grevskabets skoler 1813 ff.
14. Jfr. F. Jacobsen: Træk af forsorgen for syge og fattige i Sorø Amt gennem tiderne (Aarbog for Hist. Samfund for Sorø Amt 41, 1954, s. 15f.).

15. Sorø Amt. Journal for Landet 1809 K 35 og Konzeptbog Landet 1809 C 495.
16. Karrebæk Pastorat. Fattigkommissionens forhandlingsprot. 1810-32 (møde 10/12 1813).
17. Alle Brasens forslag findes som bilag til amtmænd Stemmanns svar på Kanc. cirk. 8/7 1817 (DK G 88 Betænkninger om midler til at forhindre den stærke tiltagelse af de fattiges antal 1817-18).
18. Sorø Amt. Konzeptbog Landet 1814 A 71 og 779.
19. Brasen til Stemmann 18/7 1817 (G 88).
20. Brasen til Stemmann 18/7 og 16/11 1817 (G 88).
21. Kanc. Cirk. 8/7 1817.
22. DK G 88. En ekstrakt af svarene findes i DK 2. dep. Brevsag 2274/1817.
23. DK 2. dep. Henlagte sager U 1386/1819.
24. Udkom som bog i Slagelse 1812; jfr. også Hans Bastholm: Theoretisk og praktisk Anviisning til Fattigvæsenets hensigtsmæssige Bestyrelse, Slagelse 1817.
25. Slagelse fattigkomm. til amtm. Stemmann 20/7 1817 (G 88).
26. Se f.eks. Sorø Amt. Journal Landet 1810 K 12.
27. Jfr. Erik Nørr: Præst og Administrator s. 286.
28. DK 3. dep. Brevsag 4286/1842.
29. Jfr. bek. 8/7 1985 om beskæftigelsesprojekter med statsstilskud.
30. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848 (1931-34) I s. 505 ff. og II s. 558ff.

Den sydjyske tværbane

– et stykke lokalt rigshistorie

Af *Verner Bruhn*

Politisk beslutningstagen er svær, ikke mindst når det gælder store offentlige anlægsarbejder. Det vil politikere der har været med til at vedtage naturgasnettet og Storebæltsbroen formentlig kunne tale med om.

Forrige århundredes anlæg af det danske jernbanenet må på samme måde have budt politikerne på svære overvejelser. Regionale og nationale interesser har spillet ind, somme tider måske spillet sammen – ofte nok mod hinanden. Sådanne mod- og medspil kommer til syne i den nedenstående skildring af den sydjyske tværbanes tilblivelse, men her yderligere med et udenrigspolitisk aspekt, omend beskedent, der afspejler hvor svært det var – og er – at være småstat med grænse til en stormagt.

Nye tider på vej

De vestjyske bønder havde gennem flere århundreder opbygget en egenartet driftsøkonomi som hvilede på en blanding af landbrug og bierhverv.¹ Høsebinding i Hammerum herred og jydepottefremstilling er blandt de mere kendte bierhverv, men også fremstilling af høleer og indsamling af klude og ben indgik i denne gruppe af bierhverv.² I det hele taget var landbrug ofte et blandingshverv. Vi kender kombinationer som bonde/murer, bonde/lærer, bonde/træskomand, og bonde/skipper – den sidste type bl.a. kendt gennem udgivelsen »En dansk bondeskippers historie«. ⁴ Selv det betydningsfulde vestjyske fiskeri blev først ret sent i 1800-årene et heltidserhverv, tidligere var også det et bierhverv. Det økonomiske grundlag hvilede på en udstrakt grad af selvforsyning og på afsætning af varer, og der har eksisteret en udbredt handel i det vestjyske – større end mange har været opmærksom på. Det var karakteristisk for denne handel at den ikke var en byhandel,³ og både Ribe, Varde og Ringkøbing var da også små købstæder. Handelen gik sine egne veje: okseeksporten gik af studevejene mod syd, varer omsattes på de ret store markeder som f.eks. Vorbassemarkedet, og i Vadehavet sejlede de små skuder – den fladbundede evert især – fra de mange ladepladser jydepotter og andre varer til de større markeder og til Hamburg mod syd.

Omkring 1840 gik det gamle mønster i opløsning, det svarede ikke længere til den udvikling der var i gang. De engelske industribyer udgjorde et lokken-

de marked for danske fødevarer, og både stude og korn blev eksporteret til England sammen med smør – det berømte eller berygtede danske smør fra tiden før andelsmejerierne. Behovet for en eksporthavn mod vest blev mere og mere åbenbart, både for at kunne eksportere mere og for at kunne frigøre sig for Hamborg der havde glæden af at være den store eksporthavn.

Der var forskellige planer for anlæg af en egnet havn – både Tønning og Husum blev nævnt⁵ – og i årene omkring 1850 blev der gjort forsøg på at etablere en udskibning af stude fra Hjerting.⁶ I den nørrejske stænderforsamling blev der i 1846 talt om at jernbanen København-Roskilde skulle forlænges tværs over landet til Hjerting,⁷ og i 1852 investerede et konsortium betydelige midler i en landgangsbro ved Hjerting. Af mange årsager lykkedes det imidlertid ikke at etablere en egentlig havn på stedet, og efter en halv snes år løb initiativet ud i sandet og landgangsbroen i vandet. Trods interessen for en vestkysthavn, en interesse der både fandtes i erhvervskredse og på Rigsdagen, blev Vestjylland ikke i første omgang inddraget i opbygningen af en infrastruktur. Hverken jernbanelovene af 1857 om den østjyske længdebane eller »den store« jernbanelov af 1861 omfattede Vestjylland. Vest for længdebanelov og syd for Holstebro fandtes ingen jernbaner og heller ingen havn. Det hæmmede, men forhindrede ikke eksporten, den fandt vej over andre danske havne.

Det var året 1864 og den ulykkelige fredsslutning i Wien der fik den afgørende betydning for en ny udvikling. Med den nye grænsedragning var forbindelsen til Hamburg blevet afskåret og der måtte tænkes i andre baner end førhen. Allerede i 1864 begyndte indenrigsministeriet at arbejde på en løsning, og året efter blev Folketinget præsenteret for »Udkast til lov angående anlæg og drift af en jernbane igennem det sydlige Jylland fra Vamdrup station på den østjyske jernbane til Strandby på Jyllands vestkyst, samt angående anlæg af en havn på sidstnævnte punkt«.⁸ Forslaget blev begrundet dels med eksporthensyn efter tabet af Sønderjylland, dels som udviklingshjælp til et i økonomisk henseende tilbagestående Vestjylland. Resultatet af dette initiativ kom først nogle år senere, nemlig i lov om anlæg af en havn ved Esbjerg som blev vedtaget den 24. april 1868.

Diskussionen om Esbjerg havn skal ikke tages op her, der kan henvises til jubilæumsbogen om havnen fra 1968 som blev udarbejdet af overarkivar Sigurd Rambusch.⁹ Emnet her er jernbanelovene som blev fremsat i forbindelse med loven om Esbjerg havn, specielt tværbanen.

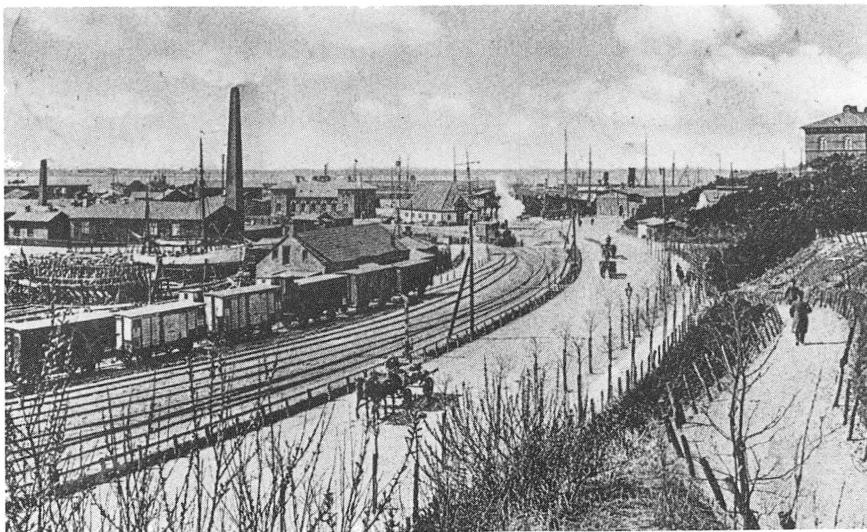
Jernbanedebatten

248 De store jernbaneanlæg i Jylland begyndte i 1860'erne. Den første jyske jernbane fra Århus til Randers blev åbnet 2. september 1862, strækningen fra

Langå til Viborg kom til i 1863 og i 1865 fulgte Viborg-Skive og Skive-Struer. Året efter videreførtes denne bane til Holstebro hvor som nævnt baneanlægget stoppede. Mod syd blev Fredericia forbundet med Vamdrup der var grænsestation efter krigen. Først i 1868 blev syd og nord knyttet sammen da strækningen Fredericia-Århus blev anlagt. Det er let at se at en dækning af Jylland først kunne opnås ved en sydlig tværbane og en vestlig længdebane fra Holstebro sydpå. Der var imidlertid ikke rigtig noget at bygge jernbane til andet end hede og Vesterhav. Først med Estrups lovforslag om Esbjerg havn var der anledning til at fuldføre en dækning af det jyske jernbanenet.

Samme dag som indenrigsminister J. B. S. Estrup fremlagde lovforslaget om Esbjerg havn fremlagde han et forslag om anlæg af to jernbaner. Den ene gik »fra Nørre Sundby forbi Hjørring til Frederikshavn« og den anden »fra Skanderborg til Silkeborg«. ¹⁰ Der var således ikke nævnt noget om en sydjysk tværbane eller en længdebane i dette lovforslag, men i bemærkningerne til forslaget om Esbjerg havn var de forudset. Det hedder heri at ministeren ønsker en jernbanelinje fra Vamdrup til Strandby og fra Strandby til Holstebro, men at han ikke foreløbig vil tage bestemmelse om disse baners endelige retning, og at anlægget af havnen må gå forud for banerne, selv om ministeren dog erkender at de to betinger hinandens eksistens.

Havneparti fra Esbjerg omkring 1910 med jernbanespor i forgrunden og bagved den trafikhavn der var tværbanens berettigelse. Havneområdet var – og er – statens, grænsen til kommunen går oven for skrænten der ses til højre i billedet. Postkort fra Byhistorisk Arkiv Esbjerg.

Forslaget om de jyske jernbaner gav anledning til en meget bevæget debat i begge Rigsdagens kamre.¹¹ Jyske rigsdagsmænd ønskede at alle fire – altså forslaget to og de to i forbindelse med den nye havn – blev vedtaget i samme lov, hvorimod en række nationalliberale politikere ikke ville have bygget jernbaner overhovedet.

De henviste overvejende til at staten skulle spare, at statsgælden var stor bl.a. på grund af krigen i 1864, og generelt brød de sig ikke om at Rigsdagen ville bygge fire jernbaner når regeringen foreslog to. Det ser ud som en slags oppositionsholdning at regeringsforslag skal skæres ned, ikke fordobles. Blandt modstanderne var nogle der mente at den planlagte havn aldrig ville få betydning, f.eks. Alfred Hage og Carl Ploug.¹² Andre mente som f.eks. Adolph Steen, at man skulle vente og se om havnen fik betydning, man skulle »ikke binde penge nordpå, hvis de skal bruges sydpå«.¹³ Argumentet blev med rette afvist som ulogisk eftersom bane og havn hørte sammen. Det nedsatte udvalgs flertal konkluderede da også i betænkningen at flertallet »anser jernbanesagen i Jylland for så vigtig for statens materielle fremskridt, at der uafbrudt bør arbejdes henimod deres fuldførelse ...«.¹⁴ Udvalgsindstillingen lød på at alle fire jernbaner skulle optages i loven, både regeringens foreslåede to samt Holstebro-Varde-Esbjerg og den sydlige tværbane til den nye havn. Den 13. marts 1868 blev lovforslaget vedtaget i Folketinget efter en lang og sej debat og den 24. april i Landstinget.¹⁵ På et vist tidspunkt en lørdag aften ved 21-tiden erklærede Folketingets formand: »Jeg havde håbet at kunne afslutte denne debat i indeværende uge, men da der endnu er indtegnet over 30 talere, kan dette ikke gennemføres«. Referatet af debatten fylder over 400 spalter i Folketingets forhandlinger og 385 i Landstingets, og da behandlingen var afsluttet havde over en tredjedel af medlemmerne haft ordet.

Næst efter kønsdriften er som bekendt jernbanedriften den sværeste at styre.

Den sydlige tværbane

Lovforslaget omfattede som nævnt anlæg af fire baner: a) Nørre Sundby-Frederikshavn, b) Skanderborg-Silkeborg, c) Holstebro-Varde-Esbjerg og d) en sydlig tværbane. De to første skulle være færdige den 1. juli 1871 og de to sidstnævnte senest 1. juli 1874. Om tværbanen hed det i loven at der skulle anlægges en bane »fra denne havn [Esbjerg] eller et andet punkt på den under c) nævnte bane [Vestbanen] til Vamdrup eller et andet punkt på Østbanen, dog ikke nordligere end Vejle. Retningen bestemmes nærmere ved lov«.

Indenrigsminister Estrup havde ikke besvær med at acceptere at alle fire jernbaner var taget med i loven – de skulle anlægges alligevel. Derimod var

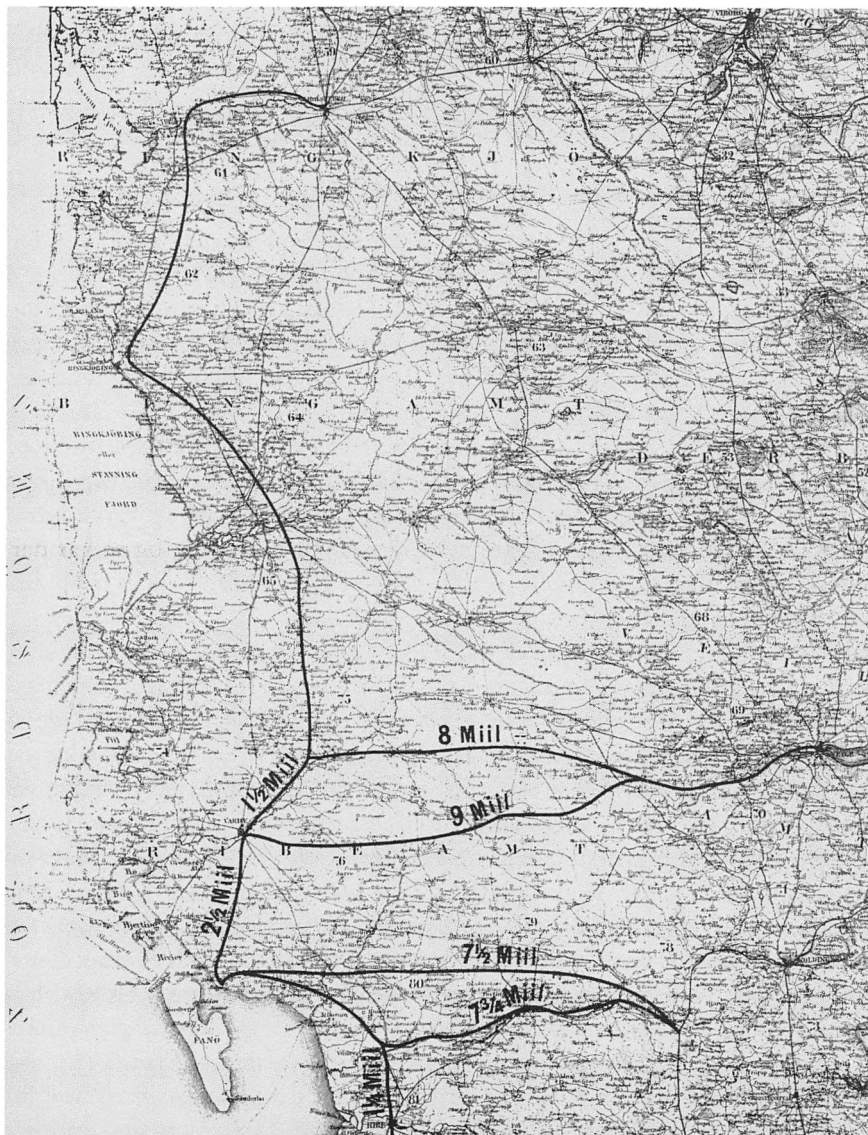
han mindre begejstret for det sidste punktum: »Retningen bestemmes ved lov«. Det betød at sagen ikke kunne ordnes administrativt, men skulle igennem Rigsdagen igen. Medens der ikke var større komplikationer med den vestjyske længdebane¹⁶ udviklede sagen om tværbanen sig til en ny, langvarig diskussion. Under debatten udtalte folketingsmedlem Christian K. Fjord (valgt i Strandbykredsen, fra 1876 Esbjerg-kredsen): »Hver gang der er tale om jernbaneanlæg i Jylland har altid de stedlige interesser gjort sig stærkt gældende. Den ene vil hist, den anden her, og den tredje ville allerhelst blive på pletten«. ¹⁷ Udtalelsen passer fortræffeligt som karakteristisk af behandlingen.

Ministerens lovforslag blev fremlagt i begyndelsen af februar 1870,¹⁸ og lød på at banens forløb skulle gå fra Lunderskov over Gørding til Esbjerg. I forvejen havde ministeriet undersøgt andre forløb, nemlig et nordligt Varde-Vejle, et sydligt Esbjerg-Gredstedbro-Vamdrup samt Esbjerg-Gørding-Vamdrup, men Esbjerg-Gørding-Lunderskov var det regeringen standsede ved.

Herefter tog alle lokale pressionsgrupper fat, eller som Christian Fjord udtrykte det »de stedlige interesser«. Der kan udskilles tre hovedsynspunkter i debatten: for det første en erhvervs-økonomisk hvor Vejle og Varde kæmpede for en nordlig linjeføring, for det andet et udenrigspolitisk aspekt nemlig forholdet til Tyskland og for det tredje Ribe bys fremtid – de to sidste løb sammen i argumentationen.

Der var mange fortalere for den nordlige linjeføring og ikke overraskende var handelsstandsforeningerne i Vejle og Varde aktive i debatten. Varde havde fra gammel tid været handelsby for det vestlige Jylland og Vejle lige så sikkert hovedcenter på Østkysten. I årene forud for dette jernbaneforslag var hedeopdyrkningen for alvor sat ind, og området mellem Vejle og Varde var netop et område i økonomisk vækst. Indbyggertallet i Grindsted for eksempel fordobledes fra knap 2.000 til ca. 4.000 fra 1850 til 1900, og der skabtes i de følgende år tusinder af nye hedebrug i det midtjyske område. Det var dette nye henholdsvis østlige og vestlige bagland med store fremtidsmuligheder Varde og Vejle kæmpede om. Fra Vejle-aktørernes side blev der fremstillet et kort der iflg. N. J. Termansen »var ophængt i Folketingets læseværelse«, og i en adresse fra Vejle amtsråd, Vejle byråd og Handelsforeningen argumenteredes der for en linje fra Vejle til Nørholm, den gamle herregård ca. 10 km øst for Varde. Det blev ivrigt hævdet at der ikke blev taget noget fra Varde for denne by fik jo station på den vestlige længdebane. Tanken om den nordlige linjeføring var i øvrigt allerede fremført i 1868 af Marius Gad (valgt i Fredericia-kredsen): »Jeg hælder til den anskuelse, at den sydlige tværbane-linjen

Esbjerg-Vamdrup – er en urigtig vej, jeg hælder mere til den anskuelse, at tværbanen bør gå nordligere, og navnlig har jeg tænkt mig, at den burde gå fra Vejle til Varde ...«¹⁹ I 1870 var den varmeste fortaler ikke uventet Vejle-

252 Kort over de foreslåede linjeføringer. Kortet var udarbejdet af handelskredse i Vejle og var ledsaget af en omfangsrig økonomisk beregning. Kortet findes i Folketingets arkiv.

kredsens folketingsmand Thomas Nielsen, der var blevet valgt til medlem af tinget 14 dage før. Han kaldte en sydlig linjeføring for »unaturlig« og argumenterede for at man ved at føre banen igennem hededearealerne kan »fremme disse i kultur«. ²⁰ Thomas Nielsen afviste at der kunne være nogen støtte til Sønderjylland ved at lægge banen mod syd, denne »sønderjyske snak« må ophøre. Et lidt pudsigt argument fremkom J. Ree (Randers-kredsen) med. Han havde i sin tid stemt imod loven om Esbjerg havn som han mente var »et misgreb«. Han gik ind for Vejle-Varde idet han troede »at den sydjyske tværbane vil kunne få nogen betydning, men rigtignok derved, at den drager trafikken fra vest til øst ...«. ²¹

I Varde vakte Vejleforslaget om en bane Vejle-Nørholm bestyrtelse. Varde Avis aftrykte hele Vejleadressen, ²² og da avisen kun var på fire kvartsider måtte der bruges to numre på adressen. Avisen fandt planen »vidtløftig« og »ikke gennemtænkt«. Der var ingen fornuft i at lade jernbanen ende »i Nørholm 1½ mil nordøst for Varde«. Meningen var alene at fratage Varde by det østlige og til dels nordlige opland og drage det til Vejle og »omsider få Varde fuldstændig ødelagt til fordel for Vejle. ²³ Ud over forbitrelsen mod Vejle måtte vardenserne tage den skuffelse, at folketingsmand J. J. Christensen der var valgt i Vardekredsen, gik ind for regeringsforslaget og ikke støttede Vejle-Varde-linjen. ²⁴ Det varede imidlertid ikke længe før Vejlefolkene fandt ud af at banen sagtens kunne gå til Varde i stedet for til Nørholm, og så var der fodslag om den nordlige linje.

Den sydlige linjeførings fremmeste fortalere var N. J. Termansen valgt i Ribe amts 4. kreds Bække. Han var ikke »venstremand« og var f.eks. ikke medunderskriver af Det forenede Venstres program i 1871, men hans livsholdning var præget af grundtvigske tanker og han var stærkt knyttet til kredsen omkring Ludvig Schrøder og Askov, så i sin fremtræden var han typen på den folkelige venstrepolitiker. Hans nærede en varm forkærlighed for den sønderjyske sag, og han mente at jernbanedragningen måtte ses i lyset af Sønderjyllands fremtid. Banen måtte af hensyn til sønderjyderne »lægges så nær Kongeåen som muligt«. ²⁵ Dens forløb måtte derfor blive fra Esbjerg til Vamdrup, ikke Lunderskov. Til støtte for sin sag mødte han op med en adresse han havde samlet blandt indbyggere i sognene Holsted, Åstrup, Gørding, Vejrup, Nykirke, Jerne, Skads, Bryndum, Vester Nebel, Alslev, Horstrup, Janderup, Billum, Sneum, Henne, Lønne, Lydum, Nordby, Sønderho og Aal. ²⁶ Det er sogne over hele amtet bortset fra de nordøstlige, og for flertallets vedkommende uden for Termansens egen valgkreds. Hans hovedargument var at hvis vi får Sønderjylland tilbage er det godt at banen ligger ved Kongeåen – så kan der senere bygges en tværbane mod syd ved den nye grænse – og får vi ikke Sønderjylland tilbage, skal banen være så nær Kongeå-

grænsen at den kan drage danske sønderjyder til sig.²⁷ Der var dog andre røster der var betænkelige. Ville Tyskland eventuelt opfatte det som en uvenlig handling at banen blev lagt klods op ad grænsen? Kunne Danmark risikere modtræk, f.eks. i form af en restriktiv tysk toldpolitik? Eller kunne en »uvenlig handling« medføre tyske sanktioner over for de danske sønderjyder, måske sinke gennemførelsen af § 5? Forholdet til Tyskland blev derved en del af debatten om den nye jernbane, men den blev holdt i meget forsigtige vendinger, og flere skjulte deres ønske om Kongeålinjen bag hensynet til Ribes fremtid for ikke at udtale sig om Sønderjylland og Tyskland.

Når der var så stor usikkerhed om Sønderjylland hænger det sammen med tidspunktet. Hertugdømmerne var i 1864 blevet afstået til Prøjsen og Østrig. Ved freden i Prag i 1866 overlod Østrig hertugdømmerne til Prøjsen, men på initiativ af Napoleon III indsattes den berømte § 5 der åbnede muligheden for at befolkningen i »de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, når de ved en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive genforenet med Danmark«.²⁸ Da Rigsdagen i 1868 diskuterede Esbjerg havn og første gang også drøftede tværbanen, var opfyldelsen af § 5 et løfte de fleste troede ville blive opfyldt hurtigt. I 1870 var der allerede mange der tvivlede. Den førnævnte Th. Nielsen sagde direkte i Folketinget at »dengang« i 1868 troede vi endnu på Slesvigs tilbagevenden, »men det får vi jo ikke«.²⁹ Det var en ret markant udtalelse og den blev ikke delt af alle.

Realpolitisk døde tanken om opfyldelsen af § 5 først efter Frankrigs nederlag i den fransk-tyske krig, men rigsdagsmændene kunne ikke i februar vide noget om det opgør. Den franske krigserklæring kom først i juli samme år og nederlaget ved Sedan i september. Det var derfor en vanskelig og ømfindtlig diskussion at føre og den blev da også afvist af flere. Johs. Tauber (Horsens-kredsen) sagde ligeud: »... her er hverken tale om at skaffe Kongeådalens beboere en let forbindelse og heller ikke tale om at tage hensyn til Sønderjylland ... her foreligger simpelthen det spørgsmål, hvorledes kommer man lettest til Esbjerg«.³⁰ Al den »Sønderjyllandssnak« må forstumme, mener Tauber, og han foreslår en bane der går fra Esbjerg til Vejle. Diskussionen om Sønderjylland døde relativt hurtigt hen og spillede ingen rolle efter førstebehandlingen til stor sorg for Termansen, men til tydelig lettelse for regeringen der ikke ønskede at drøfte udenrigspolitik i forbindelse med jernbanen.

Så meget mere blev Ribes fremtid drøftet og tilhængerne af Kongeålinjen kunne her argumentere for deres synspunkter for den sydlige linjeføring ud fra ønsket om at hjælpe Ribe.

Ribe var blevet ramt af grænsedragningen i 1864 på flere måder. Værst var det at byen mistede sit opland både mod syd og mod øst. Dertil kom at de

»syv sogne« som Danmark fik ved fredstraktaten til gengæld for de kongerigskke enklaver lå syd for Kolding, og det var befolkningsmæssigt tættere beboede områder end det lille opland Ribe beholdt. Da regeringen yderligere placerede den nye havn ved Esbjerg gik Ribe ikke blot i stå, men faktisk tilbage. Folketallet i Ribe steg f.eks. fra 1860 til 1880 kun med ca. ½ % årlig, de næste 20 år med kun 1/3, medens det f.eks. i Varde steg ca. 1.75 og 2 %.³¹ Udviklingen i Ribe »har haft den uheldige moralske virkning på befolkningen, at troen på fremgang er blevet aldeles stækket«, skrev Ribes borgmester C. A. Tvermoes i 1904 i en skrivelse hvor han prøvede at trække linjerne op.³² Som en midlertidig hjælp til byen blev der af statskassen ydet Ribe by et tilskud 1867-72 på i alt 24.000 rigsdaler, på samme måde som f.eks. Helsingør blev hjulpet da Øresundstolden blev ophævet.³³ Det var især tabet af opland der optog folketingsmedlemmerne. Ved gennemførelse af regeringens linjeføring ville der opstå en by omkring Kikkenborg i Bramming (hvad der viste sig at være en rigtig forudsigtelse). Derved ville Ribe også miste det nordlige opland og faktisk komme til at ligge helt isoleret. Det var også den appel Ribekredsens folketingsmand Jens A. Kruse kom med: »Hvis Ribe nemlig ikke skal dø bort som købstad, så må den snart blive hjulpet, denne gamle gren på Danmarks træ, som har fået sit knæk ...«. ³⁴

Og Kruse vendte tilbage til bygningen af Esbjerg havn som Ribe mente skulle have været bygget ved Ribe å – byens traume siden 1868: »Esbjerg havn er ikke anlagt for at gavne Ribe, men tværtimod til dens ruin ... der er god grund til at antage at der ved Ribe kunne være blevet en bedre havn end ved Esbjerg. En god dampmuddermaskine ville måske kunne have udrettet, hvad der behøves til Ribe havns udbedring ...«. ³⁵ Bestræbelserne gik nu på at få jernbanens linjeføring flyttet til Gredstedbro og derfra til Vamdrup. Gredstedbro lå inden for Ribes oplandsområde medens Bramming var for langt væk. Ribes borgmester C. A. Kjær stod i spidsen for en lokal pressionsgruppe med handelens og håndværkets organisationer som de vigtigste drivkræfter. En deputation fra byen med Kjær i spidsen tog den 1. marts til København og havde foretræde for Folketingets udvalg – deputationen »trodsede det barske vejr samt den besværlige istransport« skrev den lokale avis dramatisk. Og så måtte Kjær endda i næste byrådsmøde høre kritik af udgifterne ved rejsen!³⁶ Noget fik deputationen dog ud af sit foretræde, idet det nedsatte udvalgs flertal indstillede at tværbanens forløb blev ændret til Esbjerg-Gredstedbro-Vamdrup og at der samtidig med anlægget af tværbanen blev bygget en stikbane fra Gredstedbro til Ribe.³⁷ Regeringen sagde imidlertid nej – Estrup hævdede at hele regionen ville få gavn af Esbjerg havn og jernbanen, også Ribe by. Andenbehandlingen blev en følelsesladet debat om Ribes fremtid – om byen ville kunne klare sig, eller om den var dødsdømt som Kruse

yndede at udtrykke det. Trods udvalgets indstilling faldt forslaget og også Ribe-banen fra Gredsted blev nedstemt. Ved tredjebehandlingen den 13. marts var det klart at Kongeålinjen til Vamdrup var ude af debatten. Alligevel foreslog et mindretal med Kruse som initiativtager at få flyttet linjen til Gredstedbro-Føvling-Malt-Lunderskov, men forslaget faldt med 53 stemmer mod 22.

Intet i Landstingets behandling ændrede ved forslaget, linjeføringen blev som regeringen havde foreslået Esbjerg-Gørding-Lunderskov og den endelige vedtagelse skete den 14. maj 1870.

Så sent som i august måned 1872 sluttede indenrigsministeren – det var nu C. A. Fonnesbech – kontrakt med firmaet Gedalia, Møller og L. Petersen om byggeriet af den 55 km lange bane fra Lunderskov til Esbjerg. Som så ofte blev byggeriet dyrere end planlagt, dog ikke urimelig meget, og ligeledes som næsten altid blev arbejdet forsinket. Det blev oktober før det sidste prøvetog kørte ruten igennem. Den 3. oktober 1874 blev tværbanen åbnet for offentlig trafik med tre daglige afgang i hver retning.

På det tidspunkt var de fleste sikkert glade for, at man ikke utilsigtet havde udfordret det nu så mægtige Tyskland ved demonstrativt at lægge jernbanen lige op ad grænsen.

Men hvad med Ribe?

Kort før jul 1872 fremlagde regeringen et forslag om der »fra et punkt imellem Lunderskov station og Esbjerg havn anlægges en sidebane til Ribe ...«³⁸ Første behandling var hurtigt overstået, der var kun én taler og det var Ribekredsens utrættelige Kruse. Hans indlæg var en kraftig indsigelse mod forslagets ord om at der skulle anlægges »en sidebane« til Ribe. Det var, sagde Kruse, sandelig ikke en sidebane der skulle anlægges. Det var faktisk en hovedbane, nemlig den vestjyske længdebanes forlængelse. Hvis der var tale om nogen sidebane så var det afsnittet fra Bramming til Esbjerg.³⁹ Udvalgsbehandlingen var ret kort men ikke ganske uden politiske overtoner. I betænkningen blev det sagt rent ud at mange »kunne ikke fæste lid til de forhåbninger som næres om betydelig trafik på denne bane ...«, men banen blev bygget »af hensyn til den ugunstig stillede gamle by Ribe«.⁴⁰ Til glæde for Kruse udelodes ordet »sidebane« og blev erstattet af »bane«. Det politiske kom frem i et mindretalssynspunkt, nemlig at banen ikke skulle anlægges før der var indgået aftale med Tyskland om en fortsættelse mod syd. Dette mindretals forslag blev dog afvist ved anden behandling.⁴¹ Tredje behandling forløb uden at nogen ønskede ordet og Landstingets behandlinger foregik ligeledes uden debat.

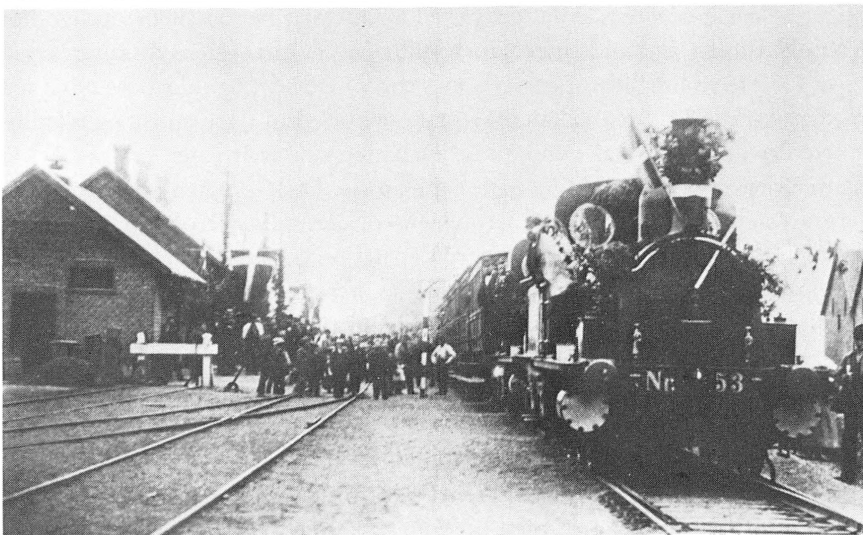
banen så indviet ved en storstilet fest, hvor ifølge de lokale aviser »en utallig menneskeskare« så det første tog kørte fra banegården til Bramming. Om aftenen holdtes en »animeret fest« der blev indledt med sangen »Blev nu til spot dine tusindårs minder«⁴² – hvem der så havde fundet just den frem. Aftalen med Tyskland om jernbaneforbindelsen sydpå forløb uden vanskeligheder. Alligevel var der et »hul« i forbindelsen, fordi tyskerne som aftalt byggede jernbane til Vester Vedsted der var grænsestation. Men de sølle syv kilometer fra den daværende grænse til Ribe blev ikke anlagt før 1887. Det skyldtes imidlertid den politiske strid i Danmark mellem Højre og Venstre – »visnepolitikken«, og det er en ganske anden historie.

Lokalhistorie

Tværbanen er et spændende stykke lokalhistorie som ikke er blevet dyrket så meget. Det er derimod de nye byer der opstod – stationsbyerne.⁴³ Men er det egentlig lokalhistorie – eller er det snarere en del af Danmarks historie? Det er vel som så ofte både – og.

Knud Prange der har været dansk lokalhistories trofaste forkæmper i mere end en snes år ynder at citere den engelske H. P. R. Finberg for udtrykket:

Den 3. oktober 1874 blev tværbanen indviet med stor festivitas på hver banegård. Billedet er fra Vejen station hvor det blomster- og flagsmykkede tog kører ind på perronen. Billedet er vist det ældste billede overhovedet fra Vejen. Original på DSB Jernbanemuseet.

»Vi ved ikke, hvad vi forstår ved lokalhistorie, og det bekymrer os i virkeligheden lidet, men vi er fast besluttede på at arbejde videre med den«. ⁴⁴ Når det overhovedet kom på tale at spørge hvad lokalhistorie var for noget, hænger det sammen med at den skiftede indhold og (måske) delvis form omkring 1960. Indtil da havde lokalhistorie ikke videnskabelig interesse, den blev i bedste fald »betragtet med velvillig nedladdenhed«. ⁴⁵ Lokalhistorie havde stort set til da været nært forbundet med det folkelige foreningsliv i det gamle landbosamfund og dens publikationer tumbleplads for skrivelystne lærere og præster. Da lokalhistorien blev videnskabelig anerkendt – og akademisk meriterende – blev der stillet spørgsmål om afgrænsning, formål og metode. Det har der været ført megen debat om og en frugtbar afklaring er der sket gennem denne debat. ⁴⁶ Det er indlysende at lokalhistorie ikke er alt muligt der rører sig lokalt – hvad Prange gjorde opmærksom på i en artikel i *Fortid og Nutid* 1984. ⁴⁷ Det afgørende er naturligvis at der er tale om *historie*. Måske er det derfor at Prange har kaldt sin foreløbig sidste bog *Lokal Historie* i stedet for *lokalhistorie* (som bruges inde i bogen). Men lokalhistorie er på én gang et banalt begreb og et yderst kompliceret. Banalt fordi alle historiske begivenheder naturligvis har udspillet sig et sted, på en lokalitet. Alligevel betragter vi ikke drabet på Erik Glipping som en del af Finderups sognehistorie, eller den Anden Slesvigske krig som et emne for Historisk Forening for Dybbøl.

Emnet for den ovenstående artikel om den sydjyske tværbanes besværlige vej gennem det politiske system er naturligvis et stykke lokalhistorie. Blot er det tankevækkende at den vigtigste kilde til artiklen er Rigsdagstidende. Deri ligger en del af pointen: at dette stykke lokalhistorie henter sit væsentlige stof fra Folketingets og Landstingets forhandlinger. Vi kan sagtens diskutere hvad vi vil forstå ved lokalhistorie – hvis vi gerne vil vide det og ikke bare blive ved med at dyrke den. Men vi kan ikke sætte skel mellem rigshistorie og lokalhistorie for de er sider af samme sag. Debatten om tværbanen er som del af Danmarks trafikale udvikling national historie. Diskussionen om – eller rettere ulysten til at diskutere – jernbanens placering ved Kongeågrænsen og Tysklands eventuelle reaktioner herpå er national historie, vel endda udenrigspolitik. De forskellige foreningers og sogneråds initiativer er lokalhistorie for slet ikke at tale om den praktiske gennemførelse af loven med ekspropriationer og anlæg af banen. Det er med andre ord ikke emnet – her tværbanen – der afgør om der er tale om rigshistorie eller lokalhistorie. Det afgørende er tilgangen, det er de spørgsmål vi stiller til emnet der afgør om vægten kommer til at ligge på det ene eller det andet, på rigshistorie eller lokalhistorie. Man kunne med et lidt mere højtideligt udtryk sige at forskellen mellem de to sider af historien har noget med holdning at gøre.

Al historieskrivning har som sit sigte at gøre os bedre til at forstå vor egen tid og vor egen placering i den. Lokalhistorien kan ved emnets nærhed måske lettere gøre det sigte tydeligere for os end rigshistorien kan, og deri ligger bl.a. lokalhistoriens kvalitet. Men der ligger også faren for indsnævring og lukkethed. Derfor er det frugtbart både at dyrke lokalhistorie som lokal historie og som rigshistorie. Det giver mulighed for både nærhed og fortrolighed og for perspektivering og sammenhæng. Større formål kan ingen historie vel have?

Noter

1. Der henvises generelt til udgivelser om den økonomiske udvikling i Ribe og Ringkøbing amter, bl.a. til C. Dalgas: *Ribe amt*, udg. af Det kgl. Landhusholdningsselskab 1830, fot. genoptryk 1972 – J. C. Hald: *Ringkjøbing amt*, udg. af Det kgl. Landhusholdningsselskab 1833, fot. genoptryk 1985 – Den vest- og sønderjydske Kreditforening – *Hundrede år 1860-1960* ved H. K. Kristensen – *Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914* red. af Flemming Just, 1984. Endvidere til *FRA RIBE AMT* 1903 ff (registerbind 1903-77).
2. Om bierhvervenes betydning bl.a. J. O. Bro Jørgensen i *Industriens historie i Danmark II*, 1943, fot. genoptryk 1975. Endvidere Register 1903-77 til *FRA RIBE AMT* s. 36. Om hosebinding se Ulla Thyrrings artikel i Vestjyll. udviklingshistorie s. 98 ff og litteraturliste s. 120 ff. Om jydepottefremstilling se Lars Åberg Madsen: *En analyse af den hjemmeindustrielle produktion af jydepotter ... Utrykt speciale Århus u. 1983.*
3. Vestjyll. udviklingshist. s. 143 f.
4. »En dansk bondeskippers historie«. Fra englandskrigens og studehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser ved H. K. Kristensen. Udg. af Historisk Samfund for Ribe amt 1977.
5. Se bl.a. Sigurd Rambusch: *Esbjerg havn 1868-1968*, 1968 s. 14-24.
6. Hjertings betydning som udskibningssted er beskrevet i Søren Frederiksen: *Hjuldampere og havnebro. Om landingsbroen i Hjerting. Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Skriftrække B nr. 2*, 1988.
7. Rambusch, anf arb. s. 12.
8. Rigsdagstidende 1864-65 Tillæg A sp. 1899 ff og Tillæg B sp. 745 ff.
9. Rambusch, jvf. note 5.
10. Forelæggelsen i Folketingets Forhandlinger 1868 sp. 463-66 og sp. 1275-78.
11. Forhandlingerne findes i Rigsdagstidende 1867/68. Folketingets Forhandlinger sp. 801 ff, sp. 2877 ff, sp. 3349 ff, i Landstingets Forhandlinger sp. 2206 ff, 2428 ff, 2677 ff og i Tillæg B sp. 745 ff.
12. Se herom bl.a. i Sigurd Rambusch: »Hvem modarbejdede loven om Esbjerg havn?« i *FRA RIBE AMT* 1955 s. 527-539.
13. Folketingets Forh. 1867/68 sp. 764.
14. Betænkning i Tillæg B sp. 361 ff.
15. Rigsdagstidende 1867/68, Tillæg A sp. 2390.
16. Vestbanens anlæg er beskrevet i Vigand Dann Rasmussen: *Nørrejske jernbanebyer, udgivet af Stationsby-projektet* 1981, s. 47-80.
17. Folketingets Forh. 1869/70 sp. 2346.

18. Forelæggelsen i Rigsdagstidende 1869/70, Tillæg A sp. 1981. 1. behandling i Folketingets Forh. sp. 2318 ff, 2. behandling sp. 3617 ff, betænkning Tillæg B sp. 501 ff, og 3. behandling sp. 399 ff. I Landstinget findes 1.-3. behandling henh. sp. 1577 ff, 2408 ff og 2595 f. Udvalgets betænkning i Tillæg B sp. 1183 ff.
19. Folketingets Forh. 1867/68 sp. 3333 f.
20. S.st. 1869/70 sp. 2319 ff.
21. S.st. 2334 f.
22. Varde Avis 12. 2 1870.
23. S.st. 14. 2 1870.
24. Folketingets Forh. 1869/70 sp. 2372.
25. S.st. sp. 2325.
26. Varde Avis 27. 1 1870.
27. Som note 25.
28. Citeret efter Troels Fink: Rids af Sønderjyllands historie, 1946 s. 107 f.
29. Folketingets Forh. 1869/70 sp. 2319 ff.
30. S.st. sp. 2350.
31. Hele situationen vedr. Ribe efter 1864 er behandlet i Betænkning angående Ribe bys økonomiske forhold, afgivet af den af Ministeriet for offentlige Arbejder nedsatte kommission af 1904, udg. 1906.
32. S.st. s. 19.
33. S.st. s. 17.
34. Folketingets Forh. 1869/70 sp. 2329.
35. S.st. sp. 4006.
36. Ribe Stiftstidende 1/3 1870 og Varde Avis 13./3 1870.
37. Rigsdagstid. 1869/70 Tillæg B sp. 561.
38. Rigsdagstid. 1872/73 Tillæg A 1963 ff.
39. Folketingets Forh. 1872/73 sp. 1035.
40. Rigsdagstid. 1872/73 tillæg B 388 f.
41. Folketingets Forh. 1872/73 sp. 2672.
42. Ribe Stiftstidende 1. maj 1875.
43. Her har især Kim Clausen og Peter Dragsbo ydet vigtige bidrag. Se Vestjyllands udviklingshistorie, litteraturlisten s. 155.
44. Sidst i Knud Prange: Lokal historie – en håndbog. 1989 s. 19.
45. Claus Bjørn i: Dansk historieforskning ved udgangen af 80'erne – en skitse. I Fortid og Nutid 1989, hft. 3 s. 217.
46. Se f.eks. Pranges Lokal historie 1989 s. 19-46 og litteraturlisten s. 230 f.
47. I artiklen Lokalhistorien i dagens kulturliv – nogle kætterske betragtninger. I Fortid og Nutid 1984, hft. 3 s. 42-47.

Kystpolitiet i Sjælland

En hidtil overset kilde til Øresundsregionens historie

Af Harald Jørgensen

1. Kystpolitiets oprettelse og opgaver

I henved 100 år eksisterede – i hvert fald på papiret – et særligt kystpolitilangs Øresund. Det oprettedes i 1817 og havde sin væsentligste betydning indtil ca. 1850. Derefter påbegyndtes en afviklingsproces, som afsluttedes 1. oktober 1919. Endnu i *Hof- og Statskalenderen* for 1918 omtales kystpolitiet, hvis forretninger besørges af Københavns politidirektør. Desuden nævnes Helsingør og Amagerlands hoveddistrikter, hvor den stedlige retsbetjent fungerede som kystpolitiovrighed og dommer i de særlige kystpolitisager. Man kan have sin tvivl, om opgaverne tyngede de pågældende.

Det er vanskeligt overbevisende at fastslå, hvem der har fået ideen til oprettelsen af denne særlige gren af den offentlige politivirksomhed. Flere omstændigheder samler interessen om justitsminister og præsident for kancelliet J. F. Kaas. Han var en af Frederik VI's højt betroede mænd, og ligesom den enevældige majestæt levende interesseret i alt vedrørende politiet.

Fra gammel tid havde hovedstaden haft en særlig politimester, der både varetog de eksekutive politiforretninger og var præses i en kollegialt opbygget politiret. I 1815 døde politidirektør Hans Haagen, og til hans efterfølger udpegedes kontorchef ved Brandkommissionen Otto Hvidberg. I denne situation fandt kongen, at der burde udpeges en energisk og i politikens interesse effektiv kraft, der kunne give det københavnske politi større slagkraft. Kaas blev den udvalgte med titel af politichef. Som sådan havde han de bedste muligheder for at følge de daglige problemer. Han kom hurtigt til den overbevisning, at den lange og ubevogtede Øresundskyst gjorde det for let for de københavnske tyveknegte at afsætte deres stjålede varer, hindre pågribelse og eventuelt undslippe over Sundet til fremmed land. I det hele taget var det besværligt at kontrollere persontrafikken og hindre uønskede rejsende i at gå i land eller fjerne sig fra det danske område. Desuden gjorde en manglende kontrol det vanskeligt at hindre en ulovlig vareudveksling. Det

er vel heller ikke usandsynligt, at man endnu erindrede mange ulovligheder under søkrigen 1807-14. Alt tyder på, at Kaas har diskuteret disse spørgsmål med kongen. I slutningen af december 1816 modtog kancelliet fra Kaas et udarbejdet forslag om oprettelse af et kystpoliti fra Isefjordens indløb i nord ned til Køge. Kaas oplyste samtidig, at han havde forhandlet både med de centrale told- og karantænemyndigheder om betimeligheden af udvidelsen af det almindelige politi. Efter en behandling i kancelliet, hvori bl.a. A. S. Ørsted deltog, blev det indsendte forslag med mindre ændringer forelagt kongen, og med hans tilslutning offentliggjort i form af en kancelliplakat af 28. februar 1817. Kaas bemyndigedes samtidig til at udvide kystpolitiets område, såfremt han fandt det nødvendigt, og amtmanden kunne godkende det.

Selve den grundlæggende plakat bestod af 20 §§. I § 1 defineredes kystpolitiets virkeområde som kyststrækningen fra Isefjorden til Køge. I dybden gik området fra kystlinien og indtil den bagved liggende strandvej. Dog hørte alle ejendomme, hvis arealer stødte op til strandvejens indre linie, også under kystpolitiets myndighed.

I § 2 formuleredes kystpolitiets arbejdsopgaver. Det skulle forebygge mistænkelige personers ud- og indrejse, hindre ulovlig landsætning og udskibning af varer og i det hele kontrollere ulovlig omstrejfen af løsgængere. I øvrigt overlodes det politichefen i samråd med amtmændene og de involverede retsbetjente at ordne alle administrative problemer, herunder personale-spørgsmål. Den grundlæggende plakat indeholdt også de nødvendige straffebestemmelser for overtrædelser og regler for rettergangen. En god uges tid senere drog Kaas på en embedsrejse for sammen med de lokale embedsmænd at træffe de fornødne beslutninger om plakatens udførelse i praksis. Hermed gik et par måneder, og under datoen 1. juni 1817 offentliggjorde Kaas en særlig politiprotokol på 8 §§, der gentog og nærmere definerede en række afgørende bestemmelser om kystpolitiet. Kaas kom til at virke ca. 10 år som øverste chef for den nye politiafdeling, og hans administration vidner i høj grad om hans interesse for denne særlige politiafdeling. I mange sager, som i denne periode blev forelagt ham, tog han en meget selvstændig stilling. Da en af distriktskommisærerne slog sig i tøjret, fik han omgående besked om, at kongen havde overdraget Kaas – og ham alene – at træffe beslutning om afsked og udnævnelse.

2. Fastlæggelsen af kystpolitiets lokale inddeling

Den 7. marts 1817 og dagene derefter besøgte Kaas Frederiksborg amts kystdistrikt fra Smidstrupgård i syd og indtil Gilleleje. Han forhandlede med amtmand H. N. Arctander og byfoged J. A. Mariboie i Helsingør (navneforandring til Stenfeldt). Man enedes om at oprette et Helsingør hoveddistrikt

med byfogeden som kystpolitiovrighed og dommer. Under dette hoveddistrikt oprettedes syd for Helsingør og indtil amtsgrænsen ved Smidstrup 6 lokale distrikter og på strækningen Helsingør-Gilleleje endnu 6 lokaldistrikter. I alle disse distrikter enedes man om at udpege en lokal mand som distriktskommissær med den opgave at bistå byfogeden med udførelsen af den fornødne kontrol. Herefter fortsatte Kaas sin embedsrejse vest for Gilleleje og frem til indsejlingen til Isefjorden. På denne tur ledsagedes han af birkedommer P. Budde i Frederiksværk (Halsnæs og Frederiksværks birk). Budde gik ind på at overtage Frederiksværk hoveddistrikt, som yderligere opdeltes i lokaldistrikter under ledelse af en distriktskommissær. Inden Kaas vendte tilbage til København, havde han endnu nogle forhandlinger med byfogeden i Helsingør om en række praktiske spørgsmål om uniformering og tildeling af menige politibetjente. Kaas synes at have lyttet meget til byfoged Mariboe, og det kan allerede nu fastslås, at Helsingør hoveddistrikt var det vigtigste område inden for det kommende kystpoliti. Det var jo også her, forbindelsen over til svenskekysten var smallest for dem, der ikke ønskede at benytte den etablerede overfart mellem Helsingør og Helsingborg.

I slutningen af marts 1817 drog Kaas på ny af sted ledsaget af amtmanden for Københavns amt og politimester S. Wedege i Københavns amts rytterdistrikts birk. Man besøgte kyststrækningen fra Københavns Østerport (det militære brødbageri) og indtil Smidstrupgård. Man enedes om oprettelsen af Københavns nordre hoveddistrikt under birkedommerens øvrighed, og at strækningen skulle opdeles i 4 lokale distrikter. Da befolkningstætheden var betydelig i dette område nærmest hovedstaden, vedtog man at give et af lokaldistrikterne 2 distriktskommissærer. Senere udvidedes området med 3 landdistrikter, nemlig Frederiksberg, Gentofte og Lyngby.

Herefter stod endnu tilbage at organisere området syd for hovedstaden, d.v.s. fra det gamle Pesthus og indtil Køge. Man enedes om at oprette et såkaldt Københavns søndre hoveddistrikt med to lokale distrikter på Sjællandssiden indtil Vejle å. Hoveddistriktet fik Københavns politidirektør som leder. Til dette hoveddistrikt hørte oprindeligt også Amager, som opdeltes i 3 lokaldistrikter. Med oprettelsen af et særligt birkedommerembede for Amager (Tårnby) oprettedes Amagerlands hoveddistrikt. Det skete omkring 1819-20. Rejsen fortsatte længere mod syd, og fra Vejle å og indtil bygrænsen til Køge enedes man om at indrette Køge hoveddistrikt, inddelt i 3 lokale distrikter med hver sin distriktskommissær. Hermed havde Kaas afsluttet sit hverv i første omgang. Det område, som plakaten af 28. februar 1817 havde angivet som kystpolitiområde, var blevet ordnet.

Kaas havde imidlertid fået bemyndigelse til at gå videre, og man kan nok formode, at han under sine forhandlinger med borgmester Daniel Bentley i

Køge har diskuteret det hensigtsmæssige i også at oprette et kystpoliti syd for Køge. Den 16. april 1817 skaffede Kaas sig en kgl. resolution, som gav ham den fornødne bemyndigelse til at gå videre. Allerede to dage efter – altså 18. april – drog han afsted sydpå, ledsaget af amtmanden over Præstø amt, grev Danneskiold-Samsøe. Sammen besøgte de halvøen Stevns' kystområder, og enedes hurtigt om at oprette et Stevns hoveddistrikt, fra Køge bys sydgrænse til spidsen af det fed, som stak ud i Præstø fjord. Dette lange område inddeltes i 6 lokaldistrikter med hver sin distriktskommissær. Da byfogeden i Store Heddinge (Clemens Kynde) på forhånd havde frabedt sig at lede hoveddistriktet, havde Kaas udvirket en kgl. resolution af 14/4 1817, som bemyndigede ham til i det tilfælde, hvor byfogeden ikke mente sig i stand til at varetage den øgede embedsbyrde, i samråd med amtmanden at udpege en anden. På dennes forslag udnævntes 30. april 1817 godsforvalteren på Gjorslev og landkommissær i Præstø amt, Mathias J. Wilhjelm, til leder af Stevns hoveddistrikt. Han havde taget dansk juridisk eksamen i 1779. Samtidig med afskedigelsen 8. maj 1822 som godsforvalter overgik stillingen som leder af Stevns hoveddistrikt til den i 1821 udnævnte byfoged Benjamin Hornemann. I *Hof- og Statskalenderen* for 1818 sp. 156-63 er samtlige hoved- og lokaldistrikter opført med deres ledere. Man finder også her en skildring af de mange lokale distrikters geografiske udstrækning. Den betydelige spaltepads, som det nyoprettede kystpoliti indtager i den enevældige administrations fornemme kreds, vidner i høj grad om den betydning, dets ophavsmand tillagde dette nyeste skud på den enevældige regerings efterhånden talstærke forvaltning.

I 1820 blev højesteretsassessor A. C. Kierulff udnævnt til politidirektør, og hermed var en anden af Frederik VI's betroede medarbejdere indrømmet en fremtrædende plads i politietaten. Kaas benyttede ofte Kierulff til at vikariere for sig som kystpolitichef. Det var derfor ganske naturligt, at han overtog dette embede ved Kaas' død i 1827. Alt tyder også på, at han tillagde kystpolitiet en afgørende betydning. Det faldt da også i hans lod at foreslå en yderligere udvidelse af dets virkeområde.

I foråret 1831 indløb der pludselig alarmerende rygter om en alvorlig kole-raepidemis udbrud forskellige steder i Europa. Da den meget frygtede sygdom også konstateredes i visse Østersøhavne, hvortil skibstrafik gik livligt gennem Sundet, satte Kierulff omgående kystpolitiet i forhøjet beredskab. Han appellerede til den lokale befolkning om at bistå kystpolitiet med den fornødne kontrol, og han udvirkede, at kystpolitibetjentene fik et ekstraordinært løntillæg for at animere dem til en øget indsats. Han tog ligeledes initiativ til en udvidelse af kystpolitiets virkeområde, idet det ved en kancelliplakat af 30. august 1831 blev muligt at oprette et nyt hoveddistrikt ved navn

Præstø hoveddistrikt og med byfoged J. C. Møller som leder. Det nye hoveddistrikt fulgte Præstø fjords nordside og derefter rundt om Præstø og ned til Kalvehave færgegård. Området opdeltes i 3 lokale distrikter, og som distriktskommisærer udpegedes 3 kendte lokale godsforvaltere. Den 5. september 1831 aflagde Kierulff visit hos amtmand grev J.C. Schulin på hovedgården Petersgård, hvor amtmanden gav sin godkendelse af aftalerne med byfogeden.

Også på anden måde rustede myndighederne sig til kamp mod den frygtelige svøbe, som en koleraepidemi nu engang var. Der udarbejdedes i hast en ny moderniseret karantæneforordning, som også fik gyldighed i kystpolitiområderne. Hvor alvorligt man så på situationen og på de beboere, der søgte kontakt med fremmede skibe og deres passagerer og hermed udsatte deres landsmænd for en dødelig fare, fremgår bl.a. deraf, at forordningen indeholdt en bestemmelse om, at der kunne nedsættes en standret, som under skærpede omstændigheder kunne idømme dødsstraf ved skydning (karantæneforordningens § 49). Myndighedernes omgående indgriben hindrede, at koleraen for alvor angreb monarkiets befolkning. Allerede inden årets udgang og i de første måneder af 1832 kunne man begynde en afvikling af de ekstraordinære foranstaltninger, navnlig dem der ikke kunne undgå at virke højest generende for den lokale kystbefolkning. Kierulff fandt sig imidlertid ikke beføjet til at indstille, at man nedlagde Præstø hoveddistrikt eller ophævede det ekstraordinære vederlag til betjentene. Det udbetaltes ubeskåret endnu en halv snes år. Bevaret kildemateriale viser, at Kierulff ligesom sin forgænger foretog regelmæssige kontrolbesøg i de forskellige lokale kystpolitidistrikter. Han havde utvivlsomt stadig en stærk tro på, at det specielle kystpoliti udførte en fornuftig og betydningsfuld opgave.

3. Den lange og gradvise afvikling af kystpolitiet 1840-1919

I de sidste år af den gamle konges levetid rejstes såvel i pressen som under stænderforsamlingernes møder i Roskilde og Viborg en kraftig kritik af statsudgifterne. Christian VIII, der havde efterfulgt Frederik VI på tronen i december 1839, ønskede at imødekomme den offentlige kritik af statsfinanserne og kravet om besparelser. Man må sige, at han gik grundigt til værks. Den 6. juni 1840 modtog kancelliet således et kgl. reskript, hvori han udtalte, at tidspunktet måtte være inde til at standse udbetalingen af det i 1831 godkendte ekstraordinære tilskud til betjentene. Han ønskede ligeledes overvejet, om kystpolitiet ikke kunne indskrænkes, således at man kunne opnå i hvert fald en besparelse på 1.000 rbd. Kancelliet bad Kierulff om en udtalelse. Besparelser kunne efter hans mening kun opnås ved en reducere af de lokale distrikter, men han gjorde som en god arbejdsgiver opmærksom på, at betjente,

som skulle afskediges, burde have et rimeligt varsel. Indskrænkninger af lokaldistrikterne kunne foretages inden for Frederiksværk og Helsingørs hoveddistrikter, men det var vigtigt at opretholde alle hoveddistrikter, således at den interne kommunikation ikke hindredes. Principielt måtte han fremhæve kystpolitiets store betydning i området, og særlig understregede han dets indsats under den truende koleraepidemi.

Kancelliet tilsluttede sig stort set politidirektørens forslag i den forestilling, som fik kongens resolution 30. december 1840. Han opnåede, at man fik nedlagt Præstø hoveddistrikt, hvilket – efter kongens opfattelse – ikke ville medføre nogen vanskelighed for den indre kommunikation mellem distrikterne. Han gav endvidere tilslutning til nedlæggelse af 4 lokale distrikter ved en ændring af grænserne, og at man i de kredse, hvor der hidtil havde virket to kommissærer med hver sin betjent, for fremtiden nøjedes med een. Endelig fastholdt han, at det ekstraordinære tilskud skulle ophæves. Hele nyordningen skulle træde i kraft fra 1. juli 1841. Kierulff gennemførte ændringerne ved besøg i området og forhandling med de stedlige retsmyndigheder. Yderligere begrænsninger fandt ikke sted, så længe den enevældige konge havde magten.

Da rigsdagen i efteråret 1850 trådte sammen til sin anden session, kom spørgsmålet om kystpolitiet på ny til overvejelse. I finansudvalget mente man, at den årlige bevilling på 4.000 rbd. måtte kunne halveres, hvilket justitsminister C. E. Bardenfleth i statsrådet fik sine kollegers tilslutning til at modsætte sig. I folketingsalen stillede prokurator Frederik Jespersen fra Bogense imidlertid forslag om, at kystpolitiet som helhed nedlagdes fra 1. april 1851. I salen gjorde Bardenfleth gældende, at kystpolitiet på flere punkter havde været en nyttig institution, og at dets blotte nærværelse havde hindret mange af de ulemper, som der hidtil havde været ført megen klage over. Siden dets oprettelse havde der ikke været gennemført nogen udvidelse af betydning af landpolitikorpset, og kystpolitiet havde derfor gjort en nyttig indsats bl.a. ved at hindre uheldig indvandring til landet af svensk arbejdskraft. På grund af justitsministerens indvendinger mod forslaget vedtog man at nedsætte et udvalg, og resultatet af forhandlingerne blev, at man kunne give tilslutning til nedlæggelse af 3 hoveddistrikter, nemlig Frederiksværk, Københavns søndre og Køge. Endvidere foreslog man at give ministeren bemyndigelse til at gennemføre yderligere indskrænkninger, når sådanne fandtes mulige. Udvalgets forslag gennemførtes uden større debat.

I landstinget gav forslaget imidlertid anledning til en længere debat, hvori bl.a. deltog A. S. Ørsted, som i sin tid havde deltaget i behandlingen af det oprindelige forslag. Også byfoged J. B. Olrik, der fra sin stilling som byfoged i Helsingør havde et særligt kendskab til kystpolitiets arbejde, gav sin

mening til kende. I landstingets forhandlinger kunne justitsministeren nærmere motivere, hvorfor han havde kunnet give tilslutning til det af folketinget godkendte forslag. Med hensyn til nedlæggelse af Frederiksværk hoveddistrikt anførte han, at afstanden over til Svenskekysten var så lang, at man ikke løb større risiko ved at inddrage kystpolitiet her, og det samme synspunkt kunne anføres for en nedlæggelse af de to andre distrikter. Derimod kunne han ikke gå med til at nedlægge Stevns hoveddistrikt, da afstanden over til den modsatte kyst var væsentlig mindre. Desuden fandtes der på denne del af kysten adskillige udskibningssteder, som måtte være under fast kontrol. Trods en del kritiske bemærkninger endte forhandlingerne dog med, at landstinget kunne godkende det af folketinget vedtagne forslag. Justitsministeren kunne herefter indstille forslaget til kgl. underskrift, og loven af 12. marts 1851 trådte i kraft 1. april 1851.

Der gik derefter endnu nogen tid, inden yderligere indskrænkninger blev sat i værk. I henhold til den givne bemyndigelse til justitsministeren blev Københavns nordre hoveddistrikt ved en bekendtgørelse af 11. maj 1865 inddraget fra 31. oktober 1865, og Stevns hoveddistrikt ved samme bekendtgørelse fra 31. marts 1866. Endnu bevaredes Helsingør og Amagerlands hoveddistrikter, og de forsvandt først ved retsplejereformens ikrafttræden 1. oktober 1919. Selv om der indtil da stadig opretholdtes en vis kystpolitivirkosomhed i disse distrikter, var forholdene ganske anderledes nu, end da politiet blev installeret godt 100 år tidligere. Det meste af kyststrækningen var dengang yderst tyndt befolket. Hist og her lå mindre fiskerlejer, egentlige havne var få, og fiskerne måtte normalt trække deres både op på strandbredden. Nogen effektiv kontrol var det vanskeligt at føre, og uden for hovedstaden og Helsingør var politistyrken yderst begrænset. 100 år senere var alt anderledes. Vejnettet var moderniseret, havne- og anlægspladser anlagt, og en kraftig udflytning var sket, især langs kysten mellem hovedstaden og Helsingør. Moderne samfærdsels- og kommunikationsmidler gjorde det muligt hurtigt at alarmere, og politistyrken i landdistrikterne var væsentlig udvidet. Det kontrollerende kystpoliti var ikke længere nødvendigt.

4. Kystpolitipersonalet

Så længe kystpolitiet virkede, udførtes forretningerne på det lokale plan af 4 forskellige personalegrupper.

Som øverste og samlende chef virkede chefen for Københavns politi, i den længste periode med titel af politidirektør. I det foregående er omtalt de to første chefer. Da Kierulff i 1834 tiltrådte embedet som overpræsident i København, blev vicepolitidirektør Chr. Bræstrup konstitueret som hans efterfølger, men udnævntes dog først 24. februar 1859. Ved kgl. resolution af 23.

juni 1845 havde han fået tildelt et vederlag på 1.000 rbd. som chef for kystpolitiet. Han afskedigedes 1863 og efterfulgtes af byfoged i Helsingør Vilh. Crone, der fra sin tidligere virksomhed (han havde været byfoged og politimester siden 1849) havde et personligt kendskab til kystpolitiets dagligdag. Han virkede indtil 1887 og var kendt som en fremragende administrator. Efter ham fulgte vicepolitidirektør Eugen Petersen indtil 1917, og den sidste chef for kystpolitiet var politidirektør Theodor Dybdal.

Politidirektørerne varetog korrespondancen med Danske Kancelli og senere justitsministeriet og afæskedes udtalelser i alle principielle sager. Det er karakteristisk, at vigtige beslutninger ofte offentliggjordes formelt som en af politidirektøren udsendt politiplakat. Han korresponderede også med alle ledere af hoveddistrikterne og foretog med regelmæssige mellemrum inspektionsrejser i området, hvor han bl.a. kontrollerede de førte protokoller. Alle domme i de specielle kystpolitisager skulle godkendes af ham, og han var bemyndiget til at foretage nedsættelse af de idømte bøder og afgøre spørgsmål om appel. Bøderegnskaberne skulle indsendes halvårligt til hans decision, og han kunne bevilge dusører til det underordnede personale. Det var endelig ham, der formelt foretog afsked og udnævnelse af distriktskommisærer, og i hvert fald i den ældste periode foretog han anvisning af politibetjentenes månedslønninger.

Direkte under ham sorterede de retsbetjente, som fungerede som ledere af hoveddistrikterne. De optrådte dels som kystpolitiværghed dels som dommere i forelagte kystpolitisager. Endvidere berejste de deres embedsområder eller lod deres fuldmægtige foretage regelmæssig kontrol. De modtog indberetninger fra distriktskommisærerne og opretholdt korrespondance med chefen.

Det enkelte hoveddistrikt var opdelt i lokale kredse, der som regel havde en udstrækning i længden på ca. 1-1½ mil. Som leder af lokaldistriktet havde man udpeget en såkaldt distriktskommisær, og hvervet som sådan var at betragte som et borgerligt ombud. Man fik ingen løn. Når en distriktskommisær døde eller ønskede at træde tilbage, foretog retsbetjenten en indstilling til chefen, af og til ledsaget af forslag om tildeling af et engangsvederlag af bødekasen til den afgående og chefen foretog det rent formelle ved afskeden og ved udnævnelsen af efterfølger. I kredse, hvor befolkningstætheden var betydelig og kravet til stillingen større end normalt, kunne arbejdet i en lokal kreds være delt mellem to distriktskommisærer. Det hørte dog til undtagelserne. Kommisærens bolig skulle være tydeligt markeret, således at fremmede let kunne finde frem til ham. Som værdighedstegn bar han en autoriseret kokarde i huen og et skærf. Ønskede han det, kunne han på egen bekostning i henhold til kgl. resolution af 26. oktober 1817 anlægge samme uniform som

en københavnsk politiassistent. Der skulle dog indhentes tilladelse hos Kaas. Enkelte gjorde det.

Det var distriktskommisærens opgave at bistå retsbetjenten og udføre hans ordrer. Han skulle foretage regelmæssige indberetninger til sin overordnede, men han kunne ikke foretage retslige arrestationer eller beordre beslaglæggelser. Blev han opmærksom på noget ulovligt, måtte han og den tilfornordnede politibetjent omgående sørge for, at der afgik en melding til retsbetjenten, der derefter kunne give de fornødne befalinger om indskriden. Forordningen indskærpede iøvrigt lokalbefolkningen at vise distriktskommisæren fornøden lydighed, når han i kongens navn opfordrede den til at yde ham assistance. I påkommende tilfælde kunne han også søge hjælp hos lokale toldbetjente, karantænefolk og i særlig vanskelige situationer fra lokale militærenheder. Kaas foranledigede, at kongen udstedte parolbefalinger til både hæren og søforsvaret om bistand til kystpolitiet.

I *Hof- og Statskalenderen* er optaget navn og stilling på de forskellige distriktskommisærer, og man kan herigennem danne sig et indtryk af, hvem man henvendte sig til. Dog opgiver ikke alle deres borgerlige erhverv. I 1818 er der faktisk 6 personer, som kun kendes ved navn og bopæl. Gårdmænd og forpagtere eller forvaltere på større landejendomme udgjorde den største samlede gruppe, nemlig 6 af hver. Desuden havde 6 kromænd overtaget hvervet. Resten eller ca. 25 personer var fordelt på flere mindre grupper, såsom enkelte håndværkere, skolelærere, havne- og strandfogeder samt kystbefalingsmænd. Man møder også enkelte postfuldmægtige, fuldmægtige hos retsbetjente, søløjtnanter og enkelte officerer. Da antallet af distriktskommisærer var på sit højeste, var den sociale sammensætning nogenlunde den samme. Med tiden indtraf en vis forskydning i rekrutteringen, idet havnefogeder og underordnede toldbetjente indtager en større plads. I slutningen af århundredet vinder desuden landpolitibetjente mere og mere frem.

Samtlige retsbetjente fik fra 1817 tildelt en menig politibetjent, ofte til hest. I det vigtigste embede, nemlig Helsingør hoveddistrikt, fik byfogeden normeret ikke blot en ekstra politiadjutant, men også to menige betjente til hest. På grund af den ret så byrdefulde stilling som kystpolitiovrighed i dette meget store område bevilgedes der også byfogeden i henhold til en kgl. resolution af 16. juli 1822 et særligt honorar på 300 rbd. sølv. Samtlige distriktskommisærer fik også tildelt en menig politibetjent, der modtog en fast månedlig løn, som udbetaltes kvartalsvis bagud.

Betjentenes opgave var først og fremmest at foretage kontrollerende patruljering i distriktet samt bistå distriktskommisæren, bl.a. med at bringe breve og indberetninger til nærmeste distrikt til viderebefordring. Derfor var ledelsen – så længe som muligt – fast besluttet på at modsætte sig nedlægning

af hoveddistrikter, der kunne medføre huller i informationskæden. Også betjentene kunne – om de ønskede det – på egen bekostning få lov til at anlægge sig samme uniform som menige københavnske politibetjente.

Betjentene udnævntes af retsbetjenten, vel oftest på forslag af distriktskommisæreren. Også betjentene bar en normeret kokarde i huen. I de lokaldistrikter, hvor der var normeret to distriktskommisærere, havde hver sin betjent. Da Frederiksværks hoveddistrikt blev nedlagt i 1851, fik justitsminister Bardenfleth godkendt, at der tildeltes birkedommeren, der sad i et ret beskedent embede, et midlertidigt tillæg på 240 rbd. som erstatning for den betjent, som han måtte give afkald på. Bardenfleth forsøgte også at skaffe Køge byfoged en tilsvarende erstatning, men det ville finansudvalget ikke billige.

5. Kystpolitiets efterladte arkivalier og deres betydning for lokalhistorisk forskning

På baggrund af den foranstående redegørelse for kystpolitiets oprindelse, arbejdsopgaver og administrative opbygning skal dette afsluttende afsnit i hovedtræk redegøre for det bevarede arkivmateriale samt forsøge at fremhæve, hvad en lokalhistoriker, der beskæftiger sig med Øresundsregionens udvikling 1817-1919, kan vente at finde i materialet.

Kystpolitiets arkivmateriale er tilvejebragt af 4 forskellige arkivskabere, hvoraf de 3 laveste instanser i systemet giver lokalhistorikeren det rigeste udbytte.

Indtil 1848 sorterede kystpolitiet som andre retslige myndigheder under Danske Kancellis 2. departement og herefter under justitsministeriet. I disse centrale arkiver, der opbevares i Rigsarkivet, skal sager vedr. kystpolitiet opsøges i de sædvanlige rækker af protokoller og sagspakker. Gennem disse centrale myndigheder er de kgl. resolutioner, love og almindelige bekendtgørelser udfærdiget vedrørende alle grundlæggende bestemmelser om kystpolitiet. Dette utrykte materiale kan desuden suppleres med en række trykte kilder, såsom Kollegialtidende, Departementstidende samt de sædvanlige trykte udgaver af love og anordninger.

Det øvrige arkivmateriale vedrørende det sjællandske kystpoliti opbevares i det sjællandske landsarkiv, hvor det er opstillet som en særlig afdeling af Københavns politis omfattende arkiv. Det er måske ikke helt i overensstemmelse med hellige arkivalske ordnings- og registreringsprincipper. Med hensyn til disse arkiver har man imidlertid fundet det praktisk at samle politidirektørens, retsbetjentenes og distriktskommisærernes arkiver i een gruppe. En udførlig registratur findes i den af det sjællandske landsarkiv i 1975 udgivne registratur over »Københavnske politi- og domsmyndigheder«, bind I s. 215-34, hvortil i almindelighed henvises i det følgende. Det drejer sig imidler-

tid kun om protokoller og sagspakker, som alene indeholder kystpolitiasager. Andet materiale skjuler sig i politidirektørens og de forskellige retsbetjentes almindelige rækker af politiasager.

Betragter vi først politidirektørens arkivalier (anf. registratur s. 216) er særlige kystpolitiasager kun bevaret fra perioden indtil ca. 1849. Af stor interesse er især en såkaldt forhandlingsprotokol 1817-49, der navnlig belyser Kaas' embedsperiode. Arkivet indeholder endvidere en del korrespondancesager, og navnlig skal der gøres opmærksom på en række journalsager, ialt 5 pakker, hvor det nok kan betale sig at gå på skattejagt, når man vil studere kystpolitiet rent lokalt.

Den næste arkivskaber i rækken er de forskellige retsbetjente, der ledede et såkaldt hoveddistrikt og virkede som den lokale kystpolitiværgning og dommer i kystpolitiasager.

Som påvist foran eksisterede der på det højeste otte hoveddistrikter, men et enkelt var kun i funktion ca. 10 år, og kun to eksisterede indtil 1919, nemlig Helsingør og Amagerland. Fra et af hoveddistrikterne, nemlig Københavns søndre er ikke påtruffet særlige kystpolitiasager, og for de andre distrikters vedkommende dækker det bevarede materiale kun perioden indtil midten af 1860'erne. For de to hoveddistrikters vedkommende, som formelt først nedlagdes 1919, må materialet søges i retsbetjentens almindelige rækker af politiasager. Når man i de sidste 50 år ikke fandt det nødvendigt at anlægge særlige rækker af kystpolitiasager, har man sandsynligvis her et udtryk for, at kystpolitiets virksomhed var aftagende. En oversigt over materialet for de enkelte hoveddistrikter ser således ud. Fra Frederiksværk hoveddistrikt findes kystpolitiasager fra årene 1817-51, fra Helsingør 1817-66, fra Københavns nordre distrikt 1817-62, fra Amagerlands 1817-66, fra Køge 1817-49, fra Stevn 1817-65 og fra Præstø 1831-41. De anførte årstal betegner yderpunkterne, men man må ikke heraf forledes til at tro, at der findes sammenhængende rækker af protokoller og sagspakker. Ofte er der store huller i rækken.

Skal man give et indtryk af arten af de sager, man træffer i denne gruppe, må man gøre opmærksom på, at der findes samlinger af korrespondancesager, der dels belyser forbindelsen med politichefen, dels kontakten med de underordnede distriktskommisærere. En særlig værdifuld samling er 4 pakker med originale rapporter fra distriktskommisærerne til byfogeden i Helsingør dækkende årene 1817-31. Af særlig betydning er det materiale, som belyser retsbetjentenes dømmende virksomhed. For enkelte hoveddistrikter findes særlige retsprotokoller, der udførligt refererer afholdte forhør og eventuelle domme. Hvor sådanne ikke findes, må materialet opsøges i embedets almindelige domprotokoller med tilhørende sager vedrørende politivæsenet. Det gælder f.eks. Helsingør.

Af lokalhistorisk interesse er også de mange fortegnelser over både, deres ejere og mandskab. Sådanne fortegnelser findes i Frederiksværk hoveddistrikt under betegnelsen Listeprotokol fra årene 1817-29, i Helsingør for året 1853, fra Amagerland 1831-41 og fra Stevns 1822-64. Om flere af de personer, som anføres her, opgives som regel alder og fødested. Som bekendt er det først i folketællingen fra 1845, at man får opgivet fødestedet. I Helsingør-arkivet er bevaret 3 bind journaler fra den vagthavende kystpolitibetjent ved Helsingørs skibsbro fra 1859-66, der bl.a. vil kunne oplyse om antallet af indvandrede svenske arbejdere. En anden værdifuld personalhistorisk kilde er den række af 8 såkaldte omflytningsprotokoller, der er ført på Amager i perioden 1826-61, og som indeholder navne på tyende, logerende og rejsende med systematisk oplysning bl.a. om alder og opholdssted samt angivelse af, hvor man kommer fra, og hvor man rejser hen. Protokollerne er forsynet med navneregister.

Med hensyn til det bevarede arkivmateriale fra de mange distriktskommis-særer må det indledningsvis fastslås, at der fra flere af de lokale distrikter ikke er bevaret noget materiale, og at det, hvor det findes, ofte foreligger i en meget sørgelig fysisk tilstand. Distriktskommisærerne havde pligt til at føre visse protokoller, og når de blev afskediget, fik de ordre til at videregive materialet til deres efterfølgere. Det er åbenbart ikke sket, og de tilsynsføren-de myndigheder har ikke ført den fornødne kontrol. Omfanget af bevaret materiale svinger også stærkt fra distrikt til distrikt. Nogle steder findes ret omfattende samlinger, andre steder består materialet kun i en enkelt proto-kol. Sammenhængende protokolrækker over en længere tidsperiode og ubrudte rækker af sagspakker er en sjælden forekomst.

Af kystkommisærernes bevarede arkivalier er der navnlig grund til at fremhæve de oversigter, som kystpolitiforordningen fandt det nødvendigt, at kommissærerne udarbejdede. Det drejede sig først og fremmest om udarbej-delse af nøjagtige fortegnelser over distriktets faste beboere, redegørelse for rejsende, som passerede distriktet, og fortegnelser over de både, som ejedes af beboerne. Personoplysningerne findes først og fremmest i de såkaldte mandtal. En gennemgang af flere af disse oversigter viser, at nogle af di-striktskommisærerne har haft vanskelighed ved at føre disse fortegnelser, medens andre er udarbejdet meget omhyggeligt. Disse mandtal kan dels be-tragtes som en art folketællinger dels som en forløber for et moderne folkere-gister. De ældre mandtal – før 1845 – indeholder som allerede antydnet for-uden sædvanlige oplysninger om navn, beskæftigelse, alder og stilling i fami-lien, også fødestedet. Angivelserne af dette er naturligvis ikke fuldt oplysen-de. Drejer det sig om en købstad i Danmark, angives den dog. Fra landdi-strikterne nøjes man med at angive provinsen, f.eks. Jylland, Lolland, Born-

holm. Man kan også finde fødesteder som Holsten, Norge og Sverige. En slægtsforsker, der søger oplysning om en person, som han har sporet tilbage til kystdistriktet kan derfor få et vist præj om, hvor han skal forsøge at finde fødestedet. De mange optegnelser om rejsendes passage af de enkelte distrikter bidrager i høj grad til at belyse personvandring og delvis også indvandring, navnlig fra Sverige. Supplerende oplysninger kan også findes i de anlagte fortegnelser over både, deres ejere og mandskab.

En særlig værdifuld protokolrække er bevaret fra 3 af lokaldistrikterne under Helsingør. I 1849 havde byen fået en ny byfoged, nemlig den på s. 267-68 nævnte senere politidirektør Vilh. Crone. Han fik indført nogle fortrykte og af ham autoriserede såkaldte journaler og kopibøger, som er bevaret fra 4., 5. og 6. lokaldistrikt. De første 100 blade var bestemt til her at indføre kopi af alle breve, der indgik til distriktskommisæren, på de derefter følgende blade skulle optegnes, hvad der skete dag for dag i distriktet, og til sidst førtes en liste over efterlyste personer. Protokollerne blev visiteret ved kontrolbesøg af byfogeden eller hans fuldmægtig. I 4. distrikt er overleveret 7 bind, der dækker perioden indtil 1920. I det hele taget er kystpolitiets virksomhed ret godt dokumenteret langs kysten syd for Helsingør og ned til Humlebæk.

Ofte viger en historiker tilbage for at udnytte et arkivmateriale, fordi det er vanskeligt tilgængeligt, da det ikke er ordnet, og en registratur ikke findes. Man betragter det som lige så besværligt som at lede efter en nål i en høstak. Med hensyn til kystpolitiet på Sjælland gælder en sådan undskyldning ikke. Der findes som omtalt en udmærket registratur. Ikke desto mindre er det yderst sjældent, at en lokalhistoriker har benyttet det. Hensigten med denne forvaltningshistoriske redegørelse for denne særlige politiafdelings tilblivelse, formål og organisation har derfor været at åbne lokalhistorikerens øjne for selve arkivet, og hvad det bevarede arkivmateriale kan give af supplerende oplysninger om personer og begivenheder i Øresundsregionen gennem 100 år. Det er ikke de store begivenheder, som materialet fortæller om, men materialet yder dog mange supplerende oplysninger om et kystområde, som hører til de mest besøgte kyststrækninger i dagens Danmark, og som gennemgik en fantastisk udvikling i de ca. 100 år, hvor der eksisterede et særligt kystpoliti.

Ordenskapitlets samlinger som kilde til dansk personal- og lokalhistorie

Af Tage Kaarsted

Da Kong Frederik VI reformerede Dannebrogordenen ved i 1808 at inddele den i grader, som vi kender det idag, og ved i 1809 at indføre Dannebrogsmændenes hæderstegn, bestemte han samtidig, at De kongelige Ordners Historiograf skulle tilvejebringe en levnedbeskrivelse af Ridderne. Disse selvbiografier blev ved de årlige ridderfester på Rosenborg slot oplæst, når den pågældende var død. Det kræver ikke megen fantasi at forestille sig, at det af tidsmæssige grunde hurtigt blev umuligt at gennemføre. Oplæsningen blev da også afskaffet.

Ordenshistoriografen vedblev dog at indsamle oplysninger. Men der var dengang ikke noget, som hed Kraks blå Bog eller andre opslagsværker af tilsvarende karakter. Derfor blev det ret tidligt praksis, at man med hjemmel i ordensstatutterne ganske simpelt afkrævede Ridderne en selvbiografi. Fra Ridderbøgerne ved vi, at de indkom i stort tal. Men ved Christiansborgs brand i 1884 gik hele samlingen tabt. I et notat i ordenshistoriografens arkiv oplyser Louis Bobé, embedets indehaver 1921-51, at det skyldtes chefen for Ordenskapitelets sekretariat, konferensråd J.P. Aastrup, der meddelte de tilkaldte soldater, at det ikke var ulejligheden værd at redde levnedbeskrivelserne. Derimod bjærgedes de pragtfulde våbenbøger og ridderbøgerne, der jo også var af betydning for inddrivelsen af ordensdekorationerne ved den pågældendes død.

Efter branden lykkedes det at tilvejebringe kopier af eller koncepter til ca. 100 af de brændte levnedbeskrivelser, og af disse fremgår, at det nok havde været værd at søge dem skånet for ildens luer.

Først da Troels Lund i 1897 blev ordenshistoriograf, kom der for alvor atter liv i institutionen. Det var også ham, der fik Kongens accept af, at Dannebrogsmændene fra 25.2. 1904 skulle skrive en levnedbeskrivelse. Det gjorde de fleste af dem også, til Dannebrogsmændenes Hæderstegn ud fra en formentlig forfejlet demokratisk tankegang i 1952 beklageligvis blev afskaffet. Af de ca. 35.000 levnedbeskrivelser, der findes i Ordenskapitlets arkiv i Christian VIIIs Palæ på Amalienborg, er skønsmæssigt henvend 10.000 skre-

vet af Dannebrogsmænd, der fik udleveret fire sider linieret foliopapir. Dannebrogsmændenes Hæderstegn eller sølvkorset, som det kaldtes, gaves til den, »der ved klog og redelig stræben for brødres vel og ved ædel dåd, i en engere kreds har gavnet fædrelandet«.

I forrige århundrede var det ikke alle, som virkede i en engere kreds, der havde brevpapir. Men skrive kunne næsten de alle. Kun ganske få har affattet deres levnedbeskrivelse med ført pen. Fra 24.10. 1911 bestemtes det, at dekorerede ved avancement inden for Dannebrogordenen skulle indsende en supplementsbiografi. Samtidig forordnedes det, at Riddere af Elefanten skulle skrive og aflevere en levnedbeskrivelse. Det har de, modsat Dannebrogsmændene, ikke været flinke til. Jeg ville også gerne se den ordenshistoriograf, der havde sendt Christian X en rykkerskrivelse. Det skal i øvrigt anføres, at kun danske statsborgere har pligt til at indsende levnedbeskrivelse.

Det siger sig selv, at Ordenskapitlets samling har en betydelig personalhistorisk interesse, selv om ikke alle selvbiografier er lige meget værd, og nogle slet ikke har indsendt. Man kan nok sende erindringsskrivelser ud, og det sker efter en fast procedure, men sanktionsmuligheder eksisterer ikke. Den årlige tilgang er på ca. 350 biografier, hvilket stort set svarer til tre fjerdedele af de dekorerede. Går man f.eks. blot 50 år tilbage, var besvarelsesprocenten højere. Til gengæld var biografierne dengang ret kortfattede, mens de i dag er meget mere varierede. Det kan i øvrigt anføres, at trangen til at skrive en levnedbeskrivelse – jf. elefantridderne – synes at aftage jo højere oppe, man befinder sig på den social rangstige – selv om f.eks. adskillige ministre i de skiftende regeringer Schlüter faktisk har taget sig tid til at skrive udmærkede levnedsskildringer.

Det er også åbenbart, at samlingen kan give nyttige oplysninger om en bestemt stand. Således har Ordenskapitlet til brug for Toldhistorisk Selskab, der arbejder på en fremstilling af grænsegendarmeriets historie indtil 1920, kunnet udlevere selvbiografier med glimrende portrætfotografier af stort set samtlige gendarmere, der var blevet dekorerede 1904-20. Arkivar Ib Gejl har til sin bog »Inden for snorene – Fondsbørsvekselerernes historie – især til 1945« (1989) kunnet benytte adskillige vekselereres levnedbeskrivelser. En historiestuderende har til brug for en undersøgelse om købmandsoligarkiet i Århus før 1914 haft adgang til en række købmænds selvbiografier. Selv har jeg – udgivet af Århus byhistoriske udvalg – i 1987 publiceret bogen »Folk i Århus«, der indeholder 27 dekorerede personers beretninger fra forskellige perioder og erhverv.

Disse skrifter rummer naturligvis en række lokalhistoriske oplysninger, men sigtet med udvælgelsen af biografierne har overvejende været af personalhistorisk karakter. Derimod har for ikke længe siden en historiker til brug

for en fremstilling af Læsøs historie gjort brug af samtlige dekorerede Læsøbeboeres beretninger, i øvrigt en anelig række.

Det må således være klart, at der ikke kan være nogen fast afgrænsning mellem samlingens personalhistoriske perspektiv og dens lokalhistoriske, så lidt som mod nogen anden side af historien. Enhver biografi må naturligvis tage sit udgangspunkt i den pågældende person og kan så vandre derfra ud i både fremmede lande og righistorie, kirkehistorie, militærhistorie, eller hvilket subspeciale man kan udtænke.

Ordenskapitlet følger det i 1808 fastlagte arkiveringsprincip, hvorefter den pågældende levnedbeskrivelse ligger under datoen for hans dekorerings (fra 1951 evt. hendes). Der findes intet samlet alfabetisk register og slet intet topografisk, hverken over den dekoreredes fødested eller bopæl på dekoreringsstidspunktet. Hof- og statskalenderen er et næsten nødvendigt arbejdsredskab for den, der vil benytte Ordenskapitlets samlinger. Søger man topografiske oplysninger, kan man i etatsfortegnelserne finde en købstads byfo-

Ordenskapitlets samlinger rummer ikke kun skrevne kilder. Siden 1911 er de dekorerede blevet opfordret til også at indsende et portrætfoto, hvad de fleste da også har gjort – og gør. Mange af fotografierne er af meget høj kvalitet som dette af Mathias Johansen. Han drev fra 1858 til 1910 virksomhed som møllebygger i Odense fra adressen Vesterbro 78. Han var født 1824 og blev 3. juni 1914 dekoreret med Dannebrogsmændenes Hæders tegn. Medaljen ved siden af sølvkorset viser, at han havde deltaget i treårskrigen 1848-50. Fotografiet er taget af Christensen & Co, Torvestræde 2, Næstved, hvor den 90årige da boede hos en datter.

ged, toldforvalter, postmester, stationsforstander osv. Det indebærer en begrænsning, som også er en refleks af, at det i højere grad var statens tjenere, der blev dekorerede, end ikke-offentligt ansatte. I al fald, hvis man sammenligner med antallet af offentligt ansatte i dag og f.eks. for 50 år siden. Skal man imidlertid afsøge hele sit territorium, er det sikreste derfor at bruge den nødvendige tid på at gennemgå ordenslisterne, der findes samlede forrest i Hof- og statskalenderen, og hvor den pågældendes bopæl oftest, men ikke altid står anført. Man må regne med en vis spildprocent, eftersom en grosserer eller postmester med bopæl i Aalborg i 1911 ikke nødvendigvis behøver at skrive om Aalborg, hvis han er født og opvokset i Lemvig og først sent havnet i Aalborg. Sædvanligvis vil en lokalhistoriker også under sin forskning støde på en række navne, som man kan prøve at efterspore i Hof- og statskalenderen, hvorefter ordenskapitlet efter omstændighederne vil efterse, om den pågældende levnedbeskrivelse indeholder lokalhistoriske oplysninger af den ønskede art.

Som et eksempel kan tages ridderlisten i Hof- og statskalenderen for 1914. Af denne fremgår, at der i Odense bl.a. var følgende dekorerede: Læge, professor P. K. Møller (dek. 1892), overlærer M. T. N. Hertel (1892), etatsråd, banedirektør O. F. R. Kier (1894), arkitekt J. Vilhelm Petersen (1894), apoteker Christen Mikkelsen (1895), konsul, grosserer L. C. A. B. Muus (1899), stiftsprovst H. H. H. Lützhøft (1900), redaktør M. C. H. Dreyer (1900), læge C. L. Ehnhuus (1901), borgmestrene L. N. M. Dithmer (1904) og E. H. V. S. Bloch (1908), landsarkivar G. L. Wad (1908), konsul F. L. Hey (1911) og biskop L. N. Balslev (1911). De pågældende har alle indsendt levnedbeskrivelse.

Adskilligt flere kunne nævnes. I 1911 dekoreredes således også trafikinspektør ved de sydfynske baner Carl Beyer, der i sin levnedbeskrivelse ikke blot redegør omhyggeligt for sin uddannelse og karriere, men også for baneforhold, opførelsen »af en kvægstald på Odense Statsbanestation« (i dag TV 2) og for en fejlslagen udstykning af Ålykkegården i 1887, i øvrigt sammen med C. F. Tietgen. Som dekoreret i 1911 støder man tillige på Søren Henrik Nielsen, der beretter om sin virksomhed som æggrosserer. I 1912 ses en anden fremtrædende erhvervsmand, hvis virksomhed rækker ud over det lokale, nemlig grosserer Harry Dessau fra Odense nye Dampvæveri, og fhv. tømrermester, direktør i Kreditforeningen af Grundejere i Fyns Stift Peder Poulsen. Fra 1914 kan nævnes den kendte arkitekt Niels Jacobsen, der skildrer sin omfattende byggevirksomhed i Odense, og Lorentz Dæhnfeldt, som ret detaljeret fortæller om grundlæggelsen af det landskendte frøfirma, der stadig bærer hans navn.

De her nævnte levnedbeskrivelser er typiske i længde og indhold fra 2 til

10 sider. Men samlingen rummer også enkelte af et meget betydeligt omfang. Holder vi os fortsat til Odense, kan fra nyere tid (1939) nævnes skole- og museumsmanden Chr. M. K. Petersens 234 sider lange, maskinskrevne selvbiografi, der indeholder et væld af oplysninger om skolevæsenets og især stiftsmuseets forhold – foruden en kulturhistorisk interessant redegørelse for det, man i dag kalder intimsfæren. Den er rig på holdninger og vurderinger, ofte rammende, synes det. Om fabrikant P. A. Kruuse (i dag måske mest kendt som far til litteraturhistorikeren Jens Kruuse) hedder det således, at han fik byrådet til »at opgive sin tidligere karrighed, og (at det derefter) lod sig lede af den for Odense karakteristiske betragtning, at når noget endelig skal gøres, må det gøres ikke flot og prunkende, men solidt og godt«. Solid var i al fald også den mindehal for H. C. Andersen, Thomas B. Thrige i 1930 skænkede byen, og som Niels Jacobsen tegnede. I Chr. M. K. Petersens beretning får den med et citat i et brev fra vennen, professor Hans Brix vedtegningen: »I virkeligheden er det også et enestående barbari«. Det var ikke nogen usædvanlig vurdering i samtiden, men det er en anden historie.

Det er åbenbart, at de her omtalte levnedberetninger som allerede berørt er udtryk for en skæv social balance. Alle tilhører de højere statuslag af den simple grund, at det var mænd i fremtrædende stillinger, der blev benådet med Ridderkorset eller højere grader. Fra 1904 fik imidlertid Dannebrogsmændene som nævnt også pligt til at afgive en levnedbeskrivelse. I Hof- og statskalenderen er næsten ingen af dem anført med bopæl, men også ud fra en lokalhistorisk synsvinkel lønner det sig at prøve at opspore dem. Jeg har i 1986 udgivet bogen »Hædersmænd – 45 Dannebrogsmænds levnedsskildringer«, der viser, at Ordenskapitlets samling også rummer socialhistorie. Hvis vi stadig holder os til Odense, vil man kunne finde adskillige beretninger fra bestillingsmænd, veteraner fra de slesvigske krige og stabssergenter fra byens garnison – eller til eksempel fra en guldsmedesvend, der i mere end 50 år arbejdede i R. A. Christophersens forretning (Johan Hjorth, dek. 1914).

Med hensyn til tilgængelighedsbestemmelserne møder jeg jævnligt den opfattelse, at de indsendte levnedbeskrivelser må være utilgængelige for alle andre end Monarken og den til enhver til fungerende ordenshistoriograf. I så fald ville samlingen være død kapital og et krav om evig utilgængelighed derfor urimelig. Det er klart, at de betingelser, en forfatter selv fastsætter, altid overholdes. Ordenskapitlet har enkelte levnedbeskrivelser, der først er tilgængelige »om 100 år« (hvor alting som bekendt er glemt), og adskillige med et kortere åremål efter den pågældendes død. Andre henviser eventuelle brugere til at søge tilladelse hos deres børn. De fleste anfører intet, og i så fald følges Rigsarkivets regler. Er der mindste tvivl om det betimelige i at give adgang, rådspørges efterslægten.

Den anvendte praksis har aldrig givet anledning til kritik fra de pårørende. Men det er indlysende, at forsigtighed er påkrævet – ganske som det gælder Rigsarkivets personsager.

Ønsker man adgang til en levnedbeskrivelse kan man skrive til Ordenshistoriografen, Christian VIIIs Palæ, Amalienborg, 1257 København K med angivelse af formål, navn og stilling på den dekorede, samt ordensgrad og dato for dekoration. Udgangsoplysningerne findes som nævnt i Hof- og statskalenderen, som ethvert større bibliotek har.

Søger, så skulle I finde, hedder det i Matthæus 7,7. Den, der søger i Ordenskapitlets samling, skal ikke vente at finde lokalhistoriske sensationer, men ofte et nyttigt supplement, og næsten altid gode personalhistoriske oplysninger, der ikke lader sig oplede andre steder.

Knud Pranges forfatterskab

Ved Kirsten Enemark

Bibliografien er inddelt i tre afdelinger: 1) Bøger og artikler 2) Tidsskrift-anmeldelser 3) Redaktionsvirksomhed. Hver gruppe er så vidt muligt kronologisk opført inden for hvert år. Til slut er angivet eksempler på Knud Pranges omfattende virke som referent/rapportør fra kongresser, faglige møder samt institutionsberetninger.

En række mindre artikler af overvejende populærhistorisk sigte, fortrinsvis i højskoleårsskrifter, har måttet udelades her. Den samme skæbne er overgået mange af Knud Pranges småbidrag til den aktuelle debat omkring fagets principielle formål og retningslinier. Om arkivspørgsmål vil bidrag af denne art dog let kunne findes i rapporter fra Arkivforeningens seminarer og om lokalhistorie i Lokalhistorisk Afdelings årsberetninger. Udeladt er tillige kildeudgivelser, hvor Knud Prange blot har fungeret som tilsynsførende.

Bøger og artikler

Niels Ebbesen og Norringris. Aarhus Stifts Aarbøger 49 1956 s. 81-83.

Medarbejder ved udgivelsen af Hans H. Fussing: Bybefolkningen 1600-1660, Kbh. 1957. Bl.a. skrevet sammenfatningen s. 123-25.

Litteratur for lokalhistorikere 1957, 1958, 1959. Fortid og Nutid XX 2 1957 s. 97-99, XX 5 1959 s. 337-40, XXI 1 1960 s. 84-89.

Heraldisk nøgle til Nyt dansk Adelslexikon, Hillerød 1959. 270 s.

Kilder til de danske søfolks historie under 2. verdenskrig. Fortid og Nutid XX 5 1959 s. 271-72.

Kongevalgene 1320 og 1326. Jyske Samlinger Ny Rk V 1960 s. 164-72.

Forkortelser i historisk litteratur (s.m. Kr. Hald, Johan Hvidtfeldt og Peter Michelsen). Fortid og Nutid XXI 1 1960 s. 47-65.

Dansk historisk arbejde. Har vi rimelige arbejdsvilkår – og udnytter vi dem rigtigt? Fortid og Nutid XXI 4 1961 s. 249-59.

Ejerhistorier for godserne i Thisted amt. J. P. Trap: Danmark 5. udg., red. Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft, VI, 2, Kbh. 1961.

Heraldik og historie. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger, Viborg 1962. 74 s. (2. opl. 1964).

»Den gamle danske adel« og dens »godstab«. Jyske Samlinger Ny Rk VI 1963 s. 1-14.

Selvejets omfang på reformationstiden. En randbemærkning til Thomas B. Bangs afhandling. Bol og By 5 1964 s. 41-46.

Bonde af Thy, en standshistorisk studie. Bol og By 5 1964 s. 47-70.

Jørgen Seefeldts genealogiske værk om den danske adel. Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964 s. 51-62.

Karen Blixen og Jens Aabel. Personalhistorisk Tidsskrift 14. Rk. 4 1964 s. 177-80.

Forskningens veje. I: Jyllands Brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891-1966, udg. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1966, s. 73-102.

Hvad er et våben – eller hvordan er vores forhold til heraldikken? Heraldisk Tidsskrift 2 nr. 13 1966 s. 118-30.

Hans Knudsen. I: For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866-1966, Århus 1966, s. 81-91.

Grevskabslæge Peder Abraham Kruuses selvbiografi 1800-1816 [Kildeudg.]. Personalhistorisk Tidsskrift 15. Rk. 1 1966 (trykt 1967) s. 119-152.

Artikler i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder XIII-XV 1968-70 (genoptr. 1980-82):

Papirsegl. Danmark (XIII sp. 114), Riksvåpen og kongevåpen. Danmark (XIV sp. 292-296), Rose (XIV sp. 405-408), Sigill II: gejstlige segl. Danmark (XV sp. 201-203).

En adelig kiste – og et heraldisk problem. Mark og Montre 1970 s. 36-42.

Bidrag til: Historien. Gyldendals opslagsbog, red. Rudi Thomsen, Kbh. 1970: Domæne, Genealogi, Heraldik, Hof (Danehof), Insignier, Lokalhistorie, Majestæt, Regalier, Sigillografi.

Hvorfor lokalhistorie? Kbh. 1971. 32 s.

Fra »Frugtbar Herlighed« til herlig frugtbarhed, »en ringe underretning om dansk lokalhistories forrige og nuværende tilstand«. Nordisk Tidsskrift för

- vetenskap, konst och industri årg. 47 häfte 2 1971 s. 81-95. Særudgave som Småtryk 1, 1972, m. engelsk resumé.
- Lokalhistorie og undervisning. Historie og Undervisning 10. årg. nr. 3 1971 s. 286-303. Særudgave som Småtryk 2, 1974, m. engelsk resumé.
- Slægt – miljø – samfund. Personalhistorisk Tidsskrift 15. Rk. 5 1971 s. 121-34. Særudgave som Småtryk 3, 1972, m. engelsk resumé.
- Hulkort til hjemmebrug. Fortid og Nutid XXIV 5 1971 s. 499-516.
- Historie og Blå Bog. Danmark. Gyldendals Egnsbeskrivelse 9: Nordsjælland, red. Bent Rying og Gregers A. Jensen, Kbh. 1972, s. 133-53 og 270-77.
- Bog over avlingen til Vær præstegaard 1771-80 [Kildeudg.]. Bol og By 6 1972. 108 s.
- Væk med perfektionismen! Fortid og Nutid XXV 3/4 1973 (trykt 1974) s. 329-32.
- Lokalhistorisk Afdelings publikationer. 1066. Tidsskrift for Historisk Forskning 4. årg. nr. 3 1974 s. 6-12.
- »– og 8 våbener fra Aal Kirke«. Fra Ribe Amt 1975 = Festskrift til H. K. Kristensen, red. Valdemar Andersen, Verner Bruhn, Svend Mogensen, 1975, s. 259-70.
- Specialeskrivning. 1066. Tidsskrift for Historisk Forskning 4. årg. nr. 8 1975 s. 4-5.
- Indfødsretten – en analyse af embedsstandens og adelens nationale rekruttering før og under enevælden. Personalhistorisk Tidsskrift 16. Rk. 4 1976 s. 1-16.
- Lokalhistoriske kilder, hvorfor og hvordan? Historie og Samtidsorientering 15. årg. nr. 4 1976 s. 252-65. Særudgave som Småtryk 10, 1983, m. engelsk resumé.
- Våbener i Mygdal kirke og Johannes Degn. Heraldisk Tidsskrift 4 nr. 33 1976 s. 121-23.
- Lokalhistorisk Afdeling 1976 – status og arbejdsplaner. 1066. Tidsskrift for Historisk Forskning 6. årg. nr. 3 1976 s. 24-32.
- Lokalhistoriske arkiver og hovedarkiverne. Bygningsbevaring 1975, udsendt 1976 af Statens Bygningsfredningsfond, s. 216-18.
- Heraldik og historie. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger, 2. udvidede udg., Kbh. 1977. 76 s.

Lokalhistoriske kilder – litteratur. Historie og Samtidsorientering 16. årg. nr. 5 1977 s. 389-400. Særudgave som Småttryk 10, 1983, m. engelsk resumé. Kvifor lokalhistorie? Lokalsamfunnet i historia, Oslo 1977, s. 173-89.

Biblioteker, museer og arkiver (de lokalhistoriske kilder i). Leif Ingvorsen (red.): Lokalhistorie – en vejledning til undervisnings- og studiebrug, 1978, s. 96-116.

Lokalhistorikeren som forsker og skribent. Fortid og Nutid XXVII 4 1976 s. 481-96. Særudgave som Småttryk 11, 1983, m. engelsk resumé.

Geografisk og social mobilitet 1650-1850. Danmark. Nordisk lokalhistoria, Mötesrapport 2, Helsingfors 1978, s. 133-43.

Arkivar S. Nygård og hans jyske samlinger. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, red. Peter Kr. Iversen, Knud Prange, Sigurd Rambusch, Kbh. 1978, s. 361-69.

Slægtshistorie/lokalhistorie. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 99 1979 s. 147-61. Særudgave som Småttryk 13, 1983, m. engelsk resumé.

Herredssegl og kommunale våbener i Ringkøbing amt. Hardsyssel Årbog 1979 s. 5-26 + 4 upag. sider.

Kan heraldikken hjælpe os? Nogle faldgruber og et opmuntrende eksempel. Iconographisk Post 1979 nr. 4 s. 10-14.

Lokalhistorie i Norge, i Danmark – eller i almindelighed? Heimen 18 nr. 3 1979 s. 138-40.

Heraldisk efterskrift (vedr. kalkmalerier i Bringstrup kirke). Nationalmuseets Arbejdsmark 1979 s. 45-46.

Artikler i Dansk Biografisk Leksikon 3. udg., red. Sv. Cedergreen Bech, bd. 2-16, 1979-84:

J. O. Brandorff (bd. 2 s. 463), H. C. Frydendahl (bd. 5 s. 31), Regnar Knudsen (bd. 8 s. 88-89), S. Nygård (bd. 10 s. 587-588), Gregers Hansen (bd. 16 s. 293).

De flittige, de fattige og de fredelige. Student i Århus: femten erindringsbilleder samlet af Gustav Albeck, Kbh. 1979, s. 128-39.

Nekrolog over Albert Fabritius. Historisk Tidsskrift 79 1979 s. 177-79.

Middelaldergenealogi og heraldik. Belyst ud fra 4 nyafdækkede våbener i Kværkeby kirke. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 100 1980 s. 53-67 + 4 upag. sider.

Koncentriske cirkler – kommentar til en lokalhistorisk status. Fortid og Nutid XXVIII 3 1980 s. 442-47.

Danmarks Kirker, Århus Amt h. 12-14, 1977-80, s. 1091-1109 og 1269-70.

Geografisk mobilitet – en overset (?) faktor i lokalsamfundenes demografi. Et forslag til nogle målemetoder. By og Bygd, Stad og Omland. Nordisk Lokalhistorie – Seminarrapport nr. 3, Oslo 1981, s. 17-29.

Leicester-skolen – nogle indtryk af engelsk lokalhistorie. Nye strømninger i dansk lokalhistorie, Århus 1981, s. 7-17.

Lokalhistorisk Afdeling – formål og arbejdsmåde. Søkelys på lokalhistoria, Oslo 1981, s. 43-52.

Våbenanetavlen, perspektiver og eksempler. Heraldiske studier 1, 1982. 44 s. At gavne og fornøje – lidt om en heraldisk lystvandring på Kunstindustrimuseet i 1980. Heraldisk Tidsskrift 5 1982 s. 249-60.

De sidste 25 årgange af Historiske Meddelelser om København 1957-81. Historiske Meddelelser om København 1982 s. 7-30.

Jens Engbergs oldeforældre eller slægtshistorie og Danmarkshistorie. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 102 1982: 2 s. 213-14.

Nekrolog over Gunnar Scheffer. Heraldisk Tidsskrift 5 1982 s. 230-31.

Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance. I: Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen, Knud Prange, Århus 1983, s. 219-32.

Adelsmanden med de to gravsten. Heraldisk Tidsskrift 5 1983 s. 358-64.

Adelsårbogens fremtid. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 103 1983:1 s. 75-81.

Svenskekrig – stilstand – opgang. Reflexioner over befolkningsudviklingen i sjællandske købstæder ca. 1650 til ca. 1850. I: Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström, Stockholm 1984, s. 32-48. Særudgave som Småtryk 15, 1985, m. engelsk resumé.

Heraldiske fund fra den seneste udgravning ved Viborg Domkirke. MIV 12. Museerne i Viborg amt, 1984, s. 44-55.

Fru Johanne i Vindum – en studie over slægtskab mellem højadel og lavadel. Heraldik i Norden = Heraldisk Tidsskrift 5:2 1984 s. 261-73.

Societas Heraldica Scandinavica 1959-84. Heraldik i Norden = Heraldisk Tidsskrift 5:2 1984 s. 7-8.

Lokalhistorien i dagens kulturliv – nogle kætterske overvejelser. Fortid og Nutid XXXI 1 1984 s. 42-47. Også trykt i: Nordisk lokalhistoria – Semi-

narrapport 4, Lokal praxis på det sociala området i de nordiska länderna 1800-1920, Stockholm 1986, s. 171-78.

Om at finde og bruge hjælpemidler, arbejdet med kilder og håndbøger. Verner Bruhn, Knud Prange og Eric Mourier: Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog, Kbh. 1985, s. 74-124. (2. opl. Kbh. 1986).

Kønskvotering på gravsten? Heraldisk Tidsskrift 6 1985 s. 57-64.

Historien bag et spørgsmålstegn – eller den utro fru Mette. Festskrift til Troels Dahlerup, red. Aage Andersen, Per Ingesman, Erik Ulsig, Århus 1985, s. 165-76.

Bidrag til: Danske Kalkmalerier. Gotik 1375-1475, red. Ulla Hastrup og Robert Egevang, Kbh. 1985: 3. Det forsvundne epitafium, 8. Adelenes nye billeder, 46. Gådefuld heraldik, 50. Fire adelige våbener.

En næsten ukendt kvinde i 1400-tallets Danmark. Johanne Hansdatter Pødebusk og nogle af hendes kvindelige slægtninge. Brian Patrick McGuire (red.): Mennesker i Danmarks og Europas Middelalder, Kbh. 1986, s. 195-215.

»I vor nød og trængsel«. Den sørgelige historie om grev Jakob af Halland – med en ironisk slutvignet. Festskrift til Kjeld Villadsen, 1986 (dupl.), s. 5-7. Også i lidt ændret skikkelse i Siden Saxo nr. 2, 5. årg. 1988 s. 33-36.

Lidt om at vejlede og lidt om »traditionel« lokalhistorie. Fortid og Nutid XXXIII 4 1986 s. 274-76.

Administrative tilhørsforhold for 33 sogne (99 s.) og summarisk oversigt over arkivalier vedr. Falster i Landsarkivet for Sjælland m.m. (37 s.), sammen med Agnete Paaschburg i: Kulturhistorisk Håndbog for Falster 1-4, red. Karl-Erik Frandsen, Kbh. 1986.

Silkebroderet socialhistorie. En studie i social mobilitet. Festskrift til Vagn Dybdahl = Erhvervshistorisk Årbog 36, red. Finn H. Lauridsen, Århus 1987, s. 356-79.

En middelaldergenealogi glæder og problemer. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 107 1987: 2 s. 179-97.

Arme riddere. Om riddertitlen og mulighederne for at opdele middelalderens adel i sociale grupper. I: Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig, red. Poul Enemark, Per Ingesman, Jens Villiam Jensen, Århus 1988, s. 191-208.

Da løverne vendte tilbage til Sønderjylland. Sønderjysk Månedsskrift nr. 1 1988 s. 3-12.

- Udviklingstendensen i lokal- og kulturhistorien i dag, og hvad skal vi samarbejde om. Fortid og Nutid XXXV 1 1988 s. 78-81.
- Bidrag til: Danske Kalkmalerier. Senromansk tid 1175-1275, red. Ulla Haastrup og Robert Egevang, Kbh. 1988: De ældste heraldiske figurer, s. 154-55.
- Den lokalhistoriske søslange. Lokalhistorisk Journal 17. årg. nr. 3 1988 s. 7-9.
- Lokal historie – en håndbog, Kbh. 1989. 255 s.
- Mit navn er Jensen. En bog om slægtsforskning, Kbh. 1989. 56 s.
- Christian 4. og Rasmus Thestrup. Konge og købmand – to skæbner set i et genealogisk perspektiv. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 109 1989:2 s. 139-56.
- Bidrag til: Danske Kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375, red. Ulla Haastrup og Robert Egevang, Kbh. 1989: 8. En lavadelig våbenfrise?, 11. Hvidernes våbenfrise, 41. Stormænd i Østjylland, s. 88-91, 98-101 og 180-83.
- Lokalkultur og lokalhistorie i forskningen. Nordisk Tidsskrift för vetenskap, konst och industri årg. 65 häfte 5 1989 s. 385-92.
- »Wiburgs velgaaende« – om at løse en umulig opgave. MIV 15. Museerne i Viborg amt, 1989, s. 43-44.

Anmeldelser

- Heraldisk Tidsskrift, udg. Societas Heraldica Scandinavica, nr. 1 og 2 1960 og 3 og 4 1961, red. Sv. Tito Achen. Fortid og Nutid XXI 4 1961 s. 298-99.
- Allan Mohlin: Kristoffer II av Danmark, Lund, Kbh. 1960. Jyske Samlinger Ny Rk V 1961 s. 321-24.
- Aksel Lassen og Ole Karup Pedersen: Slægtens spor, Kbh. 1963. Fortid og Nutid XXII 5 1964 s. 323-24.
- Sven Tägil: Valdemar Atterdag och Europa, Lund 1962. – Harry Hedin: Ärkebiskopstriden, Halmstad 1961. – Heribert Seitz: De tre kronorna, Stockholm 1961. – Bengt Hildebrand: Handbok i släkt- och personforskning. Del I, Stockholm 1961. Fortid og Nutid XXII 5 1964 s. 317-20.
- Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag, 1964. Jyske Samlinger Ny Rk VI 1965 s. 423-34.

Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland, 2. udg. 1965. Sønderjyske Aarbøger 1966 s. 288.

Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder VII-XI, 1962-66. Fortid og Nutid XXIII 3 1967 s. 193-94.

Johan v. Sydow og Leif Pålsson: Kalender över ointroducerad adels förening 1967, Uppsala 1967. Personalhistorisk Tidsskrift 15. Rk. 2 1967-68 s. 160.

Danske museumsskatte, Erfurt 1967. Fortid og Nutid XXIV 2 1969 s. 160-61.

Otto Brenner: Nachkommen Gorm des Alten, Stuttgart 1965. Personalhistorisk Tidsskrift 15. Rk. 4 1970 s. 88-93.

Tilegnet Mogens Koch, red. Axel Thygesen, 1968. Fortid og Nutid XXIV 3 1970 s. 296-97.

Litteratur om Søllerød kommune. En bibliografi, 1968. Fortid og Nutid XXIV 3 1970 s. 322-23.

Bent Torben Holm: Af Melgaards billedbog I-II, 1967-69. – Knud Erik Nielsen: Store Torv, 1967. – Bent Torben Holm: Vor bys fabrik igennem 100 år, 1969. – Søllerød i billeder, 1967. Fortid og Nutid XXIV 3 1970 s. 323-24.

Frithiof Dahlby og Jan Raneke: Den svenska adelns vapenbok, Stockholm 1967. – Frithiof Dahlby: Svensk heraldisk uppslagsbok, Stockholm 1964. – C. G. U. Scheffer: Svensk vapenbok för landskap, län och städer, Stockholm 1967. Fortid og Nutid XXIV 3 1970 s. 291-94.

Alf Kiil: Arkivkunnskap. Statsarkiva, Oslo 1969. Fortid og Nutid XXIV 5 1971 s. 549-51.

Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, 1968. Fortid og Nutid XXIV 5 1971 s. 576-81.

Oversigt over skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland m.m. 2 bd., 1971. Årbog for dansk Skolehistorie 1972 s. 157-58.

Olaf Olsen: I Jacob Madsens fodspor, 1970. Fortid og Nutid XXV 1/2 1972 (trykt 1973) s. 175-76.

Jens Chr. Hansen: Geografi og lokalhistorie, Rolf Danielsen: Geografi og lokalhistorie og Rolf Fladby: Hvordan kan bygdehistorien disponeres? 3 tidsskriftartikler tr. i Heimen 15 1970 s. 1-9, 79-82 og 63-70. Fortid og Nutid XXV 1/2 1972 (tr. 1973) s. 104-06.

- Rasmus Pedersen Thestrups stambog, udg. ved Helge Søgaard, 1972. Fortid og Nutid XXV 3/4 1973 (tr. 1974) s. 402-03.
- Lokalhistoriske årbøger, Oslo 1972. Fortid og Nutid XXV 3/4 1973 (tr. 1974) s. 343-45.
- Københavnere fortæller, 1972. Historisk Meddelelser om København 1974 s. 157-59.
- Byen, landet og havet. Nexø og omegns historie I, 1971. Fortid og Nutid XXV 3/4 1973 (tr. 1974) s. 418-21.
- Ingeborg Christmas-Møller og Minna Holm Kragelund: Dagligliv bag dæmningen, 1974. Folk og Kultur 1975 s. 158-59.
- Gunnar Sandfeld: Erindring og udforskning. Særtr. af Søllerødbogen 1973. Historiske Meddelelser om København 1975 s. 174.
- Lotte Jansen: De fynske godsarkiver, 1975. Personalhistorisk Tidsskrift 16. Rk. 4 1976 s. 92-93.
- Rolf Fladby og Harald Winge: Lokalhistoriske Samlinger, Oslo 1975. Historisk Tidsskrift 76 1976 s. 230.
- Jørgen Hæstrup: Krig og besættelse. Odense bys historie, 1979. Fortid og Nutid XXVIII 4 1980 s. 705-07.
- Ottfried Neubecker: Heraldik, kilder, brug, betydning, [oversættelse] 1979. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 101 1981:1 s. 109-10.
- Aage Fasmer Blomberg: De magre år. Odense bys historie, 1980. Fortid og Nutid XXIX 2 1981 s. 354-56.
- Anna Rasmussen: Hylke i det 18. århundrede, 1980. Lokalhistorisk Journal 10. årg. 1 1981 s. 9-11.
- Anne Riising: Guds frygt og oplysning. Odense 1700-1789. Odense bys historie, 1981. Fortid og Nutid XXX 2 1983 s. 138-40.
- Birgitta Ericsson m.fl.: Stadsadministration i Norden på 1700-talet, Oslo 1982. Historiske Meddelelser om København 1983 s. 178-82.
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Bd. I: 1-2, 1983. – Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse 1-2, 1980-81. – Grethe Ilsøe: Dansk arkivbibliografi, 1982. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 103 1983:2 s. 202-04.
- Sven Tito Achen: Danmarks kommunevåbener samt Grønlands og Færøernes, Kbh. 1982. Heraldisk Tidsskrift 5 1983 s. 389-92.

Jørn Sandnes: Handbok i lokalhistorie, Oslo 1983. – Per Sandal: Lokalhistorie, Oslo 1983. Heimen XXI 1984:4 s. 221-24.

Rolf Fladby og Harald Winge (red.): Lokalhistorie i emning, Oslo 1984. Fortid og Nutid XXXI 4 1984 s. 308-09.

Torsten Balle: Tingbogsekstrakter fra Thy 1-2, 1982. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 104 1984:2 s. 229-30.

Folketællingen 1850 for Torslev sogn, 1983. – Register over Svendborgs indbyggere 1893, 1-4, 1982. – Svendborgs indbyggere 1903, 1-4, 1982. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 105 1985:1 s. 94-95.

Jørn Sandnes: Handbok i lokalhistorie, Oslo 1983. Historisk Tidsskrift 85:1 1985 s. 165-67.

Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark, 1985. Arkiv 11: 1 1986 s. 70-73.

Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge: Fra boplads til bispeby. Odense til 1559. Odense bys historie, 1982. – Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre. Odense 1700-1789. Odense bys historie, 1983. Fortid og Nutid XXXIII 2 1986 s. 148-50.

Folketællingen 1850 for Understed og Karup sogne, Hørby sogn, Albæk sogn, Sæby købstad m.m., 1984-85. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 106 1986:1 s. 107.

Jørgen Papsøe: Folketællinger 1787, 1801, 1834 og 1845. Almind m.fl. sogne 1-5, 1983-84. Personalhistorisk Tidsskrift årg. 109 1989:1 s. 107.

Redaktionsvirksomhed

Tidsskrifter/Serier:

Fortid og Nutid XXIII 2 1966 – XXV 5/6 1976.

Lokalhistorisk Afdelings skrifter 1972-.

Heraldisk Selskabs skriftserie 1982-.

I øvrigt medlem af redaktion/redaktionsudvalg for:

Arkiv 1966-1971.

Personalhistorisk Tidsskrift 1974-.

Bøger

Danske Historikere 1965, Kbh. 1967 (red. sammen med H. K. Kristensen og Johan Hvidtfeldt).

- Lokalhistorie – rigshistorie og andre artikler fra Fortid og Nutid, Kbh. 1967.
Festskrift til Johan Hvidtfeldt, Kbh. 1978 (red. sammen med Peter Kr. Iversen og Sigurd Rambusch).
Nordens nære forhold: lokalsamfundene i de seneste 10 år: foredrag og diskussioner på det første nordiske seminar i lokalhistorie, Sostrup slot, aug. 1973. Rapport/Nordisk Seminar i Lokalhistorie. Nr. 1, Kbh. 1979.
Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark, Århus 1983 (red. sammen med Svend E. Green-Pedersen og Jens Villiam Jensen).
Heraldik i Norden = Heraldisk Tidsskrift 5:2 1984. Jubilæumsskrift for Societas Heraldica Scandinavica (red. sammen med Allan Tønnesen, Nils G. Bartholdy og Ole Rostock).

Beretninger, referater:

- Det tidsrøvende, men gerne anonyme arbejde at føre årsberetninger, møderapporter og kongresreferater i pennen blev ofte Knud Pranges sag, så han bør tilskrives æren for, at mange foreløbige stadier i vort faglige arbejde lader sig følge ret nøje i dag. Nævnes kan bl.a.:
- Dansk Historisk Fællesforenings årsmødeberetninger 1959-1966 i Fortid og Nutid.
Årsberetninger for Lokalhistorisk Afdeling aflagt på Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde 1971-85, ligeledes i Fortid og Nutid.
Referater fra:
Det nordiske historikermøde i Århus 1957.
Genealogi- og Heraldik-kongres i Paris 1966.
Det danske historikermøde i Odense 1969.
Det nordiske historikermøde i København 1971.

I sin redaktørperiode i Fortid og Nutid var Knud Prange en flittig skribent i tidsskriftets rubrikker »kommentar« og »Historiske Noter«, ligeledes af mange lokalhistoriske småbidrag til tidsskriftet Lokalhistorisk Kontakt, senere Lokalhistorisk Journal.

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG